

วิสุทธิ ๗

สุรพงศ์ เทพสุธา
ชมรมไฟธรรมวันพุธ

คำนำ

ในศาสนาพรหมจรรย์นี้ วิสุทธิ ๗ มีศีลวิสุทธิเป็นต้น ที่ถึงการนับว่าเป็นสิกขา ๓ มีอริศีลสิกขาเป็นต้น จัดเป็นปฏิบัติที่กุลบุตรผู้มุ่งหน้าออกจากรัศมีทุกข์ พึงให้บังเกิดขึ้น ในสันดานของตน เพื่ออนุपाทาปรินิพพาน สมดังที่ท่านพระปุลณมันตานีกกล่าวตอบ ท่านพระสารีบุตรว่า

อนุपाทาปรินิพพานตุถํ โข อาวุโส ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสติ

ท่านผู้มีอายุ กระผมแล อยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาค เพื่ออนุपाทาปรินิพพาน

ในการพรรณनावิสุทธิ ๗ นี้ ได้นำเอาเนื้อความในอภิธรรมมัตถสังคหะ ป.๕ ข้อ ๔๓ ถึงข้อ ๖๗ เป็นบทตั้ง แล้วอธิบายโดยวิภาวินีฎีกา และปรมัตถทีปนี สังคหมหาฎีกา พร้อมทั้งวิสุทธิมรรคและมหาฎีกาเป็นต้น เป็นสำคัญ.

ก็ ในที่นี้ อธิบายไว้ โดยสังเขปเท่านั้น, ส่วน ผู้ปรารถนาความพิศดาร พึงใคร่ครวญในวิสุทธิมรรคนั้น.

อนึ่ง บุญทั้งหลายเหล่าใด ที่ข้าพเจ้ากระทำแล้ว ขอน้อมบุญทั้งหลายเหล่านั้น ยกขึ้นบูชาสักการะ แต่พระรัตนะทั้ง ๓ พร้อมทั้งผู้มีพระคุณทุกท่าน มีบิดา มารดาเป็นต้น.

สุรพงศ์ เทพสุธา

(๐๕๒) ๕๑๒ - ๖๓๘๕

ชมรมไฝ้ธรรมวันพุธ

สารบัญ

	หน้า
ความหมายคำว่า วิสุทธิ	๑
วิสุทธิ ๗ ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๑
ความหมายคำว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน	๒
ลักษณะที่จตุกกะของวิปัสสนาปัญญา	๔
ความหมายของวิสุทธิทั้ง ๗	๕
เหตุที่ตรัสทสสนะศัพท์ไว้ในวิสุทธิบางอย่าง	๕
ความหมายคำว่า ปัจจกัจะ(ประจักษ์)	๑๐
ลักษณะ ๓	๑๑
- ความหมายของลักษณะทั้ง ๓	๑๑
- สังขตสังขจะปรากฏลักษณะ ๓	๑๓
- อรรถของอนิจจังเป็นต้น	๑๗
- สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อนิจจะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง	๒๐
- สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า ทุกจะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง	๒๒
- สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อนัตตา เพราะเหตุ ๔ อย่าง	๒๓
- วิปริณามธรรม เป็นอนัตตลักษณะและอนิจจลักษณะ	๒๕
- เมื่อทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมทรงแสดงโดยอนิจจะหรือทุกจะ	๒๖
- อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะของสังขาร เป็นวิสัยของพระพุทธรเจ้า	๒๕
- อาการคือลักษณะ ๓ เหล่านี้ เป็นตัสชาบัญญัติพิเศษ	๒๕
- ตัสชาบัญญัติ	๓๐
- คำว่า โวหาร ที่เป็นอรรถบัญญัติ	๓๐
- วิชขมานบัญญัติ	๓๒

นะโม ตัสสะ ภะคะวะโต อะระหะโต สัมมาสัมพุทธัสสะ

วิสุทธิ ๗

(อภิธรรมมัตถสังคหะ ป. ๕)

ความหมายคำว่า วิสุทธิ

ยถาวุคตมลโต วิสุขณตีสติ วิสุทธิ. (มณิสาร.ทศตยภาค. หน้า ๔๖๖)

ธรรมชาติไคย้อมบริสุทธิ จากมลทินตามที่กล่าวแล้วมีนิ वर्ณเป็นต้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า วิสุทธิ, ได้แก่ศีลวิสุทธิ และจิตวิสุทธิเป็นต้น ในวิสุทธิ ๗ นี้.(ศีลเป็นต้น ที่บริสุทธิ, วิ ปุพพ + สุข สุทธิย ในความบริสุทธิ + ตี ปัจจัย ในกัตตุ)

อีกอย่างหนึ่ง

สพฺพสงกิเลสมฺลโต อจฺจนฺตสุทฺธิยา วิเสสโต สุทฺธิติ วิสุทธิ.(มหาฎีกาข้อ ๒๓๕)

นิพพาน ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะอรรถว่า เป็นความบริสุทธิ โดยเฉพาะ เหตุเพราะบริสุทธิโดยส่วนเดียวแน่นอน จากมลทินคือสังกิเลสทั้งปวง.

วิสุทธิ ๗ ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน

(๔๓).วิปัสสนากัมมัฏฐานเน ปน สีลวิสุทธิ จิตฺตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กง ขาวิตฺรณวิสุทธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทธิ ญาณทสฺสนวิสุทธิ เจติ สตฺตวิเชน วิสุทธิสงฺคโห.

ส่วน ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีการสงเคราะห์วิสุทธิ โดยประการ ๗ คือ ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ.

ความหมายคำว่า วิปัสสนากัมมัญฐาน

อนิจจาทิวเสน ฐมเม วิปัสสตีติ วิปัสสนา. (อฏฐุสาลินี หน้า ๑๕๘)

ธรรมชาติใด ย่อมเห็นสภาวะธรรมทั้งหลายที่มีในภูมิ ๓ ด้วยอำนาจแห่งอนิจจตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา.

อนิจจาทิวเสน วิวิธกาเรน ปัสสตีติ วิปัสสนา, อนิจจานุปัสสนาทิกาภาวนาปัญญา. ตสสา กมมัญฐาน, สาเยว วา กมมัญฐานนติ วิปัสสนากมมัญฐาน.

(วิภาวินีฎีกา หน้า ๓๓๓)

ธรรมชาติใด ย่อมเห็นสังขารทั้งหลายที่มีในภูมิ ๓ โดยสภาวะเป็นอนเอก ด้วยอำนาจแห่งอนิจจตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา, ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.

กรรมฐานก่อน ๆ ที่เป็นเหตุของวิปัสสนาหลัง ๆ นั้น, หรือ วิปัสสนาก่อน ๆ นั้นนั่นเอง เป็นกรรมฐานคือเป็นเหตุ แห่งภาวนากรรมหลัง ๆ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า วิปัสสนากรรมฐาน.

สพฺพโลกียมหาชเนหิ ยถาทิฏฺฐํ ปุคฺคสตุตฺตอติปริสาทิกํ นิจฺจชฺวสุขอตุต-
นิमितฺตญฺจ อติกฺกมิตฺวา วิเสเสน ปัสสนนฺติ เอตายาติ วิปัสสนา. กิริยา กมฺมํ,
ภาวนาปโยโค. วิปัสสนาย กมฺมํ วิปัสสนากมฺมํ. วิปัสสนา เอว วา กมฺมนฺติ
วิปัสสนากมฺมํ. วิปัสสนากมฺมสฺส ฐานํ อธิฏฺฐานํ ภูมิติ วิปัสสนากมฺมัญฐาน. ขนฺธาติ
ฐมฺมชาตํ. วิปัสสนา กมฺมเมว วา อุตฺตรุตฺตรสฺส ภาวนา วิเสสสฺส อา
นิตฺสฺวิเสสสฺส วา ฐานํ อาสนนฺการณนฺติ วิปัสสนากมฺมัญฐาน.

(ปรมคฺลทีปนีฎีกา หน้า ๔๐๖)

พระโยคาวจรทั้งหลายเหล่าใด ก้าวล่วงแล้ว ซึ่งบุคคล สัตว์ หญิง และชาย เป็นต้น และนิจจนิมิต ฐวนิมิต(ยังยืน) สุขนิमित และอตฺตนิमित ตามที่โลกียมหาชนทั้งหลายทั้งปวงเห็นกัน ย่อมเห็นโดยความแตกต่าง ด้วยปัญญานั้น เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา. การกระทำ ชื่อว่า กรรม, ได้แก่ ภาวนาวิริยะ.

วิริยะของวิปัสสนา ชื่อว่า วิปัสสนากรรม. หรือ วิปัสสนานั้นเอง เป็นกรรม เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า วิปัสสนากรรม.

สถานที่ตั้งมั่น คืออารมณ์ของวิปัสสนากรรม เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า วิปัสสนากรรมฐาน. ได้แก่ ธรรมชาติมีขั้นเป็นต้น. หรือ วิปัสสนากรรมนั้นเอง เป็นฐานะ คือเป็นเหตุใกล้ ของภาวนาที่พิเศษยิ่งขึ้นไป หรือเป็นเหตุใกล้ของอนิสงส์ที่พิเศษ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า วิปัสสนากรรมฐาน.

ลักษณะที่จตุกกะของวิปัสสนาปัญญา

(วิสุทธิมรรค ข้อ ๔๒๔ หน้า ๗๖)

วิปัสสนาปัญญา มีการแทงตลอดลักษณะ ๒ ประการ

ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา วิปัสสนาปัญญา

วิปัสสนาปัญญา มีการแทงตลอดลักษณะทั้ง ๒ ตามความเป็นจริง ได้แก่ สภาวะลักษณะแห่งธรรมมีภาวะที่แข็งของปฐวีและภาวะที่กระทบของผัสสะ เป็นต้น ๑ และมีการแทงตลอดสามัญญลักษณะแห่งธรรมมีอนิจจตาและทุกขตา เป็นต้น ๑ เป็นลักษณะ

มหาฎีกา

ธมฺมานํ สโก ภาโว สมานอ จ ภาโว ธมฺมสภาโว. ตตฺถ ปฐฺเมน กฺกขพฺพสุสนาติสลกฺขณํ คหิตํ,ทฺตฺติเยน อนิจฺจทุกฺขตาติสามญฺญลกฺขณํ.ตทฺถสฺส จ ยถาวโต ปฏิวิฆฺณนลกฺขณา ปญฺญาติ อาท "ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา"ติ.

ภาวะ(ความมีอยู่) ของตนแห่งธรรมทั้งหลาย(บทที่ ๑) และภาวะ(ความมีอยู่)ที่เสมอกัน แห่งธรรมทั้งหลาย(บทที่ ๒) ชื่อว่า ธมฺมสภาวะ. (ธมฺมสภาวะมีความหมาย ๒ ประการอย่างนี้)

ในธมฺมสภาวะ ๒ ประการเหล่านั้น ท่านถือเอาลักษณะของตนมีภาวะที่แข็งแห่งธรรมมีปฐวี และภาวะที่กระทบแห่งธรรมมีผัสสะ เป็นต้น ด้วยบทแรก (พึงถูกรู้ ด้วยญาณที่ ๑ และที่ ๒ อันเป็นญาณปริยญา โดยอรัम्मณปฏิเวธ), และถือเอาสามัญญลักษณะมีภาวะของสิ่งที่ไม่เที่ยงและภาวะของสิ่งที่เป็นทุกข์ เป็นต้น ด้วยบทที่ ๒(พึงถูกรู้ ด้วยสัมมสนญาณ จนถึง อนุโลมญาณ อันเป็นศีรณปริยญาและปหานปริยญา โดยอรัम्मณปฏิเวธ). ก็ ปัญญา มีการแทงตลอดลักษณะทั้ง ๒ เหล่านั้น ตามความเป็นจริง(ยถาวโต) เป็นลักษณะ. เพราะเหตุนี้ ท่านพระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า "ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา - ปัญญา มีการแทงตลอดธรรมสภาวะเป็นลักษณะ"ดังนี้.

ชุมนุม สภาวปฏิญาณทกโมหุขการวิทุข์สนรสา วิปัสสนาปญญา

วิปัสสนาปญญา มีการกำจัดความมืดคือ โมหะที่ปกปิดธรรมชาติภาวะทั้งหลาย (ตามที่กล่าวแล้ว เป็นกิจจรส เหมือนแสงสว่างแห่งประทีปเป็นต้น กำจัดความมืดในภายนอก ที่ปกปิดวัตถุมีหม้อน้ำและแผ่นผ้าเป็นต้น,มหาฎีกา)

อสมโหมพจอุปฏฐานา วิปัสสนาปญญา

เพราะกิจจรสนั้นนั่นเทียว วิปัสสนาปญญา จึงมีความไม่หลงในธรรมชาติภาวะทั้งหลาย เป็นอาการปรากฏ

สมาธิโต ยถากุตฺ ขานาติ ปสฺสตีติ(อง.ทสก.๒๔/๒/๓, ส.ข.๑๗/๕/๑๒, ส.สพ. ๑๘/๕๕/๗๖, ส.มหา. ๑๕/๑๐๗๑/๓๖๑) วจนโต ปน สมาธิ ตสฺสา ปทฏฐานํ

ส่วน สมาธิ เป็นเหตุใกล้ ของวิปัสสนาปญญานั้น โดยมีพระวจนะว่า ภิกษุผู้มีสมาธิจิตด้วยอุปจารสมาธิ หรืออัปปนาสมาธิย่อมรู้ คือย่อมเห็น โดยประจักษ์ซึ่งอริยสัจจ์ ๔ ด้วยมคฺคญาณ ตามความเป็นจริง

ความหมายของวิสุทฺธิทั้ง ๗

นิจฺจสีลเมว สยณฺจ ทุสฺสิตฺถมฺลโต วิสุทฺทตฺตา กายํ วาจณฺจ ตโต วิโสธฺนโต วิสุทฺธิตี สีสฺวิสุทฺธิ. สุภาวิตฺตจิตฺตสนฺตานเมว สยณฺจ นีวรณฺมลโต วิสุทฺทตฺตา ตํสมฺมุคฺคิปุคฺคณฺจ ตโต วิโสธฺนโต วิสุทฺธิตี จิตฺตวิสุทฺธิ. จิตฺตสีเสณ เจตฺถ สมาธิ อธิปฺเปโต. ชมฺมวตฺถถานญานฺสงฺฆาตา ทิฏฺฐิ เอว ตํ สมฺมุคฺคิปุคฺคํ สกฺกายทิฏฺฐิมฺลโต วิโสธฺนโต วิสุทฺธิตี ทิฏฺฐิวินฺนทฺธิ. โสฬสวิธํ อญฺญวิธํ กงฺขํ วิตรนฺตี อติกฺกมนฺตี เอตยาตี กงฺขาวิตฺรณฺ. ปจฺจยปริคฺคหฺญาณํ. สา เอว ตํสมฺมุคฺคิปุคฺคํ อเหตุทิฏฺฐิวินฺนทฺธิ สทฺธิ ยถาวตฺตาทิ ทฺวิธาหิ กงฺขาหิ วิโสธฺนโต วิสุทฺธิตี กงฺขาวิตฺรณฺวิสุทฺธิ. มคฺโค จ อมคฺโค จ มคฺคามคฺคา. ตตฺถ ญาณทสฺสนวิสุทฺธาธิคฺมนสฺส อุปายญฺโต มนสิการวิธิ วา อริยมคฺโค वा มคฺโค นาม. ตสฺส อหฺนุปายญฺโต มนสิกาโร वा อธิมานวตฺถุณี वा อมคฺโค นาม. มคฺคตฺส มคฺโคโต อมคฺคตฺส จ อมคฺโคโต ชานนํ ทสฺสนณฺจ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนํ. ตเมว ตํ สมฺมุคฺคิปุคฺคํ อมคฺเค มคฺคตฺสญฺยาช วิโสธฺนโต วิสุทฺธิตี มคฺคามคฺคญาณ- ทสฺสนวิสุทฺธิ นาม. อุปริวิเสสํ ปฏฺธิปชฺชนฺตี เอตยาตี ปฏฺธิปทา. วิปัสสนาปรีปร-

สงขาท ปุพพภาคมคโค. ปฏิปทาภูตฺ ญาณทสฺสนนฺติ ปฏิปทาญาณทสฺสนํ.
 ตเมว นิจฺจสณฺญาทิตฺ วิสฺสุทฺตฺตา วิสฺสุทฺธิติ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ นาม.
 อริยมคฺคญาณสงฺขาทญาณทสฺสนเมว สมฺโมหมลโต วิสฺสุทฺตฺตา วิสฺสุทฺธิติ ญาณทสฺ
 สนวิสฺสุทฺธิ นาม.

(ปรมตฺถทีปนิมहाฎีกา หน้า ๔๐๖,๗)

๑. ชื่อว่า **ศีลวิสุทฺธิ** เพราะอรรถว่า นิจฺจศีลนํเอง และตนเอง เป็นวิสุทฺธิ
 เพราะ**บริสุทฺธิ**จากมลทินคือความเป็นผู้ไม่มีศีล และเพราะ**ชำระ**กาย วาจา
 จากความเป็นผู้ไม่มีศีลนั้น.

๒. ชื่อว่า **จิตตวิสุทฺธิ** เพราะอรรถว่า จิตตสันดานที่อบรมดีแล้วนํเอง
 และตนเอง เป็นวิสุทฺธิเพราะ**บริสุทฺธิ**จากมลทินคือนิรวรณํ และเพราะ**ชำระ**บุคคล
 ผู้พร้อมเพรียงด้วยจิตตสันดานที่อบรมดีแล้วนํ จากมลทินคือนิรวรณํนํ.
 อนึ่ง สมาธิ ท่านประสงค์แล้ว ในจิตตวิสุทฺธินี้ ด้วยประธานคือจิต.

๓. ชื่อว่า **ทิกฺขณวิสุทฺธิ** เพราะอรรถว่า ทิกฺขณกล่าวคือญาณที่กำหนดแยกธรรม
 นํเอง เป็นวิสุทฺธิเพราะ**ชำระ**บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยทิกฺขณนํ
 จากมลทินคือสักกายทิกฺขณ.

๔. พระโยคาวจรทั้งหลายย่อมก้าวพ้นคือย่อมก้าวล่วง ซึ่งความกังขา
 มี ๑๖ อย่าง หรือ ๘ อย่าง ด้วยปัญฺญา นี้ เพราะเหตุนํนั้น ปัญฺญา นี้ ชื่อว่า
กังขาวิตรณนา. ได้แก่ ปัจจยปริคคหณฺณา.

ชื่อว่า **กังขาวิตรณวิสุทฺธิ** เพราะอรรถว่า ปัญฺญาเป็นเครื่องก้าวล่วง
 ความกังขานํนํเอง เป็นวิสุทฺธิเพราะ**ชำระ**บุคคลผู้พร้อมเพรียง
 ด้วยกังขาวิตรณนํ จากความกังขา ๒ ประการ ดังที่กล่าวแล้ว พร้อมกับ
 อเหตุทิกฺขณและวิสมเหตุทิกฺขณ(ความเห็นผิดในเหตุที่ไม่เหมาะสม มีการเนรมิต
 ของพระอิศวรเป็นต้น).

๕.มรรค และมิใช่มรรค ชื่อว่า **มัคคามัคคะ**. ในมัคคามัคคะนั้น
 วิธีในการมณสิการ ที่เป็นอุบาย ต่อการบรรลุญาณทัสสนวิสุทธิ หรือ อริยมรรค
 ชื่อว่า **มรรค**. มณสิการที่ไม่เป็นอุบาย ต่อการบรรลุอริยมรรคนั้น
 หรือที่ตั้งทั้งหลายแห่งอริมานะ ชื่อว่า **มิใช่มรรค**.

ความรู้ และความเห็นมรรค โดยความเป็นมรรค และมิใช่มรรค
 โดยความมิใช่มรรค ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนะ**.

ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** เพราะอรรถว่า มัคคามัคคญาณทัสสนะ
 นั้นนั่นเอง เป็นวิสุทธิเพราะชำระบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมัคคามัคคญาณ
 ทัสสนะนั้น จากความสำคัญหมายในธรรมมิใช่มรรคว่าเป็นมรรค.

๖.พระโยคาวจรทั้งหลายย่อมบรรลุ ซึ่งคุณวิเศษที่สูงส่งคืออริยมรรค
 ด้วยโลกียปัญญา เพราะเหตุนี้ โลกียปัญญานี้ ชื่อว่า **ปฏิบัติ**. ได้แก่ มรรค
 อันเป็นส่วนเบื้องต้น กล่าวคือลำดับการสืบต่อกันแห่งวิปัสสนา
 (เริ่มแต่พลวอุทยัพพญาณ จนถึง อนุโลมญาณ).

ชื่อว่า **ปฏิบัติญาณทัสสนะ** เพราะอรรถว่า เป็นญาณทัสสนะ
 อันเป็นปฏิบัติ.

ชื่อว่า **ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ** เพราะอรรถว่า ปฏิบัติญาณทัสสนะนั้น
 นั่นเอง เป็นวิสุทธิเพราะบริสุทธิ์ จากนิจัตถัญญาเป็นต้น.

๗.ชื่อว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ** เพราะอรรถว่า ญาณทัสสนะกล่าวคืออริยมรรค
 ญาณนั่นเอง เป็นวิสุทธิเพราะบริสุทธิ์ จากมลทินคือสัมโมหะ.

อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ปฐมภาค ข้อ ๒๕ หน้า ๑๓๘ - ๕

ศีลวิสุทฺธิ วิสุทฺธิ ปาเปตฺถุ สมตถํ จตุปาริสฺสุทฺธิศีลํ. ตถฺหิ ทุสฺสีลฺยมถํ
 วิโสเชติ. จิตฺตวิสุทฺธิ วิปัสสนาย ปทญฺฐานญฺตา ปคฺฉนา อญฺฐ สมာปตฺติโย. ตา หิ
 กามจฺจนฺทาหิจิตฺตมถํ วิโสเชนฺติ. ทิฏฺฐวิสุทฺธิ สปปจฺจยนา มรูปทสฺสนํ. ตถฺหิ
 สตฺตทิฏฺฐิมถํ วิโสเชติ. กงฺขาวิตฺตรณวิสุทฺธิ ปจฺจยาการณฺณํ. เตนฺ หิ ตีสุ อทฺธาสุ
 ปจฺจยวเสน ฐมฺมา ปวตฺตนฺตฺติ ปสฺสนโตะ ตีสุปี อทฺธาสุ สตฺตกงฺขามถํ วิตฺตรนฺโต
 วิสุทฺถมฺติ. มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ อุกฺทพฺพยานุปสฺสนกฺขณฺเณ อุปฺปนฺนา
 โโอภาสญาณปีติปสฺสทฺธิสุขอชิโมกฺขปคฺคหอุปญฺฐานอุเปกฺขานิกนฺตฺติ ทส
 วิปัสสนุปกฺกิลฺเสสา, น มคฺโค, วิถีปฺฏิปนฺนํ อุกฺทพฺพญาณํ มคฺโคติ เอวํ มคฺคามคฺค
 ญาณํ นาม. เตนฺ หิ อมคฺคมถํ วิโสเชติ. ปฺฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ วิถีปฺฏิปนฺนํ
 อุกฺทพฺพยานุปสฺสนาญาณํ กงฺคานุปสฺสนาญาณํ ภยตฺปญฺฐานานุปสฺสนาญาณํ
 อาทีนฺวานุปสฺสนาญาณํ นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ มุญฺจิตฺตมฺยตาญาณํ
 ปฺฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อนฺุโลมญาณนฺติ อิมานิ นว
 วิปัสสนาญาณานิ. ตานิ หิ นิจฺจสฺสญาณิมถํ วิโสเชนฺติ. ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ
 จตุอริยมคฺคปญฺญา. सा หि สมุจฺเจทโตะ สกสฺสกมคฺควชฺฌกิลฺเสมถํ วิโสเชติ.

บทว่า ศีลวิสุทฺธิ ได้แก่ จตุปาริสฺสุทฺธิศีล ที่สามารถเพื่อให้บรรล
 วิสุทฺธิคือญาณทสฺสนวิสุทฺธิ หรืออัจจันตวิสุทฺธิคือนิพพาน ด้วยอำนาจอุปนิสฺสยะ.
 อธิบายว่า จตุปาริสฺสุทฺธิศีลนั้น ย่อมทำมลทินคือความเป็นแห่งบุคคลผู้ทูล
 ให้บริสุทฺธิ.

บทว่า จิตฺตวิสุทฺธิ ได้แก่ สมာปฺติ ๘ ที่คล่องแคล่วคือถึงวสีภาวะ
 อันเป็นปทฺญฺฐาน ของวิปัสสนา. อธิบายว่า สมာปฺติ ๘ นั้น ย่อมทำมลทินของจิต
 มีกามฉันทะเป็นต้นให้บริสุทฺธิ.

บทว่า ทิฏฺฐวิสุทฺธิ ได้แก่ การเห็นนามรูปที่มีปัจจัย. อธิบายว่า
 สปปจฺจยนา มรูปทสฺสนนํ นั้น ย่อมทำมลทินคือสตัดฺททิฏฺฐิให้บริสุทฺธิ.

บทว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ ได้แก่ ญาณในปัจฉยาการ.อธิบายว่า เมื่อเห็นว่า “ธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นไป ด้วยอำนาจปัจจัย ในอัทธา ๓ ด้วยญาณในปัจฉยาการ นั้น” จึงเป็นผู้ข้ามมลทินคือความสงสัยในสัตว์ แม้ในอัทธา ๓ ชื่อว่า ย่อมบริสุทธิ์.

บทว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ชื่อว่า ญาณ ในมัคคามัคคะ อยู่นี้ว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ คือ โอรส ๗ เปฯ ที่เกิดขึ้น ในขณะแห่ง อุทฺธัพพยานุปัสสนา, มิใช่มรรค,อุทฺธัพพญาณ ที่ปฏิบัติไปสู่วิถิ เป็นมรรค. อธิบายว่า พระโยคีย่อมทำโมหะมลทินที่เกิดขึ้นว่าเป็นมรรคในสิ่งมิใช่มรรค ให้บริสุทธิ์ ด้วยมัคคามัคคญาณนั้น.

บทว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๕ เหล่านี้ คือ อุทฺธัพพยานุปัสสนาญาณ ที่ดำเนินไปสู่วิถิ ๗ เปฯ อนุโลมญาณ. อธิบายว่า วิปัสสนาญาณ ๕ เหล่านี้ ย่อมทำมลทินมีนิจจัญญาเป็นต้นให้บริสุทธิ์.

บทว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ปัญญาในอริยมรรค ๔.อธิบายว่า ปัญญา ในอริยมรรค ๔ นั้น ย่อมทำกิเลสมลทินที่ถูกฆ่าด้วยมรรคของตน ๆ โดยสมุจเฉท ให้บริสุทธิ์.

เหตุที่ตรัสทัสสนะศัพท์ไว้ในวิสุทธิต่างอย่าง

เอตฺถ จ สุตตฺถยาทิวเสน สิทฺธิ อานุमानญาณมฺปิ ญาณเมวาทิ ตํ ปฏิกิจฺจิปิตฺวา
อตุตฺถปจฺจกฺขญาณเมว คเหตุํ สพุพฺตฺถ ทสฺสสนคฺคหณฺนิ กตฺนฺติ เวทิตฺพุพฺ.

(ปรมตฺถทีปนีสงฺคหฺมทฎฺฐิกา หน้า ๔๐๓)

อนึ่ง ในความขื่อนี้ แม้อานุमानญาณ ที่สำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งสุตตมยญาณ เป็นต้น ก็เป็นญาณเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ฟังทราบวาท่านห้ามแล้ว ซึ่งอานุमानญาณนั้น กระทำทัสสนะศัพท์ ในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิตั้งปวง เพื่อถือเอาปัจฉกขญาณ ในสภาวะเท่านั้น.

มหาฐีกา

กิญจาปี หิ อุทยพพยญาณํ ตีรณปริญญนุ โตคฺชเมว, อุทยพพยาทีนํ ปน
ชานนญฺเฐน, ปจฺจกฺขโต ทสฺสนญฺเฐน จ ญาณทสฺสนานิ, อุทยพพยญาณาทีนึ.
ตานิเยว ปฏิปฺกฺขโต วิสุทฺทตฺตา ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ,

(มหาฐีกา ข้อ ๓๓๓)

เป็นความจริงว่า อุทยพพยญาณที่ไม่คล่องแคล่ว เป็นญาณที่ยังลงภายในตี
รณปริญญานั่นเอง แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ญาณทั้งหลายมีอุทยพพยญาณ
ที่คล่องแคล่วเป็นต้น เชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่า รู้ถึงความเกิดขึ้นและความสิ้นไป
เป็นต้น, และเชื่อว่า ทสฺสนะ เพราะอรรถว่า เห็นโดยประจักษ์.

อุทยพพยญาณเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ เชื่อว่า ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ
เพราะบริสุทฺธิจากกรรมอันเป็นปฏิปักษ์,

ความหมายคำว่า ปัจจกฺขะ(ประจักษ์)

อกฺขํ(อินฺทริยํ) ปตฺติคํ นิสฺสิตนฺตึ ปจฺจกฺขํ ทสฺสนํ, ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว, ปจฺจกฺ
ขา พุทฺธิ. (รูปสัทฺธิ อมาทิปรตปฺปฺริสสมาส)

อาศัยแล้ว ซึ่งอินทรีย์ ๖ เพราะเหตุนั้น เชื่อว่า ปัจจกฺขะ, ได้แก่ การเห็น
ที่อาศัยอินทรีย์, ทัศนภาพ ที่อาศัยอินทรีย์, ปัญญา ที่อาศัยอินทรีย์.

ลักษณะ ๓

(๔๔). อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนตฺตลักษณะเจติ ตีณิ ลักษณะานิ.

ลักษณะมี ๓ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ.

ความหมายของลักษณะทั้ง ๓

อนิจจตาเยว ลกฺขณํ (โยคินา วิปัสสนาปญฺญา) ลกฺขิตพฺพํ, (โยคินา เตภูมกั
วภูณฺฑิ) ลกฺขียติ อเนนาติ วา อนิจฺจลกฺขณํ. อุทฺทวยปฏฺฐีปฺพนสงฺขาตทุกฺขภาโว
ลกฺขณนฺติ ทุกฺขลกฺขณํ. ปฺรปฺริกปฺปิตสฺส อตฺตโน อภาโว อนตฺตตา,
ตเทว ลกฺขณนฺติ อนตฺตลกฺขณํ.

(วิภาวินีฎีกา ป.๕ ข้อ ๔๔ หน้า ๓๓๓)

ถามว่า ชื่อว่า ลักษณะ เพราะอะไรว่าอะไร ?

ตอบว่า ชื่อว่า ลักษณะ เพราะอะไรว่า อนิจจตาเป็นต้นอันพระโยคี
พึงกำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาปัญญา(อนิจจตาเป็นต้นที่พึงถูกกำหนดรู้). หรือวิภูฏะ
ที่มีในภุมิ ๓ อันพระโยคี ย่อมกำหนดรู้ โดยอนิจจตาเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น
อนิจจตาเป็นต้นนั้น ชื่อว่า ลักษณะ.(อนิจจตาเป็นต้นเป็นเครื่องกำหนดรู้)

อนิจจตาเท่านั้น(เว้นสัตว์ ชีวะ) เป็นลักษณะ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า
อนิจจลักษณะ.(ลักษณะคืออนิจจตา)

ทุกขตา คือภาวะบีบคั้นบ่อย ๆ ด้วยความเกิดขึ้นและความสิ้นไปเท่านั้น
เป็นลักษณะเพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ทุกขลักษณะ.(ปุณฺปุณฺ ปิพนฺ,ลักษณะคือทุกขตา)

ความไม่มี แห่งอัตตา ที่พวกเจ้าลัทธิอื่นจากศาสนากำหนดคิด
ด้วยมิจฉาทิฎฐิวา “ชื่อว่าอัตตามีอยู่โดยแน่นอน”ดังนี้ ชื่อว่า อนัตตา เพราะ
อัตตา ไม่มี(น อตฺตา อนตฺตา), ภาวะแห่งอนัตตา ชื่อว่า อนัตตตา(อนตฺตโน ภาโว
อนตฺตตา), อนัตตตานั่นเท่านั้น เป็นลักษณะ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อนัตตลักษณะ.
(ลักษณะคืออนัตตตา)

ลกขี้นติ สลลลกขี้นติ อิเม อนิจจา เอวาติ เอกนุเตน วินิจฉี้นติ
 ฌมาเอเตนาติ ลกขณฺ, อนิจจตา เอว ลกขณฺติ อนิจจลกขณฺ. ปุพฺพปเท ภาวปจฺย
 โลโป. อญฺโญ หิ อนิจฺโจ, อญฺญา อนิจฺจตาติ. ตตฺถ ยถา คมนนฺกริยาโยเคน ปุ
 ริโส คโตติ วุจฺจติ. น ปน คมนนฺกริยา ปุริโส. น จ ปุริโส คมนนฺกริยา. อญฺญา หิ
 กริยา, อญฺโญ ปุริโส. ตถา อนิจฺจตาโยเคน สพฺโพ สงฺขตฺตมฺโม อนิจฺโจติ วุจฺจติ.
 น ปน อนิจฺจตา โส ฌมฺโม, น จ โส ฌมฺโม อนิจฺจตา. อญฺญา หิ อนิจฺจตา, อญฺโญ
 โส ฌมฺโมติ. กตฺมา ปน สาอนิจฺจตาติ. วิปริณามกาโร. ชีรณากาโร ภิช
 ฌนากาโรติ วุตฺตํ โหติ. ตํ ปน อากาโร ทิสฺวา ตทาการวฺนเต ฌมฺเม ญฺาณํ ปวตฺตติ อัย
 ฌมฺโม อนิจฺโจติ. ตสฺมา सा อนิจฺจตาเยว อิธ ลกขณฺติปิ วุจฺจตีติ. เอส นโย
 เสเสสุปิ ทวีสุ. ตตฺถ ปน อภินฺหสํปฏิปฺพนากาโร ทุกฺขตา นาม. อวสวตฺตนากาโร
 อนตฺตตา นาม.

(ปรมคฺคทีปนีสงฺคหมหาฎีกา ป.๕ ข้อ ๔๔ หน้า ๔๐๗)

สังขตฺตรมฺทั้งหลายย่อมถูกกำหนดรู้ คือย่อมถูกวินิจฉัย โดยส่วนเดียว
 ว่า สังขตฺตรมฺทั้งหลายเหล่านี้ เป็นอนิจจะเท่านั้น ด้วยภาวะแห่งธรรม
 ที่ไม่เที่ยงนั้น เพราะเหตุนี้ ภาวะแห่งธรรมที่ไม่เที่ยงนั้น ชื่อว่า ลักษณะ,
 ภาวะแห่งธรรมที่ไม่เที่ยง(อนิจจตา)เท่านั้น เป็นลักษณะ เพราะเหตุนี้
 ชื่อว่า อนิจจลักษณะ. ลปตาภาวปจฺจย ในบทหน้า.

เป็นความจริงว่า ธรรมที่เป็นอนิจจะ เป็นอย่างหนึ่ง, อนิจจตา ก็เป็น
 อีกอย่างหนึ่ง. ในเรื่องนั้นเขาเรียกว่า บุรุษ ผู้ไป เพราะประกอบด้วยกิริยาการไป.
 ก็ กิริยาการไป มิใช่บุรุษ. และบุรุษ ก็มีใช่กิริยาการไป. เพราะวา กิริยา
 เป็นอย่างหนึ่ง, บุรุษ ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ฉนฺใด. ท่านเรียกว่า สังขตฺตรมฺทั้งปวง
 เป็นอนิจจะ เพราะประกอบด้วยอนิจจตา. ก็ อนิจจตา มิใช่สังขตฺตรมฺนั้น
 และสังขตฺตรมฺนั้น ก็มีใช่อนิจจตา. เพราะวา อนิจจตา เป็นอย่างหนึ่ง,
 สังขตฺตรมฺนั้น ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ฉนฺนั้น.

ถามว่า อนิจจตานั้น เป็นอย่างไร ?

มีคำตอบว่า ได้แก่ อาการที่แปรปรวน คือ อาการที่แก่ อาการที่แตก.
 ญฺาณ ย่อมเป็นไป ในสังขตฺตรมฺที่มีอาการนั้นว่า ธรรมนี้ไม่เที่ยง เพราะเห็น

อาการอย่างนั้น. เพราะเหตุนั้น อนิจจทานั้นนั่นแหละ เรียกชื่อว่า ลักษณะ ในที่นี้.

แม้ในลักษณะทั้ง ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยนี้. ก็ ในลักษณะทั้ง ๒ เหล่านี้ อาการที่บีบคั้นบ่อยๆ หนึ่งๆ ชื่อว่า ทุกขตา. อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ชื่อว่า อนัตตตา.

สังขตสังขจะปรากฏลักษณะ ๓

สัจจามัน กติ ลกฺขณานิ ? สัจจามัน ทฺเว ลกฺขณานิ. สงฺขตลกฺขณญจ อสงฺขตลกฺขณญจ, สัจจามัน อิมานิ ทฺเว ลกฺขณานิ.

สัจจามัน กติ ลกฺขณานิ ? สัจจามัน ฉ ลกฺขณานิ. สงฺขตานิ สัจจามัน อุปฺปาโท ปญฺญาติ, วโย ปญฺญาติ, จฺฐิตานิ อญฺญตฺตํ ปญฺญาติ, น อสงฺขตสฺส สัจจสฺส อุปฺปาโท ปญฺญาติ, น วโย ปญฺญาติ, น จฺฐิตสฺส อญฺญตฺตํ ปญฺญาติ, สัจจามัน อิมานิ ฉ ลกฺขณานิ.

(จุ.ปฎิ.ม.๓๑/๑๒/๓๒๑-๒ ยุกนทฺวคฺค สัจจกถา)

ลักษณะ ของสังขทั้งหลาย มีเท่าไร ? ลักษณะ ของสังขทั้งหลาย มี ๒ คือ สังขตลักษณะ ๑ อสังขตลักษณะ ๑ . ลักษณะเหล่านี้ ของสังขทั้งหลาย มี ๒ .

ลักษณะ ของสังขทั้งหลาย มีเท่าไร ? ลักษณะ ของสังขทั้งหลาย มี ๖ คือ อุปปาทะ ของสังขตสังขทั้งหลาย ย่อมปรากฏ ๑, วยะ ย่อมปรากฏ ๑ , ความเป็น โดยประการอื่น(ชรา) แห่งจิตธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏ ๑. อุปปาทะ ของอสังขตสังขจะ ย่อมไม่ปรากฏ ๑, วยะ ย่อมไม่ปรากฏ ๑, ความเป็น โดยประการอื่น(ชรา) แห่งจิตธรรม ย่อมไม่ปรากฏ ๑ .ลักษณะเหล่านี้ ของสังขทั้งหลาย มี ๖.

อัญญกถา

สัจจามัน กติ ลกฺขณานิ ติอาทิสฺส อุปฺริ วุตฺตพฺพานิ ฉ ลกฺขณานิ สงฺขตาสงฺขต- วเสน ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา ทฺเว ลกฺขณานิ ติ อาห.ตฺตถ สงฺขตลกฺขณญจ อสงฺขตลกฺขณญจ จาติ “ตีณิมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ อุปฺปาโท ปญฺญาติ, วโย ปญฺญาติ, จฺฐิตสฺส อญฺญตฺตํ ปญฺญาติ. ตีณิมานิ ภิกฺขเว อสงฺขตสฺส อสงฺขตลกฺขณานิ น อุปฺปาโท ปญฺญาติ, น วโย ปญฺญาติ, น จฺฐิตสฺส อญฺญตฺตํ ปญฺญาติ”ติ(อง.ติก. ๒๐/๔๓,๔๘/๑๔๖ สงฺขตลกฺขณสฺส ตฺต, อสงฺขตลกฺขณสฺส ตฺต) เอวํ วุตฺตํ

สงขตสฺส สงขตมิตฺติ ลกขณญจ อสงขตสฺส อสงขตมิตฺติ ลกขณญจ. สงขตํ ปน น
 ลกขณํ , ลกขณํ น สงขตํ. น จ สงขตํ วนิยา ลกขณํ ปญญาเปตฺตํ สกกา, นาปี ลกขณํ
 วนิยา สงขตํ. ลกขณน ปน สงขตํ ปากฺกั โหติ.

ปุณ ตเทว ลกขณทวยํ วิตุถารโต ทสฺเสนโต **จ ลกขณานิติ** อาห. **สงขตานํ**
 สจฺจานนฺติ ทฺกขสมุทฺทยมคฺคสจฺจานํ. ตานิ หิ ปจฺจเยหิ สงกมฺม กตตฺตา สงขตานิ.
อุปฺปาโทติ ชาติ. **ปญฺญา**ยตีติ ชานียติ. **วโย**ติ ภงฺโก. **ฐิตานํ** อญฺญตฺตฺนฺติ
 ฐิติปฺปตฺตานํ อญฺญตฺตาภาโว ชรา. **ติณฺณํ** สงขตสจฺจานํ นิปฺพนฺนตฺตา
 อุปฺปาทวญฺญตฺตํ วุตฺตํ, **เตสฺส**เยว ปน อุปฺปาทสฺส, **ชราย** ภงฺกสฺส จ อนิปฺพนฺนตฺตา
 อุปฺปาทวญฺญตฺตํ น วตฺตพฺพํ. **สงขต**นิสฺสิตตฺตา อุปฺปาทวญฺญตฺตํ น
 ปญฺญายตีติ น วตฺตพฺพํ. **สงขต**วิการตฺตา ปน **สงขต**นฺติ วตฺตพฺพํ.

ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **สจฺจานํ กติ ลกขณานิ** (ลักษณะ ของสิ่งทั้งหลาย
 มีเท่าไร) ท่านพระสารีบุตรเถระจำแนก ซึ่งลักษณะ ๖ ที่ควรกล่าว ในข้างหน้า โดย
 ประการ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสังขตะและอสังขตะ จึงกล่าวแล้วว่า **เทว**
ลกขณานิ(ลักษณะมี ๒).ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **สงขตลกขณญจ**
อสงขตลกขณญจ(สังขตลักษณะและอสังขตลักษณะ) อธิบายว่า ลักษณะ
 ว่าเป็นสังขตะ แห่งสังขตธรรม และลักษณะ ว่าเป็นอสังขตะ แห่งอสังขตธรรม
 ที่ตรัสไว้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **สังขตลักษณะ**ทั้งหลายเหล่านี้
 แห่งสังขตธรรม มี ๓ คือ **อุปฺปา**ทะ **ย้อม**ปราภุ, **วยะ**ย้อมปราภุ, **ความเป็น**
โดยประการอื่น แห่งฐิตธรรม **ย้อม**ปราภุ. **ดูก่อน**ภิกษุทั้งหลาย **อสังขต**ลักษณะ
 ทั้งหลายเหล่านี้ แห่งอสังขตธรรมมี ๓ คือ **อุปฺปา**ทะ **ย้อม**ไม่ปราภุ, **วยะ**
ย้อมไม่ปราภุ, **ความเป็น**โดยประการอื่น แห่งฐิตธรรม **ย้อม**ไม่ปราภุ" ดังนี้.

ก็ สังขตธรรม ไม่ใช่ลักษณะ, ลักษณะ ไม่ใช่สังขตธรรม. แต่ว่า เว้นสังขต
 ธรรมเสียแล้ว ก็ไม่สามารถ เพื่อจะยังลักษณะให้ปราภุ, แม้เว้นลักษณะเสียแล้ว
 ก็ไม่สามารถ เพื่อจะยังสังขตธรรมให้ปราภุ. แต่ สังขตธรรมย้อมเป็นอันปราภุ
 ด้วยลักษณะ.

ท่านพระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดง ซึ่งลักษณะทั้ง ๒ นั้นนั่นเอง อีกโดยพิสดาร จึงกล่าวแล้วว่า **ฉ ลกขณานิ** (ลักษณะทั้งหลายมี ๖). บทว่า **สงขตานัง** **สจจัน**(แห่งสังขตสังขทั้งหลาย) คือ แห่งทุกขสังขจะ สมุทยสังขจะและมรรคสังขจะ. อธิบายว่า สังขจะ ๓ เหล่านี้ ชื่อว่า สังขตะ เพราะอันปัจจัยทั้งหลายประชุมกันกระทำแล้ว. บทว่า **อุปปาโท** คือ ชาติ. บทว่า **ปญญายติ** คือ ย่อมถูกรู้. บทว่า **วโย** คือ ภัย. บทว่า **ฐิตานัง อญญตตัม** คือ ความเป็นโดยประการอื่นได้แก่ ชรา แห่งสังขจะทั้ง ๓ ที่ถึงฐิติ. ท่านพระสารีบุตรกล่าวถึงอุปปาทะ วยะและอัญญตตะ เพราะสังขตสังขจะทั้ง ๓ เป็นนิปผันนธรรม(ธรรมที่สำเร็จแล้วจากปัจจัย), แต่ไม่ควรกล่าวถึงอุปปาทะ วยะและอัญญตตะ ของสังขตสังขทั้งหลายเหล่านั้นนั้นเทียว เพราะอุปปาทะ ชรา และภัย ของสังขตสังขจะเหล่านั้น เป็นอนิปผันนธรรม(ธรรมที่ไม่สำเร็จจากปัจจัย). ไม่ควรกล่าวว่า อุปปาทะ วยะ และชรา ย่อมไม่ปรากฏ เพราะอุปปาทะเป็นต้นอาศัยซึ่งสังขตธรรม. แต่ควรกล่าวว่า อุปปาทะเป็นต้นเป็นสังขตธรรม เพราะเป็นวิการของสังขตธรรม.

อัญญตตะ สังขต อสังขตลักษณะสูตร

สตตเม **สงขตสุตตะ** ปจฺจเยหิ สมากนฺตฺวา กตฺตสฺส. **สงขตลกขณานิ**ติ สงขตัง เอตฺนฺติ สลฺยชานนการณานิ นิमितฺตานิ. **อุปปาโท**ติ ชาติ. **วโย**ติ ภัย. **ฐิตสุ** **อญญตตัม** นาม ชรา. ตตฺถ **สงขตฺนฺติ** เตภูมกา ฆมฺมา. มคฺคผลานิ ปน อสมฺมสนฺนูปคฺตฺตา อธิ น กถิยนฺติ. **อุปปาทา**ทโย **สงขตลกขณา** นาม. เตสุ **อุปปาทกฺข** **ณ** **อุปปาโท**, ฐานกฺขณ ชรา, ภัยกฺขณ วโย. **ลกขณ** น **สงขต**, **สงขต** น **ลกขณ**, **ลกขณ** น ปน **สงขต** ปริจฺจินฺนํ. ยถา หตฺถิสฺส โคมฺหิ สาทินํ สตฺติสุลาทีนํ สลฺยชานนลกขณานิ น หตฺถิอาทโย, นปี หตฺถิอาทโย **ลกขณา**เนว **ลกขณ**เหหิ ปน เต “**อสุกฺกสฺส หตฺถิ, อสุกฺกสฺส อสุโส, อสุกฺกหตฺถิ, อสุกฺกอสฺส**”ติ วา **ปญฺญายนฺติ**, เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ.

(อ.อ.จ. ตัก.สงขตลกขณสูตรตวณณา ข้อ ๔๗ หน้า ๑๕๔ ทุติยภาค)

อภฺฐเม อสงฺขตสฺสชาติ ปจฺเจยฺหิ สฺมาคนฺตฺวา อกตสฺส. อสงฺขตลกฺขณานิติ
 อสงฺขตฺ เอตนฺติ สฺยชานนการณานิ นิमितฺตานิ. น อุปฺปาโท ปญฺญายตีติอาทึหิ
 อุปฺปาทชราภฺงคานํ อภาโว วฺตุโต. อุปฺปาทาทีนญฺหิ อภาเวน อสงฺขตฺนฺติ ปญฺญายติ.

(อ.อ.ง. ติก.อสงฺขตลกฺขณสฺตฺตวณฺณา ข้อ ๔๘ หน้า ๑๕๔-๕ ทฺติยภาค)

(๔๗) ในสูตรที่ ๗ พึงทราบอธิบายดังนี้ :- บทว่า **สงฺขตสฺส**
 (แห่งสังขตธรรม) ความว่า อันปัจจัยทั้งหลาย มาประชุมกัน กระทำแล้ว.
 บทว่า **สงฺขตลกฺขณานิ**(สังขตลักษณะทั้งหลาย) ได้แก่ นิमितทั้งหลายที่เป็นเหตุ
 เพื่อให้หมายรู้ว่า สิ่งนี้ เป็นสังขตธรรม. บทว่า **อุปฺปาโท** ได้แก่ ชาติ(มีในเพราะ
 การประชุมกันแห่งเหตุปัจจัย).บทว่า **วโย** ได้แก่ เกทะ(คือภังคะ). ชรา ชื่อว่า **จิตฺตสฺส**
อญฺญตฺตํ(ความเป็นโดยประการอื่น แห่งธรรมที่ถึงจิติกขณะ ในเบื้องบนจากอุป
 ปาทักขณะ). ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **สังขตธรรม** ได้แก่ ธรรมที่มี
 ในภุมิ ๓ (เพราะอุบัติขึ้นจากปัจจัย). ส่วน มรรคผลทั้งหลาย พระผู้มีพระภาค
 ไม่ตรัสไว้ ในพระสูตรนี้ เพราะไม่เข้าถึงการพิจารณา(เพราะลักษณะถา
 เพื่อประโยชน์ต่อสัมมสนะเพียงเท่านั้น). อุปฺปาทะเป็นต้น ชื่อว่า **สังขตลักษณะ**.
 ในลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้ อุปฺปาทะ มีในอุปฺปาทักขณะ(ไม่มีในฐานภังคักขณะ).
 ชรา มีในฐานักขณะ. วยะ มีในภังคักขณะ. ลักษณะ ไม่ใช่สังขตธรรม,สังขตธรรม
 ไม่ใช่ลักษณะ(แสดงความแตกต่างกันของลักษณะกับสังขตะ), แต่ สังขตธรรม
 ถูกกำหนดรู้ ด้วยลักษณะ. เหมือนอย่างว่า ลักษณะที่เป็นเหตุเพื่อให้หมายรู้มีหอก
 และหลาวเป็นต้น ของช้าง ม้า โค และกระบือเป็นต้น ไม่ใช่ ตัวช้างเป็นต้น,
 แม้ตัวช้างเป็นต้น ก็ไม่ใช่ลักษณะแน่นอน, แต่ ช้าง ม้า โค และกระบือเป็นต้น
 ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมปรากฏว่า "เป็นช้างของคนโน้น , ม้าของคนโน้น, หรือช้าง
 ชื่อโน้น, ม้าชื่อโน้น" ด้วยลักษณะทั้งหลาย ฉนั้นใด, อุปฺไมยนี้ ก็พึงทราบ ฉนั้นนั้น.

(๔๘) ในสูตรที่ ๘ พึงทราบอธิบายดังนี้ :- บทว่า **อสงฺขตสฺส**
 (แห่งอสังขตธรรม) ความว่า อันปัจจัยทั้งหลาย มาประชุมกันแล้ว ไม่กระทำ.
 บทว่า **อสงฺขตลกฺขณานิ**(อสังขตลักษณะทั้งหลาย) ได้แก่ นิमितทั้งหลายที่เป็นเหตุ
 เพื่อให้หมายรู้ว่า สิ่งนี้ เป็นอสังขตธรรม. ด้วยบทมีอาทิวา น **อุปฺปาโท ปญฺญายติ**

(อุปปาตะ ย่อมไม่ปรากฏ) ได้แก่ ความไม่มี(อภาวะ) แห่งอุปปาตะ ชราและภังคะ อันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว. อธิบายว่า (เหมือนอย่างว่า ธรรมชาติที่เป็นสังขตะ ย่อมปรากฏว่า เป็นสังขตธรรม เพราะความมี แห่งลักษณะมีอุปปาตะเป็นต้น ฉนั้นใด), นิพพานย่อมปรากฏว่า เป็นอสังขตธรรม เพราะความไม่มี แห่งลักษณะมี อุปปาตะเป็นต้น ก็ฉนั้นนั่น.

อรรถของอนิจจังเป็นต้น

ตตฺถ “อนิจฺจนฺ”ติ ปญฺจกฺขนฺธา. กสฺมา ? อุปฺปาทวฺยณฺณตฺตภาวฺ. “อนิจฺจตา”ติ เตสณฺเณว อุปฺปาทวฺยณฺณตฺตํ, หุตฺวา อภาโว วา, นิพฺพตฺตานํ เตนฺวากาเรน อจฺจุตฺวา ขณฺณกฺเคน เกโทติ อตฺถโธ.

(ปฎิสมุภิตามคคฺกุฎฺถกา สโตการิญาณนิตฺเทศวณฺณนา หน้า ๑๑๘, และวิ.ม.อานาปานสฺสติกฺกา ข้อ ๒๓๖ หน้า ๓๑๖)

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนิจจัง ได้แก่ ชั้น ๕ (โดยอรรถ ได้แก่สังขตธรรม ทั้งหลาย) . เพราะเหตุไร ? เพราะเบญจชั้นมีภาวะที่เกิดขึ้น(คือไม่มี ก็มีขึ้น) มีภาวะที่เสื่อมไป(คือพินาศไป) และมีภาวะที่เป็น โดยประการอื่น (คือขณิกชราแห่งฐิติธรรม).

บทว่า อนิจจตา ได้แก่ อุปปาตะ วะ และความเป็นโดยประการอื่น(ชรา) ของชั้น ๕ เหล่านั้นนั่นแหละ, หรือว่าโดยพิเศษ โวหารว่า อนิจจตา คือมีแล้ว ก็ไม่มี(คือย่อมแสดงภาวะที่พินาศ มีภาวะที่ปรากฏเป็นเบื้องต้น) ของชั้น ๕ เหล่านั้นนั่นแหละ, ความว่า ได้แก่ ความแตกดับ โดยภังคะของชั้น ๕ ที่บังเกิดขึ้น ไม่ดำรงอยู่ โดยอาการนั้นนั่นแหละ(คือโดยอาการที่บังเกิดขึ้น).

ตตฺถ อนิจฺจํ อนิจฺจลฺกฺขณํ อนิจฺจานุสฺสนา อนิจฺจานุสฺสตีติ อิทํ จตฺถกํ เวทิตฺตพฺพํ. หุตฺวา อภาวโธ อุตฺถยพฺพโยคโธ ตาวกาสิกโธ นิจฺจปฏฺิกฺเขปโธ จ ขนฺธปญฺจกํ อนิจฺจํ นาม. ตสฺส โย หุตฺวา อภาวกาโร, ตํ อนิจฺจลฺกฺขณํ นาม.

(อติวุตฺตทวณฺณนา อสุภานุสฺสตีสุตฺตทวณฺณนา หน้า ๓๐๓ - ๔)

ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน บัณฑิตพึงทราบ หมวด ๔ นี้ คือ อนิจจัง อนิจจลักษณะ อนิจจานุสสนา อนิจจานุสสติ.

ขันธปัญญาจะ ชื่อว่า อนิจจัง เพราะมีแล้ว ก็ไม่มี เพราะประกอบด้วย ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะประกอบด้วยกาลชั่วขณะเพียงนั้น และเพราะแย้งต่ออนิจจะคือไม่มีสภาวะที่เที่ยง.

อาการที่มีแล้ว ก็ไม่มีอันใด ของขันธปัญญาจะนั้น, อาการอันนั้น ชื่อว่า อนิจจลักษณะ.

เอตถ จ อนิจจัง, อนิจจลักษณะ, ทุกขัง, ทุกขลักษณะ, อนัตตา, อนัตตลักษณะนฺติ อภิ วิภาโค เวทิตพฺโพ.ตตถ อนิจฺจนฺติ ขนฺธปญฺจกํ.กสฺมา? อุปฺปาทวญฺญตฺตภาว, หุตฺวา อภาวโธ วา. อุปฺปาทวญฺญตฺตํ อนิจฺจลักษณะ หุตฺวา อภาวสงฺขาโธ วา อาการวิภาโร.

“ยทนิจจัง ตํ ทุกขนุ”ติ วจนโธ ปน ตเทว ขนฺธปญฺจกํ ทุกขัง. กสฺมา ? อภิญฺหปฏฺฐีพฺพนา, อภิญฺหปฏฺฐีพฺพนาภาโร ทุกขลักษณะ.

“ยํ ทุกขัง ตทนตฺตา”ติ ปน วจนโธ ตเทว ขนฺธปญฺจกํ อนตฺตา. กสฺมา ? อวสวตฺตนโธ, อวสวตฺตนาภาโร อนตฺตลักษณะ.

(วิ.ม. ปฏิปทาญาณทศสนวิสุทฺธินิตฺเทศ ๗๔๐/๓๑๓, อ.อายุตฺตนิวกฺค หน้า ๕๖)

อนึ่ง ในไตรลักษณ์นี้ การจำแนกนี้ อันบัณฑิตพึงทราบ ว่า อนิจจัง, อนิจจลักษณะ, ทุกขัง, ทุกขลักษณะ, อนัตตา, อนัตตลักษณะ .

ในการจำแนกนั้น บทว่า อนิจจัง ได้แก่ ชั้น ๕ (สิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะ ปฏิเสธต่อธรรมาภาวะ). เพราะเหตุไร จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ? เพราะเบญจขันธ์ มี ภาวะที่เกิดขึ้น(คือไม่มี ก็มีขึ้นได้แก่ นิพพัตติลักษณะกล่าวคือชาติ) มี ภาวะที่เสื่อมไป(คือพินาศไป ได้แก่ วิปริณามลักษณะกล่าวคืออมรณะ) และมีภาวะที่เป็นโดยประการอื่น (คือขณิกขรา แห่งฐิตธรรม หรือ เพราะมีแล้ว ก็ไม่มี(คือเพราะเกิดขึ้นแล้ว ก็พินาศไป, ด้วยบทนี้ ท่านย่อมแสดงว่า เป็นอนิจจัง เพราะชั้น ๕ มีความสูงงอม แล้วแตกไป และมีการพังทลาย).

ชั้น ๕ เรียกว่า อนิจจัง ด้วยภาวะ แห่งธรรมใด,เพื่อจะแสดงซึ่งธรรมนั้น ว่าเป็นอนิจจลักษณะ ท่านจึงกล่าวว่า อุปฺปาทว(คือไม่มี ก็มีขึ้น) วยะ (คือพินาศไป) และความเป็นโดยประการอื่น(คือขณิกขรา) หรืออาการที่ เปลี่ยนแปลงไป(ได้แก่ อภาวการะ) กล่าวคือ มีแล้ว ก็ไม่มี ชื่อว่า อนิจจลักษณะ.

แต่ เพราะมีพระวณะว่า “สิ่งใด เป็นอนิจจัง, สิ่งนั้น เป็นทุกขัง” ได้แก่
 ชั้น ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **ทุกขัง**. เพราะเหตุไร ? เพราะเบญจชั้น
 มีความบีบคั้นเนื่อง ๆ. อาการคือความบีบคั้นเนื่อง ๆ ชื่อว่า **ทุกขลักษณะ**.

แต่ เพราะมีพระวณะว่า “สิ่งใด เป็นทุกขัง, สิ่งนั้น เป็นอนัตตา”
 ได้แก่ ชั้น ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **อนัตตา**. เพราะเหตุไร ? เพราะเบญจชั้น
 มีความไม่เป็นไปในอำนาจ, อาการคือความไม่เป็นไปในอำนาจ ชื่อว่า
อนัตตลักษณะ.

อปัจจ ขณ นิจุปฏิกุเขปโต อนิจจนุติ นิจุจาการปฏิกุเขปโต ยถาวุตโต
 อภาวารสงฺขาโต อนิจจาการโ อนิจจลฺกขณฺ, เอวํ สุขปฏิกุเขปโต **ทุกขนุติ**
 สุขการปฏิกุเขปโต อภินุหปฏิปินนาการสงฺขาโต ทุกขการโ **ทุกขลฺกขณฺ**,
 ตถา อตฺตปฏิกุเขปโต อนตฺตาทิ อตฺตการปฏิกุเขปโต อวสวตฺตนาการสงฺขาโต
 อนตฺตการโ **อนตฺตลฺกขณนุติ ทฏฐพฺ**.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๔๐ หน้า ๔๘๓ - ๔)

อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบ ว่า ชั้น ๕ เป็นอนิจจัง เพราะปฏิเสธนิจจธรรม
 เพราะเหตุนี้ อาการคือภาวะที่ไม่เที่ยง กล่าวคืออาการที่ไม่มี ตามที่กล่าวแล้ว
 เพราะปฏิเสธอาการคือภาวะที่เที่ยง ชื่อว่า **อนิจจลักษณะ** ฉนั้นใด.

ชั้น ๕ เป็นทุกขัง เพราะปฏิเสธสุขธรรม เพราะเหตุนี้ อาการคือภาวะที่
 เป็นทุกข์ กล่าวคืออาการความบีบคั้นเนื่อง ๆ เพราะปฏิเสธอาการคือภาวะที่
 เป็นสุข ชื่อว่า **ทุกขลักษณะ** ฉนั้นนั่น.

อย่างนั้น ชั้น ๕ เป็นอนัตตา เพราะปฏิเสธอัตตธรรม เพราะเหตุนี้ อาการ
 คือภาวะที่เป็นอนัตตา กล่าวคืออาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะปฏิเสธอาการ
 คือภาวะที่เป็นอัตตา ชื่อว่า **อนัตตลักษณะ**.

อิติ อณฺณทเว อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา, อณฺณานิ อนิจฺจทุกฺขานตฺตลกฺขณานิ.
 ปญฺจกฺขนฺธา ทฺวาทสายตฺนานิ อฏฺฐารส ธาตุโยติ อิทฺถฺหิ สพฺพมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺ
 ตา นาม. วุตฺตปฺปการาการวិการา อนิจฺจทุกฺขานตฺตลกฺขณานิ.

(อ.อายุตฺตนิวกฺก หน้า ๕๖)

เพราะเหตุนี้ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นอย่างหนึ่งทีเดียว,
 อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ก็เป็นอย่างหนึ่ง.

เป็นความจริงว่า คำนี้แม้ทั้งปวงว่า ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ชื่อว่า
 เป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา. วิการคืออาการ มีประการตามที่กล่าวแล้ว ชื่อ
 ว่า อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ.

สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อนิจจะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง

กถํ? เอตฺถนฺตเร สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา. กสฺมา ? อุปฺปาทวยวตฺติโต วิปริณามโต
 ตาวกาลิกโต นิจุปฺปฏิกุเขปโต จ. (วิ.ม. ข้อ ๓๐๖ รูปสตุตฺก, อ.อายุตฺตนิวกฺก. หน้า ๕๔,
 สารตฺถทีปนีฎฺฐิกา ตติยภาค ข้อ ๒๑ หน้า ๒๒๔)

คืออย่างไร ? คือ สังขารทั้งหลายทั้งปวง ในระหว่างปฏิสนธิและจุนี
 ชื่อว่า เป็นอนิจจะ เพราะอะไร ?

(๑) เพราะสังขารทั้งหลายเป็นไปด้วยอำนาจความเกิดขึ้นคืออุปาทกขณะ
 และความดับไปคืออังกกขณะในทุกๆขณะ, อธิบายว่า เพราะไม่มี ก็มีขึ้น,
 เพราะมีแล้ว ก็ถึงความดับไป (ตตฺถ อุปฺปาทวยวตฺติโตติ อุปฺปชฺชนวเสน
 นิรุชฺฌนวเสน จ ปวตฺตนโต, อหุตฺวา สมภวโต หุตฺวา วยุปคฺมนโตติ อตฺถ. โถ.
 มหาฎฺฐิกา)

(๒) เพราะมีความแปรปรวน อธิบายว่า เพราะสังขารทั้งหลายพึงถูกชรา
 และมรณะทำให้แปรปรวน. จริงอย่างนั้น ท่านวิสุทฺธิมคฺคาคารยฺกกล่าวไว้แล้วว่า
 "เพราะมีความแปรปรวนเป็นปกติ เพราะ ๒ ประการคือ เพราะชรา และมรณะ
 นั้นเอง". อีกอย่างหนึ่ง ความปราศจากไปแห่งสภาวะนั้นเอง เป็นวิปริณามะ
 ในที่นี้. (ชรามรณฺน วิปริณามตฺตพฺพโตติ อตฺถ. โถ. ตธา หิ วุตฺตํ "ชราย เจว มรณฺน
 จาติ เทวธา ปริณามปกฺคิตายา"ติ. สภาววิคโม เอว วา เอตฺถ วิปริณาโม. มหาฎฺฐิกา)

สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า ทุกขะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง

(อิมหิ จตุหิ การณหิ ทุกขัม)

ยสฺมา ปน อุปฺปนฺนา สงฺขารา ฐิตี ปาปฺพนฺติ, ฐิตฺยํ ชราย กิลมฺนฺติ, ชรํ ปตฺวา
อวสฺสํ ภิชฺชนฺติ, ตสฺมา อภินฺนสมฺปตฺติปฺพนฺโต ทุกฺขมฺโต ทุกฺขวตฺตฺตฺโต สุขปฺปฏิเขปฺโต
จ ทุกฺขา.

(วิ.ม. ข้อ ๗๐๖ รูปสตุตคสมมุตสนกถา, อ.อายุตนิวกงค หน้า ๕๔,

สารตฺถทีปนีฎีกา ตติยภาค ข้อ ๒๑ หน้า ๒๒๔)

อนึ่ง เพราะเหตุคือ สังขารทั้งหลาย ที่กำลังเกิดขึ้นคืออุปาทกขณะ
ย่อมถึงความตั้งอยู่คือฐิตินะ, ในขณะที่ตั้งอยู่ ย่อมลำบาก เพราะปากฏชรา,
ถึงชราแล้ว ย่อมแตกดับ แน่แท้ความว่า ชื่อว่า สภาวะของธรรมทั้งหลาย ก้าวล่วง
ได้ยาก เป็นอันแตกดับในลำดับแห่งชราแน่แท้, เพราะเหตุนี้ สังขารทั้งหลาย
ชื่อว่า เป็นทุกข์

(๑) เพราะถูกเบียดเบียนเนื่อง ๆ คือนิรันดรในปัจจุบัน ด้วยอำนาจอุปาทะ
ชราและภังคะ. ความเป็นทุกข์แห่งรูปนั้น มีโดยอาการที่ถูกเบียดเบียน
(ปฏิปปีพนาการณสฺส ทุกฺขตา(สารตฺถทีปนีฎีกา)

(๒) เพราะถูกเบียดเบียนเนื่องๆ นั้น จึงเป็นทุกข์ เพราะภาวะทนได้โดยยาก

(๓) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ โดยเป็นอธิฏฐานะ แห่งทุกขตา ๓ ประการ
มีทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ และแห่งสังสารทุกข์ (ตสฺมาติ ยสฺมา
อุปฺปาทชฺราภงฺกควเสน สงฺขารานํ นิรฺนตฺรพาธตา, ตโต จ เนสํ ทุสฺสหาย ทุกฺขมฺตา,
ติสฺสสนฺนํ ทุกฺขตานํ สํสารทุกฺขสฺส จ อธิฏฺฐานตฺยา ทุกฺขวตฺตฺตฺตา, มหาฎีกา)

(๔) เพราะปฏิเสธต่อสุข คือเป็นปฏิปักษ์ต่อสุข

ตทฺเว(จกฺขุมฺ) ปฏิปฺปีพนฺนุชฺเฐน ทุกฺขัม. ยสฺมา วา เอตํ(จกฺขุมฺ) อุปฺปนฺนํ ฐิตี
ปาปฺพณฺติ, ฐิตฺยํ ชราย กิลมฺติ, ชรํ ปตฺวา อวสฺสํ ภิชฺชติ; ตสฺมา อภินฺนสมฺปตฺติปฺพน
โต ทุกฺขมฺโต ทุกฺขวตฺตฺตฺโต สุขปฺปฏิเขปฺโตติ อิมหิ จตุหิ การณหิ ทุกฺขัม.

(อ.อายุตนิวกงค. หน้า ๕๔)

สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อนัตตา เพราะเหตุ ๔ อย่าง

(อิเมหิ จตุหิ การณเหิ อนตฺตา)

อวสวตฺตนฏฺฐเณ อสฺสามิกฏฺฐเณ สฺขณฺณตฺตฏฺฐเณ อตฺตปฏฺิกฺเขปฏฺฐเณนา"ติ เอวํ
ปฺพเพ วุตฺเตหิ, ฎฺฎิกา ส.ทฺติยภาก หน้า ๒๗๐

ที่ถูกต้องแล้ว ในกาลก่อน อย่างนี้ว่า "ชื่อว่า อนัตตา เพราะอรรถว่า
ไม่เป็นไปในอำนาจ(๑), เพราะอรรถว่า ไม่มีเจ้าของ(๑), เพราะอรรถว่า
เป็นสูญญตา(๑), เพราะอรรถว่า เป็นปฏิเสธต่ออัตตา(๑)"ดังนี้.

สุขฺขณฺณโตติ นิวาสิการกเวทกอธิฏฺฐายกวิเรน ตโต สุขฺขณฺณโต, น
นิสฺสภาวโตติ เอกจฺจสฺส ปริกฺปิตสภาวสุขฺขณฺณโต. อสฺสามิกโตติ สามิกฺกตฺสส กสฺส
จิ อภาวโต.เอเตน อนตฺตนิยตํ ทสฺเสติ. อวสวตฺตติโตติ ยถาวุตฺตวสวตฺตติ- ภา
วภาวโต. อตฺตปฏฺิกฺเขปโตติ ปรริกฺปิตสฺส อตฺตโน ปฏฺิกฺขิปนโต.
"สุขฺขณฺณโต"ติอาทินา หิ ฆมฺมานํ พาทิรฺกปริกฺปิตอตฺตวิโร หุตฺโต. อิมินา ปน
อตฺสภาวโต อตฺตนา น โหติ. มหาฎฺฎิกา ข้อ ๗๐๖, สารตฺถทีปนีฎฺฎิกา ตติยภาก ข้อ ๒๐ หน้า
๒๒๓

(๑) คำว่า เพราะเป็นสูญญะ ความว่า เพราะว่างเปล่า จากสิ่งนั้น โดยเว้น
จากผู้ครอบครอง(นิวาสิ) ผู้ทำ(การโก) ผู้เสวย(เวทโก) และผู้ดูแลรักษา
(อธิฏฐายโก), มิใช่เพราะไม่มีสภาวะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เพราะว่างเปล่า
จากสภาวะที่คนบางคนกำหนดคิดเอา.

ขั้น ๕ เป็นต้นอันมีประเภท ๑๑ อย่าง เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า
หาสาระมิได้ คือไม่มีอัตตสาระว่า “ขั้น ๕ เป็นต้น มีอัตตาคือบุคคลผู้ครอบครอง
เพราะอาศัยอยู่ในภายในสรีระ เป็นต้น(อตฺตา นิวาสิ), เป็นอัตตาคือบุคคลผู้ทำ
กายกรรม เป็นต้น(อตฺตา การโก), เป็นอัตตาคือบุคคลผู้เสวยวิบาก(อตฺตา เวทโก),
เป็นอัตตาคือบุคคลผู้มีอำนาจในตนเอง เพราะเป็นผู้ทำผลของกรรมให้เข้าไป
ในอำนาจของตน(อตฺตา สยฺวาสิ)”ดังนี้. เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์(คือขั้น
๕ เป็นต้น), สิ่งนั้น ย่อมไม่อาจห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิด
และความดับ แม้ของตนเอง, ความเป็นอัตตาผู้ทำ เป็นต้น ของขั้น ๕ เป็นต้น
เหล่านั้น จะมีแต่ที่ไหนกันเล่า.

(๒) คำว่า **เพราะไม่มีเจ้าของ** ความว่า เพราะไม่มีใคร ๆ ผู้เป็นเจ้าของ. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ยอมแสดงความเป็นของที่มีใช้ของตน(อนัตตนิย).

(๓) คำว่า **เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ** ความว่า เพราะไม่มีความเป็นไปในอำนาจตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า **เพราะเหตุคือ** ความเป็นไปในอำนาจ ย่อมไม่มี แก่ใครๆ ในฐานะ ๓ เหล่านี้ คือ สังขารทั้งหลายที่กำลังเกิดขึ้น(อุปาทกขณสมังคิตา) จงอย่าถึงความตั้งอยู่(คือจงเป็นไป โดยอาการกำลังเกิดขึ้นเท่านั้น) ๑, สังขารทั้งหลายที่ถึงความตั้งอยู่(ปากฎชรา) อย่างจงชราคือลำบาก(ถามว่า ท่านกล่าวอย่างนี้ เพราะเหตุไร, ฐิตินั่นเอง ว่าโดยอรรถ ก็เป็นชรา มีใช้หรือ ? ตอบว่า คำนั้นจริง, แต่ ฟังทราบ ว่า กิลมโถ คือ ความลำบากใด มีด้วยอำนาจปากฎชรา, กิลมโถนั้น ถูกถือเอาด้วยชราศัพท์ ในที่นี้) ๑, สังขารทั้งหลายที่ถึงชรา อย่างจงแตกดับ(บุคคลยอมหวังความเป็นนิจจะว่า อย่า จงแตกดับ) ๑. ความเป็นไปในอำนาจ ไม่มีแก่ใครๆ แม้พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นใหญ่ในธรรม. เพราะ ว่า อันใครๆ ไม่สามารถเพื่อจะ กระทำ ซึ่งความเป็นอย่างอื่นแห่งลักษณะ . สังขารทั้งหลายเป็นสูญญะ จากอาการที่เป็นไปในอำนาจนั้นแน่นอน ในฐานะทั้ง ๓, **เพราะเหตุ**นั้น สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อนัตตา เพราะเหตุ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ เพราะเป็นสูญญะ(๑), เพราะไม่มีเจ้าของ(๑), เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ(๑), เพราะเป็นปฏิเสธต่ออัตตา(๑).

(๔) คำว่า **เพราะปฏิเสธต่ออัตตา** ความว่า เพราะปฏิเสธต่ออัตตา คือไม่มีสภาวะที่เป็นอัตตา ที่บุคคลอื่นกำหนดคิดเอา.

อวสวตตณภูฐน ปน **อนตตา**. ยสฺมา วา เอตํ อุปฺปนฺนํ ฐิตี มา ปาปุณาตุ, ฐานปฺปตฺตํ มา ชิริตุ, ชรปฺปตฺตํ มา ภิชฺชตฺติ อิมสฺส ตีสุ ฐานสฺส กสฺสจจิ วสวตฺติภาโว นตฺติ, สฺลยญฺ เตน วสวตฺตนาการเณ; ตสฺมา สฺลยญฺ โโต อสฺสามิกโโต อกามการียโต อตฺตปฏิกฺเขปโติ อิมหิ จตฺตฺหิ การเณหิ อนตฺตา.

(อ.อายุตตนิวกงค หน้า ๕๔)

อนึ่ง อายุตตนะ ชื่อว่า **อนัตตา** เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ. อีกอย่างหนึ่ง **เพราะเหตุคือ** ความเป็นไปในอำนาจ ย่อมไม่มี แก่ใครๆ ในฐานะ ๓ เหล่านี้ คือ อายุตตนะนั้น ที่กำลังเกิดขึ้น(อุปาทกขณสมังคิตา) จงอย่าถึงความตั้งอยู่

(คือจงเป็นไป โดยอาการกำลังเกิดขึ้นเท่านั้น) ๑, आयตนะที่ถึงความตั้งอยู่(ปากภูชรา) อย่างจงชราคือลำบาก(ถามว่า ท่านกล่าวอย่างนี้ เพราะเหตุไร, ฐิตินั่นเอง ว่าโดยอรรถ ก็เป็นชรา มิใช่หรือ ? ตอบว่า คำนั้นจริง, แต่ ฟังทราบ ว่า กิลมโถ คือ ความลำบากใด ด้วยอำนาจปากภูชรา, กิลมโถนั้น ถูกถือเอา ด้วยชราศัพท์ ในที่นี้) ๑, आयตนะที่ถึงความตั้งอยู่(ปากภูชรา) อย่างจงแตกดับ(บุคคลย่อมหวัง ความเป็นนิจจะว่า อย่า จงแตกดับ) ๑ ดังนี้. आयตนะ เป็นสุญญะ จากอาการที่เป็นไปในอำนาจนั้นแน่นอนในฐานะทั้ง ๓, เพราะเหตุนั้น आयตนะชื่อว่า อนัตตา เพราะเหตุ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ เพราะเป็นสุญญะ(๑), เพราะไม่มีเจ้าของ(๑), เพราะเป็นสิ่งที่ทำตามความใคร่ไม่ได้(๑), เพราะเป็นปฏิเสศต่ออัตตา(๑)

วิปริณามธรรม เป็นอนัตตลักษณะและอนิจจลักษณะ

ยัม รุปํ อนิจจัง, ตํ ทุกขํ วิปริณามมมํ, อयัม รุปสฺส อาทีนโว.

(สํ.ขนุ. ๑๓/๒๖/๒๓-๔ อสฺสาทสฺสุตฺต ภาวคฺค, ปฎิ.ม.๓๑/๑๓/๓๒๓ สจฺจกถา)

(พระภควาตรัสว่า) รูปชั้นใด เป็นอนิจจะ, รูปชั้นนั้น เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นปกติ, นี้ เป็นโทษ ของรูปชั้น.

อนิจฺจนฺติ อทุฏฺวํ. ทุกฺขนฺติ ทุกฺขวตฺตตฺตา สงฺขารทุกฺขตฺตา จ ทุกฺขํ. วิปริณามมฺมฺนฺติ อวสี หุตฺวา ชราภงฺกฺวเสณ ปรีวตฺตนปกฺคิโก. เอเตน อนตฺตภาโว วุตฺโต โหติ. (อ.ปฎิ.ม. ทุคฺยภาค. ข้อ ๑๓ หน้า ๒๓๔ สจฺจกถา.)

บทว่า อนิจจัง ได้แก่ รูปไม่ยั่งยืน. บทว่า ทุกขัง ความว่า ชื่อว่า รูปเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์แม้ทั้ง ๓ และเป็นที่ตั้งของสังสารทุกข์ และเพราะเป็นสังขารทุกข์. บทว่า วิปริณามมมมัง ความว่า รูปเป็นธรรมชาติที่ไม่มีอำนาจ มีความแปรเปลี่ยนไปเป็นสภาพ ด้วยอำนาจชราและมรณะ. อนัตตภาวะ เป็นอันกล่าวไว้ ด้วยบทว่า วิปริณามมมมนํ. (อสฺสาทสฺสุตฺร อฎฺฐกถา ไม่มีคำอธิบาย ท่านกล่าวว่า ฟังทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในธาตุสังยุต)

ยัม ปฐวีธาตฺ อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามชฺชมา, อยัม ปฐวีธาตฺยา อาทินโว.

(สํ.นิทานวคฺค ๑๖/๑๑๕/๑๖๓-๔ ปุพฺเพสมฺ โพรสุตฺต ชาตฺถสํยุตฺต)

(พระภควาตรัสว่า) ปฐวีธาตฺใด เป็นอนิจฺจะ เป็นทุกฺข์ มีความแปรปรวนไป เป็นปกติ, นี้ เป็นอาทินวะคือเหมือนผู้กำพริ้ว ของปฐวีธาตฺ.

อนิจฺจาติอาทิสฺสุ หุตฺวา อภาวกาเรน อนิจฺจา, ปฏิปปีฬนากาเรน ทุกฺขา, สภาววิคฺคมากาเรน วิปริณามชฺชมา. **อยัม ปฐวีธาตฺยา อาทินโวติ** เยน อากาเรน สา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามชฺชมา, อยมากาโร ปฐวีธาตฺยา อาทินโวติ อตฺถโถ.

(อ.สํ.นิ.ทฺติยภาค.ข้อ ๑๑๕ หน้า ๑๗๑ ชาตฺถสํยุตฺต)

ในบทมีอาทิวา อนิจฺจา ปฐวีธาตฺ ชื่อว่า อนิจฺจา เพราะมีอาการที่มี ไม่มี (อทฺฐวตฺตา), ชื่อว่า ทุกฺข์ เพราะมีอาการที่บีบคั้นเนื่องๆ(อุทฺทพฺพยวเสน อภินฺหํ), ชื่อว่า มีความแปรปรวนไปเป็นปกติ เพราะมีอาการที่ปราศไปแห่งสภาวะของตน (นี้ เป็นอนิจจลักษณะ, อธิบายว่า สภาวธรรมทั้งหลาย ถึงขณะเพียงเล็กน้อย ย่อมดับ. เพราะเหตุนี้ สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมแปรปรวนไป เพราะประการ ๒ คือ เพราะชราและมรณะ. ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า "วิปริณามชฺชมา"). บทว่า นี้ เป็นอาทินวะ ของปฐวีธาตฺ ความว่า ปฐวีธาตฺนั้น เป็นอนิจฺจะ ทุกฺจะ วิปริณามชฺชมา เพราะอาการใด, อาการนี้ เป็นอาทินวะคือเหมือนผู้กำพริ้วของปฐวีธาตฺ.

(อาทินํ วาติ ปวตฺเตตฺติติ อาทินโว, อาทินโว วิย อาทินโว - ชื่อว่า อาทินวะ เพราะอรรถว่า ผู้เป็นไป สู่ความเข็ญใจยิ่ง, ชั้นที่เหมือนผู้กำพริ้ว ชื่อว่า อาทินวะ)

เมื่อทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมทรงแสดงโดยอนิจฺจะหรือทุกฺจะ

(อ.อายุตฺนวิภังค์ หน้า ๕๔ - ๕๕)

อิมสฺมี ปน สุตฺตฺนตฺตภาชฺนิเย ตถาคเตน ก็ ทสฺสิตฺนติ ? ทฺวาทสนฺนํ อายุตฺนํ อนตฺตลกฺขณํ. สมนฺมาสมฺพุทฺโธ หิ อนตฺตลกฺขณํ ทสฺเสนฺโต อนิจฺเจน วา ทสฺเสติ ทุกฺเขน วา อนิจฺจทุกฺเขหิ วา. ตตฺถ “จกฺขุ อตฺตฺตาติ โย วทฺทย, ตํ น อูปฺปชฺชติ. จกฺขุสฺส อูปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญายติ. ยสฺส โข ปน อูปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญายติ ‘อตุ

ตา เม อุปปชชติ จ เวติ จา'ติ อิจฺจสฺส เอวมากตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปปชชติ, จกฺขุ
 อตฺตาทิ โย วเทยฺย, อิติ จกฺขุ อนตฺตา"ติ (ม.อ.๑๔/๔๒๒/๓๖๓).

อิมสฺมี สฺสฺสฺสฺส อนิจฺเจน อนตฺตลกฺขณํ ทสฺเสติ. "รूपํ ภิกฺขเว อนตฺตา. รูปญจ
 หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส, น ยิทํ รุปํ อาพาชาย สํวตฺเตยฺย; ลพฺเภถ จ รูปे เอว เม
 รุปํ โหตุ, เอว เม รุปํ มา อโหสีติ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว รุปํ อนตฺตา, ตสฺมา รุปํ
 อาพาชาย สํวตฺตติ; น จ ลพฺภติ รูปे เอว เม รุปํ โหตุ, เอว เม รุปํ มา อโหสี"ติ
 (วิ.มหา.๔/๒๐/๑๗, สํ.ข.๑๗/๕๕/๕๕)

อิมสฺมี สฺสฺสฺสฺส ทุกฺเขน อนตฺตลกฺขณํ ทสฺเสติ. "รूपํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ ยทนิจฺจํ ตํ
 ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา, ยทนตฺตา ตํ เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา"ติอาทีสุ
 (สํ.ข.๑๗/๑๕/๑๕) อนิจฺจทุกฺเขหิ อนตฺตลกฺขณํ ทสฺเสติ. กสฺมา ? อนิจฺจทุกฺขานํ
 ปากฏตฺตา.

อนตฺตลกฺขณํ อปากฏํ อนุชการํ อวิญฺจํ พุทฺธิวิญฺจํ ททฺธิปนํ พุทฺธิปญฺญาปนํ.
 อนิจฺจทุกฺขลกฺขณานิ อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ อนุอุปฺปาทา วา ปญฺญายนฺติ.
 อนตฺตลกฺขณํ วินา พุทฺธิอุปฺปาทา น ปญฺญายติ, พุทฺธิอุปฺปาเทยฺว ปญฺญายติ. มหิทฺธิกา
 หิ มหานุภาวา ตาปสฺปริพฺพาชกา สรณฺจสฺสฺสฺสธาธาโยปี 'อนิจฺจํ ทุกฺขนุ'ติ วตฺตุ
 สกฺโกนฺติ 'อนตฺตา'ติ วตฺตุ น สกฺโกนฺติ.

ถามว่า ก็ในสุดต้นตอภาษานี้ อันพระตถาคตทรงแสดงลักษณะอะไร.

ตอบว่า ทรงแสดงอนัตตลักษณะแห่งอายตนะ ๑๒ อย่าง.

อธิบายว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะ
 ย่อมแสดงโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยทั้งความไม่เที่ยง
 และโดยความเป็นทุกข์บ้าง. ในลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้ พระองค์ทรงแสดง
 อนัตตลักษณะ โดยความไม่เที่ยง ในฉกฺกสูตรนี้ว่า "ตฺถกฺกอนภิกฺขุทั้งหลาย
 บุคคลใด ฟังกล่าวว่ จักขุเป็นอตฺตา, คำของบุคคลนั้นย่อมไม่ควร. แม้ความเกิด
 แม้ความเสื่อม ย่อมปรากฏ แก่จักขุ. ก็ แม้ความเกิด แม้ความเสื่อมแล ย่อมปรากฏ
 แก่ธรรมใด เป็นอันกล่าวว่อย่างนี้ แก่ธรรมนั้นว่ อตฺตาของเรา ย่อมเกิดขึ้นและ

ยอมดับไป, เพราะเหตุนั้น บุคคลใดพึงกล่าวว่า จักขุเป็นอัตตา, คำนั้นยอมไม่ควร, จักขุเป็นอนัตตา ด้วยเหตุนี้" ดังนี้.

พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะ โดยความเป็นทุกข์ ในสูตรนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูป เป็นอนัตตา, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้ จักเป็นอัตตา, รูปนี้ ไม่พึงเป็นไป เพื่ออาพาธ, และบุคคลพึงได้ในรูปว่า"รูป ของเรา จงเป็น อย่างนี้เถิด, รูป ของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย" ดังนี้.

พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะทั้ง โดยไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ในพระสูตรทั้งหลายมีอรหันตสูตรมีอาทิว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น เป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้น อัน เธอ พึงเห็นด้วยสัมมัตปัญญา ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา, นั่นไม่เป็นเรา, นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา" ดังนี้.

ถามว่า ทรงแสดงอย่างนี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะอนิจจังและทุกขังปรากฏชัด.

อธิบายว่า เมื่อจान หรือด้วยสุรา หรือวัตถุอะไร ๆ ตกจากมือ แรกแล้ว ชนทั้งหลายยอมพูดว่า "อโห อนิจจัง - โอ จานไม่เที่ยง" (มิใช่สังขารไม่เที่ยง, และชื่อว่า กล่าวว่ "อโห อนัตตา" ไม่มี). อนิจจัง ชื่อว่า ปรากฏชัดอย่างนี้. ก็เมื่อผีและต่อมเป็นต้นตั้งขึ้นในอัตตภาพ หรือว่าถูกตอหรือหนามทิ่มเอาแล้ว ย่อมพูดว่า "อโห ทุกข์ - โอ อัตตภาพเป็นทุกข์" (มิใช่สังขารเป็นทุกข์, และชื่อว่า กล่าวว่ "อโห อนัตตา" ไม่มี). ทุกข์ ชื่อว่า ปรากฏชัดอย่างนี้.

อนัตตลักษณะ เป็นอปากฎะ อันธการ ไม่แจ่มแจ้ง แหว่งตลอดได้โดยยาก แสดงได้โดยยาก ทำให้เข้าใจได้โดยยาก. เพราะทรงอุปบัติขึ้นก็ตาม ไม่ทรงอุปบัติขึ้นก็ตาม ของพระตถาคตทั้งหลาย อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ (ของอัตตา) ย่อมปรากฏ. เว้นจากการบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธรเจ้าแล้ว อนัตตลักษณะ(ของสังขาร)ยอมไม่ปรากฏ,ยอมปรากฏในพุทธรูปบาทเท่านั้น.

จริงทีเดียว คาบสและปริพาชกทั้งหลายผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก แม้มีสรภังคศาสตร์เป็นต้น ย่อมสามารถ เพื่อจะกล่าวว่ อนิจจัง ทุกขัง (ของอัตตา), แต่ไม่สามารถเพื่อจะกล่าวว่ อนัตตา(ของสังขาร). ถ้าพวกคาบส

เป็นต้นเหล่านั้น ฟังสามารถเพื่อจะกล่าวคำว่า อนัตตา(ของสังขาร) ในบริษัท
ที่ประชุมกันแล้ว, มรรคและผลปฏิเวธ ฟังมี แก่บริษัทที่ประชุมกัน.
เพราะว่า การประกาศให้รู้อนัตตลักษณะ ไม่ใช่วิสัยของใคร ๆ อื่น,
เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้ จึงไม่ปรากฏ
ด้วยประการอย่างนี้. เพราะเหตุนี้ พระศาสดาเมื่อจะแสดงอนัตตลักษณะ
จึงทรงแสดงโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยทั้งความไม่เที่ยง
ทั้งความเป็นทุกข์บ้าง. ส่วน ในอายตนะวิงศ์นี้ ฟังทราบว่า ทรงแสดงอายตนะนั้น
ทั้งโดยความไม่เที่ยง ทั้งโดยความเป็นทุกข์" ดังนี้.

อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะของสังขาร เป็นวิสัยของพระพุทธรเจ้า

อนตฺตลกฺขณปญฺญาปนสฺส อญฺเญสํ อวิสยตฺตา อนตฺตลกฺขณทีปกาณํ
อนิจฺจทุกฺขลกฺขณานนฺจ ปญฺญาปนสฺส อวิสยตา ทสฺสิตา โหติ. เอวํ ปน
ทฺวปฺปญฺญาปนตา เอเตสํ ทฺวรูปฺภูฏานตยา โหติ. (อายตนะวิงศ์มุลฎีกา หน้า ๔๑)

เป็นอัน พระอรรถกถาจารย์แสดงความไม่ใช่วิสัย แห่งการให้รู้
ซึ่งอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ ที่ต้องแสดงอนัตตลักษณะ เพราะความที่
การให้รู้อนัตตลักษณะไม่ใช่วิสัย ของบุคคลเหล่าอื่น.

อาการคือลักษณะ ๓ เหล่านี้ เป็นตัชชาบัญญัติพิเศษ

อิเม ตโยปิ อการาอสภาวธมฺมตฺตา ขนฺธปริยาปนฺนา น โหนติ. ขนฺ
ธเห วินา อุนฺพลพฺภนียโต ขนฺธวินิมฺุตตาปี น โหนติ. ขนฺธเ ปน
ปาตาย โวหารวเสน ลพฺภมานา ตทาทีนวิภาวนาย วิเสสการณญฺจตา
ตชฺชาปญฺญตฺติวิเสสตาติ เวทิตพฺพา.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๔๐ หน้า ๔๘๔ อุปกภิเลสวิมุตตอุทยพพญานกถาฉณนา)

แม้อาการทั้งหลาย ๓ เหล่านี้ มีอนิจจาการะเป็นต้น ย่อมไม่เป็นอาการ
ที่นับเนื่องอยู่ในขั้น เพราะไม่เป็นสภาวะธรรม. ย่อมไม่เป็นแม้อาการทั้งหลาย
ที่พ้นไปจากขั้น เพราะเว้นจากขั้นทั้งหลาย ก็ไม่ฟังได้(อาการเหล่านั้น).
แต่ เพราะอาศัย ซึ่งขั้นทั้งหลาย (อาการ ๓ เหล่านี้) ก็ได้อยู่ ด้วยอำนาจโวหาร
(ได้แก่อรรถบัญญัติคือเนื้อความที่ฟังถูกให้รู้) ฟังทราบว่า(อาการ ๓ เหล่านี้)

เป็นตัชชาบัญญัติพิเศษ(ได้แก่สัททบัญญัติคือศัพท์ที่ทำให้รู้สรรพบัญญัติ และสภาวะธรรม) ที่เป็นเหตุพิเศษ แก่การแสดงโทษของขั้นนั้น.

ตัชชาบัญญัติ

ยา ตนุต์ ฌมฺมสภาวํ อเปกฺขิตฺวา ปฐฺวี เตโช กกฺขพฺตา อุณฺหตาติอาทิกา
ปญฺญาปนา, อัยฺ ตชฺชาปญฺญตฺติ นาม. เอตาสุ ปน ตชฺชาปญฺญตฺติ วิชฺขมาน-
ปญฺญตฺติเยว. (ปุคคลบัญญัติคุณนนา ข้อ ๑ หน้า ๓๒,๓๓)

ศัพท์ที่ทำให้รู้(ถึงสภาวะธรรม)อันใด มีคำอาทิว่าปฐวี เตโช มีลักษณะแข็ง
ลักษณะร้อน เพราะเพ่ง ถึงสภาวะธรรมนั้นๆ, ศัพท์ที่ทำให้รู้นี้ ชื่อว่า ตัชชาบัญญัติ.
(สัททบัญญัติที่เกิดคล้อยตามสภาวะธรรมนั้น ก็อนามบัญญัติที่มีอรรถคล้อยตาม
ปรมัตถ์, ความว่า ได้ชื่อว่าเวทนาเป็นต้น อันมีปรมัตถ์ของสภาวะธรรมทั้งหลาย
มีอนุภวะเป็นต้น) อนึ่ง ในบรรดาบัญญัติทั้งหลายเหล่านั้น ตัชชาบัญญัติ ได้แก่
วิชขมานบัญญัตินั่นเอง.

อภิธรรมมวตาร ปริจเฉทที่ ๑๒

ตตฺถ ตชฺชาปญฺญตฺติ นาม จกฺขุโสตรูปสทฺทปถวิเตโชวาโยติอาทินยป-
ปวตฺตา.

ในบัญญัติเหล่านั้น สัททบัญญัติที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า จกฺขุ โสตะ
(อัมมัตติกายตนะ), รูป สัททะ(พาหิรายตนะ), ปถวิ เตโชและวาโย(โผฏฐัพพายต
นะ) ชื่อว่า ตัชชาบัญญัติ(ตทนฺรฺรฺปา ซาตานิ ตชฺชา - สัททบัญญัติที่เกิดคล้อยตาม
สภาวะธรรมนั้น,ฎีกา)

คำว่า โวหาร ที่เป็นอรรถบัญญัติ

(อัญญาสาลินี ข้อ ๑,๓๑๓ หน้า ๔๔๓, อภิธรรมมวตาร ปริจเฉทที่ ๑๒)

สงฺขายตีติ สงฺขา, สํกถียตีติ อตฺโถ. กิณฺติ สํกถียติ ? อหนฺติ มมนฺติ ปโรติ
ปรสฺสาติ สตฺโตติ ภาโวติ โปโสติ ปุคฺคโลติ นโรติ มาณโวติ ติสฺโสติ ทตฺโตติ
'มญฺโจ ปิณฺณํ ภิสฺสิ พิมฺโพหนํ' 'วิหาโร ปริเวณฺณํ ทวารํ วาตปानนฺติ เอวํ อเนเกหิ
อากาเรหิ สํกถียตีติ 'สงฺขา'.

สมณฺญายตีติ สมณฺญา. กิณฺติ สมณฺญายติ ? 'อหนฺติ ๗เป๗ วาตปानนฺติ
สมณฺญายตีติ 'สมณฺญา'.

ปณฺญาปิยตีติ **ปณฺญตฺติ**. (ฐปิยตีติ อตฺโถ, มุลฎีกา หน้า ๒๑๖)

โวหริยตีติ โวหาโร. กิณฺติ โวหริยติ ? ‘อหฺนฺติ ฯเปฯ ‘วาทปานฺนฺติ
โวหริยตีติ โวหาโร.

(เอวํ ตาว ปณฺญเปตพฺพโต ปณฺญตฺตีติ วุตฺตา."อหฺนฺ"ติ หิ รูปาทโย ชมฺเม อุ
ปาทาย ปฎิจฺจ การณํ กตฺวา ยถา เต รูปาทโย ชมฺมา อุปฺปาทวายนฺโต, น เอวํวิธา.
เกวลํ โลกสงฺเกตฺน สิทฺธา ยา อยํ "อหฺนฺ"ติ กถียติ เจว ปณฺญาปิยตี จ, เอสา
ปณฺญตฺตีติ อตฺโถ. เฉพาะในอภิธัมมวาทาร ปริจเฉทที่ ๑๒)

(๑). ชื่อว่า **สังขา** เพราะเป็นอรรถที่ถูกเรียก, ความว่าเป็นอรรถที่ถูกเปล่ง
กล่าว. **ถามว่า** ถูกเปล่งกล่าว ว่าอย่างไร ? **ตอบว่า** ย่อมถูกเปล่งกล่าว โดยอาการ
ทั้งหลายเป็นเอนก อย่างนี้ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น สัตว์ ภาวะ
(เป็นเววณะของสัตว์) บุรุษ บุคคล นระ มาณพ ชื่อตีสสะ ชื่อทตตะ เตยง ตัง พุก
หมอน วิหาร บริเวณ ประตูล หน้าต่าง เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **สังขา**.

(๒). ชื่อว่า **สมัญญา** เพราะเป็นอรรถที่ถูกรู้โดยพิเศษ หรือเป็นอรรถที่ถูกรู้
ด้วยสัญญา. **ถามว่า** ถูกรู้ ว่าอย่างไร ? **ตอบว่า** ย่อมถูกรู้ว่า เรา ของเรา ฯเปฯ ประตูล
หน้าต่าง เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **สมัญญา**.

(๓). ชื่อว่า **บัญญัติ** เพราะเป็นอรรถที่ถูกตั้งไว้โดยประการต่างๆ(เป + ญป-
ตั้งไว้ + ติปัจจย).

(๔). ชื่อว่า **โวหาร** เพราะเป็นอรรถที่ถูกกล่าวพูด. **ถามว่า** ถูกกล่าวพูด
ว่าอย่างไร **ตอบว่า** ย่อมถูกกล่าวพูดว่า เรา ของเรา ฯเปฯ ประตูล หน้าต่าง เพราะ
เหตุนี้ ชื่อว่า **โวหาร**.(วิ + อว + หร- วเจ ในการกล่าว,พูด + ฌบัจจยในกัมมสาธน)

โดยประการคือบัญญัติ ๔ อย่างนี้ ที่ข้าพเจ้า(คืออภิธัมมวาทาร)กล่าวไว้แล้ว
เป็นลำดับแรกว่า **ปณฺญาเปตพฺพโต(๑) ปณฺญาปนฺโต จ(๒) "ปณฺญตฺตีติ วุจฺจติ**.- ถูก
เรียกว่า บัญญัติ เพราะพึงถูกทำให้รู้โดยประการต่างๆ(๑,อรรถบัญญัติ) และ
เพราะ ทำให้รู้โดยประการต่างๆ(๑,สัตถบัญญัติ).

(อธิบายว่า อรรถที่ถูกเรียกว่า"อหฺ(เรา)" อาศัยคือกระทำซึ่งกรรมทั้งหลาย
มีรูปเป็นต้นให้เป็นเหตุ ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเหล่านั้น มีความเกิดขึ้น

และดับไป โดยประการใด, แต่(อรรถที่ถูกเรียกว่า"อหิ(เรา) ไม่มีความเกิดขึ้น และดับไป โดยประการนั้น. อรรถนี้อันใด ย่อมถูกเรียก และย่อมถูกตั้งไว้ โดยประการต่าง ๆ นั้นเทียว เป็นอรรถอันชาวโลกให้สำเร็จ ด้วยเครื่องหมายรู้ ล้วนๆ, ความว่า นี้ ชื่อว่า อรรถบัญญัติ, เฉพาะอภิธรรมมาตาร).

อภิธรรมมัตถสังคห ป. ๓ ข้อ ๖๓

ปญจวิส ปริตตมฺหิ ฉ จิตฺตานิ มหคฺคเต
 เอกวิสตี โวหารเ อฏฺฐ นิพฺพานโคจรเ.

จิต ๒๕ ย่อมเกิด ในกามาวจรอารมณ์เท่านั้น, จิต ๖ ย่อมเกิด ในมหัคคต อารมณ์เท่านั้น, จิต ๒๑ ย่อมเกิด ในโวหารเท่านั้น, จิต ๘ ย่อมเกิด ในนิพพาน อารมณ์เท่านั้น.

วิชขมานบัญญัติ

ตตฺถ กุสลากุสลสุเสว สจฺฉิกกฺขณฺฐปรมตฺถวเสน วิชฺขมานสุส สโต สมฺภูตสุส ฐมฺมสุส ปญฺญาปนา วิชฺขมานปญฺญตฺติ นาม. (บุคคลบัญญัติวิถุณา ข้อ ๑ หน้า ๓๐)

ในบัญญัติ ๖ ประการมีวิชขมานบัญญัติเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อที่ทำให้รู้ ถึงสภาวะธรรมที่กำลังมี มีอยู่ คือเป็นอยู่ ด้วยอำนาจแห่งสภาวะอันประจักษ์ และปรมัตถ์ ของกุศลและอกุศลนั่นเอง ชื่อว่า วิชขมานบัญญัติ. (ชื่อที่ทำให้รู้ ถึงสภาวะธรรมที่มีอยู่)

ตตฺถ ยทา ปน ปรมตฺถโต วิชฺขมานํ รูปเวทนาที เอตาย ปญฺญาเปนฺติ, ตทาย วิชฺขมานปญฺญตฺติ. (อภิ.ส. ป.๘ ข้อ ๔๒ หน้า ๕๕)

ก็ ในบัญญัติ ๖ ประการมีวิชขมานบัญญัติเป็นต้นเหล่านั้น ใน เวลาใด บุคคลทั้งหลายย่อมยังคนอื่นให้รู้ ถึงรูปและเวทนาเป็นต้น ที่มีอยู่ โดยปรมัตถ์ ด้วยนามบัญญัติคือสัททบัญญัติมีคำว่า รูปและเวทนาเป็นต้น, ในเวลานั้น สัททบัญญัตินี้ เป็นวิชขมานบัญญัติ. (ชื่อที่ทำให้รู้ถึงสภาวะธรรมที่มีอยู่ โดยปรมัตถ์)

วฏฐานคามินีวิปัสสนา มีลักษณะทั้ง ๓ เป็นอารมณ์

สุดตุนตักปริยาเยน ปเนส เอว อหริตวา ทีปีโต— ยสมิณฺหิ วาเร มคฺควฏฐานํ โหติ, ตีณิ ลกฺขณานิ เอกาวชฺชเนน วิย อาปาถมาคจฺจนฺติ, ตีณฺณณฺจ เอกโต อาปาถกมฺนํ นาม นตฺถิ. กมฺมวฏฐานสฺส ปน วิภูตภาวทีปนตฺถํ เอวํ วุตฺตํ. อาทิโต หิ ยตฺถ กตฺถจฺจ อภินิเวโส โหตุ, วฏฐานคามินี ปน วิปัสสนา ยํ ยํ สมฺมสฺสิตฺวา วฏฐาติ, ตสฺส ตสฺเสว วเสน อากมฺนียวฏฐาเน รุตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติ. กถํ ? อนิจฺจาทีสุ หิ ยตฺถ กตฺถจฺจ อภินิเวสิตฺวา อิตรมฺปิ ลกฺขณทฺวํ ทญฺจํ วฏฺฏติ เอว. เอกลกฺขณทสฺสนมตฺเตเนว หิ มคฺควฏฐานํ นาม น โหติ. ตสฺมา อนิจฺจโต อภินิเวสฺส วิภูตภาวํ น เกวลํ **อนิจฺจโต** วฏฐาติ, **ทุกฺขโต** วฏฐาติ, **อนตฺตโต** วฏฐาติเยว. **ทุกฺขโต** อนตฺตโต อภินิเวสฺส เอเสว นโย. อิติ อาทิโต ยตฺถ กตฺถจฺจ อภินิเวโส โหตุ, วฏฐานคามินี ปน วิปัสสนา ยํ ยํ สมฺมสฺสิตฺวา วฏฐาติ, ตสฺส ตสฺเสว วเสน อากมฺนียวฏฐาเน รุตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติ.

ตตฺถ อนิจฺจโต วฏฐนฺตสฺส มคฺโค อนิมิตฺโต นาม โหติ, ทุกฺข
 โต วฏฐนฺตสฺส อปฺปณฺหิตโต, อนตฺตโต วฏฐนฺตสฺส สฺสณฺณโตติ. เอวํ
 สุดตุนตักปริยาเยน อหริตวา ทีปีโต.

วฏฐานคามินี ปน วิปัสสนา กิमारมฺมณาติ ? ลกฺขณารมฺมณาติ. ลกฺขณํ นาม ปญฺญตฺติคตฺกํ น วตฺตพฺพชฺชมฺมภูตํ. โย ปน “อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา”ติ ตีณิ ลกฺขณานิ สลลกฺเขตฺติ, ตสฺส ปญฺจกฺขนฺธา กณฺฐे พทฺชกฺกนฺปี วิย โหณฺติ. สงฺขารารมฺมณเมว ญาณํ สงฺขารโต วฏฐาติ. ยถา หิ เอโก ภิกฺขุ ปตฺตํ กิณฺติกาโม ปตฺตวาณิเชน ปตฺตํ อภตฺตํ ทิสฺวา หฏฐปฺปญฺญํ คณฺหิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา วิมฺสฺมาโน ตีณิ นิตฺถานิ ปสฺ
 เสยฺย. โส น นิตฺเทสุ นีราลโย โหติ, ปตฺเต ปน นีราลโย โหติ; เอวเมว ตีณิ
 ลกฺขณานิ สลลกฺเขตฺวา สงฺขารेषु นีราลโย โหติ. สงฺขารารมฺมณเนว ญาณเนน สงฺ
 ขารโต วฏฐาตีติ เวทิตพฺพ. ทสฺโส ปมายปี เอเสว นโย.

(อฏฐสาลินี โลกุตตรกฺสลาณณนา ข้อ ๓๕๐ หน้า ๒๘๑ - ๒)

แต่ อนิมิตตมรรคนี้ อันพระอรรถกถาจารย์ นำมาแล้ว แสดงไว้ โดยสุดต้นตอปริยาย อย่างนี้ :- คือ วฏฐานะคือมรรค มีอยู่ในวาระใด, ลักษณะทั้ง ๓

ย่อมมาปรากฏ ประคุมปรากฏ ด้วยอวิชชณะเดียวกัน, และ ชื่อว่า การมาปรากฏ แห่งลักษณะทั้ง ๓ โดยพร้อมกัน ย่อมไม่มี. ก็ ท่านกล่าวไว้แบบนี้ เพื่อแสดงความปรากฏชัด แห่งกรรมฐาน. อธิบายว่า อภินิเวสะคือวิปัสสนาจารย์ มีในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง แต่เริ่มต้น จงยกไว้, แต่ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณาแล้ว ซึ่งลักษณะใด ๆ ย่อมออกจากสังขาร, วุฏฐานคามินีวิปัสสนาตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุมา ด้วยอำนาจ แห่งลักษณะนั้นๆ นั้นเอง ย่อมให้ชื่อ แก่มรรค ของตน.

ถามว่า ย่อมให้ชื่อ แก่มรรค ของตน เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า อธิบายว่า ภิกขุยึดถือแล้ว ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ในบรรดา ลักษณะ ๓ มีอนิจจะเป็นต้น ย่อมควร เพื่อเห็น ซึ่งลักษณะทั้ง ๒ นอกนี้ทีเดียว. จริง ที่เดียว ชื่อว่า วุฏฐานะคือมรรค ย่อมไม่เกิด ด้วยเพียงการเห็นลักษณะเดียวเท่านั้น. เพราะเหตุนี้ ภิกขุยึดถือโดยอนิจจะ ย่อมออกจากสังขาร โดยอนิจจะนั่นเอง ล้วนๆ ก็หาไม่, ย่อมออกจากสังขาร แม้โดยทุกข์, ย่อมออกจากสังขาร แม้โดยอนัตตา ก็เหมือนกัน. แม้ยึดถือ โดยทุกข์ โดยอนัตตา ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ด้วยประการนี้ อภินิเวสะคือวิปัสสนาจารย์ มีในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง แต่เริ่มต้น จงยกไว้, แต่ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณาแล้ว ซึ่งลักษณะใด ๆ ย่อมออกจากสังขาร, วุฏฐานคามินีวิปัสสนาตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุมา ด้วยอำนาจ แห่งลักษณะนั้นๆ นั้นเอง ย่อมให้ชื่อ แก่มรรคของตน.

ในมรรคทั้งหลายเหล่านั้น มรรค ของวุฏฐานคามินีวิปัสสกบุคคลผู้ออก (จากสังขารทั้งหลาย) โดยอนิจจลักษณะ มรรคมีชื่อว่า อนิมิตตมรรค(ด้วยอำนาจ แห่งวิปัสสนาคมนะคืออนิมิตตวิปัสสนา), มรรค ของวุฏฐานคามินีวิปัสสกบุคคล ผู้ออก(จากสังขารทั้งหลาย) โดยทุกขลักษณะ มรรคมีชื่อว่า อัปปณิหิตมรรค (ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาคมนะคืออัปปณิหิตวิปัสสนา), มรรค ของวุฏฐานคามินี วิปัสสกบุคคลผู้ออก(จากสังขารทั้งหลาย) โดยอนัตตลักษณะ มรรคมีชื่อว่า สุขุณฺณมรรค(ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาคมนะคือสุขุณฺณวิปัสสนา) เพราะเหตุนี้ อนิมิตตมรรคนั้น อันพระอรธกถาจารย์ นำมาแล้ว แสดงไว้ โดยสุดตันตปริยาย ด้วยประการอย่างนี้.(ในวิสุทธิมคค์ แสดงไว้ในข้อที่ ๗๗๐ และข้อที่ ๘๐๓)

ถามว่า ก็ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา มีอะไรเป็นอารมณ์ ? (ความว่า เพราะ ครั้นเมื่อวุฏฐานคามินี มีลักษณะเป็นอารมณ์ การออกจากสังขารทั้งหลาย ก็ไม่พึงมี, แต่ควรกล่าวว่าจะออกจากลักษณะ. และครั้นเมื่อวุฏฐานคามินี มีสังขารเป็นอารมณ์ การแทงตลอดลักษณะ ก็ไม่พึงมี.)

ตอบว่า มีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์.(ความว่า แม้ลักษณะทั้งหลายย่อมเป็นอัน ถูกแทงตลอด ด้วยวิปัสสนาญาณที่กำลังเป็นไป ในสังขารทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิ ว่า “อนิจจัง” โดยการถือเอาสังขารที่มีอาการ ๓ อย่างนั้น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “มีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์”ดังนี้.)

ชื่อว่า ลักษณะ มีคติเป็นบัญญัติ(ความว่า ลักษณะที่ถูกถือเอาอยู่ เป็นแผนกหนึ่งคือเว้นจากสังขารทั้งหลายว่า อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา มีคติเป็นบัญญัติ ไม่มีอยู่ โดยปรมัตถ์, เพราะไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์) จึงเป็น บัญญัติธรรมที่ไม่ควรกล่าว(ด้วยอำนาจแห่งปริตตธรรม มหัคคตธรรม และอัปปมาณธรรมแน่นอน).

(เพราะเหตุนี้ เพราะความไม่มี โดยปรมัตถ์ แห่งลักษณะที่พึงถูกถือเอา เป็นแผนกหนึ่ง เมื่อกำหนดโดยสภาวะในสังขารนั่นเองว่า “อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ชื่อว่า วุฏฐานคามินีย่อมกำหนดลักษณะทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า) ก็ ภิกษุใด ย่อมกำหนดลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา, ชั้น ๕ ของภิกษุนั้น ย่อมเป็นเหมือนดังซากศพผูกมัดไว้ ที่คอ, (วุฏฐานคามินีวิปัสสนา)ญาณ ที่มีสังขารเป็นอารมณ์นั่นเอง ย่อมออกไป จากสังขาร.เหมือนอย่างว่า ภิกษุรูปหนึ่ง ผู้ปรารถนาจะซื้อบาตร เห็นแล้ว ซึ่งบาตร ที่พ่อค้าบาตรนำมาแล้ว จึงเป็นผู้รำเริงยินดี คิดแล้วว่า “เราจักถือเอาบาตร” ดังนี้ เมื่อกำลังพิจารณาดู จึงเห็นรูปทะลุ ๓ รู. ภิกษุนั้น ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัย ในรูปทะลุทั้งหลาย ก็หาไม่. แต่ว่าย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัย ในบาตร ฉันใด, ภิกษุ กำหนดลักษณะทั้ง ๓ นั้นแหละ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัย ในสังขารทั้งหลาย ฉันนั้น, พึงทราบว่า (วุฏฐานคามินีวิปัสสนา)ย่อมออกไป จากสังขาร ด้วยญาณ ที่มีสังขารเป็นอารมณ์นั่นเอง. แม้โดยอุปมาด้วยผ้า ก็มีนัยนี้ เหมือนกัน.(เรื่องนี้ไม่เห็นแสดงไว้ในวิสุทธิมรรค)

มูลฎีกา

“อนิจจนุ”ติอาทินา สงฺขารเรสุ ปวตฺตมาเนน ญาเณน ลกฺขณานิปิ ปฏิวิทฺธานิ โหนฺติ ตทาการสงฺขารคหณโตติ อาห “ลกฺขณารมฺมณา”ติ. สงฺขารารมฺมณาเอว ยถาวุตฺตาทิปฺปาเยน “ลกฺขณารมฺมณา”ติ วุตฺตาทิ ทสฺเสนโต “ลกฺขณํ นามา”ติอาทิมอาห. อนิจจตา ทุกฺขตา อนตฺตตฺตาทิ หิ วิสฺสุ คยฺหมานํ ลกฺขณํ ปญฺญตฺตติคตฺติกํ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานํ, อวิชฺชมานตฺตตาเอว ปรีตฺตาทิวเสน นวตฺตพฺพชรฺมมฺภุตํ. ตสฺมา วิสฺสุ คเหตุพฺพสฺส ลกฺขณสฺส ปรมตฺถโต อภาวา “อนิจจํ ทุกฺขมนตฺตตา”ติ สงฺขารे สภาวโต สลลฺกฺเขนโตว ลกฺขณานิ สลลฺกฺเขติ นามาติ อาห “โย ปน อนิจจํ ทุกฺขมนตฺตตฺตาทิ ตีณิ ลกฺขณานิ สลลฺกฺเขตี”ติ. ยสฺมา จ อนิจจนุติอาทินา สงฺขาราว ทิสฺสमानา, ตสฺมา เต กณฺฐे พทฺชกฺกนํ วิวิปฺภินิสฺสชฺชนียา โหนฺติ. (มูลฎีกา ข้อ ๓๕๐ หน้า ๑๔๑)

แม้ลักษณะทั้งหลาย ย่อมเป็นอันถูกแทงตลอด ด้วยวิปัสสนาญาณที่กำลังเป็นไป ในสังขารทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า “อนิจจัง” โดยการถือเอาสังขารที่มีอาการ ๓ อย่างนั้น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “มีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์”ดังนี้.

เมื่อจะแสดงว่า มีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละ จึงกล่าวว่า “มีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์” โดยคำอธิบายตามประการที่กล่าวแล้ว มีอาทิว่า “อนิจจัง” มีอาทิว่า “ในสังขารทั้งหลาย”นั่นเอง จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “ชื่อว่า ลักษณะ” ดังนี้.

ลักษณะที่ถูกถือเอาอยู่ เป็นแผนกหนึ่งคือเว้นจากสังขารทั้งหลายว่า “อนิจจตา ทุกฺขตา อนตฺตตฺตาทิ” มีคติเป็นบัญญัติ ไม่มีอยู่ โดยปรมัตถ์, เพราะไม่มีอยู่ โดยปรมัตถ์ จึงเป็นบัญญัติธรรมที่ไม่ควรกล่าว ด้วยอำนาจแห่งปริตตธรรม มหัคคตธรรมและอัปปมาณธรรมแน่นอน.

เพราะเหตุนี้ เพราะความไม่มี โดยปรมัตถ์ แห่งลักษณะที่พึงถูกถือเอา เป็นแผนกหนึ่ง เมื่อกำหนดโดยสภาวะในสังขารนั่นเองว่า “อนิจจัง ทุกฺขัง อนตฺตตา”ดังนี้ ชื่อว่า วุฏฐานคามินีย่อมกำหนดลักษณะทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “ก็ ภิกษุใด ย่อมกำหนดลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง

ทุกขัง อนัตตา”ดังนี้.

อนึ่ง เพราะเหตุคือ สังขารทั้งหลายนั่นเอง ที่ถูกเห็นอยู่ โดยนัยมีอาทิว่า “อนิจจัง”, เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นย่อมเป็นอันถูกสละทิ้งแล้ว เหมือนดังซากศพผูกมัดไว้ ที่คอ.

การเห็นความเกิด และดับเป็นเหตุในการกำหนดลักษณะ ๓

นनु จ อุทฺทยพฺพญฺณํ นาม สงฺขารานํ อุทฺทยพฺพเมว ปสฺสตี, น
อนิจฺจาติลกฺขณตฺตยํ, เตน กถํ อนิจฺจตาติลกฺขณตฺตยสฺส ลกฺขณํ โหตีตี ? น
โฆ ปเนตํ เอวํ ทฎฺฐพฺพ “อุทฺทยพฺพญฺณํ ลกฺขณตฺตยวิสยํ โหตี”ตี. อุทฺทยพฺพเย ปน
ปฏฺวิวิเท อนิจฺจลกฺขณํ ปากฎํ หุตฺวา อุปฏฺฐาตี. ตโต “ยทนิจฺจํ, ตํ ทฺกขํ. ยํ ทฺกขํ,
ตทหนตฺตา”ตี (สํ.ข.๑๗/๑๕,๔๕,๗๖,๗๗/๑๕,๓๗,๖๗,๖๘, สํ.สพ.๑๘/๑,๔/๑-๒,
ขุ.ปฏฺ. ๓๑/๑๐/๓๑๕) อิตฺรลกฺขณมฺปิ. อถ วา อุทฺทยพฺพคฺคหณฺน หุตฺวา อภาวากาโร,
อภฺนิหสมฺปฏฺิปีพฺนากาโร, อวสวตฺตนากาโร จ วิภูตฺตโร โหตีตี การณภาเว
อุทฺทยพฺพญฺณเ โยคสฺส ลกฺขณตฺตยสฺส ลกฺขณตฺตตา เวทิตฺพฺวา, น สมฺมุขเนว.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๓๘ หน้า ๔๘๑ อุปกภิเลสวิมุตตอุทฺทยพฺพญฺณกถาถนฺนา)

ถามว่า ก็ ชื่อว่า อุทฺทยพฺพญฺณ ย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้นและความสิ้นไป
เท่านั้น ของสังขารทั้งหลาย, ย่อมไม่เห็น ซึ่งลักษณะ ๓ มีอนิจจะเป็นต้น
มิใช่หรือ, เพราะเหตุนั้น การกำหนดลักษณะ ๓ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น
ย่อมมี อย่างไร ?

ตอบว่า ก็ เรื่องนั้นแล ไม่พึงทราบอย่างนี้ว่า “อุทฺทยพฺพญฺณ มีลักษณะ ๓
เป็นอารมณ์”. แต่ ว่า ครั้นเมื่อความเกิดขึ้นและความสิ้นไปถูกแทงตลอดแล้ว
อนิจจลักษณะ ย่อมเป็นอันปรากฏ. ต่อจากอนิจจลักษณะนั้น แม้ลักษณะนอกนี้
ก็ย่อมเป็นอันปรากฏ(ตามลำดับ) โดยมีพระวณะว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้น
เป็นทุกข์, สิ่งใด เป็นทุกข์, สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง อาการที่มีแล้วก็ไม่มี(อนิจจตา), อาการที่บีบคั้นบ่อยๆเนืองๆ
(ทุกขตา), และอาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ(อนัตตตา) ย่อมเป็นอันปรากฏชัดถึง
ด้วยการถือเอาความเกิดขึ้นและความสิ้นไป เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า

บทว่า พระโยคาวจรผู้เห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับนั้น ย่อมเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งสังขารทั้งปวง โดยความไม่เที่ยงเท่านั้น, อธิบายว่า ภังคญาณมิใช่เห็นด้วยอำนาจอนุमानญาณว่า “ชื่อว่า อนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป” ดังนี้ เหมือนอย่างพิจารณาโดยกลาป(กลาปสัมมสนญาณ, เพราะเหตุนี้ ภังคญาณย่อมเห็นเนื่องๆ โดยปัจจกขญาณ),

ทั้งภังคญาณมิใช่เห็น ด้วยอำนาจการเห็นความเสื่อมที่มีการถือเอาความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น เหมือนอย่างอารัททวิปัสสกบุคคล(ตรุณอุทัพพญาณ, เพราะเหตุนี้ ภังคญาณย่อมเห็นความดับไปเท่านั้น),

โดยที่แท้ ภังคญาณปล่อยแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวแล้ว ในความเกิดขึ้นและความดับที่ปรากฏแล้ว โดยปัจจกขญาณ ด้วยอำนาจแห่งพลวอุทัพพญาณ ย่อมเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ด้วยอำนาจการเห็นความดับเท่านั้น.

วิปัสสนาปัญญาพึงทำขั้น ๕ เป็นต้นยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓

“รูป อนิจจัง, เวทนา อนิจจา”ติอาทีนา นเยน เตสเสว ฐมฺมานํ สามญฺญลกฺขณํ อโรเปตฺวา ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปัสสนา ปญฺญา ตีรณปริญฺญา นาม.

(วิ.ม.ข้อ ๖๕๓ หน้า ๒๗๒ สมมสนญาณกถา)

วิปัสสนาปัญญาที่มีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์ กำลังเป็นไป โดยทำสภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละที่ถูกถือเอาแล้ว ด้วยอำนาจการกำหนดปัจจัตตลักษณะ ยกขึ้น สู่สามัญญลักษณะมีอนิจจังลักษณะเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า “รูปไม่เที่ยง, เวทนาไม่เที่ยง” ดังนี้ ชื่อว่า ตีรณปริญญา.

ยถา ปถวิฬฺสสาทีนํ กกฺขพฺมุสนาทีลลฺกฺขณานิ ตีสุปี ขณฺเสุ สลลฺกฺขิตฺตพฺพานิ ปฏินียตฺรูปตาย สภาวสีทฺธาเนว หุตฺวา คยฺหนฺติ, น เวมนิจฺจตาทีลลฺกฺขณานิ. ตานิ ปน กงฺคฺทพฺพยปีฬาวสวตฺตนาการมฺเขน คเหตุพฺพโต สมารปีตฺรฺพานิ วิยคยฺหนฺตีติ วุคฺตํ “สามญฺญลกฺขณํ อโรเปตฺวา”ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๕๓ หน้า ๔๒๗ - ๘ สมมสนญาณกถา)

ลักษณะทั้งหลายมีภาวะที่แข็งและภาวะที่กระทบเป็นต้น ของสภาวะธรรม
ทั้งหลายมีปถวิและผัสสะเป็นต้น พึงถูกกำหนด แม้ในขณะทั้ง ๓ เป็น
ลักษณะที่สำเร็จ โดยสภาวะเท่านั้น ย่อมถูกถือเอาได้ เพราะเป็นสภาวะ ที่
แน่นอน ฉันทิ, ลักษณะทั้งหลายมีอนิจจตา(ภาวะที่ไม่เที่ยง)เป็นต้น ย่อม
ไม่ถูกถือเอาได้ เป็นเหมือนฉันทิ.

แต่ว่า ลักษณะทั้งหลายมีอนิจจตา(ภาวะที่ไม่เที่ยง)เป็นต้นเหล่านั้น
ย่อมถูกถือเอาได้ เป็นเหมือนอย่าง สภาวะที่ถูกยกขึ้น เพราะอนิจจตาเป็นต้น
พึงถูกถือเอา โดย मुखคืออาการที่แตก(อนิจจตา), อาการที่เบียดเบียน ด้วย
ความเกิดขึ้นและความสิ้นไป(ทุกขตา), และอาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ(อนัตต
ตา) เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “โดยทำสภาวะธรรมทั้งหลาย
เหล่านั้นนั้นแหละยกขึ้น ผู้สามัญลักษณะ” ดังนี้.

ลักษณะ ๓ มือนิจจะเป็นต้น เป็นประธานอารมณ์ ของวิปัสสนาญาณ

ในวิสุทธิมัคคมหาฎีกา ท่านอาจารย์ กล่าวถึงลักษณะ ๓ มือนิจจะเป็นต้น
เป็นประธานอารมณ์ แก่วิปัสสนาญาณ อย่างนี้ว่า :-

(สพฺเพสมฺปิ เอเตสํ) **ปญฺญตฺติชฺมฺมวเสน เอโก วา สตฺโต อนเนเก วา สตฺตา
อารมฺมณฺ.** (วิ.ม.ปฐมภาค.ข้อ ๒๖๖ หน้า ๓๕๑ พรหมวิหารนิทุเทศ ปกิณณกถา)

สัตว์ผู้เดียว หรือสัตว์ทั้งหลายเป็นอนก เป็นอารมณ์ ของพรหมวิหาร
ทั้งหลายเหล่านี้ แม้ทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งบัญญัติธรรม โดยนัยมีอาทิว่า
“สพฺเพ สตฺตา อเวรา, อพฺยาปฺชฺชา, อนินฺมา, สุฉิ อตฺตานิ ปฺริหรนฺตุ” ดังนี้.

มหาฎีกา

กตฺถจฺจิ สตฺตคฺคหณฺมฺปิ สงฺขารคฺคหณฺเมว โหติ ปุคฺคลาธิฎฺฐานาย เทสฺนายน
ยถา “สพฺเพ สตฺตา อาหารภูฏิตฺติกา”ติ (ที.ปา.๑๑/๓๐๓/๑๕๑, อ.ทสก. ๒๔/๒๓/๔๑),
น เอวมฺิชาติ อาท “ปญฺญตฺติชฺมฺมวเสน เอโก วา สตฺโต อนเนเก วา สตฺตา
อารมฺมณฺ”ติ. ปญฺญตฺติชฺมฺมวเสนาคิ ปญฺญตฺติสงฺขาตชฺมฺมวเสน. กามญฺเจตฺถ
“สุฉิตฺตา โหนฺตุ”ติอาทิณา(ขุ.ปฎิ.ม.๓๑/๒๓/๓๔๓) ภาวนายํ สุขาतिकุคฺคหณฺมฺปิ ลพฺภติ.
ตํ ปน “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา”ติ (ขุ.ธ. ๒๕/๒๓๓/๖๔, ขุ.เถร. ๒๖/๖๓๖/๓๖๕)

วิปัสสนาญาณ อนิจจลักษณะคหณ วิชิต อปฺปชานภูมํ, สุตตปญฺญตฺติ เอว ปชานภาเวน
 คยหตฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ความว่า ในบางที่ แม้ศัพท์ว่าสัตว์ ย่อมเป็น ศัพท์ว่าสังขารนั่นเอง
 โดยเทศนา อันเป็นปุคคลาธิฐฐาน เหมือนอย่างพระวณะในทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค
 เล่มที่ ๑๑ ข้อ ๓๐๓ หน้า ๑๕๑ ว่า “สพฺเพ สุตฺตา อาหารภูฏิตฺติกา - สัตว์ทั้งหลาย
 ทั้งปวง มีความตั้งอยู่เพราะอาหาร”ดังนี้, ในพรหมวิหารนี้ ไม่เป็นอย่างนั้น เพราะ
 เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “สัตว์ผู้เดียว หรือสัตว์ทั้งหลายเป็นเอนก เป็น
 อารมณฺ์ ของพรหมวิหารทั้งหลายเหล่านี้แม้ทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่ง บัญญัติ
 ธรรม” ดังนี้.

บทว่า ด้วยอำนาจแห่งบัญญัติธรรม ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งธรรม
 กล่าวคือบัญญัติ. ก็ ในพรหมวิหารทั้งหลายเหล่านี้ แม้การถือเอาซึ่งสุข
 เป็นต้น(อันเป็นปรมัตถ์) ย่อมได้ ในภาวนา โดยนัยมีอาทิว่า “สุจิตฺตา โหนฺตุ - ขอ
 สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็น ผู้มีสุขเถิด”ดังนี้ แม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้น การถือเอา
 ซึ่งสุขเป็นต้นนั้น มิได้เป็นประธาน เหมือนอย่าง การถือเอาซึ่งอนิจจลักษณะ
 ด้วยวิปัสสนา ที่เป็นไปว่า “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา - สังขารทั้งหลายทั้งปวง
 ไม่เที่ยง”, พึงทราบว่ สัตว์บัญญัติ ย่อมถูกถือเอา โดยภาวะที่เป็นประธาน เท่านั้น.

อนุปัสสนา ๓

(๔๕). อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา เจติ ติสฺโส
อนุปัสสนา.

อนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา.

ความหมายของอนุปัสสนาทั้ง ๓

ดิณฺณํ ลกฺขณานํ อนุ อนุ ปัสสนา อนิจฺจานุปัสสนาทิกา.(วิภาวินีฎีกา ป.๕)

ทุก ๆ การเห็น ซึ่งลักษณะทั้งหลาย ๓ (มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) ชื่อว่า
อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.

อนุสทฺโท จ วิจฺจาทฺโถติ อนุ อนุ ปัสสนา อนุปัสสนา.(มณีสารมณฺชฺสา)

อนุศัพท์ มีอรรถวิจนา เพราะเหตุนั้น ทุก ๆ การเห็น ชื่อว่า อนุปัสสนา.

ยถาวุตฺตาย ปน อนิจฺจตาย สห อนิจฺจสฺส ฐมฺมสฺส อนิจฺจเณ วา ฐมฺเมน สห
อนิจฺจตาย อนุอนุปัสสนา อนิจฺจานุปัสสนา. เอส นโย เสสาสุปิ ทฺวิสุ.

(ปรมคฺคทีปนิสฺงคฺคหมหาฎีกา ป.๕ ข้อ ๔๕ หน้า ๔๐๗)

ทุก ๆ การเห็น ซึ่งธรรม(คือธรรมทั้งหลายที่มีในภูมิ ๓) ที่ไม่เที่ยง กับ
ด้วยภาวะของธรรมที่ไม่เที่ยง ตามที่กล่าวไว้แล้ว(คืออนิจจลักษณะ) ชื่อว่า
อนิจจานุปัสสนา

หรือ ทุก ๆ การเห็น โดยภาวะของธรรมที่ไม่เที่ยง กับด้วยธรรมที่ไม่เที่ยง
ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา. แม้ในบททั้ง ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

ว่าด้วยปหานศีลเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๓

โดยการละนิจจัตถุญาเป็นต้น

อนิจจานุปัสสนาย นิจจสญญาय ปหานํ สีลं, เวรมณิ สีลं, เจตนา สีลं, สัมโห สีลं, อวิตกกัมม สีลं. ทุกขานุปัสสนาย สุขสญญาय ๆเปฯ อนัตตานุปัสสนาย อตตสญญาय ปหานํ สีลं, เวรมณิ สีลं, เจตนา สีลं, สัมโห สีลं, อวิตกกัมม สีลं.

(ปฎิ.ม.สีลมยญาณินิเทศ ๓๑/ ๔๑/ ๔๘ , วิ.ม.สีลนิตุเทศ ทุคยสีลปญจก ข้อ ๒๐ หน้า ๕๒)

การละ ซึ่งนิจจัตถุญา นิจจทัญญู นิจจจิตตะ ด้วยอนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า ปหานศีล, ความมงดเว้น หรือกรรมเป็นเครื่องงดเว้น จากนิจจัตถุญา นิจจทัญญู นิจจจิตตะ ด้วยอนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า เวรมณีสีล, เจตนาที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อนิจจัตถุญา นิจจทัญญู นิจจจิตตะ ด้วยอนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า เจตนาศีล, สังวร คือการปิดทวารที่เข้าไป ของนิจจัตถุญา นิจจทัญญู นิจจจิตตะ ด้วยอนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า สังวรศีล, กรรมเป็นเครื่องไม่ก้าวล่วง ต่อนิจจัตถุญา นิจจทัญญู นิจจจิตตะ ด้วยอนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า อวิตกกมมศีล.

การละ ซึ่งสุขสญญา สุขทัญญู สุขจิตตะ ด้วยทุกขานุปัสสนา ชื่อว่า ปหานศีล ๆเปฯ .

การละ ซึ่งอตตสญญา อตตทัญญู อตตจิตตะ ด้วยอนัตตานุปัสสนา ชื่อว่า ปหานศีล ๆเปฯ.

อนิจจสฺส อนิจจหนฺติ วา อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนา. เตภูมิกมฺมมานํ อนิจจํ ค เหตุวา ปวตฺตตาย วิปสฺสนาเยตํ นามํ. นิจฺจสญฺญาयाติ “สงฺขตคฺคมา นิจฺจา สสฺสตา”ติ เอวํ ปวตฺตตาย มิจฺจาสญฺญาय, สญฺญาคุคฺคหณฺเนน ทัญญูจิตฺตฺตานมฺปิ คหณํ ทญฺฐพฺพํ. เอส นโย อิทฺโต ปราสุปี.

(วิ.ม.สีลนิตุเทศ.มหาฎีกา ๒๐/๕๓)

การเห็นบ่อย ๆ(อนุปัสสนา) ซึ่งกรรมที่ไม่เที่ยง หรือการเห็นบ่อย ๆ ว่า อนิจจตา ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา. คำว่า อนิจจานุปัสสนานั้น เป็นชื่อ ของ วิปัสสนา ที่เป็นไป ถือเอา ซึ่งอนิจจตา แห่งกรรมทั้งหลายที่มีในภูมิ ๓.

คำว่า การละ ซึ่งนิจจัตถุญา คือการละ ซึ่งมีจลาตถุญา ที่เป็นไป อย่างนี้ว่า สังขตธรรมทั้งหลาย เทียง ยั้งยีน” ดังนี้, การถือเอา แม่แห่งทิฏฐิและจิต อันบัณฑิตพึงทราบ ด้วยศัพท์ว่าตถุญยานันเทียว. แม้ในบททั้งหลายอื่น จากนี้ ก็ มีนัยนี้.

อนิจจโต อนุปสฺสนโตติ อนิจจาการโต สงฺขารเ อนุปสฺสนโต สมฺมสนฺโต.
นิจจตถุญฺหติ “เต นิจจา สสฺสตา”ติ ปวตฺตํ มิจฺจลาตถุญฺ. สตถุญาสีเสณ
ทิฏฐิจิตฺตานมฺปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ. เอเสว นโย อิติ ปเรสุปี.

(วิ.ม.ปทานปริยญา.มหาฎีกา.๖๕๓/๔๒๘)

บทว่า เมื่อเห็นบ่อย ๆ โดยไม่เที่ยง ความว่า เมื่อเห็นบ่อย ๆ คือ เมื่อ
พิจารณา ในสังขาร โดยอาการที่ไม่เที่ยง(คือโดยอนิจจลักษณะ).

บทว่า ย่อมละ ซึ่งนิจจัตถุญา ได้แก่ ย่อมละ ซึ่งมีจลาตถุญา ที่เป็นไป
ว่า “สังขารทั้งหลายเหล่านั้น เทียง ยั้งยีน” ดังนี้. การถือเอา แม่แห่งทิฏฐิและจิต
อันบัณฑิตพึงทราบ ด้วยศัพท์อันเป็นประธานคือตถุญา. แม้ในบททั้งหลาย
อื่นจากนี้ ก็มีนัยนี้นั้นแหละ.

เอตฺถ จ อนุปสฺสตีติ อนุ อนุ ปสฺสตี, อนเนเกหิ อากาเรหิ ปฺนปฺปนํ ปสฺสตีติ อตฺ
โธ. เตนนาห “อนุปสฺสตีติ กถํ อนุปสฺสตี. อนิจจโต อนุปสฺสตี”ติอาทิ.

(วิ.ม.ภงฺกานุปสฺสนาญาณกถา ๗๔๒/๓๑๕)

อนึ่ง ในบททั้งหลายเหล่านี้ว่า ตสฺส จิตฺตสฺส อปฺเรน จิตฺเตน ภงฺกํ
อนุปสฺสตีติ อตฺ โธ - ความว่า พระโยคาวจร ย่อมเห็นบ่อย ๆ ซึ่งความแตกดับ
ของ(วิปัสสนา)จิตนั้น ด้วยจิตอื่น(คือด้วยภังกานุปัสสนาอื่น).

บทว่า อนุปสฺสตี - ย่อมเห็นบ่อย ๆ ความว่า ย่อมเห็นบ่อย ๆ โดย
อาการทั้งหลาย เป็นอนเนก(มีอนุปัสสนา โดยอาการที่ไม่เที่ยงเป็นต้น). เพราะเหตุ
นั้น ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า “บทว่า ย่อมเห็นบ่อย ๆ ถามว่า ย่อม
เห็นบ่อย ๆ อย่างไร .ตอบว่า ย่อมเห็นบ่อย ๆ โดยอาการที่ไม่เที่ยง”ดังนี้เป็นต้น.

อนุ - สทฺโท “ภฺยโย”ติ เอตฺตสมิ อตฺเตติ อาห “ปฺนปฺปนํ ปสฺสตี”ติ.

(วิ.ม.มหาฎีกา.๗๔๒/๔๘๖)

อนุ ศัพท์ ย่อมเป็นไป ในอรรถนี้ว่า “ภิชโย - โดยมากยิ่ง เพราะเหตุนี้ ท่าน อาจารย์ จึงกล่าวว่า “**ปุนปุณฺ ปุสฺสตี** - ย่อมเห็นบ่อย ๆ” ดังนี้.

อรรถของคำว่า อนิจจัง อนิจจตา อนิจจานุปัสสนา และอนิจจานุปัสสี

อนิจจานุปัสสีติ เหตุ ตาว อนิจจํ เวทิตพฺพํ, อนิจจตา เวทิตพฺพา, อนิจจานุปัสสนา เวทิตพฺพา, อนิจจานุปัสสี เวทิตพฺโ. ตตฺถ “อนิจฺจนฺ”ติ ปญฺจกฺขนฺธา. กสฺมา ? อุปฺปาทวญฺญตฺตภาว. “อนิจฺจตา”ติ เตสญฺญว อุปฺปาทวญฺญตฺตํ, หุตฺวา อภาโว วา, นิพฺพตฺตानํ เตเนวากาเรน อฐฺตฺวา ขณฺถกฺเคน เกโทติ อตฺโธ. “อนิจฺจานุปัสสนา”ติ ตสฺสา อนิจฺจตาย วเสน รุปาทีสุ “อนิจฺจนฺ”ติ อนุปัสสนา. “อนิจฺจานุปัสสี”ติ ตาย อนุปัสสนาย สมฺนฺนาคโต. ตสฺมา เอวํ ภูโต อสฺสสนฺโต จ ปสฺสสนฺโต จ อิท “อนิจฺจานุปัสสี อสฺสสฺสฺสํ ปสฺสสฺสํมีติ สิกฺขตี”ติ เวทิตพฺโ.

(สมนฺตปาสาทิกา.ปฐฺมภาค. ตติยปาราชิก อานาปานกถาณฺณนา หน้า ๔๗๒, ปฐฺมกถาณฺณนา สโตการิณฺณนิทฺเทสวณฺณนา หน้า ๑๑๘, และวิ.ม.อานาปานสฺสตี กถา ข้อ ๒๓๖ หน้า ๓๑๖)

ในพระบาลีบทว่า **อนิจฺจานุปัสสี** (ในจตุกกะ ที่ ๔ แห่งอานาปานะ)นี้ บัณฑิตพึงทราบ อนิจจัง, พึงทราบ อนิจจตา, พึงทราบ อนิจฺจานุปัสสนา, พึงทราบ อนิจฺจานุปัสสี ก่อน.

ในบททั้ง ๔ อย่างมีอนิจจังเป็นต้นเหล่านั้น บทว่า **อนิจจัง** ได้แก่ ชั้น ๕ (โดยอรรถ ได้แก่สังขตธรรมทั้งหลาย) . เพราะเหตุไร ? เพราะเบญจชั้น มีภาวะที่เกิดขึ้น(คือไม่มี ก็มีขึ้น) มีภาวะที่เสื่อมไป(คือพินาศไป) และมีภาวะที่เป็นไปโดยประการอื่น(แห่งขณิกขรา).

บทว่า **อนิจจตา** ได้แก่ ภาวะที่เกิดขึ้น ภาวะที่เสื่อมไป และภาวะที่เป็นไป โดยประการอื่น ของชั้น ๕ เหล่านี้เหล่านั้นแหละ, หรือ(ว่าโดยพิเศษ โวหารว่า อนิจจตา คือ)มีแล้ว ก็ไม่มี(ย่อมแสดงภาวะที่พินาศ มีภาวะที่ปรากฏเป็นเบื้องต้น) ของชั้น ๕ เหล่านี้เหล่านั้นแหละ, ความว่า ได้แก่ ความแตกดับ โดยภังคขณะ

ของขั้น ๕ ที่บังเกิดขึ้น ไม่ดำรงอยู่ โดยอาการนั้นนั่นแหละ(คือโดยอาการ ที่บังเกิดขึ้น).

บทว่า อนิจจานุปัสสนา ได้แก่ การเห็นบ่อย ๆ ว่าอนิจตา ในขั้น ๕ มีรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจ แห่งอนิจตานั่น(กล่าวคือขณิกภังคะนั้น).

บทว่า อนิจจานุปัสสตี ได้แก่ พระโยคาวจรผู้ประกอบ(คือผู้มีความพร้อมเพรียง) ด้วยอนุปัสสนานั้น(คือด้วยอนิจจานุปัสสนา ตามที่กล่าวมาแล้ว).

เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้เป็นอย่างนี้ หายใจเข้า และหายใจออกอยู่ บัณฑิต พึงทราบ ว่า “ย่อมศึกษา ว่า เราก็คือเป็นผู้มีการเห็นบ่อย ๆ ว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า หายใจออก” ดังนี้.

อนิจจนฺติ อนุปสฺสตี, อนิจจสฺส วา อนุปสฺสนสฺสึ โล อนิจจานุปสฺสตี.

(สารตถทีปนีฎีกา.ทศตยภาค.หน้า ๒๕๘)

บุคคลผู้มีการเห็นบ่อย ๆ ว่าอนิจตา, หรือบุคคลผู้มีการเห็นบ่อย ๆ เป็นปกติ ซึ่งธรรมที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจานุปัสสตี.

ตตฺถ อนิจฺจํ อนิจฺจถกฺขณํ อนิจฺจานุปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสตีติ อิทํ จตฺตํ เวทิตพฺพํ. หุตฺวา อภาวโต อุทฺยพฺพโยคโต ตาวกาลีโกโต นิจฺจปฏฺิกฺเขปโต จ ขนฺธปญฺจกํ อนิจฺจํ นาม. ตสฺส โย หุตฺวา อภาวกาโร, ตํ อนิจฺจถกฺขณํ นาม. ตํ อารพฺภ ปวตฺตา วิปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนา. ตํ อนิจฺจนฺติ วิปสฺสโก อนิจฺจานุปสฺสตี. (อติวุตตกวณฺณา อสุภานุปสฺสตีสุตฺตวณฺณา หน้า ๓๐๓ - ๔)

ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน บัณฑิตพึงทราบหมวด ๔ นี้ คือ อนิจจัง อนิจจลักษณะ อนิจจานุปัสสนา อนิจจานุปัสสตี.

ขั้นปัญจกะ ชื่อว่า อนิจจัง เพราะมีแล้ว ก็ไม่มี เพราะประกอบด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะประกอบด้วยกาลชั่วขณะเพียงนั้น และเพราะแย้งก่อนิจจะคือไม่มีสภาวะที่เที่ยง.

อาการที่มีแล้ว ก็ไม่มีอันใด ของขั้นปัญจกะนั้น, อาการอันนั้น ชื่อว่า อนิจจลักษณะ.

วิปัสสนา ที่เป็นไปปรารภ ซึ่งอนิจจลักษณะนั้น ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา.
พระโยคาวจรผู้เห็นโดยพิเศษ ว่าภาวะที่ไม่เที่ยงนั้น ชื่อว่า อนิจจานุปัสสี.

อัฐกถา เรวัตพุทธวังสะ

ตตถ ขนฺธชชาตฺตวตฺตถานนฺติ ปญฺจนนํ ขนฺธชานํ อฏฺฐารสฺสนํ ชาตฺตํ
นามรฺฐปวตฺตถานาทิวเสณ วิภาคกรณํ. สภาวลกฺขณสามญฺญลกฺขณาทิวเสณ
รฺฐปารุปรหมฺมปริคฺคโห ขนฺธชชาตฺตวตฺตถานํ นาม. อถ วา “แผนปิณฺฑชฺฐปมฺ รฺฐปํ ปริ
มทฺทนาสหนโต ฉิทฺททาฉิทฺททาทิภาวโต จ, อุทกปฺพุพฺพกํ วีย เวทนา มุหุตฺต
รมณียภาวโต, มรีจิกา วีย สลฺยญา วิปฺปลมฺภนโต, กทลิกฺขนฺโห วีย สงฺขารา
อसारกโต, มายา วีย วิญฺญาณํ วญฺจนกโต”ติ เอวมาทินาปี นเยน อนิจฺจา
นฺอุปสฺสนาทิวเสณปี ขนฺธชชาตฺตวตฺตถานํ เวทิตพฺพํ.

(เรวัตพุทธวิสาณณา หน้า ๒๓๘)

ในบาทคาถาเหล่านั้น พระบาลีบทว่า ขนฺธชชาตฺตวตฺตถานํ - การกำหนดขั้น
และธาตุ ได้แก่ การกระทำซึ่งการจำแนก ขั้น ๕ ธาตุ ๑๘ ด้วยอำนาจ
มีการกำหนดซึ่งนามและรูปเป็นต้น. การกำหนดรูปธรรมและอรูปธรรม
ด้วยอำนาจแห่งสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะเป็นต้น ชื่อว่า การกำหนดขั้น
และธาตุ.

อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดขั้นและธาตุ อันบัณฑิตพึงทราบ แม้ด้วยอำนาจ
แห่งอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น โดยนัย แม้มีอาทิอย่างนี้ว่า “รูป เปรียบเหมือน
ก้อนฟองน้ำ เพราะไม่ทนต่อการย่ำยี และเพราะภาวะเป็นช่องน้อยช่องใหญ่
เป็นต้น, เวทนา เปรียบเหมือนต่อมน้ำ เพราะมีภาวะนำร้อนรมย์ชั่วขณะ,
สัญญา เปรียบเหมือนพยัคฆ เพราะเป็นภาวะที่ลวงมหาชน(พยัคฆแดดย่อมให้
กล่าวว่า ดูเหมือนบึงเต็ม ดูเหมือนแม่น้ำเต็ม), สังขารทั้งหลาย เปรียบเหมือน
ต้นกล้วย เพราะไม่มีสาระมีนิจสาระเป็นต้น, วิญญาณ เปรียบเหมือนนักเล่นกล
เพราะเป็นภาวะที่หลอกลวงมหาชน(ย่อมให้ถือเอา แม้ซึ่งวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งว่า
นี่เป็นทอง นี่เป็นเงิน นี่เป็นแก้วมุกดา, อรรถโดยพิสดาร พึงทราบในอรรถกถา
แห่งชั้นวิภังค์ ตอน กมาทีวินิจัยกถา หน้า ๓๕ - ๓๘).

อนุปัสสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘ หยั่งลงภายในอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น

"สตตธา อฏฐารสธา" ตีอาทินา วิภตฺตาปี หิ อนุปสฺสนาปการา
อนิจจานุปสฺสนาที่เสวว ตีสฺสู อนุโตคฺชาติ มตฺถกปฺปตฺตา วิปสฺสนา ตาสฺ เอ
วเสน ติฏฺฐติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๖๗ หน้า ๕๐๘)

ก็ อนุปัสสนาประการ แม้จำแนกไว้ ด้วยคำมีอาทิว่า โดยประการ ๗
โดยประการ ๑๘ ก็ตั้งไว้ในภายใน ในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น
นั่นเอง เพราะเหตุนี้ วิปัสสนา ที่ถึงยอด ย่อมตั้งไว้ ด้วยอำนาจแห่ง
อนิจจานุปัสสนาเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ.

วิปัสสนาญาณ ๑๐

(๔๖). สมมุตฺตญาณํ อุกฺกมฺพพฺพญาณํ ภงฺกณฺญาณํ ภยฺญาณํ อาทินวญาณํ

นิพพิทาญาณ มุจจิตุกมยตาญาณ ปฏิสังขชาญาณ สงฺขารุเปกฺขชาญาณ
อนุโลมญาณญเจติ ทส วิปัสสนาญาณานิ.

วิปัสสนาญาณ ๑๐ คือ สัมมสนญาณ อุทฺถัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ
อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุจจิตุกมยตาญาณ ปฏิสังขชาญาณ สงฺขารุเปกฺขชาญาณ
อนุโลมญาณ.

ความหมายของวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๐

ขนฺธาทีนํ กลาปโต สมฺมสนวสฺสํ ปวตฺตํ ญาณํ สมฺมสนญาณํ.
อุปฺปาทภงฺกานุปฺปตฺตนา วสฺสํ ปวตฺตตฺตญาณํ อุทฺถัพพญาณํ. อุทฺถํ มุจจิตฺวา
(ในมหาฎีกาข้อ ๗๔๑ และวิภาวินีฎีกาข้อ ๕๔ เป็น มุจจิตฺวา) วเย ปวตฺตํ ญาณํ
ภงฺกคญาณํ. สงฺขารานํ ภยโต อนุปฺปตฺตนา วสฺสํ ปวตฺตํ ญาณํ ภยญาณํ .ทิฏฐฺภยानํ
อาทีนวโต เปกฺขณวสฺสํ ปวตฺตํ ญาณํ อาทีนวญาณํ. ทิฏฐฺฐาทินเวสุ
นิพฺพิทฺทวสฺสํ ปวตฺตํ ญาณํ นิพฺพิทาญาณํ. นิพฺพิทฺทิตฺวา สงฺขารเอหิ มุจ
จิตฺตมยตา วสฺสํ ปวตฺตํ ญาณํ มุจจิตฺตมยตาญาณํ. มุจจนสฺส อุ
ปายสมฺปฏฺธิปาทนตฺถํ ปุณฺ สงฺขารานํ ปริกฺคหวสฺสํ ปวตฺตํ ญาณํ ปฏิสังขชาญาณํ.
ปฏิสังขชาตฺถมเมสุ ภยนฺนํ ทิวชฺชนวสฺสํ อชฺฉเปกฺขิตฺวา ปวตฺตํ ญาณํ
สงฺขารุเปกฺขชาญาณํ. ปุริมานํ นวฺนํ กิจฺจนิปฺพตฺตติยา อุปฺริ จ สตฺตตีสาย
โพธิปฺกจิชฺชมนํ อนุคฺคํ ญาณํ อนุโลมญาณํ.

(วิภาวินีฎีกา ป.๕ ข้อ ๔๖)

๑.ญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจการจับต้องคือการเพ่งด้วยดี โดยกลุ่มก้อน
เดียวกัน แห่งอภิญฺญญเอชฺชธรรมทั้งหลายมีขั้นเป็นต้น ชื่อว่า สัมมสนญาณ.

๒.ญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับ
ชื่อว่า อุทฺถัพพญาณ.

๓.ญาณ ที่ปล่อยแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ ในความสิ้นไป ชื่อว่า
ภังคญาณ.

๔.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นสังขารที่น่ากลัว ชื่อว่า **ภยญาณ**.

๕.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการเห็นสังขารทั้งหลายอันตนเห็นเป็นภัย แล้วโดยความเป็นสังขารที่มีโทษ ชื่อว่า **อาทีนวญาณ**.

๖.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย ในสังขารทั้งหลายอันตนเห็น เป็นโทษแล้ว ชื่อว่า **นิพพิทาญาณ**.

๗.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเป็นวิปัสสนาจิตที่ปรารถนาเพื่อจะพ้น จากสังขารทั้งหลาย เพราะเบื่อหน่ายแล้ว ชื่อว่า **มัจฉิกัมยตาญาณ**.

๘.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา โดยการยกสังขารทั้งหลาย ขึ้นสู่ลักษณะ ๓ อีก เพื่อทำเหตุแห่งการพ้นให้สำเร็จ ชื่อว่า **ปฏิสังขาญาณ**.

๙.ญาณที่เพ่งอย่างเหมาะสม เป็น ไปอยู่ ด้วยอำนาจการละเว้นความกลัว และนันทิ ในธรรมทั้งหลายที่มีในภูมิ ๓ อันตนเคยกำหนดแล้ว ด้วยอำนาจอนิจจะ เป็นต้น ชื่อว่า **สังขารุเปกขาญาณ**.

๑๐.ญาณ ที่อนุภูถลคล้อยตาม ต่อญาณ ๙ อย่างข้างต้น มีสัมมสนญาณ เป็นต้น สังขารุเปกขาญาณเป็นที่สุด โดยความสำเร็จแห่งกิจคือการพิจารณา ลักษณะทั้ง ๓ และอนุภูถลคล้อยตามต่อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องบน คืออริยมรรค โดยความสำเร็จแห่งกิจคือการกำจัดปฏิบัติปกขธรรมมิโมหะเป็นต้น ที่ปกปิดสัจจะ ชื่อว่า **อนุโลมญาณ**.(อนุโลมญาณมีกิจ ๒ คือลักษณะตัดตยสัมมสนกิจ และสัมโมสาทิปฏิบัติปกขวิธมนกิจ, ในวิภาวิณีฎีกา ข้อที่ ๕๔ ข้างหน้า ท่านกล่าว เป็นอนุโลมต่อญาณ ๘ อย่างข้างต้น)

วิโมกข์ ๓

(๔๓). สุธญโต วิโมกฺโข, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, อปฺปณฺหิตฺโต วิโมกฺโข,

เจติ ตโย วิโมกขา.

วิโมกข์ ๓ คือ สุลัญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์.

ความหมายของวิโมกข์ทั้ง ๓

อตุตตสุลัญญตยา สุลัญญโต.สํโยชนาทีหิ วิมูจจนญฺเฐน วิโมกฺโข.นิจฺจนิมิตฺตาทีโน
อภาวโต อนิมิตฺโต. ปณฺนิหิตสฺส ตณฺหาปณฺนิหิตสฺส อภาวโต อปฺปณฺนิหิตโต.

(วิภาวินีฎีกา ป.๕ ข้อ ๔๗ หน้า ๓๓๔)

มรรค ชื่อว่า สุลัญญตะ เพราะภาวะที่สุญจากอัตตา(โดยการละอัตตสัลญญา
สัตตสัลญญา คือบุคคลสัลญญา ด้วยสมุจเฉทปหาน).

ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะอรรถว่าหลุดพ้น โดยเฉพาะ จากเครื่องพันธนาการ
ทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น.

มรรค ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะความไม่มีแห่งนิมิตมีนิจจนิมิต ชวนิมิต คือสัส
สตนิมิต(โดยการละนิจจนิมิตเป็นต้น ด้วยสมุจเฉทปหาน).

มรรค ชื่อว่า อัปปณิหิตะ เพราะความไม่มีแห่งปณิหิตะ คือตัณหาปณิธิ
(โดยการยังตัณหาปณิธิให้เหือดแห้งไป ด้วยสมุจเฉทปหาน).

ชื่อทั้ง ๓ ของมรรคมีสุลัญญตะเป็นต้น ได้ชื่อโดยเหตุ ๕ ประการ

มคฺโค นาม ปญฺจหิ การณฺเหหิ นามํ ลภฺติ สรเสณ วา ปจฺจนีเณน วา สกฺุณฺเณน วา
อารมฺมณฺเณน วา อากมฺเนน วา. ตตฺถ ปจฺจนีเณน มคฺคสฺส สุลัญฺญตาทินามลาภํ
ทสฺเสนุโต “อตุตตสุลัญฺญตยา”ติอาทิมาห. มคฺโค หิ อตุตตสุลัญฺญาทีนํ
สมุจเฉทปฺปหานโต ตาสํ ปฏฺิปกฺโข โหตีติ. ตตฺถ เสเสหิ การณฺเหหิ สุลัญฺญตาทินาม-
ลาโภ วิสุทฺธิมคฺเค โอลเณตพฺโพ.

(มณีสารมณฺชสาฎีกา หน้า ๔๖๔)

ชื่อมรรค ย่อมได้ชื่อ โดยเหตุ ๕ ประการ ได้แก่ โดยสภาวะคือโดยความ
แตกต่างกันแห่งความเป็นไปของมรรคบ้าง(สรเสณ วา), โดยเป็นปฏิบัติบ้าง
(ปจฺจนีเณน วา), โดยคุณของมรรคบ้าง(สกฺุณฺเณน วา), โดยอารมณ์คือนิพพานบ้าง
(อารมฺมณฺเณน วา), โดยเหตุมาคือวิปัสสนาบ้าง(วิปสุสนากมฺเนน วา).

ในเหตุ ๕ ประการเหล่านั้น เมื่อจะแสดงการได้ชื่อว่า สุญญตะเป็นต้นของมรรค โดยเป็นปฏิปักษ์ ท่านวิภาวินีฎีกาจึงกล่าวคำมีอาทิว่า “อตุตฺตสุญฺญตฺตํ” ดังนี้. เป็นความจริงว่า มรรคย่อมเป็นปฏิปักษ์ ต่ออตุตตัญญาเป็นต้นเหล่านั้น โดยการละตัดเด็ดขาด ซึ่งอตุตตัญญาเป็นต้น. การได้ชื่อว่าสุญญตะเป็นต้นโดยเหตุ ๔ ประการที่เหลือ บัณฑิตพึงดูในวิสุทธิมรรค.

สรุปสาระเหตุ ๕ ประการ ให้ชื่อแก่มรรคมีอนิมิตตะเป็นต้น

(ตามแนววิสุทธิมรรค)

๑. ชื่อมรรค ย่อมได้ชื่อ โดยเหตุ ๕ ประการ ได้แก่ โดยสภาวะคือ โดยความแตกต่างกันแห่งความเป็นไปของมรรคบ้าง(สรเสณ วา) ความว่า ชื่อว่า อนิมิตตมรรค เพราะเป็นสภาวะที่เว้นคือไม่มีนิमितทั้งหลายมีราคานิमित (แปลว่าความปรากฏแห่งราคะ)เป็นต้น หรือไม่มีนิमितทั้งหลายมีนิจนิมิตเป็นต้น. ชื่อว่า อัปฺปณฺหิตมรรค เพราะเป็นสภาวะที่เว้นคือหลุดพ้นจากปณฺหิตทั้งหลายมีราคปณฺหิตเป็นต้น. ชื่อว่า สุญฺญตมรรค เพราะเป็นสภาวะที่เว้นคือสุญจากกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น หรือสุญจากอตุตตา.

๒. โดยเป็นปฏิปักษ์บ้าง(ปจฺจนฺนิเกณ วา) ความว่า ชื่อว่า อนิมิตตมรรค เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อนิจนิมิต ฐวนิมิต คือสัสสตนิมิต ด้วยอำนาจการประหาร. ชื่อว่า อัปฺปณฺหิตมรรค เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหาปณฺหิต ด้วยอำนาจการประหาร, ชื่อว่า สุญฺญตมรรค เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่ออตุตตัญญา และอตุตตาทินิเวสะ ด้วยอำนาจการประหาร.

๓. โดยคุณของมรรคบ้าง(สกุณฺเณน วา) ความว่า ชื่อว่า อนิมิตตมรรค เพราะคุณของมรรค คือความไม่มีแห่งนิमितทั้งหลายมีรูปนิमित เวทนานิมิตเป็นต้นที่พึงถูกถือเอาเป็นอารมณ์ หรือความไม่มีแห่งนิमितทั้งหลายมีราคานิमितเป็นต้น (ความปรากฏแห่งราคะ). ชื่อว่า อัปฺปณฺหิตมรรค เพราะความไม่มีแห่งปณฺหิตทั้งหลายมีราคปณฺหิตเป็นต้น. ชื่อว่า สุญฺญตมรรค เพราะความสุญคือสงัดจากกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น.

๔. โดยอารมณ์คือนิพพานบ้าง(อารมณ์มณเฑาะ) ความว่า มรรคนี้ นั่น ท่านเรียกว่า **สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ** แม้เพราะอรรถว่า มรรคกระทำ ซึ่งนิพพาน **อัน**สุญจากสังขารทั้งปวง และสุญจากอัตตา, **อัน**ไม่มีสังขารนิมิต ทั้งปวง, **อัน**ไม่มีปณิธิทั้งหลายมีตัณหาปณิธิเป็นต้นให้เป็นอารมณ์. ชื่อว่า **สุญญตมรรค**เป็นต้นนี้ เป็นชื่อที่สำเร็จแล้วโดยอารมณ์.

๕. โดยเหตุมาคืออรรถฐานคามินิวิปัสสนาบ้าง(วิปัสสนากมมเนน วา, ได้แก่วิโมกขมุขนั่นเอง). ความว่า มรรค ของสุญญตวิปัสสนากล่าวคือ อนัตตานุปัสสนา ชื่อว่า **สุญญตมรรค**. มรรค ของอนิมิตตวิปัสสนากล่าวคือ อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า **อนิมิตตมรรค**. มรรค ของอัปปณิหิตวิปัสสนากล่าวคือ ทุกขานุปัสสนา ชื่อว่า **อัปปณิหิตมรรค**.

วิโมกขมุข ๓

(ทวารแห่งมรรควิโมกข์)

(๔๘). **สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตานุปัสสนา เจติ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ จ เวทิตพฺพานิ.**

วิโมกขมุข ๓ ประการอันบั่นจิตพึงทราบคือ สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา และอปฺปณฺหิตานุปัสสนา. ได้แก่ ภูฏฐานคามินีวิปัสสนานั้นเอง

ความหมายของอนุปัสสนาทั้ง ๓

สุญญตานุปัสสนาติ อนตตานุปัสสนา. สา हि चमฺมานं สมฺพหฺนสนฺตติฆฺน- กิจฺจณฺนอารมฺมณฺณเสสุ ตํตํฆฺนวินิพฺยุชฺชนวเสน ปวตฺตตฺตา อตฺตา อิติ คเหตุพฺพสฺส กสฺสจฺจิ สารสฺส อภาวานุปัสสนโต สุญญตานุปัสสนาติ วุจฺจติ.

อนิมิตตานุปัสสนาติ อนิจฺจานุปัสสนา. สาปี हि สนฺตติวิจฺเจทฺทวเสน ปวตฺตตฺตา อหฺนฺติ คหิตสฺส นิมิตฺตสฺส วิชฺมนโต อนิมิตตานุปัสสนาติ วุจฺจติ.

อปฺปณฺหิตานุปัสสนาติ ทุกฺขานุปัสสนา. สาปี हि มหาอาทีนฺวราสีภาว- วิภาวนวเสน ปวตฺตตฺตา อิทํ มม เอตํ มมาติ คเหตุพฺพสฺส กสฺสจฺจิ ปณฺหิตคฺณสฺส อภาวานุปัสสนโต อปฺปณฺหิตานุปัสสนาติ วุจฺจติ.

(ปรมตฺถทีปนีสงฺคหฺมหาฎีกา ข้อ ๔๘ หน้า ๔๐๕)

บทว่า **สุญญตานุปัสสนา** ได้แก่ อนัตตานุปัสสนา. เป็นความจริงว่า อนัตตานุปัสสนานั้น เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจการแยกก่อนนั้น ๆ ในสมุหฺมณะ ในสันตติฆฺนนะ ในกิจจณฺนะ ในอารมฺมณฺณนะ ของธรรมทั้งหลาย ท่านจึงเรียกว่า สุญญตานุปัสสนา เพราะการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่มี แห่งสาระสักน้อยหนึ่ง อันควรยึดถือว่า เป็นอตฺตา.

บทว่า **อนิมิตตานุปัสสนา** ได้แก่ อนิจฺจานุปัสสนา. เป็นความจริงว่า อนิจฺจานุปัสสนาแม้ นั้น เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจการตัดขาดสันตติ ท่านจึงเรียกว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะกำจัด ซึ่งนิमित(คืออารมณ์ที่เป็น เหตุใกล้ แห่งความอุบัติขึ้นของวิปฺลลาสคือกิเลส) ที่ถูกยึดถือ ว่าเป็นเรา.

บทว่า **อปฺปณฺหิตานุปัสสนา** ได้แก่ ทุกฺขานุปัสสนา. เป็นความจริงว่า ทุกฺขานุปัสสนาแม้ นั้น เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจการแสดงความเป็นกองโทษ

ใหญ่หลวง ท่านจึงเรียกว่า อัปป์ณิหิตานุปัสสนา เพราะการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่มี แห่งคุณของสิ่งที่น่าปรารถนาสักน้อยหนึ่ง อันควรยึดถือว่า นี้ของเรา, นั่น ก็ของเรา.

ว่าด้วยปหานศีลเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๓

โดยการละนิमितเป็นต้น

อนิมิตตานุปัสสนาย นิमितตสฺส ปหานํ สีลํ, เวรมณิ สีลํ, เจตนา สีลํ, สํวโร สีลํ, อวิตติกกโม สีลํ. อปฺปณิหิตานุปัสสนาย ปณิธิยา ฯเปฯ สฺสญฺญตานุปัสสนาย อภินิเวสสฺส ปหานํ สีลํ, เวรมณิ สีลํ, เจตนา สีลํ, สํวโร สีลํ, อวิตติกกโม สีลํ.

(ปฏิ.ม.สีลมยญาณินิเทศ ๓๑/ ๔๑/ ๔๕ , วิ.ม.สีลนิเทศ ทุติยสีลปญจก ข้อ ๒๐ หน้า ๕๒)

การละ ซึ่งนิจจนิมิต ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ชื่อว่า ปหานศีล, ความงดเว้น หรือธรรมเป็นเครื่องงดเว้น จากนิจจนิมิต ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ชื่อว่า เวรมณิศีล, เจตนาที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อนิจจนิมิต อนิมิตตานุปัสสนา ชื่อว่าเจตนาศีล, สํวร คือ การปิดทวารที่เข้าไป ของนิจจนิมิต อนิมิตตานุปัสสนา ชื่อว่า สํวรศีล, ธรรมเป็นเครื่องไม่ก้าวล่วง ต่อนิจจนิมิต อนิมิตตานุปัสสนา ชื่อว่า อวิตติกมศีล.

การละ ซึ่งค้นหาปณิธิ ด้วยอัปป์ณิหิตานุปัสสนา ชื่อว่า ปหานศีล ฯลฯ.

การละ ซึ่งอัตรตภาณิเวสสะ ด้วยสฺสญฺญตานุปัสสนา ชื่อว่า ปหานศีล ฯลฯ.

อธิบายอนิมิตตานุปัสสนา

อนิมิตตานุปัสสนาติ เอวํ สพฺพสงฺขารานํ วิปริณามํ ทิสฺวา อนิจฺจโต วิปฺสฺสนตฺสฺส อนิจฺจานุปัสสนาว นิจฺจนิมิตฺตปชฺชนวเสน นิจฺจนิมิตฺตภาวา อนิมิตฺตานุปัสสนา นาม โหติ .

(ปฏิ.ม.อ.สุตมยญาณินิเทศ ๑๘/๑๑๓)

บทว่า อนิมิตตานุปัสสนา - การเห็นบ่อย ๆ โดยอาการที่ไม่มีนิमित, ได้แก่ อนิจจานุปัสสนานั้นเอง ของพระโยคาวจร ผู้เห็นแล้ว ซึ่งความแปรปรวน ของสังขารทั้งหลายทั้งปวงอย่างนี้ เห็นแจ้ง โดยความไม่เที่ยง ย่อมมี ชื่อว่า

อนิมิตตานุปัสสนา เพราะความไม่มี แห่งนิมิตว่าเที่ยง ด้วยอำนาจการละ
ซึ่งนิมิตว่าเที่ยง(คือด้วยการละนิจจสัญญา).

นิมิตตสุสชาติ สมุหาทิฆนวเสน สกัจจปริจฺเจตตาย จ สงฺขารานํ
สวิกุกหตาย. ฉบับ ฌฎฐะ เป็น สวิกุกหตาย

(วิ.ม.ศีลนิตฺเทศ.มหาฎฐิกา ๒๐/ ๕๔)

บทว่า (การละ) **ซึ่งนิมิต** ได้แก่ (การละ)ซึ่งความถือเอาผิด แห่ง
สังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งขณะมีสมุหขณะเป็นต้น และ โดยการกำหนด
ด้วยกิจของตน.

อนิมิตตานุปัสสนาทโย อนิจฺจานุปัสสนาทโย เอว. นิมิตฺตุนฺติ สนฺตติยํ,
สมุเห จ เอกตฺตสญฺญา ยคฺขมานํ กาลนฺตราวญฺญาภิภาเวน นิจฺจภาเวน จ สงฺ
ขารานํ สกัจจปริจฺเจตตาย สวิกุกหํ วิย อุปฏฺฐานมตฺตํ.

(วิ.ม.อรุสตุตคสมฺมสนกถา.มหาฎฐิกา. ๗๒๒/๔๖๑)

อนุปัสสนาทั้งหลายมีอนิมิตตานุปัสสนาเป็นต้น ก็คืออนิจจานุปัสสนา เป็น
ต้น. บทว่า (ย่อมละ) **ซึ่งนิมิต** ได้แก่ (ย่อมละ) ซึ่งเพียงความปรากฏ ที่
ถูกยึดถือ ด้วยความสำคัญว่าเป็นอันเดียวกัน ในเพราะความสืบต่อ
และในเพราะความรวมกัน เหมือนอย่างสิ่งมีร่างกาย เพราะความที่สังขารทั้งหลาย
มีการกำหนดด้วยกิจของตน โดยภาวะที่เป็นความตั้งลงในระหว่างแห่งกาล
และโดยภาวะที่เที่ยง .

อนิมิตฺตานุปัสสนาติ อนิจฺจานุปัสสนาว, ตาย นิจฺจนิมิตฺตสุส ปหานํ โหติ.

(วิ.ม.ปริญญาทีปฺปเภทกถา ๘๕๐/๓๘๑)

บทว่า อนิมิตตานุปัสสนา ได้แก่ อนิจจานุปัสสนานั้นเอง, การละ
ซึ่งนิจจนิมิต ย่อมมี ด้วยอนิมิตตานุปัสสนานั้น.

นิมิตฺตุนฺติ สงฺขารนิมิตฺตํ. ยํ สงฺขารานํ สมุหาทิฆนวเสน, สกัจจปริจฺเจตตาย
จ สวิกุกหานํ วิย อุปฏฺฐานํ, ตํ สงฺขารนิมิตฺตํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๑๔๑ หน้า ๔๘๕)

บทว่า **ภังคานุปัสสนาญาณ** ย่อมไม่ถือเอา **ซึ่งนิमित** ได้แก่ สังขารนิमित. นิमितใด เป็นความปรากฏ ของสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจสมุหมนเป็นต้น และด้วยความที่กำหนดโดยกิจของตน เหมือนอย่างความปรากฏของสิ่งที่มีร่างกาย, นิमितที่เป็นความปรากฏนั้น ชื่อว่า สังขารนิमित.

สงฺขารนิมิตฺตุนฺติ “สงฺขารานํ สมุหาทิมนวเสน, สกฺิจฺจปริจฺเจทตาย จ สวิกฺคหานํ วิย อฺุปฏฺฐานนฺ”ติ วุตฺโตวายมตฺโถ. สงฺขารานํ ปน ตถา อฺุปฏฺฐานํ สงฺขารวินิมุตฺตํ น โหตีติ อห “**อติตา ฯเปฯ อธิวจนนฺ**”ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๑๕๑ หน้า ๔๘๓)

บทว่า เมื่อมนสิการ โดยความไม่เที่ยง **สังขารนิमित** ย่อมปรากฏ โดยเป็นแดนน่ากลัว ด้วยภยคุปฏฐานญาณ, อรรถนี้ท่านกล่าวไว้ทีเดียวว่า ได้แก่ ความปรากฏ ของสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจสมุหมนเป็นต้น และด้วยความที่กำหนดโดยกิจของตน เหมือนอย่างความปรากฏ ของสิ่งที่มีร่างกาย.

ก็ ความปรากฏอย่างนั้น ของสังขารทั้งหลาย ย่อมเป็นความปรากฏ ที่พ้นจากสังขารก็หาไม่ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “บทว่านิमितนั้น เป็นชื่อ ของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน”ดังนี้.

อนิจฺจานุปัสสนา วิปลลาสนิมิตฺตํ มุญฺจนฺติ อนิมิตฺตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหตี.

(อภิ.ส.ป.๕/๖๒/๖๒)

อนิจจานุปัสสนา อันปล่อย ซึ่งนิमितคือวิปลลาส เป็นวิโมกขมุข ชื่อว่า **อนิมิตตานุปัสสนา**.

สงฺขารเรสุ “อนิจฺจนฺ”ติ ปวตฺตา อนุปัสสนา อนิจฺเจ “นิจฺจนฺ”ติ (อง.จตุกก. ๒๑/๔๕/๕๘, ขุ.ปฎิ. ๓๑/๒๓๖/๒๕๕) ปวตฺตํ สลฺยญาจิตฺตทิกฺขุวิปลลาสสงฺขาตํ

วิปัสสนาปฏิบัติ มุขมูขุติ ปชหนุติ วิปัสสนาปฏิบัติตธาการานุปัสสนาโต อนิ
มิตตานุปัสสนา นาม วิโมกขมูขุ โหตีติ สมพนุโธ.

(วิภาวินีฎีกา/๖๒/๓๓๕)

สัมพันธ์ว่า อนุปัสสนา ที่เป็นไปว่า “ไม่เที่ยง” ในสังขารทั้งหลาย
(คืออนิจจานุปัสสนา) อันปล่อย คือเมื่อละ ซึ่งนิมิตคือวิปัสสา กล่าวคือ สัญญา
วิปัสสา จิตตวิปัสสา และทัญญูวิปัสสา ที่เป็นไปว่า “เที่ยง” ในธรรม
ที่ไม่เที่ยง เป็นวิโมกขมูขุ ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะมีการเห็น บ่อย ๆ
โดยอาการที่เว้นจากนิมิตคือวิปัสสา.

อธิบายอัปป์ณิหิตานุปัสสนา

อปป์ณิหิตานุปัสสนาติ อนิจจานุปัสสนานนุตรุ ปวตตะตา ทุกขานุปัสสนาว
สุขปตฺถนาปชหนวเสน ปณิธิภาวา อปป์ณิหิตานุปัสสนา นาม โหตี .

(ปฎิ.ม.อ.สุตมยญาณนิตุเทศ ๑๘/๑๑๓)

บทว่า อปป์ณิหิตานุปัสสนา - การเห็นบ่อย ๆ โดยความไม่มีปณิธิ
ได้แก่ ทุกขานุปัสสนานั้นเอง ที่เป็นไป ในลำดับแห่งอนิจจานุปัสสนา ย่อมมี
ชื่อว่า อัปป์ณิหิตานุปัสสนา เพราะความไม่มีแห่งปณิธิ (คือตัณหา)
ด้วยอำนาจการละซึ่งความปรารถนาในสุข.

ปณิธิยาติ ราคาทิปณิธิยา, ตณฺหาเวเสน สงฺขาราเรสุ นินฺนตาयाติ อตฺโถ.

(วิ.ม.สีลนิตุเทศ.มหาฎีกา ๒๐/ ๕๔)

บทว่า (การละ) ซึ่งปณิธิ ได้แก่ (การละ) ซึ่งปณิธิมีราคาเป็นต้น (คือ โทสะ
โมหะ), ความว่า (การละ) ซึ่งภาวะที่จิตโน้มไป ในสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจ
แห่งตัณหา. (ราคโทสโมหปณิธิโย, อฏฺฐสาลีนี้ หน้า ๒๗๕)

ปณิธินุติ สุขปตฺถนุ, ราคาทิปณิธี วา, อตฺถโต ตณฺหาเวเสน สงฺขาราเรสุ นินฺนตฺ.

(วิ.ม.อรุปตตตกสมมุสนกถา.มหาฎีกา. ๗๒๒/๔๖๑)

บทว่า (ย่อมละ) **ซึ่งปณิธิ** ได้แก่ (ย่อมละ) ซึ่งความปรารถนาในสุข, หรือ (ย่อมละ) ซึ่งปณิธิมีรากะเป็นต้น, โดยอรรถ ได้แก่ (ย่อมละ) ซึ่งภาวะที่จิตโน้มไปในสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งตัณหา.

อุปปณิหิตานุปัสสนาติ ทุกขานุปัสสนาว, ตาย สุขปณิธิสุขปตฺถนาปหาน์ โหติ. (วิ.ม.ปริยญาทีปประเภทกถา ๘๕๐/๓๘๑)

บทว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา** ได้แก่ ทุกขานุปัสสนานั้นเอง, การละซึ่งความตั้งจิตไว้ในสุขคือความปรารถนาในสุข ย่อมมี **ด้วย** **อัปปณิหิตานุปัสสนา** นั้น.

ทุกขานุปัสสนา ตณฺหาปณิธิ มุญฺจนฺติ **อุปปณิหิตานุปัสสนา** นาม วิโมกฺขมฺหํ โหติ.

(อภิ.สํ.ป.๘/๖๓/๖๒)

ทุกขานุปัสสนา อันปล่อย **ซึ่งปณิธิ**(ความปรารถนา)คือตัณหา **เป็น** **วิโมกขมฺห** **ชื่อว่า** **อัปปณิหิตานุปัสสนา**.

“ทุกขนุ”ติ ปวตฺตานุปัสสนา สงฺขาราเรสุ “เอตํ มม, เอตํ สุขนุ”ตฺยาทีนํ นเยน ปวตฺตํ กามภวตณฺหาสงฺขาทํ **ตณฺหาปณิธิ** ตณฺหาปตฺถนํ **มุญฺจนฺติ** ทุกฺขาการทสฺสเนน ปริจฺจชฺนฺติ ปณิธิรหิตาการานุปัสสนโต **อุปปณิหิตานุปัสสนา** นาม .

(วิภาวินีฎีกา/๖๓/๓๔๐)

อนุปัสสนาที่เป็นไปว่า “เป็นทุกข์”(คือทุกขานุปัสสนา) อันปล่อย **ซึ่ง** **ปณิธิ**คือตัณหา **ได้แก่** ความปรารถนาคือตัณหา กล่าวคือกามตัณหา **และ** ภวตัณหา ที่เป็นไป ในสังขารทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า “สิ่งนั้น ของเรา, นั้น เป็นสุข ของเรา” ดังนี้ **ได้แก่**อันสละออก เพราะการเห็น โดยอาการที่เป็นทุกข์ เป็น **วิโมกขมฺห** **ชื่อว่า** **อัปปณิหิตานุปัสสนา** เพราะมีการเห็นบ่อย ๆ โดยอาการ **ที่** **เว้น**จากปณิธิคือตัณหา.

ปณิฏฺฐียเต ปณิธิ - ความปรารถนา หรือความตั้งอยู่ **ชื่อว่า** **ปณิธิ**(ป + นิ + ฐา ปตฺถนํ, คตินิวตฺติมฺหิ + อิ, เอ น เป็น ณ, ฐ เป็น ธ, ปุ, ปตฺถนา ปณิธาน ก็มีอรรถนี้)

อธิบายสัญญาตานุปัสสนา

สัญญาตานุปัสสนาติ ทุกขานุปัสสนานนตริ ปวตฺตา อนตฺตานุปัสสนาว
อตุตฺตานิเวสฺสขหนวเสน อตุตฺตสัญญาตาทสฺสนโต สัญญาตานุปัสสนา นาม โหติ .

(ปฎิ.ม.อ.สุตมยญาณินิเทศ ๑๘/๑๑๓ - ๕)

บทว่า สัญญาตานุปัสสนา - การเห็นบ่อย ๆ โดยภาวะที่สัญญาเปล่า, ได้แก่
อนัตตานุปัสสนานั้นเอง ที่เป็นไป ในลำดับแห่งทุกขานุปัสสนา ย่อมมี **ชื่อว่า**
สัญญาตานุปัสสนา เพราะการเห็นโดยภาวะที่สัญญาจากอตฺตา ด้วยอำนาจ แห่งการ
ละซึ่งความยึดมั่นว่าเป็นอตฺตา.

อภินิเวสฺสสุตฺตติ อตุตฺตานุทิจฺฉฐิยา. (วิ.ม.ศีลนิตฺเทศ.มหาฎีกา ๒๐/ ๕๔)

บทว่า (การละ) **ซึ่งอภินิเวส** ได้แก่ (การละ) **ซึ่งอตุตฺตานุทิจฺฉฐิ**.

อภินิเวสฺสนฺตติ อตุตฺตานิเวสฺ. เอเตสฺสทฺธิ นิमितฺตาทินํ ปฏิปกฺขภาเวณ อนิจฺ
จานุปัสสนาทโย อนิमितฺตาทินาเมหิ วุตฺตติ อนิจฺจานุปัสสนาทิหิ ปหาตพฺพา
นิจฺจสฺสญฺญาทโย วีย นิमितฺตคฺคาหาทโยว ปฏิปกฺขาทิ ทญฺฐพฺพา.

(วิ.ม.อรุปสตุตฺกสมฺมสนกถา.ฎีกา. ๗๒๒/๔๖๑)

บทว่า (ย่อมละ) **ซึ่งอภินิเวส** ได้แก่ ความยึดมั่นว่าเป็นอตฺตา. ก็
อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ โดยชื่อว่าอนิมิตตะเป็นต้น (ได้
แก่อัปปณิหิตะและสัญญา) ด้วยภาวะที่เป็นปฏิปกฺข ต่อ นิจจนิमितตะเป็นต้น
(ได้แก่ปณิธิ และอภินิเวส)เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ การ
ยึดถือเอาโดยความเป็นนิจจนิमितเป็นต้น(ได้แก่ปณิธิคาหะ,อภินิเวสคาหะ)นั่นเอง
เป็นปฏิปกฺข เหมือนอย่างกับ นิจจสฺสญฺญาเป็นต้น(ได้แก่สุขสฺสญฺญา
และอตฺตสฺสญฺญา) อันอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น(ได้แก่ทุกขานุปัสสนา และ
อนัตตานุปัสสนา) พึงละ ฉะนั้น.

(อ ใน อนิมิตตานุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา มีอรรณปฏิปกฺข)

สัญญาตานุปัสสนาติ อนตฺตานุปัสสนาว, ตาย “อตุตฺติ อตุตฺตา”ติ อภินิเวสฺสสุ

ปัจจัยสนุนิสถิตศีลยเจติ จตุปาริสุทธิศีล สีสวิสุทธิ นาม.

วิสุทธิ ๗ เป็นอย่างไร ? ศีลอันบริสุทธ์ ๔ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวะปาริสุทธิศีล และปัจจัยสนุนิสถิตศีล ชื่อว่า **ศีลวิสุทธิ**.

ความหมายของจตุปาริสุทธิศีล

วิภาวินีฎีกา

โย นั ปาติ, ตั โมกฺเขติ อปายาทิหิ ทุกฺเขหิติ **ปาติโมกฺข**,ตเทว กายทฺวจริตา-
ทิหิ สัวรรณโต สัวโร, สมาธาโนปรารณญฺฐน สีสลยจาติ **ปาติโมกฺข**สัวรศีลั.
มจนฺจณฺฐานั อินฺทริยานั รูปาทิสฺส สัวรรณวเสน ปวตฺตํ สีสลั อินฺทริยสัวรศีลั.มิจฺจนาชีวะ-
วิวชฺชเนน อาชีวะสุส ปริสุทฺทิวสปฺปวตฺตํ **อาชีวะปาริสุทธิศีลั**. ปัจจเย สนฺนิสฺสิตํเตสั
อิทฺมตฺถิกตาย ปัจจเวกฺขณสีสลั **ปัจจัยสนุนิสถิตศีลั**. จตุพฺพิชตฺตา เทสฺนาสัวร-
ปริเยญฺฐิปัจจเวกฺขณวเสน ปริสุทฺทตฺตา จ **จตุปาริสุทธิศีลั** นาม.(วิภาวินีฎีกา น.๓๓๔)

(๑) ภิกษุใด ย่อมรักษา ซึ่งสิกขาบทศีลที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ นั้น, สิกขาบทศีลย่อมยังภิกษุผู้รักษานั้นให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลายมีอบายและสังสาระ เพราะเหตุ นั้น สิกขาบทศีลที่ทรงบัญญัติไว้ นั้น ชื่อว่า **ปาติโมกข์**.

(ปาติ รกฺขตีติ **ปาติ**, ปา รกฺเข + ติปัจจัยในกัตฺตฺสาธนะ, ปาตี โมกฺเขติ อปายิกาทิหิ
ทุกฺเขหิติ **ปาติโมกฺข**. ปาติปฺพพปท + โมกฺข มุจฺจน + เณ + ณ ในกัตฺตฺสาธนะ, กิตฺนตฺสมาส)

ปาติโมกข์นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **สังวร** เพราะป้องกัน จากกายทฺวจริต และวจีทฺวจริตของภิกษุ(มิใช่มนุทฺวจริต, เพราะสิกขาบทไม่ทรงบัญญัติ ทางมนุทวาร, น มโนทฺวจริต, มโนทฺวาเร สิกฺขาปทฺสฺส อปฺลยฺตฺตตฺตา.มณิสฺสาร์).

และชื่อว่า **ศีล** เพราะอรรถว่า ตั้งไว้ด้วยดีซึ่งกายกรรมเป็นต้น และทรงไว้อย่างแรงซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า **ปาติโมกขสังวรศีล(ปาติโมกขสังวร ก็เป็นศีล)**.

(๒) ศีล ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการปิดกั้นอินทริย์ทั้งหลายมีจิตเป็นที่ ๖ ด้วยบานประตูคือสติ ละแล้วซึ่งความกำหนัด ความประทุษร้ายและความหลง ชื่อว่า **อินทริยสังวรศีล(อินทริยสังวร ก็เป็นศีล)**.

(๓) ศิลที่เป็นไปด้วยอำนาจความบริสุทธิ์ แห่งอาชีวะ(คือวิริยะในการแสวงหาปัจจัยโดยชอบ) ด้วยการเว้นคือละจากมิฉาชีพ มีการหลอกลวง(กุหน) การพุดยกยอ(ลปนา)เป็นต้น ชื่อว่า อาชีวะ**บริสุทธิ์**คือ ความว่า ศิลกล่าวคือ อาชีวะวิริยะที่บริสุทธิ์(บริสุทธิ์ชาชีวะสงขาค์ สีสนุติ อดโธ).

(๔) ศิลที่อาศัยปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น ศิลคือการพิจารณา โดยความที่ปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น มีการสลัดออกจากสังสาระนี้เป็นประโยชน์ ชื่อว่า ปัจจัยสันนิสสิตศิลป์.

ชื่อว่า **จตุปาริสุทธิศิลป์** เพราะมี ๔ อย่าง และเพราะบริสุทธิ์ ด้วยอำนาจแห่งเทศนาคือการประกาศลหุกาบัติและการออกจากครุกาบัติ, นี้ แสดงถึงปาติโมกขสังวรศิลป์. บริสุทธิ์ด้วยอำนาจแห่งการสังวร, นี้ แสดงถึงอินทริยสังวรศิลป์. บริสุทธิ์ด้วยอำนาจการแสวงหาปัจจัยทั้งหลายโดยชอบธรรม,นี้แสดงถึงอาชีวะปาริสุทธิศิลป์. และบริสุทธิ์ด้วยอำนาจปัจเจกข์, นี้แสดงถึงปัจจัยสันนิสสิตศิลป์.

(ปาริสุทธิเยว สีสํ ปาริสุทธิศิลป์. จตุพพิชํ ปาริสุทธิศิลป์. - ความบริสุทธิ์นั่นเอง เป็นศิลป์ ชื่อว่า **ปาริสุทธิศิลป์**. ปาริสุทธิศิลป์ มี ๔ อย่าง).

ปรมตฤทที่ปนีสงคหมหาฎีกา

ปาติโมกขสังวรศีลนุติ วินยปญญตฤทที่ศีลํ. ตฤทที่ สพุพโลกียศีลานํ เชฎฐกตฤทที่ ปติ จ โหติ. จตุฎมกกุสลาณํ อาทิปภวฎตฤทที่ มุขณจ. อิติ ปติมุขฎฐเฐน ปาติโมกขนุติ วุจติ.

ตเมว จ ทุสสิลยมกคสุส สัวรรณโต ปิทหนโต สัวโรติ วุจติติ. เยสั ฐมมานํ อุปฺปตฤทที่ยา จกฺขาทีนึ อินฺทริยานึ วิพฺนุทีตานึ โหนฺติ. โลลาณึ โหนฺติ. ตทณฺพนฺธา จ อกฺุสลฐมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ. เตสั อุปฺปตฤทที่มกคสุส สัวรรณเวสน ปวตฤทที่มานา สติ อินฺทริยสัวโร นาม. โส เอว สีสนุติ **อินฺทริยสังวรศีลํ**.

อาชีวนุติ ชีวิต์ กปฺเปนฺติ เอเตนาติ อาชีโว. ปจฺจยปริเยสนวายาโม. โสเยว พุทฺธปฏิกฺกฺกุญฺเฐหิ ปุปฺผทานาทีหิ มิจฺฉาปโยเคหิ ติวริทฺททฺทวตฺถุหิ จ ปริสุทฺธตฺตา อาชีวปาริสฺสุทฺธิ นาม.

สา เอว สीलฺลนฺติ สฺมาโส. ตถารูเปณ ปริสุทฺธเชน ภิกฺขุขาราทินา ปโยเคน ปฏฺธิทฺธานํ ปจฺจยानํ ปฏฺธิคฺคหณปริภุชฺชนกาเลสฺสุ สฺมโมหสฺส เคชสฺส มทสฺส ปมาทสฺส จ ปหานตฺถํ ตํตํปโยชนมริยาทํ วา ปฏฺธิกฺกุลกฺขณํ วา ธาตุมตฺตลกฺขณํ วา ปรีคฺคหณปจฺจเวกฺขณวเสน ปวตฺตํ ปจฺจยเสวเน ปฏฺธิสงฺฆาญฺจณํ ปจฺจยสนฺนิสฺสุทฺธิสฺสํ นาม. ปริสุทฺธมตฺตีติ ปริสุทฺธิ. ปริสุทฺธิ เอว ปาริสฺสุทฺธิ. สา เอว สीलฺลนฺติ สฺมาโส. จตฺตาริ ปาริสฺสุทฺธิสฺสํ จตฺตปาริสฺสุทฺธิสฺสํ. (ปรหมตฺถทีปนีสงฺคหฺมมหาฎีกา หน้า ๔๐๕,๑๐)

(๑) บทว่า ปาติโมกขสังวรศีล ได้แก่ ศีลอันเป็นวินัยบัญญัติ. อธิบายว่า ปาติโมกขสังวรศีลนั้น เป็นปติ เพราะยิ่งใหญ่ กว่าโลกียศีลทั้งหลายทั้งปวง. และเป็น मुख เพราะเป็นแดนเกิดเบื้องต้นแรก ของกุศลทั้งหลายมีในภูมิ ๔. ด้วยเหตุอย่างนี้ จึงถูกเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นความยิ่งใหญ่ และเป็นแดนเกิดเบื้องต้นแรก. และ ปาติโมกข์นั้นนั่นแหละ เรียกว่า สังวร เพราะปิด คือเพราะกั้นหนทางแห่งความเป็นผู้ไม่มีศีล.(ปาติโมกขสังวร ก็เป็นศีล)

ปาติโมกฺขสํวโรติ วินยาคตํ สิกฺขาบทสฺสํ ตถฺยจาริตฺตกรณวาริตฺต- ปฏฺธิกฺ
เขปวเสน ปวตฺตตา จิตฺตเจตสิกฺขมฺมา. (จูฬฎีกา)

บทว่า ปาติโมกขสังวร ได้แก่ สิกขาบทศีล ที่มาแล้วในวินัย (และ)จิตเจตสิกกรรมทั้งหลาย ที่เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการกระทำในจาริตตะ และด้วยอำนาจแห่งการห้ามในวาริตตะของสิกขาบทศีล ที่มาแล้ว ในวินัยนั้น.

(๒) อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นเป็นสภาพหวั่นไหว คือเป็นสภาพโลเล เพราะความอุบัติขึ้น แห่งกรรมทั้งหลายเหล่าใด. และอกุศลกรรมทั้งหลาย อันตามผูกพันสภาพโลเลนั้นย่อมเกิดขึ้น.

สติ ที่กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการปิดกั้นหนทางแห่งความอุบัติขึ้น ของอกุศลกรรมทั้งหลายเหล่านั้นชื่อว่า อินทรีย์สังวร.

อินทรีย์สังวรนั้นนั่นเอง เป็นศีล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อินทรีย์สังวรศีล.

(๓) พระโยคาวจรทั้งหลาย ย่อมเป็นอยู่ คือย่อมจัดแจงชีวิต ด้วยความอุสสาหะนี้ เพราะเหตุนี้ ความอุสสาหะนี้ ชื่อว่า อาชีวะ. ได้แก่ สัมมาวายามะในการแสวงหาปัจจัย.

อาชีวะคือสัมมาวายามะนั้นนั่นเอง ชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิ เพราะบริสุทธฺิ จาก มิจฉาวายามะทั้งหลาย มีการให้ดอกไม้เป็นต้น และเพราะบริสุทธฺิ จาก กุหนวัตถุ ๓ อย่าง(ที่ตั้งแห่งการหลอกลวง ๓ อย่าง ในมหานิทเทส โดย เกี่ยวกับการเสพปัจจัย การพูดเลียบเคียง และการอาศัยแต่งอิริยาบถ) ที่ พระพุทธเจ้าทรงติเตียน.

เป็นสมาสว่า อาชีวะปาริสุทธินั้นนั่นเอง เป็นศีล จึงชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล.

(๔) ชื่อว่า ปัจจัยสันนิสสิตศีล ได้แก่ ปฏิสังขาญาณ(ญาณที่พิจารณา) ในการเสพปัจจัย ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการปัจจเวกซ์โดยการกำหนด ถึงขอบเขต แห่งประโยชน์นั้นๆ หรือถึงลักษณะปฏิกุศล หรือว่า ถึงลักษณะเป็นเพียงธาตุ เพื่อละสัมโมหะ ความติดข้อง ความเมา และความประมาท ในเวลารับเอา ปัจจัยทั้งหลายและในเวลาบริโภคปัจจัยทั้งหลายที่ตนได้มา ด้วยสัมมาวายามะ มีการเที่ยวภิกขาจารเป็นต้น อันบริสุทธฺิที่มีสภาพอย่างนั้น.

ธรรมชาติโดยย่อมบริสุทธฺิ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า บริสุทธฺิ.

ปาริสุทธินั่นเอง เป็นปาริสุทธิ.(๓ ปัจจัยในสกตตตฺทริต)

เป็นสมาสว่า ปาริสุทธินั้นนั่นเอง เป็นศีล จึงชื่อว่า ปาริสุทธิศีล.

ปาริสุทธิศีล มี ๔ อย่าง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จตุปาริสุทธิศีล.

(๑). ปาติโมกขสัวรสัวโตติ เหตุถ ปาติโมกขนุติ สิกขาบทสี่ล. ตั หิ โย นั ปาติ รกขติ, ตั โมกขเทติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ (อตุตตานุวาทาทีหิ วา ภยหิ), ตสฺมา ปาติโมกขนุติ วุจฺจติ.

สัวรณั สัวโร, กายิกวาจสิกฺสส อวีตีกกมฺสเสตํ นามั. ปาติโมกขเมว สัวโร ปาติโมกขสัวโร.

ในบทว่า ปาติโมกขสัวรสัวโต – ภิกษุเป็นผู้มีกายทวารและวจีทวาร อันตนปิด ด้วยปาติโมกขสังวร นี้, บทว่า ปาติโมกข์ ได้แก่ สิกขาบทสี่ล.

สิกขาบทสี่ลนุติ จาริตฺตวารีตฺตปฺปเภทํ สิกขาบทวเสน ปญฺญตฺตํ สี่ล.

(มหาฎีกา ข้อ ๑๔ หน้า ๘๖)

บทว่า สิกขาบทสี่ล ได้แก่ สี่ล ที่ทรงบัญญัติ ด้วยอำนาจแห่งสิกขาบท มีประเภทแห่งจาริตตะและวาริตตะ.

วิสุทธีมคค์

จริงทีเดียว บุคคลใด ย่อมคุ้มครอง คือย่อมรักษา ซึ่งสิกขาบทสี่ลที่นับเนื่อง ในวินัยนั้น, สิกขาบทสี่ลที่นับเนื่องในวินัยนั้น ย่อมยังบุคคลผู้รักษานั้น ให้พ้น คือยอมให้เปลื้อง จากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ในอบายภพและสังสารทุกข์ทั้งสิ้น อันอื่นจากทุกข์ ในอบายนั้น (หรือจากภัยทั้งหลายมีการติเตียนตนเอง ปรานุวาทภัย ทัณฑภัย ทุกคติภัยเป็นต้น), เพราะเหตุนั้น จึงถูกเรียกว่า ปาติโมกข์.

ปาติโมกขสัวโร จาริตฺตวารีตฺตวิภาคํ วินยปริยาปนุํ สิกขาบทสี่ล.

(มหาฎีกา ข้อ ๖)

ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร (สังวรคือปาติโมกข์) ได้แก่ สิกขาบทสี่ล ที่ นับเนื่องในวินัย อันจำแนกเป็นจาริตตะและวาริตตะ.

วิสุทธีมคค์

การป้องกัน ชื่อว่า สังวร, สังวรนั้น เป็นชื่อ ของอวิตีกกมะ มีทางกายและ ทางวาจา. ปาติโมกข์เท่านั้น เป็นสังวร ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร (สังวรคือปาติโมกข์ ก็เป็นสี่ล, สังวรคือสิกขาบทสี่ลที่นับเนื่องในวินัยยังบุคคลผู้รักษาให้พ้น เป็นสี่ล).

สัวรณั กายวจีทวารานั ปิทหนั. เยน เต สัวฺตา ปิหิตา โหนฺติ, โส สัวโร. ยสุ

มา ปน โส สุตตุนัน อापตติกขนุชานัน อวิตติกโกโม วิติกกมปฏิบัติ กตวา,
ตสุมมา วุตตัง “กายิกวาจสิกสฺส อวิตติกกมสฺสเสตัง นามนุ”ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๑๔ หน้า ๕๖)

การป้องกัน(สังวรณ) ได้แก่ การปิด ซึ่งกายทวารและวจิตวารทั้งหลาย. ทวาร
ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นอันกัน อันปิด ด้วยกรรมใด,กรรมนั้น ชื่อว่า สังวร. ก็
เพราะเหตุคือ สังวรนั้น คือกรรมเป็นเครื่องไม่ก้าวล่วง(อวิตติกโกโม) กอง
อาบัติ ๗ กระทำอธิบายว่าเป็นปฏิบัติต่อวิตติกกมะ, เพราะเหตุนั้น ท่าน
อาจารย์จึงกล่าวว่า“สังวรนั้น เป็นชื่อของอวิตติกกมะมีทางกายและทางวาจา”.

อัญญกถา อุทาน เมฆียสูตต

สังวรติ ปิทหติ เอเตนาติ สังโว, ปาติโมกฺขเมว สังโว ปาติโมกฺขสังโว.
อตฺถโต ปน ตโต ตโต วิติกกมิตพฺพโต วิรติโย เจตนา จ.

บุคคล ย่อมกัน คือย่อมปิด ด้วยกรรมนั้น เพราะเหตุนั้น กรรมนั้น ชื่อว่า
สังวร (กรรมเป็นเครื่องปิดกัน). ปาติโมกข์นั่นเอง เป็นสังวร ชื่อว่า ปา
ติโมกข์สังวร(สังวรคือปาติโมกข์ ก็เป็นศีล). แต่ ว่าโดยสภาวะ ได้แก่
ความงดเว้น (คือวิรติเจตสิกทั้งหลาย) จากวัตถุที่พึงก้าวล่วงนั้นๆ และเจตนา.

(๒) เอวมิทํ สงฺเขปโต ฐปาทีสุ กิเลสานุพฺพนุชนิมิตฺตาทิกฺคาหปริวช-
ชนลกฺขณํ อินฺทริยสังวรศีลนฺติ เวทิตพฺพํ. (วิ.ม. ข้อ ๑๕ หน้า ๒๓)

อินทริยสังวรศีลนี้ ดังที่กล่าวมาอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบ โดยสังเขป ว่า
อินทริยสังวรศีล มีการเว้นจากการยึดถือซึ่งนิमितและอนุพยัญชนะที่มีกิเลสติดตาม
ไป ในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น เป็นลักษณะ.

(๓) อาชีวปาริสฺสุทฺธิปี เอตฺถเอว สโมชานํ กจฺจติ.(วิ.ม. ข้อ ๖ หน้า ๘)

แม้วิรติกรรมที่บริสุทธิ์ด้วยอาชีววิริยะ ย่อมถึง ซึ่งการสงเคราะห์ลงใน
ในวิริยสังวรนี้แน่นอนเทียว.

(๔) “ปฏิสงขมา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตายา”ติ อาทีนา (ม.ม.๑๒/๒๓/๑๔, อง.นกก. ๒๒/๕๘/๓๗๒)นเยน วุคฺโต ปฏิสงขมานปริสุทฺโธ จตฺตปจฺจยปริโภโก, อิํ ปจฺจยสํนนิสฺสิตฺตํ นาม. (วิ.ม. ข้อ ๑๓ หน้า ๑๗)

อนวัชชเจตนาเป็นเครื่องบริโภกซึ่งปัจจัย ๔ ที่บริสุทธี เพราะ ปัจจเวกขณญาณ ที่ตรัสไว้ โดยนัย มีอาทิว่า “ ภิกษุพิจารณาแล้ว (คือปัจจเวกขณญาณแล้ว) โดยโยนิโส(คือโดยอุบาย ที่ตรัสไว้ ตามนัยมีอาทิว่า) เพียงเท่านั้น เพื่อป้องกัน ต่อความหนาว ย่อมเสพ(คือปริภุชชาติ – ย่อมบริโภก) ซึ่งจีวร (ทั้งสิ้น ในจีวรทั้งหลายมีประเภทแห่งอันตราวาสกเป็นต้น)” ดังนี้, นี้ ชื่อว่า **ปัจจยสันนิสฺสิตฺตํ**.

ปฏิสงขมานน ปจฺจเวกฺขณาย ปริสุทฺโธ อํกิลิฏฺฐุ ปฏิสงขมานปริสุทฺโธ. จตฺตปจฺจยปริโภโก, ตถาปวตฺตอ นวชฺชเจตนา.(วิ.ม.มหาฎีกา ข้อ ๑๓ หน้า ๔๖)

บริสุทธี คือไม่เศร้าหมอง เพราะการพิจารณา คือเพราะปัจจเวกขณญาณ ชื่อว่า **ปฏิสังขมานปริสุทธี**(บริสุทธีเพราะการพิจารณา).

ปัจจัย ๔ อันภิกษุยอมบริโภก ด้วยเจตนานั้น เพราะเหตุนั้น เจตนานั้น ชื่อว่า **จตฺตปจฺจยปริโภกะ**(เจตนาเป็นเครื่องบริโภกซึ่งปัจจัย ๔), ได้แก่ อนวัชชเจตนา(เจตนาที่ไม่มีโทษ) ที่เป็นไปโดยประการอย่างนั้น.

วินัยมี ๔ อย่าง

สํวรวิโนโย จ ปหานวิโนโย จ สมถวิโนโย จ ปญฺญตฺตวิโนโย จาติ จตฺตพิโรปิ วิโนโย.(ปาราชิกอฎฐกถา ข้อ ๓๕ หน้า ๒๓๖). สํวรวิโนโยติ ปญฺจวิโรปิ สํวโร. ปหานวิโนโยติ ปญฺจวิโรปิ ปหานํ. สมถวิโนโยติ สตฺต อธิกรณสมถา.ปญฺญตฺตวิโนโยติ สิกฺขาปทเมว. (วินยฎีกา)

แม้วินัยทั้ง ๔ อย่างคือ สํวรวินัยด้วย ปหานวินัยด้วย สมถวินัยด้วย บัญญัติวินัยด้วย. บทว่า สํวรวินัย ได้แก่แม่สังวรทั้ง ๕. บทว่า ปหานวินัย ได้แก่แม่ปหานะทั้ง ๕. บทว่า สมถวินัย ได้แก่ อธิกรณสมถะ ๗. บทว่า บัญญัติวินัย ได้แก่ สิกขาบทนั่นเอง.

๒.จิตตวิสุทธิ

(๕๐). อุปจารสมาธิ อปฺปนาสมาธิ เจติ ทูวิโรปี สมာธิ จิตฺตวิสุทฺธิ นาม.

สมาธิทั้ง ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอปปนาสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ.

ความหมายคำว่า จิตตวิสุทธิ

จิตฺตวิสุทฺธิ นาม จิตฺตสฺส วินีวรณภาวาปาทนวเสน วิโสชนโต, จิตฺตสีเสน นิหฺตทิกฺกุชฺฐตฺตา วิสุทฺทตฺตา จาติ วา กตฺวา.

(วิภาวินีฎีกา หน้า ๓๓๔)

สมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เพราะชำระจิต ด้วยอำนาจให้ถึงภาวะที่ไม่มีนิวรรณ์, (สมาธิเป็นเครื่องบริสุทธิของจิต จากมลทินคือนิวรรณ์ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ)

อีกอย่างหนึ่ง เพราะทำอธิบายว่า สมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เพราะแสดงใจสมาธิ ด้วยจิตเป็นประธาน และเพราะบริสุทธิจากมลทินคือนิวรรณ์ ของสมาธิ.

จิตฺตวิสุทฺธิติ เอตฺถ จิตฺตสทฺเทน สมာธินิหฺตทิกฺกุชฺฐติ วุตฺตํ “ทูวิโรปี สมာธิ จิตฺตวิสุทฺธิ นามา”ติ

(ปรมตฺถทีปนีสงฺคหมหาฎีกา หน้า ๔๑๐)

ในบทนี้ว่า จิตตวิสุทธิ ท่านแสดงใจสมาธิ ด้วยจิตตศัพท์ เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “สมาธิทั้ง ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอปปนาสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ”.

มหาฎีกา ข้อ ๓ หน้า ๑๓

น หิ ขณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมฺภวติ.

จริงทีเดียว เว้นเสีย ซึ่งขณิกสมาธิ วิปัสสนา ย่อมไม่บังเกิด.

๓. ทิฏฐิวิสุทธิ

(๕๑). ลกฺขณรสปัจจุปฏฺฐานปทฏฺฐานวเสน นามรูปปริคฺคโห
 ทิฏฐิวิสุทธิ นาม.

การกำหนดถือเอานามและรูปที่มีในภูมิ ๓ อันเป็นโลกียอภิญฺเญยชฺรรม
 ๒๕ โภกฺฐาส มีขันธ ๕, ทวาร ๖, อารมณ ๖, วิญญาณ ๖, ผัสสะ ๖, เวทนา ๖,
 สัมผัส ๖, เจตนา ๖, ตัณหา ๖, วิตก ๖, วิจารณ์ ๖, ธาตุ ๖, กสิณ ๑๐, โภกฺฐาส ๓๒,
 อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, โลภียนทริย ๑๕, ธาตุ ๓, ฅพ ๓, ฅพ ๓, ฅพ ๓ อีกร,
 รูปมาน ๔, อัปมัญญา ๔, อรูปสมาบัติ ๔, และปฏิจสมุปบาท ๑๒ เป็นต้น
 ด้วยอำนาจแห่งปัจจุตตลักขณะ โดยพิศดาร ด้วยนัยมีอาทิว่า “มุสนลกฺขโณ
 ผลโส - ผัสสะ มีการกระทบอารมณ เป็นลักขณะ, กฺขพลกฺขณา ปลวิ - ปลวิ
 มีความแข็ง เป็นลักขณะ”

และด้วยอำนาจแห่งสามัญญลักขณะ โดยสังเขป ด้วยนัยมี อาทิ
 ว่า “นมนลกฺขณ นาม - นาม มีความนุ่มไปสู่อารมณเป็นลักขณะ, รูป
 ปนลกฺขณ รูป - รูป มีความเกิดแปรปรวนไปเป็นลักขณะ” และด้วยอำนาจแห่งกิจ
 จรส สัมปตติรส, อการปัจจุปฏฺฐาน ผลปัจจุปฏฺฐาน,

การกำหนดถือเอาเช่นนี้ เป็นการกำหนดรู้ทุกขสัจจ ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ.

ลักขณะกิจตูกะ

ลกฺขณาทีสุ หิ เตส เตส ชมฺมานํ สภาโว वा สามญฺญํ वा ลกฺขณํ นาม.
 กิจจํ वा (ตสฺส) สมฺปตฺติ वा รโส นาม. อุปฏฺฐานากาโร वा ผลํ वा ปจฺจุปฏฺฐานํ นาม.
 อาสนฺนการณํ ปทฏฺฐานํ นาม.

(อฏฺฐสาลีนิ กามาวจรกฺสลาณณนา หน้า ๑๑๐)

อธิบายว่า ในธรรมที่มีปริมาณ ๔ มีลักขณะเป็นต้น, สภาวะคือภาวะที่เป็น
 ของตน, หรือเป็นไปกับความเป็นธรรมมีอยู่ โดยสังคิกัดละและปรมัตละ(๑)
 และสามัญญะคือภาวะแห่งสิ่งทีเสมอกัน(๑) ของธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
 ชื่อว่า ลักขณะ.

กิจคือหน้าที่ และสัมปตติคือความถึงพร้อม ของกิจนั้น ชื่อว่า **รส**.
 อาการที่ปรากฏ และผล ชื่อว่า **ปัจจุปัญฐาน**.
 เหตุใกล้ ชื่อว่า **ปทัฏฐาน**.

ลักษณะ มี ๒ ประการ

๑. **สภาวะลักษณะ** ความว่า เครื่องกำหนดรู้คือภาวะที่เป็นของตน มีคุณสมบัติของผัสสะ กักขฬักษณ์ของปถวิ เป็นต้น อันเป็นอสาธารณภาวะ คือภาวะที่ไม่ทั่วไป ของธรรมทั้งหลาย เหมือนอย่าง ความร้อน ของไฟ. หรือเรียกว่า วิเสสลักษณะ(เครื่องกำหนดรู้ที่พิเศษ) ปัจจัตตลักษณะ(เครื่องกำหนดรู้เฉพาะตน).

๒. **สามัญญลักษณะ** ความว่า เครื่องกำหนดรู้คือภาวะแห่งสิ่งที่เสมอกัน อันเป็นสาธารณภาวะคือภาวะที่ทั่วไปของสังขารธรรมทั้งหลาย มีอนิจจลักษณะ ของสังขารทั้งหลาย, รูปปนลักษณะของรูปทั้งหลาย, นมนลักษณะ ของนามทั้งหลาย, เวทียตลักษณะของเวทนาทั้งหลาย เป็นต้น.

รูปปนลกขณาทิกมปิ อธิ สามัญญลกขณเนว สงคหิตนติ ทฎฐพพิ.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๔ หน้า ๑๘๒)

แม้รูปปนลักษณะ(ลักษณะที่ย่อยยับไปของรูปธรรม)เป็นต้น อันบัณฑิต พึงรู้ว่า ท่านอาจารย์สงเคราะห์ ด้วยสามัญญลักษณะนั่นเอง ในอรรถนี้.

อาทิสทเทน นมนรูปนาทิสามัญญลกขณรสาทโย สงคณหาติ.

(มณีสารมณชฎีกา ป. ๕ ข้อ ๕๑ หน้า ๔๖๓)

สามัญญลักษณะมีนมนลักษณะ รูปปนลักษณะเป็นต้นและรสเป็นต้น สงเคราะห์ ด้วยอาทิสัพท ในบทว่า ปจตุตตลกขณาทิวเสน ของวิภาวินิฎีกา.

รส มี ๒ ประการ

๑. กิจจรส ความว่า รสคือหน้าที่ ของสภาวะนั้น เหมือนอย่าง การทำให้สุกของไฟ.

๒. สัมปัตติรส ความว่า รสคือความถึงพร้อม กล่าวคือสัมปັນนภาวะ (ความบริบูรณ์) ของกิจนั้น ได้แก่คุณที่ได้ เหมือนอย่างแสงสว่าง ของไฟ.

ปัจจุปัญฐาน มี ๒ ประการ

๑. อุปัญฐานการปัจจุปัญฐาน ความว่า ปัจจุปัญฐานคืออาการที่ปรากฏแก่ปัญญา ของพระโยคี. ดังที่มหาภูติกากล่าวว่า ฯลฯ **ปัจจุปติภูตติ, ญาณสุส โจรภาว คจุนติ** - ย่อมปรากฏ คือย่อมถึง ซึ่งความเป็นอารมณ์ แก่ญาณ.

๒. ผลปัจจุปัญฐาน ความว่า ปัจจุปัญฐานคือผล ที่ถูกปัจจัยของตนทำให้ตั้งขึ้น ได้แก่ ผลที่ตั้งขึ้น ด้วยอำนาจแห่งสหชาตะและน่านักขณิกะ เหมือนอย่างควัน ของไฟ.

ปทัฏฐาน

ความว่า เหตุใกล้ ที่เป็นปัจจัย แก่การเกิดขึ้นสภาวะนั้น ได้แก่ อสธารณปัจจัย คือปัจจัยที่ไม่ทั่วไป เป็นประธานเหตุ แก่สังขารธรรมเหล่าอื่น เพื่อความอุบัติขึ้น ของสภาวะนั้น.

(พึงทราบว่ ปทัฏฐาน พึงรู้ ด้วยปัจจัยปริคคหญาณ)

ว่าด้วยลักษณะของนามรูปปริจเฉทญาณ

กถณจ ภิกขเว จกขุมนุโต จ ปสฺสนติ ? อธิ ภิกขเว ภิกขุ ภูตํ ภูตโต ปสฺสติ, ภูตํ ภูตโต ทิสฺวา ภูตสุส นิพพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏิปนฺโน โหติ. เอวํ โข ภิกขเว จกขุมนุโต จ ปสฺสนติ.

(จ. อิติ. ๒๕/๔๕/๒๗๐ ทิฏฐิกตตฺตฺต)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้มีปัญญาจักขุ ย่อมเห็นอย่างไร ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ในพระศาสนานี้ ย่อมเห็น ภูต(ได้แก่ขั้น ๕) โดยความเป็น ภูต(ได้แก่โดยสภาวะที่ไม่วิปริตคือโดยสภาวะลักษณะ

และสามัญญลักษณะ), เพราะเห็นภุต โดยความเป็นภุต ย่อมเป็นผู้กำลังเป็นไป เพื่อความเบื่อก่อนหน้า ภุต(ได้แก่กรรมมีในภุมิ ๓) เพื่อคลายกำหนดภุต เพื่อความดับภุต. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ผู้มีจักขุ (ได้แก่มรรคปัญญา) ชื่อว่า ย่อมเห็น อย่างนี้แล.

อัฐกถาอติวุตตก ทิฏฐิกตสูตร ข้อ ๔๕ หน้า ๒๐๔

ภุตนุติ ขนุชปลยจกั. ตถุหิ ปจจยสมภุตตตทา ปรมตถโต วิชชมานตตทา จ ภุตนุติ วุจติ. เตนานห “ภุตมิทัง ภิกขเว สมนุปลสเสธา”ติ (ม.ม. ๑๒/๔๐๑/๓๕๘). ภุตโต อวิปริตสภาวโต สลกขณโต สามญญลกขณโต จ ปลสเสติ. อิถุหิ ขนุชปลยจกั นามรูปมตตัง. ตตถ “อิเม ปลวืออาทโย ชมมา รูปัง, อิเม ผสเสทาทโย ชมมา นามัง, อิมานิ เนสั ลกขณาทีนัง, อิเม เนสั อวิชชทาทโย ปจจยา”ติ เอวัง สปลจยนามรูปทสสนนวเสน เจว, “สพเพปีเม ชมมา อหุตวา สมโภนติ, หุตวา ปภิวเนติ, ตสมา อนิจจา, อนิจจตตทา ทุกขา, ทุกขตตทา อนตตทา”ติ เอวัง อนิจจานุปลสสนาทิวเสน จ ปลสเสตีติ อตโต. เอตตาวตทา ตรณวิปลสสนาปริโยसानา วิปลสสนาภุมิ ทสเสตี. นิพพิทายาติ ภุตสงฆาตสเส เตภุมกชมมชาตสเส นิพพิททนตถาย, เอเตน พลววิปลสสนัง ทสเสตี. วิราคายาติ วิราคตถัง วิชชชนตถัง, อิมินา มคคัง ทสเสตี. นิโรชายาติ นิรุชฉนตถัง, อิมินาปี มคคเมว ทสเสตี. นิโรชายาติ วา ปภิวปลสเสทฐินิโรเชน สทฐิ ออนุปาทิสเสสนิพพานัง ทสเสตี. เอวัง โข ภิกขเว จกขุมนุโต ปลสสนุตีติ เอวัง ปลยญาจกขุมนุโต สปลพพภาเคน มคคปลยญาจกขุณา จตสจจชมมัง ปลสสนุตี.

บทว่า ภุต (เห็นภุต) ได้แก่ ชันชปัญจกะ. เพราะว่ ชันชปัญจกะนั้น ถูกเรียกว่า ภุต เพราะเกิดจากปัจจย และเพราะมีอยู่โดยปรมัตถ์. ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่ “ภุตมิทัง ภิกขเว สมนุปลสเสธา - คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจง พิจารณาเนืองๆซึ่งภุตนี้”.

โดยความเป็นภุต(ภุตโต) ได้แก่ภิกษุยอมเห็นโดยสภาวะที่ไม่วิปริต คือโดยลักษณะของตน และโดยสามัญญลักษณะ.

อธิบายว่ ภิกษุยอมเห็นชันชปัญจกะนี้ เป็นเพียงนามรูป. ในเรื่องนั้น มีอรรธาธิบายว่ ย่อมเห็น ด้วยอำนาจการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจยอย่างนี้

ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีปฏิเป็นต้นเหล่านี้ เป็นรูป, ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้ เป็นนาม, นามและรูปทั้งหลายเหล่านี้ เป็นลักษณะเป็นต้นของขันธปัญจกะทั้งหลายเหล่านั้น, ธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นปัจจัย แก่ขันธปัญจกะทั้งหลายเหล่านั้น” และย่อมเห็น ด้วยอำนาจอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ทั้งหมด ไม่มีแล้ว ย่อมมีขึ้น, มีแล้ว ย่อมดับไป, เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลาย จึงไม่เที่ยง, เพราะไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์, เพราะเป็นทุกข์จึงเป็นอนัตตา. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เป็นอันทรงแสดงวิปัสสนาภูมิ ที่มีตรุณวิปัสสนาเป็นที่สุด.

บทว่า นิพพิทาย(เพื่อความเบื่อหน่ายภุต) ได้แก่ เพื่อประโยชน์ต่อความเบื่อหน่ายธรรมชาติอันมีในภูมิ ๓ ที่เรียกว่าภุต. ด้วยบทนี้ ทรงแสดงพลววิปัสสนา.

บทว่า วิจารณ์(เพื่อคลายกำหนดภุต) ได้แก่ เพื่อวิจารณ์ คือเพื่อคลายกำหนด, ด้วยบทนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง ถึงมรรค.

บทว่า นิโรธาย(เพื่อความดับภุต) ได้แก่ เพื่อความดับ. แม้ด้วยบทนี้ ทรงแสดงถึงมรรคเหมือนกัน. หรือบทว่า นิโรธาย ทรงแสดงถึงอนุปาทิเสสนิพพานพร้อมด้วยปฏิบัติสัทธินิโรธ (ความดับโดยภาวะที่สงบ).

บทว่า เอว โข จกขุมนุโต ปสฺสนุติ ได้แก่ ผู้มีปัญญาจักขุทั้งหลาย ย่อมเห็นจตุสัจจธรรม ด้วยจักขุคือมรรคปัญญา โดยมีปุพพภาคอย่างนี้.

ว่าด้วยการถือเอาอารมณ์ของภาวนา

นनु จ ตชฺชาปญฺญตฺติวเสน สภาวธมฺโม คยฺหตีติ ? สจฺจํ คยฺหตีติ ปุพฺพ
ภาค, ภาวนาย ปน วทฺธมมานาย ปญฺญตฺติ สมตฺติกุกมิตฺวา สภาเวยว จิตฺตํ
ติฏฺฐตี.

(มหาฎีกา ข้อ ๑๔๕ หน้า ๓๑๖ พุทธานุสสติถาวณณา)

ถามว่า ก็ สภาวธรรม(มีศีลเป็นต้น) อันพระโยคี ย่อมกำหนดถือเอาได้ ด้วยอำนาจบัญญัติ(ว่าอรหํ เป็นต้น)ที่เกิดจากสภาวธรรมนั้น(ตชฺชาปญฺญตฺติวเสน) มีใช่หรือ ?

ตอบว่า เป็นความจริงว่า ในส่วนเบื้องต้น ย่อมกำหนดถือเอาสภาวะธรรม (มีศีลเป็นต้น) ด้วยอำนาจบัญญัติ(ว่า อรหํ เป็นต้น)ที่เกิดจากสภาวะธรรมนั้น, แต่ เมื่อภาวนา ให้เจริญไปอยู่ (อุปจาร)จิตก้าวล่วงแล้ว ซึ่งบัญญัติ(ว่า อรหํ เป็นต้น) ย่อมตั้งอยู่ ในสภาวะธรรม(มีศีลเป็นต้น)เท่านั้น.(แม้ในวิปัสสนาปัญญา ก็เหมือนกัน พระโยคีพึงถือเอา ซึ่งธรรมและวินัยที่พระพุทธเจ้า ทรงบัญญัติไว้ ประกาศไว้ โดยความเป็นอุบายบรรลु ซึ่งวิปัสสนาปัญญา)

(คัชชาบัญญัติคือสัททบัญญัติที่เป็นวิชขมานบัญญัตินั่นเอง)

ความหมายคำว่า ทิฏฐิวิสุทธิ

“นามรูปโต อตฺตา นตฺถิ”ติ ทสฺสนโต ทิฏฐิ จ อตฺตทิฏฐิมลวิโสธนโต วิสุทธิ จาติ กตฺวา.

(วิภาวินีฎีกา ป. ๕ หน้า ๓๓๕)

เพราะทำอธิบายว่า ชื่อว่า ทิฏฐิ เพราะเห็นว่า “อัตตาไม่มีอยู่ จากนามรูป” ด้วย, ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะชำระมลทินคืออตตทิฏฐิด้วย.

ทิฏฐิเยว วิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ.(มณีสารมณฺชสาฎีกา ป.๕ หน้า ๔๖๓)

ทิฏฐินั่นเอง เป็นวิสุทธิ ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ.

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ

(๕๒).เตตเมว จ นามรูปานํ ปจฺจยปริกฺขโห กงฺขาวิตรณวิสุทธิ นาม.

และ การกำหนดถือเอาปัจจัยมีกรรมเป็นต้นที่สำเร็จแล้ว โดยประจักษ์ และ โดยอนุমান(อดีตปัจจัยสำเร็จโดยอนุমানเพราะไม่มีอยู่,ปัจจุบันปัจจัยสำเร็จโดยประจักษ์เพราะมีอยู่) แห่งความเป็นไปของนามและรูปทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ ในอัทธากาลทั้ง ๓ ด้วยอำนาจแห่งสาธารณะและอสาธารณะปัจจัยอย่างนี้ว่า

เบื้องต้น ในปฏิสนธิกาล นามและรูป ย่อมบังเกิด ด้วยอำนาจแห่งเหตุ คืออวิชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม.

ส่วน ในปวัตติกาล รูป ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยคือ กรรม จิต อุตฺตอาหาร

และนาม ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งสามัญญปัจจัยคือสาธารณปัจจัย มีจักขุทวารและรูปารมณฺ์เป็นต้นอันเป็นนิสสยปัจจัยและเป็นอาร์มมณฺ์ปัจจัยเป็นต้น

และว่าโดยวิเสสปัจจัย คือ อสาธารณปัจจัย กุศล ย่อมเกิดขึ้น เพราะโยนิโสมนสิการ สัทธัมมัสสวนะ สัพฺปปริสฺสุปนนิสสยะ อตฺตสัมมาปณฺธิ และสมบัติจักร ๔ คือ ปฏฺฐูปปเทสวาสะ สัพฺปปริสฺสุปนนิสสยะ อตฺตสัมมาปณฺธิ ปุพฺเพกตปุญฺญตา(จรนฺติ คจฺจนฺติ เอเตน สุกฺคินิพฺพานานิ สตุตฺตาติ จกฺกํ – ธรรม ๔ เป็นเครื่องเที่ยวไปสู่สุคติและนิพพานของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า จักร, มณิสาร),

อกุศล ย่อมเกิดขึ้น เพราะปัจจัยมีโยนิโสมนสิการเป็นต้นอันตรงกันข้ามกับกุศลนั้น,

วิบาก ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจกุศล อกุศล คติ และกาลเป็นต้น

กิริยาวัชชนะทั้ง ๒ ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจภวังค์, โวภูฐัพพะณะย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจสันตฺริณะ,

กิริยชวณะ ๑๘ และอวัชชนะ ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งสันดาน พระชีณาสพ (วิภาวินิฎฺฐิกา).

ภวุงคาทิกโก กิริยสุต(วิ.ม.ข้อ ๖๘๑) - ภวังค์เป็นต้นเป็นปัจจัย แก่กิริยา.

ภวุงคาทิกโกติ ภวุงคสนุติรณปริตตกิริยารหตุคาทิกโก. ตตถ ภวุงค์
ปญจทวารมโนทวาราวชชนกิริยานํ, สนุติรณํ โวภูฐัพพนสุส, ปริตตกิริยา
ยถารหํ ปริตตมหคคตกิริยานํ, อรหตุคํ อวชชนวชชานํ สพพกิริยานํ ปจโยติ
เวทิตัพพํ. มหาฎีกา ข้อ ๖๘๑

บทว่า ภวังค์เป็นต้นเป็นปัจจัย ได้แก่ ภวังค์ สันตีรณะ ปริตตกิริยา
และอรหัตต์เป็นต้น. ในปัจจัยมีภวังค์เป็นต้นนั้น ฟังทราบว่ ภวังค์เป็นปัจจัย
แก่กิริยา คือ ปญจทวาราวชชนะและมโนทวาราวชชนะ,

สันตีรณะเป็นปัจจัย แก่โวภูฐัพพนะ,

ปริตตกิริยา คือ กามกิริยาชวณะ ๕ และมโนทวาราวชชนะ เป็นปัจจัย
แก่กามกิริยาชวณะ ๕ มโนทวาราวชชนะ และมหคคตกิริยา ๕ ตามสมควร,

อรหัตต์ เป็นปัจจัย แก่กิริยาชวณะ ๑๘ ทั้งปวง เว้นอวชชนะทั้ง ๒ .

การกำหนดถือเอาเช่นนี้เป็นการกำหนดรู้สมุทยัสัจจ ชื่อว่า
กังขาวิตรณวิสุทธี.

ความหมายคำว่า กังขาวิตรณวิสุทธี

“อโหสิ นุ โข อหมติตมทุชานนุ” ตฺยาทิกาย(ม.มู.๑๒/๑๘/๑๑, ส.นิ.๑๖/๒๐/๒๖)
โสฬสวิธาย, “สตฺถริ กงฺขติ” ตฺยาทิกาย(ธ.ส.๓๔/๑๑๒๓/๒๖๒, วิ.๓๕/๕๑๕/๔๔๖)
อญฺญวิธาย จ กงฺขาย วิตรณ โต อติกฺกมน โต กงฺขาวิตรณา, อเหตุกวิสมเหตุทิจฺญูมิล-
วิโสชนโต วิสุทธี จาติ กตฺวา. (วิภาวินิฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๒ หน้า ๓๓๕)

เพราะทำอธิบายว่า ชื่อว่า กังขาวิตรณา เพราะการข้ามพ้น คือ
เพราะการก้าวล่วง จากความสงสัย ๑๖ อย่างมีอาทิว่า “ในอดีตกาล เราเคยมีแล้ว
หรือหนอ อธิบายว่า ย่อมสงสัย ซึ่งภาวะที่ตนมีอยู่ ในอดีตชาติ เพราะอาศัยอาการ
ที่เห็นผิดว่าเที่ยง(สสุตตาคารํ นิสฺสาย)”, และ ๘ อย่างมีอาทิว่า “ปุถุชนย่อมสงสัย
ในพระศาสนา”, และชื่อว่า วิสุทธี เพราะชำระมลทินคืออเหตุกทิจฺญู(ความเห็นผิด
ว่านามรูปไม่มีเหตุ) และวิสมเหตุทิจฺญู(ความเห็นผิดในเหตุที่ไม่เหมาะสม
มีการเนรมิตของพระอิศวรเป็นต้น).

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ

(๕๓). ตโต ปรี ปน ตถาปริกฺขหิเตสุ สปุปฺจเจสุ เตภูมกสงฺขาเรสุ
 อตีตาภิเภทภินฺเนสุ ขนฺธาทินยมารพฺภ กถาปวเสน สงฺขิปิตฺวา “อนิจฺจํ ขยฺญฺฐฺเนน,
 ทุกฺขํ ภยฺญฺฐฺเนน, อนตฺตา อสารถฺญฺฐฺเนนา”ติ อทฺธานวเสน สนฺตติวเสน ขณฺวเสน วา
 สมฺมสนฺญาณฺน ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส เตสุเวว ปฺจฺจยวเสน ขณฺวเสน จ
 อุทฺยพฺพยฺญาณฺน อุทฺยพฺพยํ สมฺมุปลฺลสนฺตสฺส จ : —

“โอภาโส ปีติ ปสฺสทฺธิ

อธิโมกฺโข จ ปคฺคโห

สุขํ ญาณมฺุฏฺฐาน-

มฺุเปกฺขา จ นิกฺขติ เจ”ติ

โอภาสาทิวิปสฺสนุปกฺกิลฺลสปริปฺนฺนอุปริกฺขหวเสน มคฺคามคฺคลกฺขณวตฺถานํ
 มคฺคามคฺคญาณทัสสนวิสุทฺธิ นาม.

สัมมสนฺญาณ

ส่วน อื่นต่อจากปัจจยปริกคหะคือกังขาวิตรณวิสุทฺธิ นั้น ในสังขารทั้งหลาย
 ที่นับเนื่องในภุมิ ๓ ที่เป็นไปกับปัจจย ที่ถูกกำหนดถือเอาแล้วโดยประการนั้น
 (คือด้วยอำนาจการกำหนดปัจจัตตลักขณะเป็นต้น และด้วยอำนาจการกำหนด
 ปัจจย) พระโยคีเริ่มต้นปรารภเทศนานัยมีขันธเทศนาเป็นต้น ที่มาแล้ว
 ด้วยอำนาจปริญญะยธรรม ๒๕ โภกฺฐาส มี ๑๕๘ ประเภท(เวินโลกุตตรินทรีย ๓)
 คือขันธ ๕, ทวาร ๖, อารมณ ๖, วิญญาณ ๖, ผัสสะ ๖, เวทนา ๖, สัญญา ๖, เจตนา
 ๖, ตัณหา ๖, วิตก ๖, วิจารณ์ ๖, ธาตุ ๖, กสิณ ๑๐, โภกฺฐาส ๓๒, อายตนะ ๑๒,
 ธาตุ ๑๘, โลภียินทรีย ๑๕, ธาตุ ๓, ฌพ ๓, ฌพ ๓, ฌพ ๓ อีกร, รูปฌมาน ๔,
 อัปมัญญา ๔, อรูปสมาบัติ ๔, และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ในความแตกต่างกัน
 ทั้งหมด โดยประเภท ๑๑ มีอดีต อนาคตและปัจจุบันเป็นต้น รวบรวมย่อแล้ว
 ด้วยอำนาจกลาป(คือด้วยอำนาจเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน) พิจารณาอยู่
 ซึ่งลักขณะ ๓ (ด้วยกลาปสัมมสนฺญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจสัมมสนะลักขณะ ๓
 กล่าวคืออาการที่มีแล้วก็ไม่มี(อนิจจะ), อาการที่บีบคั้นโดยความเกิดดับ(ทุกข)
 และอาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ(อนัตตา) โดยเกี่ยวกับอดีตอัทธานะเป็นต้น

(คืออดีตภพ อนาคตภพ และปัจจุบันภพ) โดยเกี่ยวกับอดีตสันตติเป็นต้น (คืออดีตสันตติ อนาคตสันตติและปัจจุบันสันตติ ในปัจจุบันภพนั่นเอง) และ โดยเกี่ยวกับอดีตขณะเป็นต้น(คืออดีตขณะ อนาคตขณะและปัจจุบันขณะ) ด้วยสัมมสนญาณ(ในลักษณะเหตุวาระที่ ๒) ว่า

“ขันธ ๕ เป็นต้นอันมีประเภท ๑๑ อย่าง เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป (ขยภูฐาน, ความว่า เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความแตกดับ ในทุกๆขณะ).

ขันธ ๕ เป็นต้นอันมีประเภท ๑๑ อย่าง เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัย (ภยภูฐาน) คือเพราะเป็นสิ่งที่มีความน่ากลัว(สปปฎิกขิตาย), เพราะว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง, สิ่งนั้นย่อมเป็นเหตุนำมาซึ่งจิตตฺสราสภย(ภัยคือความสะดุ้งแห่งจิตว่า "อหํ วินสฺสํ, มม สนฺตํ วินสฺสตี - เรา จักพินาศ, สิ่งของ ของเรา จักพินาศ"ดังนี้ เพราะวิปลาสอันตนยังละไม่ได้) และญาณภัย(ภัยคือญาณ).

ขันธ ๕ เป็นต้นอันมีประเภท ๑๑ อย่าง เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีสาระ(อสารกฺขณ) คือเพราะไม่มีอัตตสาระ ที่พวกอัตตวาทีคิดว่า “ขันธ ๕ เป็นต้น มีอัตตาคือบุคคลผู้ครอบครอง เพราะอาศัยอยู่ในภายในสรีระ เป็นต้น(อตุตา นิวาตี), เป็นอัตตาคือบุคคลผู้ทำกายกรรม เป็นต้น(อตุตา การโก), เป็นอัตตาคือบุคคลผู้เสวยวิบาก(อตุตา เวทโก), เป็นอัตตาคือบุคคลผู้มีอำนาจในตนเอง เพราะเป็นผู้ทำผลของกรรมให้เป็นไป ในอำนาจของตน(อตุตา สยฺวาตี)”ดังนี้. เพราะว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์(คือขันธ ๕ เป็นต้น) , สิ่งนั้น ย่อมไม่อาจเพื่อจะห้าม ซึ่งอนิจจตา หรือความบีบคั้นด้วยความเกิด และความดับ(อุทฺทพฺพยปีพฺน) แม้ของตนเอง, ความเป็นอัตตาผู้ทำเป็นต้นของขันธ ๕ เป็นต้นเหล่านั้น จะมีแต่ที่ไหนกันเล่า. ด้วยเหตุนี้ พระภควา จึงตรัสไว้แล้วในอนัตตลักขณสูตรด้วยคำมีอาทิว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถึารูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณนี้ จักเป็นอัตตา(อย่างนี้ว่า การโก เวทโก สยฺวาตี. เพราะเมื่อเป็นอย่างนี้ ความเป็นไป เพื่ออาพาธแห่งรูป ฟังมีความไม่สมควร), รูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณนี้ ก็ไม่ฟังเป็นไป เพื่ออาพาธ"ดังนี้.

อธิบายคำว่า ขณวเสน

ขณวเสนาติ รูปารูปชมฺมานํ อายุปริमाणสงฺขาตสฺส ขณสฺส วเสน.
 เอตถ จ ขณวเสน สมฺมสนํ นาม สพฺพพญฺญพฺพุธานํ เอว วิสโย ลียา, น สวากานํ.
 น หิ เต เอวํ ปริตฺตเก ขณฺเ อุปฺปาทํ วา นิโรธํ วา สมฺปาปฺณิตฺตํ สกฺโกนฺตฺติ.
 ตสฺมา อทฺธาสนฺตติวเสน สมฺมสนเมว อิธาทิปฺเปตฺนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

(ปรมตฺถทีปนิสฺสํกหมหาฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๑ หน้า ๔๑๕)

ด้วยบทว่า **โดยเกี่ยวกับขณะ** ได้แก่ ด้วยอำนาจ แห่งขณะ กล่าวคือปริมาณ อายุ ของรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย. ในความข้อนี้ เชื่อว่า สัมมสนะ ด้วยอำนาจขณะ ฟังเป็นอารมณ์ ของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น, มิใช่ฟังเป็น อารมณ์ของสาวกทั้งหลาย. เพราะว่า สาวกทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่สามารถ เพื่อถึงโดยชอบ ซึ่งอุปปาทะ หรือนิโรธะ ในขณะเล็กน้อยอย่างนี้ เพราะเหตุ นั้น ฟังทราบ ว่า สัมมสนญาณ ด้วยอำนาจอัทธาและสันตติเท่านั้น พระอนุรุทธาจารย์ ท่านประสงค์แล้ว ในที่นี้.

อทฺธาสนฺตติขณฺปัจจุปฺปนฺเนสุ สนฺตติปัจจุปฺปนฺนํ อิธาทิปฺเปตฺ.

(อ.ปฏิ.ม ปฐมภาค สมฺมสนญาณุทเทส ข้อ ๕ หน้า ๒๒)

ในบรรดาอัทธาปัจจุบัน สันตติปัจจุบันและขณปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน ท่านประสงค์ ในสัมมสนญาณนี้. (ท่านไม่ได้กล่าวห้ามอัทธา สันตติและขณะ ที่เป็นอดีตและอนาคต, เพราะเหตุ นั้น จึงควรถือเอาตามอภิธรรมมัตถสังคหะได้)

สนฺตติปัจจุปฺปนฺนํ อิธาทิปฺเปตฺนฺติ วจเนน ตทฺทฺ โทคฺชกฺขณฺปัจจุปฺปนฺนฺสฺสปี นยฺโต สมฺมสนํ ยฺชชฺติ, นารมฺมณฺโต.

(ปฏิ.ม.คณฺฐิ อุทฺเทส ข้อ ๕ หน้า ๔๕)

ด้วยวจนะของพระอรรถกถาจารย์ว่า **สันตติปัจจุบันท่านประสงค์ ในสัมมสนญาณนี้** สัมมสนญาณ โดยนย(ญาณ) ก็ย่อมสมควร แม้แก่ขณปัจจุบัน ที่ตั้งยังลงภายในสันตติปัจจุบันนั้น. มิใช่สมควร โดยอารมณ์. (คือสมควร โดยอนุमानญาณ, ฉะนั้น การพิจารณาด้วยอำนาจสันตติปัจจุบันและขณปัจจุบัน ฟังมีด้วยอนุमानญาณ)

สัมมสนญาณในปฏิสัมภิตามัคค์ท่านพระสารีบุตรแสดงไว้ ๔ วาระ คือ

(ซึ่งวาระ ๔ มาในมหาภูทิก, ไม่มีในอัฐกถาปฏิสัมภิตา)

ปฏิสัมภิตามัคค์ มาติกา เล่ม ๓๑ ข้อ ๕ หน้า ๑

อดีตานาคตปัจจุปปนุหานัน ฌมฺมานัน สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานเน ปญฺญา สมฺมสนเณ
ญาณ.

ปัญญาที่กำหนดรวบรวมย่อแล้ว ซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอดีต อนาคตและ
ปัจจุบัน (ด้วยอำนาจกลาป) ชื่อว่า สัมมสนญาณ.

อัฐกถา มาติกา ข้อ ๕ หน้า ๒๑-๒๒

อดีตานาคตปัจจุปปนุหานัน ฌมฺมานัน สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานเน ปญฺญาติ เอตฺถ
อตฺตโน สภาวํ, อุปปาทาทิกฺขณํ วา ปตฺวา อติ อิตา อติกฺกนฺตาทิ อตีตา, ตทฺถมฺปิ น
อาคตา น สมฺปตฺตาทิ อนาคตา, ตํ ตํ การณํ ปฏิจฺจ อุปปาทาทิกฺขณํ ปนฺนา คตา
ปวตฺตาทิ ปจฺจุปปนฺนา. อทฺธา สนฺตติขณฺปัจจุปปนฺเนสุ สนฺตติปัจจุปปนฺนํ
อิชาธิปเปตํ. เตสํ อดีตานาคตปัจจุปปนุหานัน ปญฺจกฺขนฺธมฺมานัน เอเกกฺกฺขนฺธ-
ลกฺขณเณ สงฺขิปิตฺวา กลาปวเสน ราสี กตฺวา ววตฺถานเน นิจฺจนเณ สนฺนิฏฺฐาปเน
ปญฺญา.

สมฺมสนเณ ญาณนฺติ สมฺมา อามสเน อนุมชฺชเน เปกฺขณเณ ญาณํ,
กลาปสมฺมสนญาณนฺติ อตฺถ โถ. อิทยฺหิ นามรูปววตฺถานญาณานนฺตรํ
นามรูปปัจจุยปริกฺคเห ฌมฺมภูตฺติญาเณ สฺฐิตสฺส “ยํกิลฺยจิ รูปํ อดีตานาคตปัจจุปปนฺนํ
อชฺฉตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอพาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณฺธิตํ วา ยํ ทฺเว สนฺติเก วา,
สพฺพํ ตํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเปติ เอกํ สมฺมสนนํ, ทฺกฺขโต ววตฺถเปติ เอกํ สมฺมสนนํ,
อนตฺตโต ววตฺถเปติ เอกํ สมฺมสนน”ติอาทินา(ปฎิ.ม.๓๑/๔๘/๕๘) นเยน
วุตฺตสมฺมสนวเสน ปุพฺเพ ววตฺถาปีเต เอเกกฺสมิ ขนฺธเณ ทิลกฺขณํ อาโรเปตฺวา
อนิจฺจโต ทฺกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนตฺตสฺส กลาปสมฺมสนญาณํ อุปปชฺชติ.

ในพระบาลีนี้ว่า ปัญญาที่กำหนดรวบรวมย่อแล้ว ซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็น
อดีต อนาคตและปัจจุบัน (ด้วยอำนาจกลาป) อธิบายว่า ชื่อว่า อดีต เพราะอรรถว่า
ธรรมที่ถึงแล้ว คือก้าวล่วงไปแล้ว ซึ่งสภาวะลักษณะของตน หรือซึ่งขณะมีอุปาท

ขณะเป็นต้น,(อติกัมม อิตาติ **อติตา**, อติ - ก้าวล่วง, อิต - ไปแล้ว).

ชื่อว่า **อนาคต** เพราะอรรถว่า ธรรมที่ไม่มา คือไม่ถึงด้วยดี แม้ซึ่งสภาพลักษณะของตน หรือขณะมีอุปปาทขณะเป็นต้นทั้ง ๒ เหล่านั้น,(น + อาคตา **อนาคตา**).

ชื่อว่า **ปัจจุบัน** เพราะอรรถว่า ธรรมที่อาศัย ซึ่งเหตุอื่นๆ บรรลุอยู่ ถึงอยู่ คือเป็นไปอยู่ ในเบื้องบนจากขณะมีอุปปาทขณะเป็นต้น.(ปฏิจจ อุปฺปนฺนา **ปัจจุปปนฺนา**,ปติ - อาศัย, อุปฺปนฺนา - เกิดขึ้นอยู่).

ในบรรดาอัทธาปัจจุบัน สันตติปัจจุบันและขณปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน ท่านประสงค์ ในสัมมสนญาณนี้.(ท่านไม่ได้กล่าวห้ามอัทธา สันตติและขณะที่เป็นอดีตและอนาคต, เพราะเหตุนี้ จึงควรถือเอาตามอภิธรรมมัตถสังคหะได้)

(**สนฺตติปัจจุปปนฺนํ อิธาทิปฺเปตฺนฺติ** วจเนน ตทณฺโตะคฺคกฺขณปัจจุปปนฺนสฺสปีนยโต สมฺมสนฺนํ ยุชฺชติ, นารมฺมณฺโต.

(ปฎิ.ม.คณฺฐิ อุทฺเทศ ข้อ ๕ หน้า ๔๕)

ด้วยวจนะของพระอรรถกถาจารย์ว่า **สันตติปัจจุบันท่านประสงค์** ในสัมมสนญาณนี้ สัมมสนญาณ โดยนย(ญาณ) ก็ย่อมสมควร แม้แก่ขณปัจจุบันที่ตั้งหยั่งลงในสันตติปัจจุบันนั้น. มิใช่สมควรโดยอารมณ์.(คือสมควรโดยอนุमानญาณ,ฉะนั้น การพิจารณาด้วยอำนาจสันตติปัจจุบันและขณปัจจุบันพึงมีด้วยอนุमानญาณ).

ปัญญาที่กำหนดคือวินิจฉัย ได้แก่ ตัดสินใจ ซึ่งธรรมคือขั้น ๕ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันเหล่านั้น รวบรวมย่อแล้ว คือกระทำให้เป็นกองด้วยอำนาจกลุ่มก่อน ในลักษณะของขั้นแต่ละขั้น(ในลักษณะ ๕ มีรูปปนลักษณะเป็นต้นนั่นเองของขั้นทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน).

บทว่า **สัมมสนญาณ** มีอรรถของวจนะว่า ญาณ อันเป็นสภาวะจับต้อง คือลู่คลำ ได้แก่ เฟ่งดูโดยชอบ, ความว่า ญาณที่เป็นสภาวะเฟ่งดูโดยชอบด้วยอำนาจกลุ่มก่อน.

อธิบายโดยพิศดารว่า กลาปสัมมสนญาณนี้(ได้แก่ชั้นทวีปัสสนาญาณ โดยโกณฑฐาสมิตตเป็นต้น หรือโดยโกณฑฐาสของชั้นแต่ละชั้น) ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้ตั้งอยู่(ด้วยการได้) ในชั้นมรุตินิยาม อันเป็นญาณที่กำหนดถือเอาปัจจัยของผลธรรมคือนามรูป มีในลำดับแห่งนามรูปวัตถุญาณ โดยการยกชั้นแต่ละชั้น ที่ตนกำหนดรู้แล้วในกาลก่อน(ด้วยอำนาจสัพปัจจัยนามรูปปริคคหะ)ขึ้นสู่ลักษณะ ๓ เห็นอยู่โดยประการต่างๆ ว่าไม่เที่ยงว่าเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ด้วยอำนาจสัมมสนญาณที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า "รูปทั้งสิ้น ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน, ๗เปฯ, มีในที่ไกลและมีในที่ใกล้, พระโยคี ย่อมกำหนด ซึ่งรูปทั้งปวง(คือ ๑๑ โอกาส) ว่าไม่เที่ยง, นี้เป็นสัมมสนหนึ่ง. ย่อมกำหนดว่า เป็นทุกข์, นี้เป็นสัมมสนหนึ่ง. ย่อมกำหนดว่าเป็นอนัตตา, นี้เป็นสัมมสนหนึ่ง, (นี้เป็นวาระที่ ๑)"ดังนี้.

สมมสนญาณสุส ปญจโวการเว สิทฺธิโต ปญจกฺขนฺธมฺมานนฺติ วุตฺตํ.
จตุโวการเ ปน โสตาปนฺนาทินํ อุทฺยพฺพยานุปสฺสนาทินํ วเสน สมมสนนํ
น น โหติ.

(คณฺฐี หน้า ๔๕)

ท่านกล่าวบทว่า ซึ่งธรรมคือชั้น ๕ เพราะสัมมสนญาณสำเร็จในปัญจโวการภพเท่านั้น. ส่วน ในจตุโวการะ การพิจารณา ด้วยอำนาจแห่งอุทฺยพฺพยานุปัสสนาเป็นต้น ของพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น ไม่มีอยู่ หามิได้.(สงฺขิปฺตฺวาติ หิ สมฺปิณฺฑเตตฺวาติ อตฺโถ. มณฺเฑสฺส.ท.น.๔๕๕)

ตตฺถ สงฺขิปฺตฺวา ววตฺถานเ ปญฺญาติ อตฺตาทิเกทภินฺเน ชมฺเม เอกโต
สงฺกเหตุวา อนิจฺจาทิวเสน วินิจฺจเย สาเชตพฺเพ สํสาธนียา ปญฺญา.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๕๔)

ในพระบาลีปฏิสัมภิทานั้น บทว่า ปัญญา ที่กำหนดรวบรวมย่อ ได้แก่ปัญญา ที่พึงให้สำเร็จการวินิจฉัยนั้น ในการวินิจฉัยที่พึงให้สำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งอนิจจะเป็นต้น โดยรวบรวมย่อ ซึ่งธรรมทั้งหลายที่ต่างกันโดยประเภทมิตตเป็นต้นเข้าเป็นอันเดียวกัน.

ปฏิสัมพันธ์มหัคค์ นิตเทศ เล่ม ๓๑ ข้อ ๔๘ หน้า ๕๔ - ๕๕

กถ์ อตีตนาถคตปจจุปฺปนุณนํ ชมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา
สมฺมสเน ญฺาณํ ?

ปัญญาที่กำหนดรวบรวมย่อแล้ว ซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอดีต อนาคตและ
ปัจจุบัน (ด้วยอำนาจกลาป) ชื่อว่า สัมมสนญฺาณ เป็นอย่างไร ?

๑.ลักษณะวิญญูาปนวาระ

วาระของการกำหนดลักษณะทั้ง ๓

ยํ กิ ฌ ญ จิ รุ ปํ อตีตนาถคตปจจุปฺปนุณนํ ฌ ชมฺมตฺตํ ฌ วา พหิทฺฐา วา โอิพา
ริกํ ฌ วา สฺขุมํ ฌ วา หีนํ ฌ วา ปณฺธิตํ ฌ วา ยํ ฌ ทูเร สนฺตฺติเก วา, สพฺพํ รุ ปํ อนิจฺจ
โต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ, ทุกฺขโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ, อนตฺตโต
ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ.

ยา กาจิ เวทนา ฌเป ฌ ยา กาจิ สญฺญา... เข เกจิ สงฺขารธา... ยํ กิ ญ จิ วิญฺญาณํ
อตีตนาถคตปจจุปฺปนุณนํ ฌ ชมฺมตฺตํ ฌ วา พหิทฺฐา วา โอิพาริกํ ฌ วา สฺขุมํ ฌ วา หีนํ ฌ วา ปณฺธิตํ
ฌ วา ยํ ฌ ทูเร สนฺตฺติเก วา, สพฺพํ วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ ทุกฺขโต
ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ อนตฺตโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ.

จกฺขุ ฌเป ฌ ชรามรณํ อตีตนาถคตปจจุปฺปนุณนํ อนิจฺจโต ววตฺถเอติ
เอกํ สมฺมสนํ ทุกฺขโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ อนตฺตโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ.

รวมเป็น สัมมสนญฺาณ ๕๕๔ คือ ธรรม ๑๕๘ ประเภท(เวินโลกุตตรินทริย
๓) ฌณ ลักษณะ ๓. แสดงให้รู้ว่า ญฺาณที่พิจารณารูปทั้งกลุ่มกอง โดยอนิจจะ
นับเป็น ๑ ญฺาณ เป็นต้น

ในปฐมวาระ วิสุทฺธิมคคค์ ข้อ ๖๕๕ และ อัญญกถาปฏิสัมพันธ์นิตเทศ ข้อ ๔๘

ตตฺตฺรายํ ขนฺชวเสน อารพฺภ วิชานโยชนา : ยํ กิ ญ จิ รุ ปํ ฌเป ฌ สพฺพํ รุ ปํ
อนิจฺจโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ, ทุกฺขโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนํ, อนตฺตโต ววตฺถเอติ
เอกํ สมฺมสนนฺติ เอตฺตาวธา อยํ ภิกฺขุ “ยํ กิ ญ จิ รุ ปนุ”ติ เอวํ อนิยมนิทฺทิจฺจํ สพฺพมปิ
รูปํ อตีตตฺติเกน เจว จตฺตฺติ จ ฌ ชมฺมตฺตฺตาทิตฺทเกหิตฺติ เอกาทสฺหิ โอิกาเสหิ ปริจฺฉินฺนิตฺตฺวา
สพฺพํ รุ ปํ อนิจฺจโต ววตฺถเอติ อนิจฺจนฺติ สมฺมสฺติ.

นี่เป็นคำประกอบวิธี ในสัมมสนญาณนั้น เริ่มปรารภ ด้วยอำนาจขั้นที่ย่อม ย่อม กิณฺจิริ รูป ฯเปฯ สพุพฺ รุป ๑ อนิจฺจโต ววตฺเถติ เอกํ สมนฺสนํ, ทุกฺขโต ววตฺเถติ เอกํ สมนฺสนํ, อนตฺตโต ววตฺเถติ เอกํ สมนฺสนํ - รูปทั้งสิ้น ฯเปฯ ภิภุชฺชํ ย่อมกำหนด ซึ่งรูปทั้งปวง โดยอนิจฺจจะ เป็นสัมมสนะหนึ่ง, ย่อมกำหนด โดยทุกฺข เป็นสัมมสนะหนึ่ง, ย่อมกำหนด โดยอนตฺตา เป็นสัมมสนะหนึ่ง.

ด้วยคำมีประมาณเพียงนี้ ภิกษุนี้ กำหนดแล้ว แม้ซึ่งรูปทั้งปวง ที่ท่านแสดงไว้ โดยไม่แน่นอน อย่างนี้ว่า "ย่อม กิณฺจิริ รูป - รูปทั้งสิ้น" โดยโอกาส ๑๑ อย่าง คือ โดยอดีตติกะ และ โดยทุกะ ๔ อย่าง มีอชฌัตตทุกะเป็นต้นนั้น เทียบ ย่อมกำหนด ซึ่งรูปทั้งปวง โดยอนิจฺจจะ, คือ ย่อมสัมมสนะ ว่าอนิจฺจ . (ได้แก่ วิปัสสนาว่า อนิจฺจ นั้นเอง)

๒. ลักษณะเหตุวาระ

วาระของเหตุในลักษณะทั้ง ๓

รูป อตฺติตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฺญฺฐฺเณ ทุกฺขํ ภยฺญฺฐฺเณ อนตฺตตา อสารถฺฐฺเณนาติ สงฺขิปฺตฺวา ววตฺถานเณ ปญฺญา สมนฺสนเณ ญาณํ.

เวทนา ฯเปฯ สลฺยา ฯเปฯ สงฺขารา ฯเปฯ วิญฺญาณํ ฯเปฯ จกฺขุ ฯเปฯ ชรามรณํ อตฺติตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฺญฺฐฺเณ ทุกฺขํ ภยฺญฺฐฺเณ อนตฺตตา อสารถฺฐฺเณนาติ สงฺขิปฺตฺวา ววตฺถานเณ ปญฺญา สมนฺสนเณ ญาณํ.

โดยการไม่แยกจำแนก(อเภทโต) ก็มีสัมมสนญาณจำนวน ๕๕๔ เท่ากับปฐมวาระนั่นเอง . (อ.ปฏิ.ม.ปฐมภาค หน้า ๒๖๕/วิสุทธิมัคค์ ข้อ ๖๕๕)

หรือ โดยการแยกจำแนก(ปเภทโต) รวมเป็น สัมมสนญาณ ๑,๕๐๒ คือ ขั้น ๕ คุณ ลักษณะ ๓ เท่ากับ ๑๕ , คุณ โอกาส ๑๑ เท่ากับ สัมมสนญาณ ๑๖๕. และ ธรรม ๑๕๓(ทวาร ๖ ถึงปฏิจจสมุปปาต ๑๒) คุณ ลักษณะ ๓ เท่ากับ ๕๗๕, คุณ อดีตติกะ เท่ากับ ๑,๗๓๗. รวมเป็นสัมมสนญาณ ๑,๕๐๒ (อ.ปฏิ.ม.ปฐมภาค หน้า ๒๖๕-๒๖๖ สัมมสนญาณนิทฺเทศ/ วิสุทธิมัคค์ ข้อ ๖๕๕/มหาฎีกา ข้อ ๖๕๕ หน้า ๔๓๔).

ส่วน เกจิอาจารย์ท่านแสดง สัมมสนญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจกลาป มี ๕๕๔ เหมือนปฐมวาระ, และโดยการแยกจำแนก ๑,๕๐๒ รวมเป็นสัมมสนญาณ ๒,๔๕๖ ญาณ.

ในทูลถวายเป็น วิสุทธิกรรม ค่ำ ๖๕๕ และอัญญกถาปฏิสังขานิทเทศ ค่ำ ๔๘
แสดงด้วยอำนาจอรรถา

วุดต์ เหตุ "รูป อตีดานาคตปัจจุปปนุณฺ อนิจจํ ขยญฺเฐนา"ติ ตสฺมา เอส ยํ อตีตํ รูปํ, ตํ ยสฺมา อตีเตยฺว (ภเว) จีณฺ, นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตฺนฺติ อนิจจํ ขยญฺเฐน. ยํ อนาคตํ รูปํ, ตํ อนนฺตรภเว นิพฺพตฺตีสฺสตี, ตมฺปิ ตตฺเถว จียีสฺสตี, น ตโต ปรี ภวํ คมียีสฺสตี อนิจจํ ขยญฺเฐน. ยํ ปัจจุปปนุณฺ รูปํ, ตมฺปิ อิเชว จียตี, น อิตฺถ คจฺจตีติ อนิจจํ ขยญฺเฐน. ยํ อชฺชตฺตํ รูปํ ตมฺปิ อชฺชตฺตเมว จียตี, น พหิทฺธาภาวํ คจฺจตีติ อนิจจํ ขยญฺเฐน. ยํ พหิทฺธา ๗เป๗ โอฟาริกํ ๗เป๗ สุขุมํ ๗เป๗ หีนํ ๗เป๗ ปณฺธิตํ ๗เป๗ ทูเร ๗เป๗ สนฺติเก, ตมฺปิ ตตฺเถว จียตี, น ทูรภาวํ คจฺจตีติ อนิจจํ ขยญฺเฐนาติ สมฺมสตี. อิทํ สพฺพมฺปิ "อนิจจํ ขยญฺเฐนา"ติ เอตฺสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนฺ. ปเภทโต ปน เอกาทสฺวิธํ โหตี.

สพฺพเมว เจตํ **ทุกฺขํ** ภยญฺเฐนาติ สมฺมสตี. **ภยญฺเฐนาติ** สปปปฏิภยตฺตาย. ยลฺลหิ อนิจจํ, ตํ ภยวาทํ โหตี สี โหปมฺสฺสฺเต(ส.ข. ๑๗/๓๘/๖๕, อ.จตุกก.๒๑/๓๓/๓๘) เทวานํ วีย. อิติ อิทมฺปิ "ทุกฺขํ ภยญฺเฐนา"ติ เอตฺสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนฺ ปเภทโต ปน เอกาทสฺวิธํ โหตี.

ยถา จ **ทุกฺขํ** เอวํ สพฺพมฺปิ ตํ **อนตฺตา** อสารถญฺเฐนาติ สมฺมสตี. **อสารถญฺเฐนา**ติ "อตฺตา นิวาสิ การโก เวทโก สยวสิ"ติ เอวํ ปริกฺกฺปิตฺสฺส อตฺตสารถสฺส อภาเวน. ยลฺลหิ อนิจจํ **ทุกฺขํ**, ตํ อตฺตโนปิ อนิจจตํ วา อุกฺทพฺพยปีฬนํ วา วาเรตฺตํ น สกโกตี, กุโธ ตสฺส การกาทิภาโว. เตนาห "รูปญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. นยิทํ รูปํ อาพาชาย สวตฺเตยฺยา"ติอาทิ (ส.ข. ๑๗/๕๕/๕๕). อิติ อิทมฺปิ "อนตฺตา อสารถญฺเฐนา"ติ เอตฺสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนฺ. ปเภทโต ปน เอกาทสฺวิธํ โหตี. เอเสว นโย เวทนาทีสุ.

เรื่งนั้จริงดังค้ำที่ทำนพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป"ดังนี้. เพราะเหตุนี้ คีอรูปที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไปนั้น แม้อย่างนี้ ทำนพระสารีบุตรแสดงไว้โดยสังเขป ในบัดนี้ ทำนอัญญกถาจารย์จึงจำแนก

โดยพิศดารว่า "รูปอดีตใด(รูปใด ที่นับเนื่อง ในอดีตภพ), รูปอดีตนั้น เพราะเหตุคือสิ้นไป ในอดีตภพนั่นเอง, จึงไม่มาถึงภพนี้(จากอดีตภพ) เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ ย่อมสัมมสนะ ซึ่งรูปอดีตนั้น เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่า สิ้นไป(คือเพราะสภาวะว่าสิ้นไป, แม้ในภพที่เหลือ ๑๐ บทมีอาทิว่า รูป อนาคตใด ก็มีนัยนี้นั้นแหละ, ขยสภาวะตฺตา, เอเสว นโย ยํ อนาคตนฺตฺติอาทิสฺสปี, มหาฎีกา ข้อ ๖๕๕).

รูปอนาคตภพใด, รูปนั้น จักบังเกิด ในภพไม่มีระหว่างคั่น, แม้รูปนั้น จักสิ้นไป ในอนาคตภพนั้นนั่นเอง, จักไม่ไป สู่ภพอื่น จากอนาคตภพนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ ย่อมสัมมสนะ ซึ่งรูปอนาคตนั้น เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

รูปปัจจุบันภพใด, รูปนั้น ย่อมสิ้นไป ในปัจจุบันภพนี้นั่นเอง, ย่อมไม่ไป จากภพนี้(สู่ภพอื่น) เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ ย่อมสัมมสนะ ซึ่งรูปปัจจุบันนั้น เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

อัมมัตตรูปใด, แม้อัมมัตตรูปนั้นนั่นเอง ย่อมสิ้นไป, ย่อมไม่ถึง ซึ่งพหิททาภาวะ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ ย่อมสัมมสนะ ซึ่งอัมมัตตรูปนั้น เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

พหิทธารูปใด, แม้พหิทธารูปนั้นนั่นเอง ย่อมสิ้นไป, ย่อมไม่ถึง ซึ่งอัมมัตตรภาวะ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ ย่อมสัมมสนะ ซึ่งพหิทธารูปนั้น เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

โอพาริกรูปใด, แม้โอพาริกรูปนั้น ย่อมสิ้นไป ในโอพาริกรูปนั้นนั่นเอง, ย่อมไม่ถึง ซึ่งสุขุมภาวะ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ ย่อมสัมมสนะ ซึ่งโอพาริกรูปนั้น เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

สุขุมรูปใด, หีนรูปใด, ปณิตรูปใด, ทูเรรูปใด, สันติกรูปใด, แม้สันติกรูปนั้น ย่อมสิ้นไป ในสันติกรูปนั้นนั่นเอง, ย่อมไม่ถึง ซึ่งทฺฐภาวะ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ ย่อมสัมมสนะ ซึ่งรูปไปกลนั้น เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

สัมมสนะทั้งปวง(๑๑ ญาณ)นี้ จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจ แห่งบทนั้นว่า "อนิจจํ ขยภูเฐน - ชื่อว่า เป็นอนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป" (โดยการไม่แยกจำแนก). แต่ ว่าโดยการแยกจำแนก ก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ ญาณ.

(อิทํ สพฺพมุปีติ อิทํ อตีตาภิเภทสฺส รูปสฺส สมฺมสน โตะ สพฺพํ เอกาทส-วิกรมปี สมฺมสนํ เอกํ สมฺมสนํ อนิจฺจ โตะ สมฺมสนนฺติ กตฺวา. มหาภูทิกกา ข้อ ๖๕๕

บทว่า สัมมสนะทั้งปวงนี้ อธิบายว่า สัมมสนะทั้งปวง คือแม้ ๑๑ อย่างนี้ โดยการสัมมสนะ ซึ่งรูป อันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง เพราะ กระทำอธิบายว่า เป็นสัมมสนะ โดยอนิจจะ.

เอกํ สมฺมสนนฺติ รูปารมฺมณํ อนิจฺจานุปฺสฺสนาสามญฺเณน วุฑฺฒํ. จูฬภูทิกกา.

บทว่า จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ความว่า สัมมสนะทั้งปวงนี้ จัดเป็นสัมมสนะ หนึ่ง อันท่านอรรถกถาจารย์กล่าวถึงอารมณ์คือรูป โดยความเป็นรูปที่เสมอกัน ด้วยอนิจจานุปัสสนา).

อนึ่ง รูปนั้นทั้งปวงนั่นเอง(คือมีประเภท ๑๑ อย่าง) เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นภัย(ภยภูเฐน).บทว่า เพราะอรรถว่าเป็นภัย คือเพราะเป็นสิ่งที่มีความน่ากลัว (สปปฎิกฤษตยา). เพราะ ว่า สิ่งใด ไม่เที่ยง, สิ่งนั้นย่อมเป็นเหตุนำมาซึ่งจิตตฺสราส ภัย(ภัยคือความสะดุ้งแห่งจิต แก่บุคคลผู้คิดว่า"อหํ วินสฺสํ, มม สนฺตํ กิ ฺวินสฺสตี - เรา จักพินาศ, สิ่งของ ของเรา จักพินาศ"ดังนี้ เพราะวิปัลลาสอันตน ยังละไม่ได้) เหมือนอย่าง เป็นเหตุนำมาซึ่งจิตตฺสราสภัยอุบัติขึ้น แก่พวกเทวดา ในสีโหปมสูตร (และเป็นเหตุนำมาซึ่งญาณภัย - ภัยคือญาณ).

ด้วยประการนี้ แม้สัมมสนะ(ทั้งปวง ๑๑ ญาณ)นี้ จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจ แห่งบทนั้นว่า "ทุกฺขํ ภยภูเฐน - ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นภัย"(โดยการไม่แยกจำแนก). แต่ ว่าโดยการแยกจำแนก ก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ ญาณ.

อนึ่ง แม้รูปนั้นทั้งปวง(คือมีประเภท ๑๑ อย่าง) เป็นทุกข์ นั้นใด, ก็ ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่มีสาระ(อसारภยภูเฐน). บทว่า อसारภยภูเฐน คือเพราะไม่มีอรรถสาระ ที่พวกอรรถวาทีคิดอย่างนี้ว่า"ขันธ ๕ เป็นต้น มีอรรถคือ

บุคคลผู้ครอบครอง เพราะอาศัยอยู่ในภายในสรีระเป็นต้น(อตฺตา นิวาสิ), เป็นอตฺตาคือบุคคลผู้ทำกรรมเป็นต้น(อตฺตา การโก), เป็นอตฺตาคือบุคคลผู้เสวยวิบาก(อตฺตา เวทโก), เป็นอตฺตาคือบุคคลผู้มีอำนาจในตนเอง เพราะเป็นผู้ทำผลของกรรมให้ขึ้นไป ในอำนาจของตน(อตฺตา สยฺวาสิ)”ดังนี้. เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์(คือขันธ ๕ เป็นต้น) , สิ่งนั้น ย่อมไม่อาจเพื่อจะห้าม ซึ่งอนิจจตา หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดและความดับ(อุทยพฺพยุปิพนํ) แม่ของตนเอง, ความเป็นอตฺตาคือผู้ทำเป็นต้น ของขันธ ๕ เป็นต้นเหล่านั้น จะมีแต่ที่ไหนกันเล่า. ด้วยเหตุนี้ พระภควา จึงตรัสไว้แล้วในอนัตตลักขณสูตรด้วยคำมีอาทิว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณนี้ จักเป็นอตฺตา(อย่างนี้ว่า การโก เวทโก สยฺวาสิ. เพราะเมื่อเป็นอย่างนี้ ความเป็นไปเพื่ออาพาธแห่งรูป ฟังมี ความไม่สมควร), รูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณนี้ ก็ไม่พึงเป็นไป เพื่ออาพาธ"ดังนี้.

ด้วยประการนี้ แม่สัมมสนะ(ทั้งปวง ๑๑ ญาณ)นี้ จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจ แห่งบทนั้นว่า"อนตฺตา อสารถฺยฺเชน - ชื่อว่า เป็นอนัตตาเพราะธรรมดาว่า ไม่มีอตฺตสาระ"(โดยการไม่แยกจำแนก). แต่ ว่าโดยการแยกจำแนก ก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ ญาณ. แม้ในธรรมที่เหลือทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

อฏฺฐกถาปฏิสัมภิตามัคค์ หน้า ๒๖๖

อิติ เอเกกสฺมี ขนฺเช เอกาทส เอกาทส กตฺวา ปญฺจสุ ขนฺเชสุ ปญฺจปญฺญาส สมฺมสนานิ โหนฺติ, อนิจฺจโต ปญฺจปญฺญาส, ทุกฺขโต ปญฺจปญฺญาส, อนตฺตโต ปญฺจปญฺญาสชาติ ติวิธานุปฺสฺสนาวเสน สพฺพานิ ปญฺจสทฺฐิสตสมฺมสนานิ โหนฺติ.

เกจิ ปน “สพฺพํ รุปํ สพฺพํ เวทนํ สพฺพํ สัญญํ สพฺเพ สงฺขาราเร สพฺพํ วิญฺญาณนฺติ ปทฺมปิ ปกฺขิปิตฺวา เอเกกสฺมี ขนฺเช ทฺวาทส ทฺวาทส กตฺวา ปญฺจสุ สทฺฐิ , อนุปฺสฺสนาโต อสตีตสมฺมสนานิ”ติ วทฺนติ.

ด้วยประการนี้ ในขันธหนึ่ง ๆ กระทำโอกาสละ ๑๑ อย่าง เป็นสัมมสนญาณ ๕๕ ในขันธ ๕, คือ สัมมสนญาณ โดยอนิจจะ ๕๕, โดยทุกข์ ๕๕, โดย

อนัตตา ๕๕ เพราะเหตุนี้ สัมมสนญาณทั้งปวง มี ๑๖๕ ญาณ ด้วยอำนาจ
อนุปัสสนา ๓ อย่าง.

แต่ เกจิอาจารย์ ย่อมกล่าวว่า ใส่เพิ่มแม้บทว่า "สพฺพํ รูปํ, สพฺพํ เวทนี,
สพฺพํ ส□ญญํ, สพฺเพ สงฺขาร, สพฺพํ วิญญฺณํ" ลงไป ในชั้นหนึ่ง ๆ กระทำ
โอกาสละ ๑๒ อย่าง เป็นสัมมสนญาณ ๖๐ ในชั้น ๕, เป็นสัมมสนญาณ ๑๘๐
โดยอนุปัสสนา ๓.

เกจิ ปน ๆเปฯ วทนุติติ ลหุธิ เอกาทโสกาเสหิ สมฺมสิตรูปาทีนํ เอว ราสิโต
สมฺมสเนน ปคฺคตตาย วุคฺคตฺตตา ยุชฺชติ. (ปฏิสมฺภิทาคณฺฐิ หน้า ๑๘๒)

ลัทธิว่า เกจิ ปน ๆเปฯ วทนุติติ ย่อมสมควร เพราะกล่าว โดยภาวะที่
คล่องแคล่ว ด้วยการพิจารณา โดยเป็นกอนั่นเอง แห่งรูปเป็นต้นที่ถูกพิจารณา
โดยโอกาส ๑๑ อย่าง.

(อธิบายว่า ย่อมกำหนดซึ่งรูปทั้งปวง เป็นอนิจจะ เพราะอรรถว่าสิ้นไป ด้วย
อำนาจกลาป นับเป็นสัมมสนะหนึ่ง, ต่อจากนั้น ย่อมกำหนด ซึ่งรูป เป็น
อนิจจะ เพราะอรรถว่าสิ้นไป โดยโอกาส ๑๑ นับเป็นสัมมสนะ ๑๑, ฉะนั้น
สัมมสนญาณ ในรูปชั้น ๓ จึงมี ๑๒ ญาณ ด้วยอำนาจอนิจจอนุปัสสนา ๑๒.

ย่อมกำหนดซึ่งรูปทั้งปวง เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัย ด้วยอำนาจกลาป
นับเป็นสัมมสนะหนึ่ง, ต่อจากนั้น ย่อมกำหนด ซึ่งรูป เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า
เป็นภัย โดยโอกาส ๑๑ นับเป็นสัมมสนะ ๑๑, ฉะนั้น สัมมสนญาณ ในรูปชั้น
จึงมี ๑๒ ญาณ ด้วยอำนาจทุกขอนุปัสสนา ๑๒.

ย่อมกำหนดซึ่งรูปทั้งปวง เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีอัตตสาระ
ด้วยอำนาจกลาป นับเป็นสัมมสนะหนึ่ง, ต่อจากนั้น ย่อมกำหนด ซึ่งรูป
เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีอัตตสาระ โดยโอกาส ๑๑ นับเป็นสัมมสนะ ๑๑,
ฉะนั้น สัมมสนญาณ ในรูปชั้น ๓ จึงมี ๑๒ ญาณ ด้วยอำนาจอนัตตอนุปัสสนา ๑๒.
เพราะเหตุนี้ สัมมสนญาณ ในรูปชั้น ๓ มี ๓๖ ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓๖,
ในชั้น ๕ แต่ละชั้น ๕ ได้ชั้นละ ๓๖ ญาณ รวมเป็นสัมมสนญาณ ๑๘๐

แม้ในโกฏฐาสที่เหลือทั้งปวง ก็มีนัยนี้).

มหาฎีกา ข้อ ๖๕๔

ความหมายคำว่า ขยัญฐาน เป็นต้น

ขยัญฐานาติ หิ ขยสภาวะโต ยสุมา รูป ขยสภาวะ อรูปชชิตวา ขย วยม เกท คจนติ, ตสุมา อนิจจนติ อตุโธ.

ภยัญฐานาติ ภายิตพพภาวโต. ยสุมา รูป ปภงฺคุรตาย ภยานกั, ตสุมา ทุกฺขนติ. เตนาน ภควา "ยพนิจจํ ตํ ทุกฺขน"ติ.(ส.ขนธ. ๑๗)

อसारกขยัญฐานาติ อसारกภาวโต, อตฺตसारวิวิทติ อตุโธ.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๕๔)

บทว่า เพราะอรรถว่าสิ้นไป ได้แก่ เพราะสภาวะว่าสิ้นไป ความว่า เพราะเหตุคือ รูปมีสภาวะว่าสิ้นไป เกิดขึ้น ย่อมถึง ซึ่งความสิ้นไป เลื่อมไป คือแตกดับ, เพราะเหตุนั้น รูปชื่อว่าอนิจจัง.

บทว่า เพราะอรรถว่าเป็นภย ได้แก่ เพราะภาวะว่าเป็นรูปที่พึงสะดุ้งกลัว. เพราะเหตุคือ รูปเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความสะดุ้งกลัว เพราะความเป็นธรรมที่มีความแตกดับ, เพราะเหตุนั้น รูป ชื่อว่าทุกข์. ด้วยเหตุนี้ พระภควา จึงตรัสแล้วว่า "สิ่งใดเป็นอนิจจัง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์" ดังนี้.

บทว่า เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้ ได้แก่ เพราะภาวะว่าหาสาระมิได้, ความว่า เพราะเว้นจากอตฺตสาระ.

สัมมสนญาณ ด้วยอำนาจแห่งชาติชราและมรณะ มิโดยอ้อม

ชาติชรามรณวเสน วิธู สมนุสนาภาเวปี ชาติชรามรณนุเตสุเยว ปน สมนุสึเตสุ ตานิปี สมนุสึตานิ โหนตุตีติ ปรียาเยน เตสปี วเสน สมนุสนํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพ.

(อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๔๘ หน้า ๒๓๐)

แม้เมื่อความไม่มีแห่งการพิจารณา เป็นแผนกหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งชาติ ชรา และมรณะ แต่ ครั้นเมื่อ ธรรมที่มีชาติ ชราและมรณะนั่นเองถูกพิจารณา ก็ย่อมเป็นอันพิจารณา แม้ชาติชราและมรณะเหล่านั้น เพราะเหตุนี้

การสัมมนะ ด้วยอำนาจแม่แห่งชาติชราและมรณะเหล่านั้น ฟังทราบ ว่าท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้โดยปริยาย.

ประเภทแห่งอัทธา เป็นของอาทิกัมมิกบุคคล

อาทิกัมมิกสุส หิ อิทิ สมุมนวิธานิ, ตสุมา ภวเสน อทฐาเกโท อชิปะโปโต, เตนาห "นยิมิ ภว สมปตฺตุนฺตี"ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๕๕)

เป็นความจริงว่า วิธีแห่งสัมมนะด้วยอำนาจอัทธานี้ เป็นวิธีของอาทิกัมมิกบุคคล, เพราะเหตุนี้ ประเภทแห่งอัทธา ด้วยอำนาจภพอันท่านอาจารย์ประสงค์. ด้วยเหตุนี้ ท่านอรรถกถาจารย์จึงกล่าวแล้วว่า "จึงไม่มาถึงภพนี้" ดังนี้. (เป็นอันทราบ ว่า ในกาลภายหลัง ย่อมสัมมนะด้วยอำนาจสันตติและขณะ ตามอริชัมมัตถสังคหะได้)

มหาฎีกา ข้อ ๖๕๕

ยถารูปกฺขนฺธ อเกทโต ติวริสมุมนํ, เกทโต เตตฺตีสวิริ, เอว เวทนา กฺขนฺธา ทีสุปีติ อิมมตฺถํ เอส นโยติ อติทิสติ. เตน ขนฺธวเสน ตาว เกทโต ปญฺจสญฺฐิ อธิกา สตสมุมนวารธา ทสุสิตา โหนฺติ. อิมินา นเยน ทวารจกฺกาทีสุปี ยถารหิ สมุมนเกโท เวทิตพฺโพ.

สัมมนะมี ๓ ญาณ(ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓) โดยไม่แยกจำแนก ในรูปขั้น, สัมมนะมี ๓๓ ญาณ(ลักษณะ ๓ กุณ โโอกาส ๑๑) โดยแยกจำแนก ในรูปขั้น ฉันท, แม้ในธรรมทั้งหลายที่เหลือมีเวทนาขั้นเป็นต้น ก็ฉันทนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอรรถกถาจารย์จึงแสดงต่อไป ซึ่งเนื้อความนี้ว่า "ในธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ก็มีฉันท."

ด้วยเหตุนี้ สัมมนวาระหนึ่งร้อยอันยิ่งด้วยหกสิบห้า(๑๖๕) เป็นอันท่านแสดงไว้ โดยแยกจำแนก ด้วยอำนาจขั้น ก่อน.

การแยกจำแนกสัมมนญาณ อันบัณฑิตฟังทราบ ตามสมควร แม้ในทวารฉกคะเป็นต้น โดยนัยนี้.

๓.เหตุปตัญญาปนวาระ

วาระการยังเหตุของอนิจจะให้ตั้งลง โดยการกำหนดภาวะที่ปรากฏ

รูป อตีดานาคตปจจุปปนุณฺ อนิจจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปปนุณฺ ขยชมฺมํ วยชมฺมํ
 วิจารณ์ วิราคชมฺมํ นิโรชชมฺมมฺนุติ **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานเณ ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. เวทนา
 ๗เป๗ สลฺยา... สงฺขาร๗... วิญฺญาณํ... จกฺขุ ๗เป๗ ชรามรณํ อตีดานาคต-
 ปจจุปปนุณฺ อนิจจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปปนุณฺ ขยชมฺมํ วยชมฺมํ วิจารณ์ วิราคชมฺมํ
 นิโรชชมฺมมฺนุติ **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานเณ ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. (ท่านไม่ได้แสดงการนับ
 จำนวนญาณไว้)

ในตติยวาระ อัญญาตปฏิสัมภิตา สัมมสนญาณนิตเทส ปฐมภาค หน้า

๒๗๐,๒๗๑ /วิสุทธิมรรค ๖๕๖

ยํ ปน อนิจจํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต สงฺขตาภิเภทํ โหติ, เตนสฺส ปริยายทสฺสนตฺถํ,
 นานากาเรหิ वा मनสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ รูปํ อตีดานาคตปจจุปปนุณฺ อนิจจํ
 สงฺขตฺตฺถนฺตฺถิตฺถาหิ(อ.ปฏิ.ม, เอส นโย เวทนาทีสุ, วิ.ม.๖๕๖).

(อ.ปฏิสมุภิตามคฺค.) ตถฺยหิ หุตฺวา อภาวญฺเฐน อนิจจํ, อนิจฺจนฺตฺถิตฺถาย
 อาทิอนฺตฺถนฺตฺถิตฺถาย वा อนิจจจํ๗ ปจฺจเยหิ สฺมาคนฺตฺถวา กตฺตฺถตา สงฺขตํ๗ ปจฺจเย
 ปฏิจฺจ นิสฺสาย สมํ, สห वा อฺปปนฺนตฺถตา **ปฏิจฺจสมุปปนุณฺ**๗ เอเตน ปจฺจเยหิ กเตปิ
 ปจฺจยानํ อพฺยาปารตํ ทสฺเสติ๗ **ขยชมฺมมฺนุติ** จิยนชมฺมํ จิยนปกตฺติกํ๗ **วยชมฺมมฺนุติ** นสฺ
 สนชมฺมํ๗ นยิทํ มนฺทีภาวกฺขยวเสน ขยชมฺมํ, เกวลํ วิคฺมนปกตฺติกํ๗ ปหฺตฺตฺถ
 มนฺทีภาวปี หิ โลเก ขโยติ วุจฺจติ๗ **วิจารณ์** นยิทํ กุหิณฺจิกิ คมนวเสน วยชมฺมํ,
 เกวลํ สภาวาทิกฺกมนปกตฺติกํ “วิราโค นาม ชิกฺขุจฺจนํ वा สมตฺติกโม वा”ติ หิ วุตฺตํ๗
นิโรชชมฺมมฺนุติ นยิทํ สภาวาทิกฺกเมน ปฺนรราวตฺติชมฺมํ, เกวลํ อปฺนรราวตฺตินิโรเชน
 นิรุชฺฌนปกตฺติกนฺตฺถิตฺถิ ปุริมปุริมปทสฺส อตฺถวิวรณวเสน ปจฺจนิมปจฺจนิมปทํ วุตฺตนฺตฺถิตฺถิ
 เวทิตพฺพํ

อถ वा เอกภวปริยาปนฺนรูปภงฺกวเสน ขยชมฺมํ, เอกสนฺตฺถิตฺถิปริยาปนฺน-
 รูปกฺขยวเสน วยชมฺมํ, รูปสฺส ขณภงฺกวเสน วิจารณ์, ตฺถินฺตฺถนฺตฺถิตฺถิปฺนปฺปวตฺติ-
 วเสน นิโรชชมฺมมฺนุติปิ โยเชตพฺพํ

ชราภรณ์ อนิจจนุตติอาทิสู ชราภรณ์ น อนิจจํ, อนิจจสภาวานํ ปน ขนุชานํ
ชราภรณ์ตตะ อนิจจํ นาม ชาตํฯ สงฺขตาทิสูปิ เอเสว นโยฯ

วาระที่ ๓

ก็ รูปใด เป็นอนิจจัง, เพราะเหตุคือ รูปนั้น จึงมีความต่างกัน โดยเป็นสังขตะเป็นต้น โดยส่วนเดียว(เพราะไม่มีอนิจจตา ในสถานะที่เป็น อสังขตะเป็นต้น), ด้วยเหตุนี้ เพื่อแสดงปริยายคือ ไวพจน์แห่งอนิจจะนั้น หรือเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งมนสิการที่เพิ่มพูนขึ้น โดยความเป็นอนิจจะ ด้วยอาการต่าง ๆ ท่านพระสารีบุตร จึงกล่าวบาลีไว้อีก(เป็นตติยวาระ)ว่า

“รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนุํ อนิจจํ สงฺขตํ ปฏฺิจจสมุปฺปนุํ ขยธมฺมํ
วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธมฺมํ .

รูปที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง(๑) อันปัจจัยมาประชุมกันแล้ว
ปรุ้งแต่ง (๑) เกิดขึ้นพร้อมกันเป็นไปอาศัยปัจจัย(๑) มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา(๑)
มีความพินาศไปเป็นธรรมดา(๑) มีความก้าวล่วงเป็นธรรมดา(๑) มีความดับไป
เป็นธรรมดา(๑)”. (แม้ในขั้นที่เหลื่อมมีเวทนาขั้น เป็นต้น ก็มีนัยนี้)

อธิบายว่า รูปนั้น เป็นอนิจจะ เพราะอรรถว่ามีแล้ว ก็ไม่มี,
ชื่อว่า อนิจจะ เพราะความมีที่สุดคือไม่เที่ยง หรือ เพราะความมีเบื้องต้น
คืออุปปาทะและที่สุดคือภังคะ.

เป็นสังขตะ เพราะเป็นผลอันปัจจัยทั้งหลายมาประชุมกันแล้วปรุ้งแต่ง.

เป็นปฏิจจสมุปปันนะ เพราะเป็นผลเกิดขึ้นสม่าเสมอหรือพร้อมกัน
เป็นไปอาศัยปัจจัยทั้งหลาย. ด้วยบทว่าปฏิจจสมุปปันนะนั้น ท่านพระสารีบุตร
ยอมแสดงถึงความไม่ชวนชวายของปัจจัยทั้งหลาย แม้ในเมื่อผลถูกปัจจัยทั้งหลาย
ปรุ้งแต่ง.

บทว่า ขยธมฺมํ ได้แก่ มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา คือ มีความสิ้นไป
เป็นปกติ.

บทว่า วยธมฺมํ ได้แก่ มีความพินาศไปเป็นธรรมดา.

รูปนี้ มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา(ขยชมฺม) ด้วยสามารถแห่งความสิ้นไป โดยภาวะที่มีน้อยลงก็หาไม่. (แต่)รูปนี้ มีความปราศจากไปเป็นปกติ โดย ส่วนเดียวไม่เหลือ. เป็นความจริงว่า ในทางโลก แม้ภาวะที่มีน้อยลง ของ สิ่งที่มีมาก เขาก็เรียกกันว่า ความสิ้นไป(ขโย).

บทว่า วิราคชมฺม (มีความก้าวล่วงเป็นธรรมดา) รูปนี้ มีความพินาศไป เป็นธรรมดา(วยชมฺม) ด้วยอำนาจการไปในที่ไหนสักเล็กน้อยก็หาไม่, (แต่)รูปนี้ มีความก้าวล่วงสภาวะเป็นปกติโดยส่วนเดียวไม่เหลือ. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “วิราโค นาม ชิกฺขุณฺณํ สมตฺติกุโม วา - ความรังเกียจก็ดี ความก้าวล่วงก็ดี ชื่อว่า วิราคะ.

บทว่า นิโรธชมฺม (มีความดับไปเป็นธรรมดา, รัคนิโรธ) รูปนี้ มีการเวียนมาเกิดอีก โดยความก้าวล่วงสภาวะก็หาไม่, (แต่) มีความดับไป เป็นปกติ โดยความดับที่ไม่เวียนมาเกิดอีก(นี้แสดงถึงรัคนิโรธ, มิใช่ตทั้งคฺนิโรธและวิกขัมภนนิโรธ) เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่ ท่านกล่าว ถึงบทหลัง ๆ ด้วยอำนาจการเปิดเผยอรรถ ของบทก่อน ๆ .

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบว่า รูปมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา(ขยชมฺม) ด้วยอำนาจกัณณะของรูปอันนับเนื่องอยู่ในภพเดียวกัน (โดยอัทธา).

รูปมีความพินาศไปเป็นธรรมดา(วยชมฺม) ด้วยอำนาจความสิ้นไป (คือกัณณะ)ของรูปอันนับเนื่องอยู่ในสันตติเดียวกัน (โดยสันตติ).

รูปมีความก้าวล่วงเป็นธรรมดา ด้วยอำนาจกัณณะ ของรูป(โดยขณะ).

รูปมีความดับไปเป็นธรรมดา ด้วยอำนาจความไม่เข้าไปอีก แม้ แห่งธรรมทั้ง ๓ มีขยธรรมเป็นต้น.

ในบททั้งหลายมีอาทิว่า ชรามรณํ อนิจฺจํ (ชรามรณะ เป็นอนิจจะ) ความว่า ชรามรณะ มิใช่เป็นอนิจจะ, แต่ ชรามรณะ เกิดชื่อว่า เป็นอนิจจะ เพราะเป็นชรามรณะ ของขั้นทั้งหลาย ที่มีสภาวะไม่เที่ยง. แม้ในบทที่เหลือ มีสังขตะเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

๔.อำนวยการพยุทธิเรกวาระ

วาระที่คล้องตามและขัดแย้ง

ชาติปัจจุยา ชรามรณ(อนุวย), อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ(พยุทธิเรก) **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. **อตีตมฺปิ อทฺธานํ... อนาคตมฺปิ อทฺธานํ** ชาติปัจจุยา ชรามรณ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. ภาวปัจจุยา ชาติ อสติ **ฯเปฯ** อุปาทานปัจจุยา ภาโว อสติ **ฯเปฯ** ตณฺหาปัจจุยา อุปาทานํ อสติ **ฯเปฯ** เวทนาปัจจุยา ตณฺหา อสติ **ฯเปฯ** ผสฺสปัจจุยา เวทนา อสติ **ฯเปฯ** สพายตฺนปัจจุยา ผสฺโส อสติ **ฯเปฯ** นามรูปปัจจุยา สพายตฺนํ อสติ **ฯเปฯ** วิญฺญาณปัจจุยา นามรูปํ อสติ **ฯเปฯ** สงฺขารปัจจุยา วิญฺญาณํ อสติ **ฯเปฯ** อวิชฺชาปัจจุยา สงฺขารา อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. **อตีตมฺปิ อทฺธานํ... อนาคตมฺปิ อทฺธานํ** อวิชฺชาปัจจุยา สงฺขารา อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. ตํ ญาตญฺเฐน ญาณํ ปชานนญฺเฐน ปญฺญา. เตน วุจฺจติ “อตีตนาคตปัจจุปปนฺนํ ฌมฺมานํ **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ”. (ท่านไม่ได้แสดงการนับจำนวนญาณไว้)

ในอำนวยการพยุทธิเรกจตุตถวาระ อัญญกถาปฏิสัมภิตา ปฐมภาค ข้อ ๔๘ หน้า ๒๓๑

ชาติปัจจุยา ชรามรณนฺติอาทึ น วิปสฺสนาวเสน วุตฺตํ, เกวลํ ปฏฺิจจ-สมฺบุปาตสฺส เอเกกองฺควเสน **สงฺขิปิตฺวา** ววตฺถานโต สมฺมสนญาณํ นาม โหตีติ ปรียาเยน วุตฺตํ.น ปเนตํ กลาปสมฺมสนญาณํ ฌมฺมญฺฐิตฺติญาณเมว ตํ โหติ.

พระบาลีบทมีอาทิว่า **ชาติปัจจุยา ชรามรณ** – เพราะชาติเป็นปัจจัยชรามรณะ ย่อมมี, ท่านมิได้กล่าว ด้วยอำนาจวิปัสสนา, ท่านกล่าวโดยปริยายว่า ชื่อว่า **สัมมสนญาณ** ย่อมมี เพราะกำหนดย่อด้วยสามารถปัจจัยยังกะหนึ่ง ๆ แห่งปัจจุสมฺบุบาทล้วนๆ.แต่นั้น ไม่ใช่กลาปสัมมสนญาณ, นั้นเป็นฌมฺมญฺฐิตฺติญาณเท่านั้น.

มหาฎีกา

อิทานิ อนวยโต พุยติเรกโต จ สงฺขตฺตมมานํ อนิจฺจํ ปติฏฺฐาเปตุ
"ชาติปจฺจยา"ติอาทิ วุตฺตํ. อนิจฺจกฺกขณฺสเสว เจตฺถ ปติฏฺฐาปนํ ตสฺมี ปติฏฺฐาปิเต
เสสฺสกฺกขณฺทวฺยสฺสปี ปติฏฺฐาปนสฺสทฺธิโต.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๕๔ หน้า ๔๓๑)

ในบัดนี้ เพื่อจะยังอนิจจตา ของสังขตธรรมทั้งหลายให้ตั้งลง โดยความ
คล้อยตาม(มีอาทิว่า ชรามรณะมีอยู่คือเกิดขึ้น เพราะชาติเป็นปัจจัย)
และโดยความแย้งกัน(มีอาทิว่า ครั้นเมื่อชาติไม่มี ชรามรณะ ก็ไม่มีคือดับไป,
เพราะเหตุนั้น ชรามรณะ จึงไม่เที่ยง) ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวคำมีอาทิว่า
“ชรามรณะมีอยู่ เพราะชาติเป็นปัจจัย”.

ก็ การให้ตั้งลง แห่งอนิจจลักษณะนั่นเอง(คือความเกิดขึ้นและดับไป
ของธรรมที่มีชรามรณะเป็นต้น)ในจตุตถวาระนี้ เพราะความสำเร็จแห่งการให้
ตั้งลงแม้ลักษณะทั้งสองที่หลือ ย่อมมี ในเพราะการยังอนิจจลักษณะนั่นเอง
ให้ตั้งลงแล้ว(เพราะเหตุนั้น สัมมสนญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓
ในปฏิจจสมุปบาทนี้ มีอยู่ในจตุตถวาระนี้ทีเดียว).

จูฬฎีกา

เอวํ ตีหิ วาเรหิ วุตฺตวิปฺสฺสนานเยหิ สพุพฺพมฺเม วิปฺสฺสิตฺวา ปฺน เต
ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคฺวเสน อนวยพุยติเรกโต ตีสุ อทฺธาสุ ปจฺจยปจฺจยฺยุปฺปนฺน-
ภาวสฺสกฺกขณฺวเสน สุฏฺฐุ วิปฺสฺสนนฺตฺสเสว อตฺถสฺสทฺธิติ ทสฺเสตุ “ชา
ติปจฺจยา ชรามรณํ อสฺติ ชาตฺยา นตฺถิ ชรามรณนุ”ติอาทิโก จตฺตโต ปจฺจยปจฺจยฺยุ
ปฺปนฺนวาโร วุตฺโต. ปจฺจยฺยุปฺปนฺนภาเว หิ สฺสทฺธิ อนิจฺจาทิลกฺกขณานิ ยถากฺกเมน สยเมว
สฺสชฺฉนฺติ.

(จูฬฎีกา ข้อ ๖๕๔)

เพื่อแสดงว่า เมื่อพระโยคีเห็นโดยประการต่างๆแล้ว ซึ่งสรรพธรรม
ทั้งหลาย ด้วยนัยแห่งวิปัสสนาที่กล่าวไว้แล้ว โดยวาระ ๓ อย่างนี้ ก็
ความสำเร็จประ โยชน์ ของพระ โยคีผู้กำลังเห็นด้วยดีนั่นเอง ซึ่งสรรพธรรม

เหล่านั้นอีก ด้วยอำนาจการกำหนดความเป็นปัจจัยและปัจจัยอุปบัน ใน
 อัทธาทั้ง ๓ โดยความคล้อยตามและแย้งกัน ด้วยสามารถแห่งองค์
 ปฏิจสุมุบาท ท่านจึงกล่าว วาระที่เป็นปัจจัยและปัจจัยอุปบันที่ ๔ มีอาทิว่า

“ชาติปัจจัยา ชรามรณ อสติชาติยา นคติ ชรามรณ

ชรามรณะมีอยู่เพราะชาติเป็นปัจจัย(โดยความคล้อยตาม) ครั้น
 เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะ ก็ไม่มี(โดยความแย้งกัน)”ดังนี้.

อธิบายว่า ครั้นเมื่อความเป็นปัจจัยอุปบันสำเร็จแล้ว(มีชรามรณะเป็นต้น)
 สามัญญลักษณะทั้งหลายมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ย่อมสำเร็จเองแน่นอน
 ตามลำดับ.

อนึ่ง สัมมสนญาณทั้ง ๔ วาระ พึงทราบในปฏิสัมภิตามัคค์ และวิสุทธีมัคค์.
 (วิสุทธีมัคค์มีคำอธิบายเฉพาะ ๓ วาระแรก,วาระที่ ๔ ไม่มีคำอธิบาย)

วิปัสสนามีลักษณะทั้ง ๓ เป็นอารมณ์

อนตตสญญา สณฐาตีติ อนิจจลกฺขณ ทิฏฺฐเฐ อนตตลกฺขณํ ทิฏฺฐเมว โหติ. เอ
 เตสุ หิ ตีสุ ลกฺขณेषु เอกสมิ ทิฏฺฐเฐ อิตรทฺวํ ทิฏฺฐเมว โหติ. เตน วุตฺตํ “อนิจจสญญ
 โน เมฆิย อนตตสญญา สณฐาตี”ติ.

(อ.อ.จ.นวก.เมฆิยสุตต. ๓/๒๘๖)

พระบาลีบทว่า อนัตตสญญา ย่อมตั้งมั่น ความว่า ครั้นเมื่ออนิจจลักษณะ
 ถูกเห็นแล้ว อนัตตลักษณะ ก็ย่อมเป็นอันเห็นแน่นอน. โดยที่จริง ใน
 บรรดา ลักษณะ ๓ เหล่านี้ ครั้นเมื่อลักษณะอย่างหนึ่งถูกเห็นแล้ว
 ลักษณะ ๒ นอกนี้ ก็ย่อมเป็นอันเห็นแน่นอน. ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า “ดูก่อน
 เมฆิยะ อนัตตสญญา ย่อมตั้งมั่น แก่ผู้สำคัญว่าไม่เที่ยง”ดังนี้.

ฎีกา

อนิจจสญญินฺติ หุตฺวา อภาวโต อุทฺยพฺพยวฺนตโต ปภงฺคุโต ตาวกาลิกโต
 นิจฺจปฺปฏิกฺเขปโต จ “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา”ติ (ขุ.ธ.๒๕/๒๓๗/๖๔,ขุ.จูฬ.๓๐/๕๖/
 ๑๓๕) ปวตฺตอนิจฺจานุสฺสनावเสน อนิจฺจสญญินฺ. อนตฺตสญญา สณฐาตีติ
 อสารถโต อวสวตฺตนโต ปฺรโต ริกฺตโต ตฺจฺจนโต สฺสญฺญโต จ “สพฺเพ ฌมฺมา

อนตฺตา”ติ (ขุ.ธ. ๒๕/๒๗๕/๖๔, ขุ.จูฬ.๓๐/๕๖/๑๓๕) เอวํ ปวตฺตอนตฺตานุปัสสนา-
สงฺขาทา อนตฺตสณฺญา จิตฺเต สณฺฐหติ อติทพฺหํ ปตฺติฐหติ.

(นวกนิปาตองคฺคตฺรฎฺฎิกา.เมฆียสฺสุตฺต. ๓/๓๔๗)

บทว่า **แก่ผู้สำคัญว่าไม่เที่ยง** อธิบายว่า **แก่ผู้สำคัญว่าไม่เที่ยง** ด้วยอำนาจ
แห่งอนิจจานุปัสสนาที่เป็นไปว่า “**สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา - สังขารทั้งหลาย**
ทั้งปวง ไม่เที่ยง” เพราะมีแล้ว ก็ไม่มี, เพราะมีความเกิดขึ้นและดับไป,
เพราะแตกสลายเองตามสภาวะ, เพราะประกอบด้วยกาลเพียงนั้น,
และเพราะปฏิเสธความเที่ยง.

บทว่า **อนัตตสณฺญา ย่อมตั้งมั่น** อธิบายว่า **อนัตตสณฺญา ย่อมตั้งมั่น** ยิ่ง
ในจิต กล่าวคืออนัตตานุปัสสนาที่เป็นไป อย่างนี้ว่า “**สพฺเพ ธมฺมา**
อนตฺตา - ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา” เพราะหาอัสตสภาวะไม่ได้,
เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ, เพราะเป็นฝ่ายอื่น, เพราะเป็นของว่างจากฐวสภาวะ
เป็นต้น, เพราะเป็นของเปล่า, และเพราะเป็นของสูญจากผู้เป็นเจ้าของ(สามี)
เป็นต้น.

สัมมสนฺญาณไม่หยั่งลงในวิสุทฺธิใด ๆ

ยสุมา กลาปสฺมมสนฺ นาม เอกวิสุทฺธิยมฺปิ น อนฺโตคฺคํ (มหาฎฺฎิกา ๖๕๒/๔๒๗)
เพราะเหตุคือ ชื่อว่า กลาปสัมมสนฺญาณ ไม่หยั่งลงใน แม้ในวิสุทฺธิเดียว.

ความหมายของสัมมสนฺญาณ

ขนฺธาทีนํ กลาปโต สมฺมสนวสฺสปฺวตฺตํ ญาณํ สมฺมสนฺญาณํ.(วิภาวินี ๓๓๔)
ญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจการจับต้องคือการเพ่ง โดยชอบ โดยความเป็น
กลุ่มก้อนเดียวกัน แห่งปริยฺญายยธรรมทั้งหลายมีขั้นเป็นต้น ชื่อว่า
สัมมสนฺญาณ. (สํ + มส อามสเน ในการจับต้อง + ยฺ ปัจจย)

ปรมตฺถทีปนีสงฺคหมหาฎีกา

กลาปวเสน สัจฺจิปิตฺวาติ ขนฺธปญฺจเกน เย รูปี ตาว อตีตानาคต-
ปจฺจุปฺปนฺนาทิเกททินฺนํปิ สมานํ สพฺพํ เอกรูปรูปิณฺฑทภาเวน สัจฺจิปิตฺวา, เอส นโย
เวทนาทีสุปีติ. (ปรมตฺถทีปนีสงฺคหมหาฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๓ หน้า ๔๑๒)

บทว่า รวบรวมย่อแล้ว ด้วยอำนาจกลาป ความว่า ในชั้นบัญญัติจะ
ลำดับแรก รูปทั้งปวงที่เสมอกัน (โดยรูปปนลักษณะ) แม้ที่แตกต่างกันโดยประเภท
มีอดีต อนาคตและปัจจุบันเป็นต้น รวบรวมย่อแล้ว โดยภาวะที่เป็นก่อนรูป
เดียวกัน, แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

เอตฺถ จ สพฺพํ รูปี ๆเปฯ สพฺพํ วิญฺญาณนฺ"ติ คหณเมว กลาปวเสน
สจฺจิปนฺนติ ทฎฐพฺพํ.

(ปรมตฺถทีปนีสงฺคหมหาฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๓)

ก็ ในปฏิสัมภิตามรรคบาลีนี การถือเอาว่า รูปทั้งหมด ๆเปฯ วิญญาณ
ทั้งหมดนั้นแหละ พึงทราบว่าเป็นการรวมย่อ ด้วยอำนาจกลาป.

มหาฎีกา

อตีตาทิวเสน อเนกเกททินฺเน ชมฺเม กลาปโต สจฺจิปิตฺวา สมนฺสนํ
กลาปสมนฺสนํ, อโย กิร ชมฺพฺพิทฺวาสิโน อภิลาโป. "ยงฺกิญฺจิ รูปนฺ"ติอาทินา(ม.มฺ.๑๒/
๓๖๑/๓๒๔, อ.จตุกก. ๒๑/๑๘๑/๑๕๕) นเยน หิ ชมฺมานํ วิปฺสฺสนา นยวิปฺสฺสนา,
อโย กิร ตมฺพปฺณณิทีปวาสิโน อภิลาโป. เตเนวาท "กลาปสมนฺสนสงฺขาทาย
นยวิปฺสฺสนายา"ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๕๒ หน้า ๔๒๖)

การเพ่งดู รวบรวมย่อ ซึ่งธรรมทั้งหลายอันแตกต่างกันโดยประเภทเป็นเอก
ด้วยอำนาจแห่งอดีตเป็นต้น โดยกลุ่มก้อน ชื่อว่า กลาปสัมมสนะ, ได้ยินว่า
กลาปสัมมสนนี้ เป็นโวหาร ของชาวชมพูทวีป.ก็ การเห็นโดยประการต่างๆ
ซึ่งธรรมทั้งหลาย โดยนัย มีอาทิว่า"รูปทั้งสิ้น" ชื่อว่า นยวิปัสสนา, ได้ยินว่า
นยวิปัสสนานี้ เป็นโวหาร ของชาวตัมพปณณิทวีป.(คือ นยญาณนั่นเอง มีชื่อเรียก

หลายชื่อว่า อนุมาณญาณ อำนวยญาณ อนุคมณญาณ) ด้วยเหตุนี้ตนเอง ท่านวิสุทธิมัคคจารย์จึงกล่าวว่า "ในนวิปีสสนา ที่เรียกว่า กลาปสัมมสนะ".

สรุป สัมมสนญาณ ในวาระทั้ง ๔

(๑) พระโยคีคือผู้มีวิปีสสนาโยคะพึงใช้ปัญญาทำการย่อรวบรวม ซึ่งรูปขั้นที่มีอาการ ๑๑ อย่างมีอดีตรูปขั้นเป็นต้น โดยทำให้เป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน พิจารณาอยู่ว่า ทั้งกลุ่มก้อนนี้ ไม่เที่ยง(คือมีแล้วก็ไม่มี), เป็นทุกข์(คือถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ), เป็นอนัตตา(คือไม่เป็นไปในอำนาจ). แม้ในขั้นที่เหลือนจนถึงปัจจุสมุปบาทก็เช่นเดียวกัน , นี้ถูกเรียกว่า ลักษณะวัฏฐาปนวาระคือวาระของการกำหนดลักษณะ ๓,แต่ว่า จำคิมนับแต่ทวาร จนถึงปัจจุสมุปบาท มีอาการ ๓ โดยอดีตติกะเท่านั้น, ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ สัมมสนญาณจึงมีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์ ได้แก่ ญาณที่รู้ในรูปขั้นทั้งกลุ่มก้อนเดียวกันนั้น ว่า "มีก็เกิดขึ้น แล้วไม่มีก็ดับไป" ว่า"เป็นทุกข์" ว่า"เป็นอนัตตา". เปรียบเหมือนดอกไม้ ๑๑ ดอก ที่กระจัดกระจาย จึงทำการย่อรวบรวมเข้าเป็นกองกลุ่มก้อนเดียวกัน พิจารณาอยู่ว่า ดอกไม้ทั้งกองกลุ่มก้อนนี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.

(๒) ต่อจากนั้น พึงกำหนดรู้เหตุของลักษณะ ๓ ว่า รูปขั้นที่มีอาการ ๑๑ อย่าง มีอดีตรูปขั้นเป็นต้น ที่ถูกย่อรวบรวมทำให้เป็นกลุ่มก้อนเดียวกันนี้ ที่ถูกเรียกว่ากลาปนี้ ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะดับสิ้นไป, ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นภัยคือเป็นสิ่งที่มีความน่ากลัว ความว่า ไม่น่ารื่นรมย์, ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะไม่มีอัตตสภาวะ, แม้ในขั้นที่เหลือนจนถึงปัจจุสมุปบาทก็เหมือนกัน, ต่อจากนั้น สัมมสนะอยู่ โดยการแยกออก ซึ่งอาการ ๑๑ อย่าง แต่ละอาการ ในรูปขั้นว่า รูปขั้นแต่ละอาการไม่เที่ยง มี ๑๑ เป็นทุกข์ มี ๑๑ และเป็นอนัตตา มี ๑๑, เมื่อรวมกับการพิจารณาโดยกลาป อนิจจานุปีสสนา มี ๑๒, ทุกขานุปีสสนา มี ๑๒, อนัตตานุปีสสนามี ๑๒, แม้ในขั้นที่เหลือนจนถึงปัจจุสมุปบาทก็เช่นเดียวกัน, นี้ถูกเรียกว่า ลักษณะเหตุวาระคือวาระของเหตุในลักษณะ ๓ .ฉะนั้น ในวาระที่ ๒ นี้ ก็มีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์เหมือนกันว่า"ดับสิ้นไป, เป็นภัย, ไม่มีอัตตสภาวะ". เปรียบเหมือนการพิจารณาอยู่ว่า ดอกไม้ทั้งกองกลุ่มก้อนนี้ ไม่เที่ยง เพราะดับสิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะเป็นภัย, เป็นอนัตตา เพราะไม่มีอัตตสภาวะ.และในแต่ละดอกๆ ก็ไม่เที่ยง เพราะดับสิ้นไป ภายในดอกของตนๆ, เป็นทุกข์ เพราะเป็นภัย ภายในดอกของตนๆ ,เป็นอนัตตา เพราะไม่มีอัตตสภาวะ ภายในดอกของตนๆ,

(๓) ต่อจากนั้น พึงกำหนดรู้เหตุของความไม่เที่ยงอีก ๖ อย่างว่า รูปขันธ์ที่มีอาการ ๑๑ อย่างมีอดีตรูปขันธ์เป็นต้น ที่ถูกรวบรวมเป็นกลุ่มก้อนเดียวกันนี้ ที่ถูกเรียกว่ากลาปนนี้, ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะเป็นสังขตะ เป็นปฏิจสมุปปันนะ มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไป เป็นธรรมดา มีความคลายตัวไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา คือเป็นสภาวะ. แม้ในขันธ์ที่เหลือนจนถึงปฏิจสมุปบาทก็เหมือนกัน, นี้ถูกเรียกว่า เหตุปฏิจฐาปนวาระคือวาระการยังเหตุของอนิจจะให้ตั้งลง. ฉะนั้น ในวาระที่ ๓ นี้ มีอนิจจลักษณะเป็นอารมณ์ว่า รูปขันธ์เป็นอนิจจะ เป็นสังขตะเป็นต้น.

(๔) ต่อจากนั้น พระโยคีพึงใช้ปัญญากำหนดรวบรวมย่อ ซึ่งปฏิจสมุปบาทด้วยอำนาจกลาป โดยอันวระมีอาทิว่า ชรามรณะที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ที่ถูกรวบรวมย่อเป็นกลุ่มก้อนเดียวกันนี้ มีอยู่ก็เกิดขึ้น เพราะชาติเป็นปัจจัย และโดยพยุติเรกะมีอาทิว่า ครั้นเมื่อชาติไม่มี ชรามรณะ ที่ถูกรวบรวมย่อเป็นกลุ่มก้อนเดียวกันนี้ ก็ไม่มีก็ดับไป, เพราะเหตุนี้ ชรามรณะนี้ จึงไม่เที่ยง. สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์. สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์, สิ่งนั้น เป็นอนัตตา. แม้ในปฏิจสมุปบาทที่เหลือกัณขี้นั้นแหละ. ฉะนั้น ในวาระที่ ๔ นี้ สัมมสนญาณ มีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์นั่นเอง.

วิปัสสนาญาณนั้นมีลักษณะ ๓ เป็นประธานอารมณ์ โดยมีนามรูปเป็นอารมณ์ด้วย เพราะความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั่น เป็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาของนามรูป ที่ถูกกำหนดด้วยภพ ๓ โยนิ ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาवास ๘ . เปรียบเหมือน เมื่อเราเห็นความเสื่อมโทรมของรถ ก็ต้องมีตัวรถ เป็นอารมณ์ด้วย เพราะรถเป็นที่ตั้งของความเสื่อมโทรม, แต่ไม่ใช่เห็นในขณะที่เดียวกัน.

อนุปัสสนา ๓ โดยอาการ ๔๐

อนึ่ง ในวิสุทธิมรรคท่านกล่าวสืบต่อไปอีกว่า : เพื่อประโยชน์แก่ภาวะที่มั่นคง(คือโดยภาวะที่กระทำบ่อยๆ) แห่งอนิจจสัมมสนะ ทุกขสัมมสนะ และอนัตตาสัมมสนะ ในชั้น ๕ เหล่านี้ ของอนิจจตาทีสัมมสนะ อันมีประเภทตามที่ท่านกล่าวแล้วในสัมมสนญาณนิเทศนั้น อนิจจตาทีสัมมสนะนั้นอันใดที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ ในวิภังค์ แห่งขุ.ปฎิ.ข้อ ๓๗ หน้า ๔๔๕ วิปัสสนากถา นั้นว่า “ภิกษุ ย่อมได้ ซึ่งขันติคือญาณ อันเป็นอนุโลมิกะคืออันอนุภูถ การบรรลุดุริยมรรค โดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง, ย่อมหยั่งลง ผู้สัมมัตตนิยามคือ อริยมรรค โดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง” ดังนี้ พระโยคาวจรนั้น ย่อมพิจารณาซึ่งชั้น ๕ เหล่านี้ ด้วยอำนาจ แม้แห่งอนิจจตาทีสัมมสนะอันมีประเภท ๔๐ อีก, มิใช่พิจารณาชั้น ๕ ด้วยอำนาจแห่งกลาปสัมมสนะเท่านั้นอย่างเดียว จริตทีเดียว อนิจจตาทีสัมมสนญาณนั้น อันพระโยคาวจร พึงปรารภณา โดยแน่นอน เพราะเป็นไป เพื่อการได้ ซึ่งอนุโลมิกขันติญาณ และเพื่อการก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม, ที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ ซึ่งอนิจจตาทีสัมมสนะ โดยประเภท ด้วยการจำแนกอนุโลมญาณที่ ๑๒ ในขุ.ปฎิ.วิปัสสนากถา ข้อ ๓๘ โดยนัยมีอาทิว่า “ภิกษุเมื่อเห็น โดยอาการที่ไม่เที่ยง ในชั้น ๕ ย่อมได้ ซึ่งอนุโลมิกขันติ, เมื่อเห็นว่า อนุปาทนิโรธ แห่งชั้น ๕ เป็นนิจจะ เป็นนิพพาน ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม โดยอาการ ๔๐” ดังนี้. (อนุโลมิกขันติญาณมีคำอธิบายอยู่ในข้างหน้า)

ก็ พระโยคาวจรนั้น พิจารณาอยู่(สมมุติ) ซึ่งชั้นแต่ละชั้น ด้วยอำนาจแห่งอนิจจตาทีสัมมสนะ โดยอาการที่ไม่เที่ยงคือโดยอาการที่ไม่ยั่งยืนเป็นต้นอย่างนี้ว่า :-

(กามญเจตํ จตุตาพีสาช อากาเรหิ สมมุสนํ อนุโลมญาณเภา เวตพพิชานํ. เตนาห "อนุโลมญาณํ วิชชุตฺตํ ๗เป๗ วุตฺตํ"ติ, อิตฺ ปฏฐาย ปน กตปริจยสุเสว กิจฺจาวหํ โหตีติ อธิป วุตฺตตฺตีติ ทฎฐพพํ. มหาฎีกา ข้อ ๖๕๗

ก็ สัมมสนะนั้นโดยอาการ ๔๐ เป็นวิธีพึงให้เกิดขึ้น ในอนุโลมญาณ โดยแท้จริง, ถึงอย่างนั้น จำเดิมแต่สัมมสนญาณนี้ พึงรู้ว่าท่านวิสุทธิมคคจารย์กล่าวไว้แม้ในที่นี้ เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งกิจ แก่ภิกษุผู้ทำการตั้งสมณันเอง.)

อนิจจานุปัสสนา ๕๐ มีอาการ ๑๐ เป็นอารมณ์ คือ

๑.อนิจจโต พิจารณาอยู่(สมมุตติ) โดยอาการที่ไม่เที่ยงคือโดยอาการที่ไม่ยั่งยืน(อทุฐฏโต) เพราะความเป็นสิ่งที่ไม่ก้าวล่วงที่สุด(อนจุนุตติกตาย) ความว่า เพราะความเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน(อสุตตตาย) เป็นความจริงว่า สิ่งที่ไม่ยั่งยืน คือสิ่งที่ไม่ก้าวล่วงที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่มีส่วนสุดเบื้องปลาย เป็นไปชั่วขณะ , และเพราะความเป็นสิ่งที่มีเบื้องต้นและที่สุด(อาทอนุตวนุตตาย จ) ความว่า มีความเกิดขึ้นและแตกดับเป็นธรรมดา.

๒.ปโลกโต พิจารณาอยู่(สมมุตติ) โดยอาการแตกทำลาย เพราะแตกทำลาย คือตัดขาดไป พินาศไป ด้วยประการทั้งหลาย มีพยาธิ ชรา และมรณะ (พยาธิชรามรณะหิ ปลุชชุนตาย), หรือเพราะพยสนะอย่างยิ่ง(โลก มีอรรณพยสน, ป มีอรรณภูต) ด้วยพยาธิ ชรา และมรณะเหล่านั้น.

๓.จลโต โดยอาการหวั่นไหว เพราะชั้นทั้งหลายหวั่นไหวแล้ว (จลิตตาย) ด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ และด้วยโลกธรรมทั้งหลายมีลาภ เสื่อมลาภ เป็นต้น อธิบายว่า ความที่ชั้นไม่หยุดลง ด้วยโลกธรรมทั้งหลายเหล่านั้น และด้วยประการทั้งหลายมีพยาธิเป็นต้น ชื่อว่า จลิตตา.

๔.ปภงฺกฺโต โดยอาการแตกสลาย เพราะมีปกติเข้าถึงความแตกสลายไป โดยความพยายาม ของตน หรือของคนอื่น และ โดยเป็น ไปเองตามสภาวะ (อุปภกฺเมน เจว สรเสน จ ปภงฺกฺปคฺมนสฺสิตตาย).

๕.อทุฐฏโต โดยอาการไม่ยั่งยืน เพราะมีปกติตกไปในเพราะการตั้งลง (คือเกิด)ทั้งปวง(สพฺพาวตฺถานิปาติตตาย) นับตั้งแต่กาลที่อยู่ในครรรค์ เหมือนอย่างผลของต้นไม้,และเพราะความไม่มีแห่งถิรภาวะที่มั่นคงคือฐวภาวะ(ถิรภาวะสุส จ อภาวะตาย)เพราะว่า แม้สิ่งที่ไม่มีการตกไป(บัญญัติ)ก็ไม่มีสาระทั้งปวง.

๖.วิปริณามธมฺมโต โดยอาการมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โดยอาการ ๒ เพราะมีปกติแปรปรวนไป ได้แก่ การถึงสภาวะที่วิปริต โดยอาการ ๒ คือ โดยชรา ๑ และโดยมรณะ ๑.(ชรา ย เจว มรณน จาติ เทวชา ปริณามปกติตาย, วิ - ศัพท์ เป็นไป ในอรรถ แห่ง ทวิ-ศัพท์ เหมือนในคำนี้ว่า ทวิชา ฉิทฺทํ วิฉิทฺทํ - ขาดออก โดย ๒ ท่อน ชื่อว่า วิฉิทฺทกะ)

๗.อสารกโต โดยอาการไม่มีสาระ เพราะความที่ไม่มีกำลัง(ทุพฺพลตาย) เหตุเพราะ ความแตกทำลายไปตามสภาวะของตน ,และเพราะความที่ชั้นร้ ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นสิ่งที่พึงแตกทำลายโดยง่าย เหมือนกระฟี่ไม้ อันไม่มีแก่น(เผคฺคฺ วีย สฺขภณฺขณียตาย จ) .

๘.วิภวโต โดยอาการวิภวะ เพราะมีความเจริญปราศจากไปแล้ว (วิคตภวตยาติ อปคตวฑฺฒิตาย), และเพราะความเป็นสิ่งที่ปรากฏขึ้น โดยอาการ ที่พิณาส(วิภวสมฺภูตตาย จ ,วินาสโต สมฺภูตตาย)

๙.สงฺขตโต โดยอาการถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เพราะเป็นธรรมที่ถูกเหตุ และปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง(เหตุปจฺจยเอหิ อภิสงฺขตตาย). ก็ คำว่า เหตุ เป็นชื่อเรียก อสธารณเหตุ มีพีชะคือเมล็ดพันธุ์เป็นต้น, คำว่า ปัจจัย เป็นชื่อเรียก สาธารณ ปัจจัย มีภูต และน้ำเป็นต้น. แม้ในอรรถัตตชั้นร้ ก็มีนัยนี้.

๑๐.มรณธมฺมโต โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา เพราะมีปกติตาย.

ทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ มีอาการ ๒๕ เป็นอารมณ์ คือ

๑.ทุกฺขโต โดยอาการเป็นทุกข์ เพราะความที่ชั้นร้อ้นมีความพร้อม เพียงด้วยทุกข์นั้น มีสภาวะที่บีบคั้นในทุกๆขณะ โดยตลอดๆ โดย ความเกิดขึ้น และความดับไป(อุปฺปาทวยปฺปฏิปฺพนตาย), หรือเพราะความที่ชั้นร้อ้น ถูกความเกิดขึ้นและความดับไปเหล่านั้นพึงบีบคั้น เองที่เดียว(เตหิ วา สยเมว วิ พาทตพฺพตฺตา).เป็นความจริงว่า ธรรมทั้งหลายที่มีความเกิดขึ้นและความดับไป ย่อมมี ภาวะที่ถูกความเกิดขึ้นและความดับไปเหล่านั้นนั่นเอง บีบคั้น โดยตลอด เนื่อง ๆ,ท่านเรียก ความบีบคั้นอันใดว่า ความเป็นสังขารทุกข์(ความเป็นแห่งสิ่งที ถูกบีบคั้นคือสังขาร,ยา ปิพฺพนา "สงฺขารทุกฺขตา"ติ.วฺจฺจติ), และเพราะความเป็น

ที่ตั้งมั่นของทุกข์ทั้ง ๓ มีทุกข์ทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ และของสังสารทุกข์(ทุกข์ขวตถุทาย จ).

๒.โรคโต โดยอาการเป็นเหมือนเครื่องเสียดแทง เพราะความเป็นสิ่งที่พึงให้เข้าไป ด้วยปัจจัยทั้งหลาย ตามสมควร(ปัจจุยยาปนิยตาย ๑), และเพราะเป็นเหตุของโรค(โรคมูลตาย จ) เหตุเพราะความเป็นเหตุ แห่งพยาธิที่ผูกตามมา เหมือนกับพยาธิที่เป็นเหตุ(๑).แม้ด้วยบททั้ง ๒ ย่อมแสดงว่า เพราะเป็นเหมือนกับโรคที่เรื้อรัง.จริงทีเดียว พยาธิที่เรื้อรัง เรียกว่า โรค, พยาธินอกนี้ เรียกว่า อาพาธ.

๓.คณฺฑโต โดยอาการเป็นคุดหัวผี เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยความเสียดแทง กล่าวคือทุกข์ตา ๓ อย่าง, เพราะความเป็นที่หลังไหลออกแห่งของสกปรกคือกิเลสมีราคะเป็นต้น ด้วยอำนาจอารมณ์ และด้วยอำนาจการประกอบ ตามสมควร, และเพราะมีอันปลุกพองขึ้น โดยความเกิดขึ้น เพราะความไม่มีแล้วก็มีขึ้น สุกงอมโดยความแก่ แล้วก็แตกไปโดยความแตกดับ.

๔.สลดโต โดยอาการเป็นคุดลูกศร เพราะทำความบีบคั้นให้เกิด(ปีพาสกตาย) เพราะทิ่มแทงเข้าไปในภายใน(อนฺโตตฺตฺนตาย) เพราะว่า สังขารทั้งหลายเหล่านี้ เป็นเหมือนกับเวทนาทั้งหลายมีทุกข์เวทนาเป็นต้น ที่เป็นไปอยู่ในภายในแห่งอัตตภาพนั่นเอง (สังขารทั้งหลาย)ย่อมทิ่มแทง ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นและความแตกดับ, และเพราะเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก(ทฺนฺนฺนิหรณฺนิตฺตตาย จ) เหตุเพราะเว้นจากคิมคืออริยมรรค ใคร ๆ ไม่พึงอาจ เพื่อจะถอนออก เพราะว่า เป็นสิ่งที่มั่นคงด้วยตัณหาภินิเวสและทิฏฐาภินิเวส.

๕.อมโต โดยอาการเป็นเหมือนของเสื่อมทรามคือบาป เพราะเป็นของอันอริยชนทั้งหลายพึงติเตียน(วิกฺรหณฺนิตฺตตาย), เพราะขั้น ๕ เป็นเหตุนำมาซึ่งความไม่เจริญ(อวทุตฺตอวหนตาย)เหตุเพราะทำให้เกิดความพินาศแก่สัตว์ทั้งหลาย, และเพราะขั้น ๕ เป็นที่ตั้งอาศัย แห่งความเสื่อมทรามคือบาป (อฆวตฺตฺตตาย จ).

๖.อาพาธโต โดยอาการเป็นความเจ็บป่วย เพราะความที่ขั้น ๕ ทำให้เกิดภาวะที่ไม่เสรี(อเสรีภาวชนกตาย) คือความทำให้เกิดภาวะที่เนื่องด้วยปัจจัยอื่น. เหมือนอย่างว่า คนป่วยไข้ มีความเป็นไปของสรีระเกี่ยวเนื่องด้วยผู้อื่น โดยที่พวก

ชนเหล่าอื่นป้อนข้าวและอุ้มลุกขึ้นเป็นต้น เป็นผู้ไม่มีเสรี ฉันทิ, แม่สังขาร
ทั้งหลายเหล่านี้ ก็เหมือนฉันทิ ทำให้เกิดภาวะที่ไม่เสรี, และเพราะความที่ชั้น
๕ เป็นเหตุใกล้แห่งอาพาธ(อาพาธปทภูฐานตาย จ).

(อเสริภวชนกตยาติ ปราวสตาชนนโต. ยถา คิลานอ อญญเอหิ ส
เวสนนุฏฐาปนาทินา ปรปฏิพนุชสิรวุตติโก อเสริ, เอวเมเตปิ อเสริภวชนกา.
มหาฎีกา ข้อ ๖๕๘)

๗.อิตติโต โดยอาการเป็นไปที่เป็นเหตุ เพราะชั้นทั้งหลายเป็นเหตุนำมา
ซึ่งพยสนะมากมาย(อเนกพยสนาวหนตาย).

พยสนาวหนภาเวน เอตติ อิตติ,(อิ คมน + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ,อิ เป็นอิ, อิตถิลิงค์).
อากนตุกานํ อกุสลปกุชियานํ พยสนเหตุหํ เอตํ อธิวณํ.ขนุชา จ เอทิสาคิ อาห
"อเนกพยสนาวหนตาย อิตติโต"ติ. (มหาฎีกา ข้อ ๖๕๘)

สิ่งใด ย่อมเป็นไป โดยภาวะที่เป็นเหตุนำมาซึ่งพยสนะ เพราะเหตุนั้น
สิ่งนั้น ชื่อว่า อิตติ, ก็ วจนะว่า อิตติ นั้น เป็นชื่อ ของเหตุทั้งหลายที่นำมาซึ่งพยสนะ
อันเป็นเหตุที่มีในฝ่ายอกุศล อันเป็นอากันตุกะ.ชั้นทั้งหลาย ก็เป็นเหมือนอิตตินี้
เพราะเหตุนั้น ท่านอัฐฐกถาจารย์จึงกล่าวแล้วว่า “โดยอาการเป็นไปที่เป็นเหตุ
เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งพยสนะมากมาย(ฉะนั้น จึงมีความหมายว่า ชั้น ๕
เป็นของเสนียดจัญไร)”.

อิตติอตุเถนาติ พยสนนุฏฐน.(ปฏิสมภิกทาคณฐิ หน้า ๒๕๔).สพพิติโย วิวชชนตุ.

๘.อุปัทวโต โดยอาการเป็นของมีอันตราย เพราะนำมา ซึ่งสิ่งไร้ประโยชน์
ทั้งหลายอันใหญ่หลวง ที่ไม่รู้แน่นอนเทียว(อวิทิตานเยว วิปลานํ อนตุถานํ อวหนโต),
และเพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอันตรายทั้งปวง(สพพูปัทวตตุตตาย จ). ก็ คำว่า
อุปัทวะนั้น เป็นชื่อของอันตรายทั้งหลายมีราชทัณฑ์เป็นต้น. ชั้นทั้งหลาย
เป็นเหมือนเช่นนี้ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าววว่า“โดยอาการเป็นของมีอันตราย”.
อุปคณตุวา ทุโนตติติ อุปัทวโต, (อุป + ทู หีสาย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
ธรรมใด เข้าไปแล้ว ย่อมเบียดเบียน เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อุปัทวะ.

๕.ภยโต โดยอาการเป็นภัย ความว่า ชั้นทั้งหลาย เป็นภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นไปในทิวฐธรรมและสัมปรายภพ(สพฺพภยานํ อากรตาย) , และเพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อบรมอัสสาสะ(ปรมฺมสฺสทสฺส ปฏิปฺกขภูตตาย จ) กล่าวคือนิพพานอันเป็นธรรมที่เข้าไปสงบทุกข์ ได้แก่ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่ออภัยธรรมคือนิพพาน.

๑๐.อุปสฺคคโต โดยอาการขัดข้อง เพราะชั้นทั้งหลายเป็นสิ่งที่ถูกหายนะทั้งหลายอเนกประการ ติดตาม มีหายนะทั้งหลายเป็นต้นว่า ญาติพยสนะในภายนอก และราคะเป็นต้นในภายใน(อเนเกหิ อนตฺเตหิ อนุปฺทฺตตาย) , เพราะถูกสิ่งที่เป็นโทษมีราคะเป็นต้นขัดขวาง โดยเป็นอารมณ์ และโดยสัมปโยคะ(โทสฺสฺสภูตตาย) , และเพราะเป็นของที่ไม่ควร แก่การยอมรับไว้ เช่นเดียวกับสิ่งที่เป็นอุปสรรคมีพยาธิอุปสรรคเป็นต้น(อุปสฺคฺโค วิย อนธิวาทนารหตาย จ).

๑๑.อตานโต โดยอาการไม่มีที่ต้านทาน เพราะความไม่มีที่คุ้มครองเพื่อจะรักษา(อตายนตาย เจว), และเพราะเป็นสิ่งที่หาความปลอดภัยมิได้(อลฺพฺภเนยฺยกฺขมตาย จ)

๑๒.อเลณโต โดยอาการไม่มีที่ซ่อนเร้น เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ควร เพื่อจะซ่อนเร้น(อลฺลียิตฺตํ อนรหตาย) ด้วยความประสงค์จะเข้าไปหลบ เพราะความกลัวต่อทุกข์, และเพราะไม่เป็นสิ่งที่กระทำหน้าที่เป็นที่ซ่อนเร้น คือมิได้เป็นสิ่งที่ห้ามความเป็นไปของทุกข์ แม้ของสัตว์ทั้งหลายผู้ซ่อนตัวอยู่(อลฺลีนานมฺปิ จ เลณกิจฺจากริตาย).

๑๓.อสรณโต โดยอาการไม่ใช่สิ่งที่กำจัดภัย เพราะไม่มีความเป็นเครื่องกำจัดภัยมีชาติภัยเป็นต้น แก่สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัย(นิสฺสิตานํ ภยสารณตฺตภาเวน).

๑๔.อาทีนวโต โดยอาการเป็นของมีโทษ เพราะความเป็นภวปวัตติทุกข์(ปวตฺติทฺฏฺขตาย), และเพราะความเป็นโทษแห่งทุกข์คือชั้น ๕(ทฺฏฺขสฺส จ อาทีนวตาย)ความว่า ภวปวัตติ ได้แก่ ความเป็นไปโดยอาการมีความเป็นอนิจจะเป็นต้นแห่งภาวะคือชั้น ๕ นั้นเอง,ความเป็นไปนั้น เป็นโทษในชั้น ๕. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า“ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อนิจฺจา ทฺฏฺขา วิปริณามธมฺมา. อยํ ภิกฺข

เว ปณฺจปาทานกฺขนฺเชสุ อาทีนโว - คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อุปาทานชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา อันใด. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่เที่ยงเป็นต้นนี้ เป็นโทษในอุปาทานชั้น ๕”,

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาทีนวะ เพราะอรรถว่า ผู้เป็นไป สู่ความเจริญยิ่ง, อาทีนวะนั้น เป็นชื่อของมนุษย์ผู้กำพริ้ว, แม้ชั้นทั้งหลายก็เป็นกำพริ้วนั่นเอง, เพราะเหตุนี้ พิจารณาอยู่ โดยอาทีนวะ เพราะเป็นเหมือนคนกำพริ้วเจริญยิ่ง.

๑๕.อหฺมุลโต โดยอาการเป็นมูลแห่งบาป เพราะความเป็นเหตุแห่งอะ คือบาป(อหฺมเหตุตาย)

๑๖.วรกโต โดยอาการเป็นคุณเพชฌฆาต เพราะมีปกติทำลายความไว้วางใจ ความว่า เพราะภาวะที่มีการทำลาย ความไว้วางใจที่ทำให้เกิดว่า ชั้นทั้งหลาย เหล่านี้ มีรูปเป็นต้น เป็นเหตุแห่งสุข, ไม่ใช่ เหตุแห่งทุกข์, สัตว์ทั้งหลาย ย่อมถึง ซึ่งพยสนะ หรือย่อมทำลาย ซึ่งความไว้วางใจ ด้วยอำนาจการยึดถือ ใน ชั้นทั้งหลายว่า “นั่น เป็นของเรา” เพราะเหตุนี้ ชั้นทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า มีปกติทำลายความไว้วางใจ เหมือนศัตรูผู้มีหน้าเหมือนมิตร (มิตฺตมุขสปฺตฺโต วีย วิสุตาสมาติตาย).

๑๗.สาสวโต โดยอาการเป็นไปกับด้วยอาสวะ เพราะชั้นทั้งหลาย เป็นเหตุใกล้ แห่งอาสวะ โดยความเป็นปัจจัย ด้วยอาร์มมณะเป็นต้น แก่อาสวะทั้งหลาย(อาสวปทฺฐานตาย).

๑๘.มารามิสโต โดยอาการเป็นเหยื่อแห่งมาร เพราะความเป็นอมิส (อมิสฺภูตตาย)เหตุเพราะทำให้เจริญขึ้น โดยภาวะเป็นที่รองรับ ของมัจจุมาร และ ทำให้เจริญขึ้น โดยเป็นปัจจัย แก่กิเลสมาร. แม้ชั้นทั้งหลาย ก็เป็นเหยื่อ ของชั้นมารทั้งหลาย เพราะทำให้เจริญขึ้น โดยเป็นปัจจัย แก่ชั้นทั้งหลาย. วิบากชั้น เป็นอมิส ของอภิสังขารมาร. ก็ ความที่ชั้นทั้งหลายเป็นอมิส ของเทวปุตตมาร ด้วยอำนาจแห่งอธิมานะว่า “นั่นเป็นของเรา”(มเมตฺตนิ อธิมานวเสน,มหาฎีกา)ดังนี้ เพราะเหตุนี้ พึงกล่าว ความที่ชั้นทั้งหลายเหล่านี้ เป็นอมิส ตามสมควร แม้ของมารทั้งหลาย มีชั้นเป็นต้น.

๑๙.ชาติชฺมโต โดยอาการมีความเกิดเป็นปกติ เพราะมีความเกิดเป็นปกติ.

๒๐.ชราธมฺมโต โดยอาการมีความแก่เป็นปกติ เพราะมีความแก่ปกติ.

๒๑.พฺยาธิธมฺมโต โดยอาการมีพยาธิเป็นปกติ เพราะมีความเจ็บป่วยปกติ.

๒๒. โสภณธมฺมโต โดยอาการเป็นเหตุแห่งความเศร้า โสภณ เพราะขั้นทั้งหลาย เป็นเหตุแห่งความเศร้าโสภณ(โสภณเหตุตาย).

๒๓.ปริเทวธมฺมโต โดยอาการเป็นเหตุแห่งความรำไห้รำพัน เพราะขั้นทั้งหลาย เป็นเหตุแห่งความรำไห้รำพัน(ปริเทวเหตุตาย).

๒๔.อุปายาสธมฺมโต โดยอาการเป็นเหตุแห่งความคับแค้นใจ เพราะขั้นทั้งหลาย เป็นเหตุแห่งความคับแค้นใจ(อุปายาสเหตุตาย).

๒๕.สงฺกิลิสิกธมฺมโต โดยอาการเป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังกิลิสิก เพราะมีความเป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ ของสังกิลิสิกทั้งหลายคือตัณหา ทิฏฐิ ทุจฺจริต และแม่ของกิเลสวัตถุ ๑๐ ที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกับสังกิลิสิกทั้ง ๓ นั้น(ตณฺหาทิฏฐิ- ทุจฺจริตสงฺกิลิสถานํ วิสยธมฺมตาย) .

อนัตตานุปัสสนา ๒๕ มีอาการ ๕ เป็นอารมณ์ คือ

๑.ปรโต โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น เพราะความไม่อยู่ในอำนาจ(อวสตาย) คือ ไม่เป็นไปในอำนาจเปรียบเหมือนว่า บุรุษมีจำนวนมากกว่าร้อยคนเป็นที่สุด ย่อมไม่ไป สู่อำนาจ ของผู้อื่น , ขั้นทั้งหลาย ใคร ๆ ก็ไม่พึงอาจ เพื่อให้เป็นไปในอำนาจ โดยความเป็นสุภะ และสุขะเป็นต้น ฉะนั้น, และเพราะความไม่เชื่อฟัง (อวิเชยฺยตาย จ) เหตุเพราะใคร ๆ ไม่พึงอาจ เพื่อจะจัดแจง ด้วยคำมีอาทิว่า “มา ชีรธ, มา มียธ - ขอท่านจงอย่าแก่เลย, จงอย่าตายเลย”ดังนี้.

๒.ริตฺตโต โดยอาการเป็นของว่าง เพราะเป็นความว่าง คือเป็นความเว้น (วิริตฺตตาย)จากภาวะที่ฐุวะ สุภะ สุขะ และอิตตะ กล่าวคือเป็นความไม่มีแห่ง ฐุวาระเป็นต้น ในภายใน ตามประการที่ชนพาลทั้งหลายคิดเอา อันไม่มีอยู่ โดยปรมัตถ์.

๓.ตฺวจฺจโต โดยอาการเป็นของเปล่า เพราะความเป็นริตตะนั่นเองเป็นตฺวจฺจะ (ริตฺตตฺตาเยว) หรือเพราะความเป็นของเล็กน้อย(อปฺปกตฺตา วา) กล่าวคือ

ความเป็นปริตตะ จริงทีเดียว ในทางโลก แม้ของเล็กน้อย ก็เรียกกันว่า ตูจนะ (ของเปล่า) ,หรือว่า เพราะความเป็นของลามกต่ำทราม(ลามกตฺตา วา).

๔.สุญญโต โดยอาการเป็นของสูญ เพราะเป็นความเว้นจากผู้เป็นเจ้าของ (สามี) ผู้เข้าอาศัย(นิวาสิ) ผู้กระทำ(การก) ผู้สวय(เวทก) และผู้สังสติดูแล (อธิภูชฺยาถ) คือความไม่มีสาระ เป็นเพียงความบังเกิดขึ้นเท่านั้น.

๕.อนตฺตโต โดยอาการที่มีใช่อัตตา เพราะภาวะที่ตนเองก็ไม่มีความเป็นสามีเป็นต้น(สยญจ อสุสามีภวาทิตาย) ความว่า ชั้นทั้งหลายเหล่านั้น เป็นของสูญ จากอัตตา อันมีความเป็นสามีเป็นต้นเป็นลักษณะ โดยประการใด, แม้ตนเองคือชั้น ก็ไม่มีสภาวะคืออัตตานั้น โดยประการนั้น.

ตรุณอุทฺถัพพญาณ

(วิสุทฺธิมรรค ข้อ ๗๒๓)

พระ โยกินั้นผู้มีญาณบริสุทธิ เพราะประหาร นิจสัจญาเป็นต้น (มีสังโยคาภินิเวสะเป็นที่ ๑๘) อันเป็นปฏิปักษ์ต่อมหาวิปัสสนา ๑๘ (เมื่อนิจจานุปัสสนาเป็นที่ ๑ วิวัฏฏานุปัสสนาเป็นที่ ๑๘) เหมือนอย่าง อากาศที่บริสุทธิ์ เพราะปราศจากหมอกควันเป็นต้น เหมือนอย่าง น้ำที่บริสุทธิ์ เพราะปราศจากมลทินคือเปือกตม อย่างนี้แล้ว ถึงแล้วซึ่งฝั่ง แห่งกลาปสัมมสนญาณกล่าวคืออนวิปัสสนา(หรือแห่งกลาปสัมมสนญาณเป็นต้น มีรูปสตัดกะเป็นที่สุด), ย่อมเริ่มทำความเพียร เพื่อบรรลุอุทฺถัพพยานุปัสสนานั้น ถ้อยคำอันใดนั้น ที่ท่านพระสารีบุตร กล่าวถึงอุทฺถัพพยานุปัสสนาไว้ในปฏิสัมภิตามรรค อุทเทศ ในลำดับแห่งสัมมสนญาณว่า

ตรุณอุทฺถัพพญาณ โดยสังเขป

ปจฺจุปฺปนฺนํ ฌมฺมานํ วิปริณามานุปฺสฺสเน ปญฺญา อุทฺถัพพยานุปฺสฺสเน
ญาณ (จุ.ปฎิ. ๓๑/๖/๑ อุทเทศ)

ปัญญา ในการเห็นเนื่องๆซึ่งภาวะที่แปรปรวน แห่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อุทฺถัพพยานุปฺสฺสณาญาณ.

อัญญกถา

ปัจจุปปนุหานัน ฌมมานัน วิปริณามานุปสฺสเน ปญญาติ สนฺตติวเสน
 ปัจจุปปนุหานัน อชฺชตฺตํ ปญฺจกฺขนฺธฌมมานัน วิปริณามทสฺสเน ภงฺกทสฺสเน
 ปญญา.ยสฺมา “อิเม ฌมมา อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺตี”ติ อุทฺยํ คเหตุวาปี เกทยเยว จิตฺตํ
 จฺฐเป, ตสฺมา อวฺตุโตปี อุทโย วฺตุโตเยว โหตีติ เวทิตพฺโพ. ปัจจุปปนุหานัน ฌมมานัน
 ทสฺสเนน วา อุทยทสฺสเนสฺส สิทฺทชฺคฺตา อุทโย วฺตุโตเยว โหตี. น หิ อุทฺยํ วินา
 ฌมมานัน อุปฺปนฺนตฺตํ สีชฺชตฺติ, ตสฺมา “ปัจจุปปนุหานัน ฌมมานัน อุปฺปาทวิปริณามานุ-
 ปสฺสเน ปญญา”ติ อวฺตุเตปี วฺตุตเมว โหตีติ เวทิตพฺพํ.

(อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๖ หน้า ๒๒)

พระบาลีประโยคที่ว่า **ปัญญา** ในการเห็นเนื่องๆซึ่งภาวะที่แปรปรวน
 แห่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปัจจุบัน ได้แก่ **ปัญญา** ในการเห็นความแปรปรวน
 คือในการเห็นความดับ(คือสนฺตติอุปฺจเฉททสฺสเน,คณฺฐิ) แห่งธรรมคือขั้น ๕
 อันเป็นภายในตน ที่เป็นปัจจุบัน ด้วยอำนาจสันตติ(เพราะพึงกำหนดโดยความเกิด
 และความดับ ในขั้นที่ปรากฏแล้วแก่สัมมสนฺญาณนั่นเอง).เพราะเหตุคือ
 พระโยคีแม้ถือเอา ซึ่งความเกิดแล้ว ก็ย่อมตั้งจิตไว้ ในความแตกดับนั่นเองว่า
 "ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมแตกดับ"ดังนี้, เพราะเหตุนี้ ความเกิด
 แม้ท่านพระสารีบุตรมิได้กล่าวไว้ ก็พึงทราบว่าย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้ว
 เหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง ความเกิด ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้วทีเดียว
 เพราะการเห็นความเกิด สำเร็จแล้ว ด้วยการเห็นปัจจุบันธรรมทั้งหลาย. อธิบายว่า
 เว้นความเกิดเสียแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ย่อมไม่สำเร็จ,
 เพราะเหตุนี้ แม้เมื่อท่านไม่ได้กล่าวว่า "ปัญญา ในการเห็นเนื่องๆ
 ซึ่งความเกิดขึ้นและความแปรปรวน แห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน"ดังนี้
 ความเกิดขึ้นพึงทราบว่าย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้วทีเดียว.

วิสุทธิมคฺค

และเมื่อจะเริ่มทำ ย่อมเริ่มทำ โดยสังเขปก่อน เพราะการเริ่มทำ
 โดยสังเขป เป็นการทำได้ง่าย แก่อาทิกัมมิกบุคคล. ต่อไปนี้เป็นพระบาลี
 ปฏิสัมภิตามรรค นิตฺเทส ในการเริ่มทำโดยสังเขปนั้น:

ปฏิสัมพันธ์มหัคค์ นิตเทศ

ถลั ปจจุปฺปนุหนัน ฐมฺมานัน วิปริณามานุปสฺสเน ปญญา อุทยพฺพยานุปสฺสเน
ญานัน ? ชาตํ รูปํ ปจจุปฺปนุหนัน. ตสฺส นินฺพตฺติลกฺขณัน อุทโย, วิปริณามลกฺขณัน วโย,
อนุปสฺสนา ญานัน. ชาตา เวทนา ๆเปฯ ชาตา สลฺลญา ๆเปฯ ชาตา สงฺขารรา ๆเปฯ
ชาตํ วิญญาณัน ๆเปฯ ชาตํ จกฺขุ ๆเปฯ ชาโต ภโว ปจจุปฺปนุหนัน, ตสฺส นินฺพตฺต
ติลกฺขณัน อุทโย, วิปริณามลกฺขณัน วโย, อนุปสฺสนา ญานัน.

(จ.ปฏิ.๓๑/๔๕/๕๖ นิตเทศ)

ถามว่า ปัญญา ในการเห็นเนื่องๆซึ่งภาวะที่แปรปรวน(คือความดับไป
อันเป็นประธาน เพราะการเห็นอุทยะเพียงเพื่อการเห็นวณะนั้นเอง)
แห่งธรรม ๒๕ โภคฐาสมีขันธเป็นเบื้องต้น มีปฏิจจสมุปบาทเป็นที่สุด
ที่เป็นสันตติปัจจุบัน และขณปัจจุบัน ชื่อว่า อุทยัพพยานุปสสนาญาณ (อุทย + วย
+ อนุปสสนา + ญาณ = ญาณ ในการเห็นเนื่องๆ ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไป)
เป็นอย่างไร ?

มหาฎีกา

สนฺตติปจจุปฺปนุเน ขณปจจุปฺปนุเน วา ฐมฺเม อุทยพฺพยทสฺสนาภินิเวโส
กาตพฺโพ, น อตีตานาคเตติ วุตตํ “ปจจุปฺปนุหนัน ฐมฺมานนฺ”ติ. (มหาฎีกาข้อ ๗๒๓)

อาจารย์ในการเห็นความเกิดขึ้นและดับไป ซึ่งธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นสันตติปัจจุบัน และขณปัจจุบัน อันพระโยคีพึงกระทำ, ไม่พึงกระทำ
ความประพฤติในการเห็นความเกิดขึ้นและดับไป ซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอดีต
และอนาคต เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า “แห่งธรรม ๒๕ ส่วน
ที่เป็นปัจจุบัน” ดังนี้

อัฐฐกถา ปฏิสัมพันธ์

อิทานิ อนนฺตรํ วุตตสฺส สมฺมสนญาณสฺส นานานยฺหิ ภาวนาถิรกรณฺน ปาริ
คนฺตฺวา ฐฺเตน อนินฺจจาทีโต ทินฺฐฐฺเ สงฺขาราเร อุทยพฺพเยน ปริจฺฉินฺนิตฺตฺวา
อนินฺจจาทีโต วิปสฺสนตฺถํ วุตตสฺส อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณสฺส นิตฺเทศฺส ชาตํ
รูปนฺตฺวาทีสุ สนฺตติวเสน ยถาสกํ ปจฺจเยหิ นินฺพตฺตํ รูปํ.

(อ.ปฏิ.ม.ข้อ ๔๕ หน้า ๒๗๑)

ในบัดนี้ อันพระโยคีผู้ดำรงอยู่ถึงฝั่งแห่งสัมมสนญาณที่ท่านกล่าวไว้ตามลำดับ ด้วยการทำภาวนาให้มั่นคง โดยนัยต่างๆ กำหนดแล้วโดยความเกิดขึ้นและความดับไปในสังขารที่ตนเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **รูปกำลังเกิด** ในอุท্থัพพยานุปัสสนาญาณที่ท่านกล่าวไว้ เพื่อการเห็นโดยประการต่างๆ ว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ได้แก่ รูปที่บังเกิด เพราะปัจจัยทั้งหลาย ตามควรของตน ด้วยอำนาจสันตติ, **ชาติินุติ** สนุตติชาติ. ตถา ภงฺกํ,คณฺฐิ).

ปฏิสัมภิทามัคค์ นิตเทศ

รูป(รูป) ที่กำลังเกิดนับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓(ชาติ) เป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุปปนฺ))

มหาฎีกา

เตนาห “ชาติ รูป ปัจจุปปนฺ”ติ ปัจจุปปนฺรูป นาม ชาติ ฆณตฺตยปริยาปนฺนุติ อตฺโถ.

ตํ ปน อาทิโต ทฺวปริคฺคหฺนฺติ สนุตฺติปัจจุปปนฺนวเสน วิปฺสฺสนาภินิเวโส กาทพฺโพ. (มหาฎีกา ข้อ ๗๒๓)

เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า “รูปที่กำลังเกิดเป็นขณะปัจจุบัน” ชื่อว่า รูปปัจจุบัน ได้แก่ รูปที่กำลังเกิด ความว่า รูปที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓.

ก็ รูปที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ นั้น(ขณะปัจจุบัน) พระโยคีกำหนดถือเอาได้โดยยาก แต่เบื้องต้น เพราะเหตุนี้ ความประพฤติในวิปัสสนา อันพระโยคีพึงกระทำ ด้วยอำนาจแห่งสันตติปัจจุบัน(ก่อน, ต่อจากนั้น พึงกระทำด้วยอำนาจแห่งขณะปัจจุบัน).

ปฏิสัมภิทามัคค์ นิตเทศ

ลักษณะคือความบังเกิด(นิพฺพตฺติลฺกฺขณฺ) แห่งรูปนั้น เป็นอุทฺทเย (ได้แก่ อุปฺปาตะ, อภินวาคาระ)

ลักษณะคือความแปรปรวน(วิปริณามลฺกฺขณฺ) แห่งรูปนั้น เป็นวฺยเย (ได้แก่ ฆเย, ภังคะ).การเห็นเนื่องๆซึ่งอุทฺทเยและวฺยเย เป็นญาณ.(อนุปฺสฺสนา ญาณ)

(อนุปฺสฺสนา ปุณฺปุณฺ นิสามนา,อ.ปฏฺ.ม.ข้อ ๔๕)

เวทนาที่กำลังเกิด ๗เป๗ สัญญาที่กำลังเกิด ๗เป๗ สังขารทั้งหลาย
ที่กำลังเกิด ๗เป๗ วิญญาณที่กำลังเกิด ๗เป๗. จักขุที่กำลังเกิด ๗เป๗ ภพที่กำลังเกิด
เป็นขณปัจจุบัน. ลักษณะคือความบังเกิดแห่งภพนั้น เป็นอุทยะ, ลักษณะคือ
ความแปรปรวนแห่งภพนั้น เป็นวยะ, การเห็นเนื่องๆซึ่งอุทยะและวยะ เป็นญาณ.

มหาฎีกา

ในกาลปัสสัมสนะท่านพระสารีบุตรกล่าวธรรมทั้งหลายมีชาติ ชรา
และมรณะ แม้ก็จริง, โดยที่แท้ ในอุทยัพพญาณนิเทศนี้ท่านทำเทศนา มี
ภพเป็นที่สุด ในองค์แห่งปฏิจจสมุปบาท เพราะความที่ชาติ ชราและมรณะ
เป็นธรรมไม่มีชาติ ชรา มรณะ และเป็นอนิพัตถนนะ คือเป็นธรรมไม่สำเร็จ
จากปัจจัย, มหาฎีกา ข้อ ๗๒๓

อัฐกถา ปฏิสัมภิตา

ท่านพระสารีบุตรมิได้ระบุดัง ชาติ ชรา และมรณะ เพราะชาติ ชรา
และมรณะไม่มีความเกิดขึ้นและความสิ้นไป เหตุเพราะพึงกำหนดถือเอา
ความเกิดขึ้นและความสิ้นไปของธรรมทั้งหลายที่มีชาติ ชรา และมรณะเท่านั้น
ท่านจึงทำเปยายาลว่า **ชาติ จักขุ ๗เป๗ ชาโต ภโว, อ.ปฏิ.ม.ข้อ ๔๕**

อธิบาย ตามนัยแห่งพระบาลินิเทศนี้ว่า พระโยคินั้น ย่อมเห็นเนื่องๆ
ซึ่งนิพัตถลักษณะ ชาติ คืออุปปาตขณะ แห่งนามรูปที่กำลังเกิดนับเนื่อง
ด้วยขณะทั้ง ๓ ด้วยสามารถแห่งสันตติปัจจุบันก่อน และย่อมเห็นเนื่องๆ
ซึ่งวิปริณามลักษณะ ขยะ คือภังคขณะ แห่งนามรูปที่กำลังดับนับเนื่อง
ด้วยขณะทั้ง ๓ ด้วยสามารถแห่งสันตติปัจจุบันก่อน.

พระโยคินั้นเมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของขันธ ๕ อย่างนี้
ย่อมรู้ อย่างนี้ว่า “กลุ่มที่ตั้งขึ้นเป็นกอง หรือการตั้งสมขึ้นเป็นก้อน ของนามรูป
ที่ยังไม่เกิดขึ้นนี้ ไม่มีอยู่ ในกาลก่อน แต่การอุบัติขึ้น,

ชื่อว่า การมา จากกอง หรือจากก้อน ไม่มี แม่แก่นามรูปที่กำลังเกิด,

ชื่อว่า การไปสู่ทิศใหญ่ทิศน้อย ไม่มี แม่แก่นามรูปที่กำลังดับ,

ชื่อว่า การตั้งลง โดยเป็นกอง โดยเป็นก้อน โดยฝังตัวอยู่ ในสถานที่หนึ่ง
ไม่มี แม่แก่นามรูปที่ดับสิ้นไปแล้ว,

อุปมาเหมือนว่า ครั้นเมื่อพิณถูกตีคอยู่ การสั่งสมขึ้นเป็นก้อน ไม่มีอยู่ในกาลก่อน จากการอุบัติขึ้น ของเสียงที่กำลังเกิด,
เสียงที่กำลังเกิด ก็ไม่ได้มา จากการสั่งสมขึ้นเป็นก้อน,
การไปสู่ทิศใหญ่ทิศน้อย ไม่มี แก่เสียงที่กำลังดับ,
เสียงที่ดับสิ้นไปแล้ว ก็ไม่ตั้งอยู่ในสถานที่ไหนสักเล็กน้อย
โดยที่จริง เพราะอาศัย ซึ่งพิณ เครื่องตีคพิณ และความพยายามที่เกิดขึ้น ในเครื่องตีคพิณนั้นของบุรุษ เสียงไม่มี ก็ย่อมมีขึ้น, มีแล้ว ก็ย่อมดับไป ฉันทิ, ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นรูปและอรูปร่างแม้ทั้งปวง ไม่มี ก็ย่อมมีขึ้น, มีแล้ว ก็ย่อมดับไป ฉันทิ” ดังนี้ .

ตรุณอุทัยพพญาณ ๕๐ โดยพิศดาร

พระโยคีครั้นกระทำ ซึ่งวิธีมนสิการในอุทยะและวยะ โดยสังเขปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ย่อมกระทำ ซึ่งมนสิการ โดยวิตถาระ คือโดยปัจจัยและโดยขณะ.

ลักษณะ ๕๐ เหล่าใดที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ โดยกระทำขั้นๆ ๑๐ ในการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป ของขั้นแต่ละขั้น ในวิภังค์แห่งอุทัยพพญาณนั้นนั่นเองอีก ในปฏิสัมภิทามรรค นิตเทส อย่างนี้ว่า :-

“อวิชชาสมุทยา รูปสมุทโยติ ปัจจยสมุทยฐฐเณ รูปกขนุชสุส อุทย์ ปสุสติ. ตณฺหาสมุทยา กมฺมสมุทยา อาหารสมุทยา รูปสมุทโยติ ปัจจยสมุทยฐฐเณ รูปกขนุชสุส อุทย์ ปสุสติ. นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสุสฺนุโตปิ รูปกขนุชสุส อุทย์ ปสุสติ. รูปกขนุชสุส อุทย์ ปสุสฺนุโต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสุสติ.

“อวิชชานิโรธา รูปนิโรโธติ ปัจจยนิโรธฐฐเณ รูปกขนุชสุส วยํ ปสุสติ. ตณฺหานิโรธา กมฺมนิโรธา อาหารนิโรธา รูปนิโรโธติ ปัจจยนิโรธฐฐเณ รูปกขนุชสุส วยํ ปสุสติ. วิปริณามลกฺขณํ ปสุสฺนุโตปิ รูปกขนุชสุส วยํ ปสุสติ. รูปกขนุชสุส วยํ ปสุสฺนุโตปิ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสุสติ” .

ตถา “อวิชชาสมุทยา เวทนาสมุทโยติ ปัจจยสมุทยฐฐเณ เวทนากขนุชสุส อุทย์ ปสุสติ. ตณฺหาสมุทยา กมฺมสมุทยา ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโยติ

ปัจจุสมุทฺยภูฏฺเฐน เวทนาภฺขนฺธสฺส อุทฺยํ ปสฺสตี. นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ
 เวทนาภฺขนฺธสฺส อุทฺยํ ปสฺสตี. เวทนาภฺขนฺธสฺส อุทฺยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ ปญฺจ
 ลกฺขณานิ ปสฺสตี. อวิชฺขานิโรธา ตณฺหานิโรธา กมฺมนิโรธา ผสฺสนิโรธา
 เวทนานิโรโธติ ปัจจยนิโรธภูฏฺเฐน เวทนาภฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสตี. วิปริณามลกฺขณํ
 ปสฺสนฺโตปิ เวทนาภฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสตี. เวทนาภฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ
 ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสตี””.

(จ.ปฎิ. ๓๑/๕๐/๕๖,๗ นิทุเทศ)

ความเกิดขึ้นของรูปฉันท์

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยทั้งหลาย

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น(อุทฺย) ของรูปฉันท์ ด้วยสภาวะว่า
 ความเกิดขึ้น ได้แก่ความมีอยู่แห่งปัจจัยในภพก่อน อย่างนี้คือ ความเกิดขึ้น
 ของรูปในภพนี้ ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชาที่สำเร็จในภพก่อน.
 เพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหาที่สำเร็จในภพก่อน. เพราะความเกิดขึ้น แห่ง
 กรรมที่สำเร็จในภพก่อน. (และแม้เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย มี
 อุปาทาน และสังขาร อันเป็นเหตุกระทำร่วมกันกับอวิชาเป็นต้นเหล่านั้น
 ที่สำเร็จในภพก่อน).

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น ของรูปฉันท์ ด้วยสภาวะว่าความเกิดขึ้น
 ได้แก่ความมีอยู่แห่งปัจจัยในภพนี้ อย่างนี้คือ ความเกิดขึ้นของรูปในภพนี้ ย่อมมี
 เพราะความเกิดขึ้นแห่งกพพิการาหารที่เป็นปัจจัยในปวัตติกาล. (ครั้น
 เมื่อกพพิการาหารถูกถือเอาแล้ว แม้อุตุและจิต ก็ย่อมเป็นอันถือเอา โดย
 ความเป็นปัจจัยในปวัตติกาลเสมอกัน เพราะเหตุนี้ ฟังทราบว่าการ
 เห็นความเกิดขึ้น โดยปัจจัย ของรูปอันมีสมุฏฐาน ๔ เป็นอันแจ่มแจ้งทีเดียว)

อธิบายสรุปว่า

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคืออวิชา ตัณหา อุปาทาน อันเป็นอดีตปัจจัย
 ในภพก่อน เป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นของปฏิสนธิและปวัตติกัมมชรูป
 ในภพนี้อันเป็นปัจจุบันอัทธา.

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคือกรรม และสังขาร อันเป็นอดีตปัจจัย ในภพก่อน เป็นกัมมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นของปฏิสนธิ และปวัตติกัมมรูป ในภพนี้อันเป็นปัจจุบันอัทธา.

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคือกพพิการาหารในภพนี้ เป็นรูปอาหารปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นและตั้งอยู่ของอาหารรูป โดยชนกปัจจัยและอุปถัมภกปัจจัย ตามสมควร และเป็นนิสัยยะ อาหาระ อตถิ อวิคตปัจจัย แก่ความตั้งอยู่ของรูป ที่มีสมุฏฐาน ๓ ที่เหลือ ในภพนี้อันเป็นปัจจุบันอัทธา โดยอุปถัมภกปัจจัย.

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคืออุตุในภพนี้ เป็นนิสัยยะ อตถิและอวิคตปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นและตั้งอยู่ของอุตุรูป โดยชนกปัจจัยและอุปถัมภกปัจจัย ตามสมควร และเป็นนิสัยยะ อตถิ อวิคตปัจจัย แก่ความตั้งอยู่ของรูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ที่เหลือ โดยอุปถัมภกปัจจัย.

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคือจิตในภพนี้ เป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น แก่ความเกิดขึ้นของจิตตารูป โดยชนกปัจจัย.

โดยนิพัตติลักษณะคืออุปาทกขณะ

แม้เมื่อพระ โยคีเห็นอยู่ ซึ่ง นิพัตติลักษณะ (คือสังขตลักษณะ, อุปาทกขณะ) ชื่อว่า ย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น (อุทย) ของรูปขั้นธ (อันมีกรรม อาหาร อุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน ที่เป็นปัจจุบัน).

(“นิพุตติลักษณะ”ติอาทีนา กาลวเสน อุทยทสุสนมาห. ตตถ อทธานวเสน ปเคว อุทยํ ปสุสิตวา ฐิโต อิธ สนุตติวเสน ทิสฺวา อนุกกเมน ขณวเสน ปสุสติ. มหาฎีกา ข้อ ๗๒๔ หน้า ๔๖๕

ด้วยคำมีอาทิว่า นิพัตติลักษณะ ท่านกล่าวถึงการเห็นความเกิดขึ้น ด้วยอำนาจอุปาทกกาล. ในการเห็นความเกิดขึ้นด้วยอำนาจอุปาทกกาลนั้น พระ โยคีตั้งอยู่เห็นแล้วซึ่งอุทยะของรูปขั้นธ ด้วยอำนาจ(ปัจจุบัน)อัทธาณะ ก่อนทีเดียว เห็นแล้วด้วยอำนาจสันตติ ย่อมเห็นซึ่งอุทยะของรูปขั้นธ (ที่เป็นปัจจุบัน)ด้วยอำนาจขณะตามลำดับ ในนิพัตติลักษณะนี้

นิพพุตติลักษณะ อทธานุตติขณวเสน รูปสุส อุปปาทำ.

(อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕๐)

บทว่า นิพพุตติลักษณะ ได้แก่ ความเกิดขึ้นของรูป ด้วยอำนาจอัทธา สันตติ และขณะ).

พระโยคีเมื่อเห็นอยู่ ซึ่งความเกิดขึ้น ของรูปขั้น ซึ่งว่าย่อมเห็นลักษณะ ๕ เหล่านี้ ได้แก่ลักษณะกล่าวคือความมีอยู่แห่งปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้คือ อวิชา ตัณฑหา กรรม อาหาร(ปัจจัยลक्षण) และนิพพุตติลักษณะ(สงขตลक्षण)ของรูป.

อวิชาเป็นต้น ชื่อว่า ลักษณะ

อวิชาทโยปี หิ รูปสุส อุทโย ลกขียติ เอเตหิติ ลกขณานิ. นิพพุตติ ปน สงขตลक्षणเมว, ตปี สงขตนุติ ลกขียติ เอเตนาติ ลกขณั. (อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕๐)

ความเกิดขึ้น ของรูป อันโยคีย่อมกำหนดรู้ ด้วยธรรมที่เป็นเหตุมีอวิชา เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมที่เป็นเหตุมีอวิชาเป็นต้น ชื่อว่า ลักษณะ(อวิชา เป็นต้นเป็นเครื่องกำหนดรู้ซึ่งความเกิดขึ้นของรูป).

นิพพุตติ เป็นสังขตลักษณะนั่นเอง,แม้นิพพุตติที่เป็นสังขตลักษณะนั้น ชื่อว่า ลักษณะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดรู้ว่าเป็นธรรมอันปัจจัยปรุงแต่ง.

ความดับไปของรูปขั้น

เพราะความไม่มีอยู่แห่งปัจจัยทั้งหลาย

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความสิ้นไป(วຍ) ของรูปขั้น ด้วยสภาวะว่า ความดับไปได้แก่ความไม่มีอยู่แห่งปัจจัย ของรูปที่จักเกิดขึ้น ในอนาคตภพ อย่างนี้คือ ความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาตนิโรธ,อัจจนตนิโรธ) ของรูป ที่เป็นอนาคตภพ ย่อมมี เพราะความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาตนิโรธ) แห่งอวิชาในภพนี้ที่เป็นปัจจัยแก่อนาคตภพ ด้วยอรรถตมรรคญาณ. เพราะความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาตนิโรธ) แห่งตัณฑหา

ด้วยอรรถมรรคญาณ. เพราะความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ)
แห่งกรรม ด้วยอรรถมรรคญาณ.

**นิโรธ เจตถ อนาคตปฏิสนธิปัจจุยานํ อิธ อวิชาตณฺหามุมนํเยว
นิโรธ. (อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕๐)**

ก็ ในความดับปัจจัยนี้ นิโรธได้แก่ ความดับไปของอวิชา ตัณหา
และกรรมนั่นเอง ในภพนี้ ที่เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอนาคต.

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความสิ้นไป ของรูปขันธ์ ด้วยสภาวะว่าความดับไป
ได้แก่ความไม่มีอยู่แห่งปัจจัยของ รูปที่จักเกิดขึ้น ในอนาคตภพ อย่างนี้คือ
ความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น (อนุปปาทนิโรธ, อัจจันตนิโรธ) ได้แก่ความไม่มีอยู่
ของรูปที่มีสมุฏฐานนั้น ย่อมมี เพราะความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น
(อนุปปาทนิโรธ) ได้แก่ความไม่มีอยู่ แห่งกพพิการาหารอันเป็นปัจจัย
ในปวัตติกาล.

โดยวิปริณามลักษณะคือภังคขณะ

แม้เมื่อพระโยคีเห็นอยู่ ซึ่งวิปริณามลักษณะ(คือสังขตลักษณะ, ภังคขณะ)
ชื่อว่า ย่อมเห็น ซึ่งความสิ้นไป(วณฺ) ของรูปขันธ์(อันมีกรรม อาหาร อุตฺและจิต
เป็นสมุฏฐาน ที่เป็นปัจจุบัน).

(วิปริณามลกฺขณนฺติ ภงฺกกาลวเสน เตสํ วยทสฺสนํ. ตสฺมา ตํ
อทฺฐาวเสน ปเคว ปสฺสิตฺวา ฐิโต อิธ สนฺตติวเสน ทิสฺวา อนุกกเมเน ขณฺวเสน
ปสฺสติ. มหาฎีกา ข้อ ๗๒๔ หน้า ๔๖๕

บทว่า วิปริณามลกฺขณนฺติ ได้แก่การเห็นความสิ้นไป ของขันธ์ทั้งหลาย
เหล่านั้น ด้วยอำนาจภังคกาล. เพราะเหตุฉะนั้น พระโยคีตั้งอยู่เห็นแล้ว ซึ่งวณะนั้น
ของรูปขันธ์ ด้วยอำนาจอัทธาก่อนทีเดียว เห็นแล้วด้วยอำนาจสันตติ
ย่อมเห็น ซึ่งวณะนั้น ของรูปขันธ์(ที่เป็นปัจจุบัน) ด้วยอำนาจขณะตามลำดับ
ในวิปริณามลกฺขณนฺติ

วิปริณามลักษณะนุติ อทฺธาสนฺตติขณฺวเสน รูปสุส ภฺงํ, ภฺงโคเยว
สฺงขตลกฺขณตฺตา ลกฺขณฺนุติ วุตฺโต.อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕๐

บทว่า วิปริณามลักษณะ ได้แก่ ความแตกดับ แห่งรูป ด้วยอำนาจอัทธา
สันตติและขณะ, ความแตกดับนั่นเองท่านเรียกว่าลักษณะ เพราะเป็น
สังขตลักษณะ).

พระโยคีเมื่อเห็นอยู่ ซึ่งความสิ้นไป ของรูปขั้น ซึ่งว่าย่อมเห็นลักษณะ
๕ เหล่านี้ ได้แก่ความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ) แห่งปัจจัย ๔
อย่างมีอวิชาเป็นต้น(ปัจจุยลกฺขณ) และความดับไปโดยขณะ (ขณ
นิโรธ,สฺงขตลกฺขณ) ของรูป.

ความเกิดขึ้นของเวทนาขั้น

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยทั้งหลาย

อย่างนั้นเหมือนกันคือ พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น(อุทฺย)
ของเวทนาขั้น ด้วยสภาวะว่า ความเกิดขึ้นได้แก่ความมีอยู่ แห่งปัจจัยในภพก่อน
อย่างนี้คือ ความเกิดขึ้นคือความมี ได้แก่ภาวะที่ได้ของเวทนาในภพนี้ ย่อมมี
เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชา ที่สำเร็จในภพก่อน. เพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา
ที่สำเร็จในภพก่อน. เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรมที่สำเร็จในภพก่อน.
(และแม้เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายมีอุปาทาน และสังขารอันเป็นเหตุ
กระทำร่วมกันกับอวิชาเป็นต้นเหล่านั้นที่สำเร็จในภพก่อน).

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น ของเวทนาขั้น ด้วยสภาวะว่า
ความเกิดขึ้นได้แก่ความมีอยู่ แห่งปัจจัยในภพนี้ อย่างนี้คือ ความเกิดขึ้น
คือความมี ได้แก่ภาวะที่ได้ของเวทนาในภพนี้ ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้น
แห่งผัสสะที่เป็นปัจจัยในปวัตติกาล.

อธิบายสรุปว่า

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคืออวิชา ตัณหา อุปาทาน ในภพก่อน เป็นอุปนิสัยปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นคือความมี ได้แก่ภาวะที่ได้ของปฏิสนธิและปวัตติวิบากเวทนาขั้นในภพนี้อันเป็นปัจจุบันอัทธา.

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคือกรรม และสังขาร ในภพก่อน เป็นกัมมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นคือความมี ได้แก่ภาวะที่ได้ของปฏิสนธิ และปวัตติวิบากเวทนาขั้นในภพนี้อันเป็นปัจจุบันอัทธา.

เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยคือสัมผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสสะเป็นต้นในภพนี้ เป็นสหชาติปัจจัย อุปนิสัยปัจจัยเป็นต้น แก่ความเกิดขึ้นคือความมี ได้แก่ภาวะที่ได้ของเวทนาขั้น อันมีประเภทแห่งจักขุสัมผัสสะเวทนาเป็นต้น หรือประเภทแห่งเวทนา ๓ มีสุขเวทนาเป็นต้น ในภพนี้อันเป็นปัจจุบันอัทธา.

โดยนิพัตติลักษณะคืออุปาทกขณะ

แม้เมื่อพระ โยคีเห็นอยู่ ซึ่งนิพัตติลักษณะ (คือสังขตลักษณะ, อุปาทกขณะ) ชื่อว่า ย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น (อุทย) ของเวทนาขั้น (ที่เป็นปัจจุบัน). (ด้วยคำมีอาทิว่า นิพัตติลักษณะ ท่านกล่าวถึงการเห็น ความเกิดขึ้นด้วยอำนาจอุปาทกาล. ในการเห็นความเกิดขึ้นด้วยอำนาจ อุปาทกาลนั้น พระ โยคีเห็นแล้วซึ่งอุทยะ ของเวทนาขั้น ด้วยอำนาจ (ปัจจุบัน)อัทธานะก่อนทีเดียว เห็นแล้วด้วยอำนาจสันตติ ย่อมเห็นซึ่งอุทยะ ของเวทนาขั้น (ที่เป็นปัจจุบัน) ด้วยอำนาจขณะตามลำดับ ในนิพัตติลักษณะนี้).

พระ โยคีเมื่อเห็นอยู่ ซึ่งความเกิดขึ้น ของเวทนาขั้น ชื่อว่าย่อมเห็น ลักษณะ ๕ เหล่านี้ (ได้แก่ลักษณะกล่าวคือความมีอยู่แห่งปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้ คือ อวิชา ตัณหา กรรม ผัสสะ และนิพัตติลักษณะของเวทนา).

เอส นโย เวทนาทฺชฺชฺชาทิสฺส อโย ปน วิเสโส, อรูปทฺชฺชฺชานํ อุตฺตมุตฺตมุตฺตมุตฺตม
 อทฺธาสนฺตติวเสน, น ขณฺวเสน .

(อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕๐)

ในเวทนาขั้นเป็นต้น ก็มีนัยนี้. ส่วน ความแตกต่างกันมีดังนี้ คือ
 การเห็นความเกิดขึ้นและดับไป ของอรูปรูปขั้นทั้งหลาย ย่อมมี ด้วยอำนาจอัทธา
 และสันตติ, มิใช่ด้วยอำนาจขณะ.

อรูปานํ อติลหุปริวตฺติตฺตฺตา ขณฺวเสน ทสฺสนํ ปฏฺิเสเชติ "น
 ขณฺวเสนา"ติ. (คณฺฐิ ข้อ ๕๐ หน้า ๑๘๘)

ท่านอาจารย์ปฏิเสธการเห็น ด้วยอำนาจขณะ เพราะรูปทั้งหลาย
 เปลี่ยนแปลงรวดเร็วยิ่งนัก จึงกล่าวว่า "มิใช่ด้วยอำนาจขณะ"ดังนี้.

ความดับไปของเวทนาขั้น

เพราะความไม่มีอยู่แห่งปัจจัยทั้งหลาย

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความสิ้นไป(วโย) ของเวทนาขั้น ด้วยสภาวะว่า
 ความดับไปได้แก่ความไม่มีอยู่แห่งปัจจัย ของเวทนาที่จักเกิดขึ้น ในอนาคตภพ
 อย่างนี้คือ ความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ, อัจจันตนิโรธ) ได้แก่
 ภาวะที่ไม่ได้ ของเวทนาที่เป็นอนาคตภพ ย่อมมี เพราะความดับไป
 คือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ) แห่งอวิชชา ด้วยอรหัตตมรรคญาณ.
 เพราะความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ) แห่งตัณหา
 ด้วยอรหัตตมรรคญาณ. เพราะความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ)
 แห่งกรรม ด้วยอรหัตตมรรคญาณ.

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความสิ้นไป ของเวทนาขั้น ด้วยสภาวะว่า
 ความดับไป ได้แก่ความไม่มีอยู่แห่งปัจจัย ของเวทนาที่จักเกิดขึ้น ในอนาคตภพ
 อย่างนี้คือ ความดับไป คือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ, อัจจันตนิโรธ)
 ได้แก่ภาวะที่ไม่ได้ ของเวทนาที่มีสมุฏฐานนั้น ย่อมมี เพราะความดับไป
 คือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ) ได้แก่ความไม่มีอยู่แห่งผัสสะที่เป็นปัจจัย
 ในปวัตติกาล.

โดยวิปริณามลักษณะคือภังคขณะ

แม้เมื่อพระโยคีเห็นอยู่ ซึ่งวิปริณามลักษณะ(คือสังขตลักษณะ,ภังคขณะ) ชื่อว่า ย่อมเห็น ซึ่งความสิ้นไป(วณฺ) ของเวทนาชั้น(ที่เป็นปัจจุบัน). (บทว่า วิปริณามลักษณะ ได้แก่การเห็นความสิ้นไป ของชั้นทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยอำนาจภังคกาล. เพราะเหตุนั้น พระโยคีเห็นแล้ว ซึ่งวณฺนั้น ของเวทนาชั้น ด้วยอำนาจอัทธาก่อนทีเดียวก่อน เห็นแล้วด้วยอำนาจสันตติ ย่อมเห็นซึ่งวณฺ ของเวทนาชั้น(ที่เป็นปัจจุบัน)ด้วยอำนาจขณะตามลำดับ ในวิปริณามลักษณะนี้).

พระโยคีแม้เมื่อเห็นอยู่ ซึ่งความสิ้นไป ของเวทนาชั้น ชื่อว่าย่อมเห็น ลักษณะ ๕ เหล่านี้(ได้แก่ความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ) แห่งปัจจัย ๔ อย่างมีอวิชาเป็นต้น และความดับไปโดยขณะ(ขณนิโรธ) ของเวทนา).

สัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญาณชั้น

สำหรับสัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญาณชั้น ก็เหมือนอย่าง กับเวทนาชั้น. ส่วน ความแตกต่างกัน ของวิญญาณชั้น ย่อมมี ฐานะแห่งผัสสะคือ

“นามรูปสมุทथा วิญญาณสมุทโยติ ปจฺจยสมุทฺทญฺเฐน วิญฺญาณกฺขนฺธสุส อุตฺถํ ปสฺสตี. นามรูปนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธติ ปจฺจยนิโรธญฺเฐน วิญฺญาณกฺขนฺธสุส วณฺํ ปสฺสตี.

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น ของวิญญาณชั้น ด้วยสภาวะว่า ความเกิดขึ้นได้แก่ความมีอยู่ แห่งปัจจัยในภพนี้ อย่างนี้คือ ความเกิดขึ้น คือความมี ได้แก่ภาวะที่ได้ของวิญญาณในภพนี้(อันเป็นปัจจุบันอัทธา) ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้น แห่งนามรูปที่เป็นปัจจัยในปวัตติกาล.

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความสิ้นไป ของวิญญาณชั้น ด้วยสภาวะว่า ความดับไป ได้แก่ความไม่มีอยู่แห่งปัจจัย ของวิญญาณชั้น ที่จักเกิดขึ้น ในอนาคตภพ(อันเป็นอนาคตอัทธ)อย่างนี้คือ ความดับไป คือ ความไม่เกิดขึ้น(อนุปปาทนิโรธ, อัจจันตนิโรธ) ได้แก่ภาวะที่ไม่ได้

ของวิญญานที่มีสมุฏฐานนั้น ย่อมมี เพราะความดับไปคือความไม่เกิดขึ้น (อนุปปาทนิโรธ) ได้แก่ความไม่มีอยู่แห่งนามรูปที่เป็นปัจจัยในปวัตติกาล” ดังนี้.

พระโยคีย่อมกระทำ ซึ่งมนสิการ โดยพิศดาร คือโดยปัจจัยว่า

ความเกิดขึ้นของขั้น ๕ ย่อมมีแม้เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชาเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้, ความสิ้นไปคือความไม่เกิดขึ้นของขั้น ๕ แม้เพราะความดับไปแห่งอวิชาเป็นต้นตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้.

และพระโยคีแม่เมื่อเห็น ซึ่งนิพัตติลักษณะ ตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่าย่อมกระทำ ซึ่งมนสิการ โดยพิศดาร คือโดยขณะว่า ขั้น ๕ ย่อมเกิดขึ้น, พระโยคีแม่เมื่อเห็น ซึ่งวิปริณามลักษณะ ตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่าย่อมกระทำ ซึ่งมนสิการ โดยพิศดาร คือโดยขณะว่า ขั้น ๕ ย่อมสิ้นไป.

อธิบายผัสสะ และนามรูป เป็นปัจจัย

อภัย ปน วิเสโส :- “มุฏฐุ ภูภุจเว เวเทติ, มุฏฐุ สลชานาติ, มุฏฐุ เจเตตี”ติ (ส.สพ.๑๘/๕๓/๖๕), “กตมา ผสฺสปจฺจยา เวทนา ? จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา, จกฺขุสมฺผสฺสชา สลฺญา, จกฺขุสมฺผสฺสชา เจตนา”ติ(วิ.๓๕/๑๕,๒๑,๒๓๑/๕,๘,๑๖๒) จ วจนโต ผสฺโส เวทนาสลฺญาสงฺขารกฺขนฺธานํ ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา จ เตลํ นิโรโธ,

มหาปทาน(ที.มหา.๑๐/๕๘/๒๘) มหานิทานสุตฺเตสุ(ที.มหา.๑๐/๕๖/๕๐) อภิธมฺเม(กถา. ๓๓/๗๑๕/๔๒๔) จ อญฺญมญฺญปจฺจยวาเร “นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สพายตน์, สพายตน์ปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺข-โทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตฺตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺภูโย โหตี”ติ วจนโต นามรูปํ วิญฺญาณสฺส ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา ตสฺส นิโร โธติ วุตฺตํ “ผสฺสสมฺภูยา เวทนาสมฺภูโย”ติอาทิ.

ส่วน นี้เป็นความแตกต่างกัน :- ผัสสะ เป็นปัจจัยในปวัตติกาล
แก่เวทนาขั้น สัญญาขั้นและสังขารขั้น โดยพระวณะในส.สพ.ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนา ย่อมเสวย ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ,”
สัญญา ย่อมหมายรู้จำ ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ, เจตนา ย่อมสืบต่อ
ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ”ดังนี้.

พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า **มุฏฐิ** อุปโยคตเถ ปจฺจตฺตํ, ผสฺเสน มุฏฐิเมว
โคจรํ เวทนา เวเทติ, เจตนา เจเตติ, สัญญา สยฺชานาตีติ อตฺโถ.

พระบาลีบทว่า **มุฏฐิ** เป็นปฐมวิภक्ति ลงในอรรถกถาวิภक्ति, ความว่า เวทนา
ย่อมเสวย ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ, สัญญา ย่อมหมายรู้จำ ซึ่ง
อารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ, เจตนา ย่อมสืบต่อ ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบ
ด้วยผัสสะ.

ด้วยประการฉะนี้ ในสูตรนี้ ขั้น ๓๐ ถ้วน เป็นอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้,
คืออย่างไร ? เฉลยว่า ในจักขุทวารก่อน จักขุวัตถุ และรูปารมณ์ เป็นรูปขั้น,
ขั้นใด ย่อมเสวย ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ เพราะเหตุนั้น ขั้นนั้น
เป็นเวทนาขั้น, ขั้นใด ย่อมหมายรู้จำ ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ
เพราะเหตุนั้น ขั้นนั้น เป็นสัญญาขั้น, ขั้นใด ย่อมสืบต่อ ซึ่งอารมณ์
ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ เพราะเหตุนั้น ขั้นนั้น เป็นสังขารขั้น,
ขั้นใด ย่อมรู้พิเศษ ซึ่งอารมณ์ที่ถูกกระทบด้วยผัสสะ เพราะเหตุนั้น ขั้นนั้น
เป็นวิญญาณขั้น. แม้ในทวาร ๔ ที่เหลือ ก็มีนัยนี้แน่นอนแหละ.

แม้ในมโนทวาร ทหยวัตถุรูป เป็นรูปขั้น โดยส่วนเดียว, ครั้นเมื่ออารมณ์
โดยรูปธรรมมีอยู่ แม้รูปอารมณ์ ก็เป็นรูปขั้น. ฉะนั้น ขั้น ๕ ในทวาร ๖
เป็นขั้น ๓๐ ถ้วน. แต่ เมื่อว่าโดยสังเขป ขั้น ๓๐ เหล่านั้น เป็นขั้น ๕ เท่านั้น
แม้ในทวาร ๖ .

และโดยพระวณะในอภิธรรมวิภังค์ว่า “เวทนา ย่อมมี เพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย เป็นไฉน ? คือ เวทนา ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสผัสสะ, สัญญา ที่เกิด
เพราะจักขุสัมผัสผัสสะ, เจตนา ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสผัสสะ”ดังนี้, และความดับไป
ของเวทนาขั้น สัญญาขั้นและสังขารขั้นเหล่านั้น เพราะความดับไป

แห่งผัสสะที่ปัจจัยในปวัตติกาลนั้น.

ในมหาปทานสูตร มหานิทานสูตร และในอภิธรรมกถาวัตถุ ที่เป็นวาระแห่งอัญญมัญญปัจจัย นามรูป เป็นปัจจัยในปวัตติกาล แก่วิญญาณ โดยพระวจนะว่า “วิญญาณ ย่อมมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ,นามรูป ย่อมมี เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย, สพายตนะ ย่อมมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ,ผัสสะ ย่อมมี เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย, เวทนา ย่อมมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ตัณหา ย่อมมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย, อุปาทาน ย่อมมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย, ภพ ย่อมมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย, ชาติ ย่อมมี เพราะภพเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะ... ย่อมมี เพราะชาติเป็นปัจจัย. ฯ” ดังนี้, ความดับไป ของวิญญาณนั้น เพราะความดับไปแห่งนามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวคำมีอาทิว่า “ความเกิดขึ้นของเวทนา เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ”ดังนี้.

อธิบายการเห็นความเกิดขึ้น(อุทยะ) และความสิ้นไป(วยะ)ของขั้น ๕

เอตถ จ เกจิ ตาว อาหุ “อรุปกฺขนฺธานํ อุทยพฺพยทสฺสนํ อทฺธาสนฺตติวเสเนว, น ขณฺวเสนา”ติ. เตสํ มเตน ขณฺ โต อุทยพฺพยทสฺสนเมว น ลียา.

อปเร ปนาหุ “ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสเน อตีตาทีวิภาคํ อนามลิตฺวา สพฺพสาธาธโร อวิชฺชาทีปจฺจยา เวทนาสมฺภวํ ลพฺภมานตํ ปสฺสตี, น อุปฺปาทํ. อวิชฺชาทีอภาเว จ ตสฺสา อสมฺภวํ อลพฺภมานตํ ปสฺสตี, น ภงฺกํ.

ขณฺโต อุทยพฺพยทสฺสเน ปจฺจูปฺปนฺนํ อุปฺปาทํ, ภงฺกณฺจ ปสฺสตี”ติ, ตํ ยุตฺตํ.

สนฺตติวเสน หิ รูปรูปรคมฺเม อุทยโต วยโต จ มนสิกโรนฺตสฺส อนุกฺกเมน ภาวนาย พลปฺปตฺตกาเล ญาณสฺส ติกฺขวิสทภาวปฺปตฺติยา ขณฺ โต อุทยพฺพยา อุปฺภูทฺทหนฺตีติ.

อยณฺหิ ปฐฺมํ ปจฺจยโต อุทยพฺพยํ มนสิกโรนฺโต อวิชฺชาทีเก ปจฺจยทมฺเม วิสฺสชฺเชตฺวา อุทยพฺพยวฺนฺเต ขนฺเช กเหตุวา เตสํ ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสนมฺเขน ขณฺ โตปี อุทยพฺพยํ มนสิกโรติ.

ตสฺส ยทา ญฺาณํ ติกขํ วิสทํ หุตฺวา ปวตฺตติ, ตทา รูปรูปรชฺมา ขณฺ ขณฺ
อุปฺปชฺชนฺตา ภิชฺชนฺตา จ หุตฺวา อุปฺปชฺชฺหนฺติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๒๔ หน้า ๔๖๖)

ก็ ในอุทฺถยพฺพญฺาณํนี้ เกจิอาจารย์บางพวก(คืออฎฐกถาปฎิสังฆิทามรรค)
กล่าวไว้ก่อนว่า“การเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป ของอรูปรูปรชฺมาทั้งหลาย
ย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งอัทธาและสันตติเท่านั้น, มิใช่ ด้วยอำนาจแห่งขณฺะ”ดังนี้.
ด้วยมติ ของเกจิอาจารย์เหล่านั้น การเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป
ของอรูปรูปรชฺมาทั้งหลาย ไม่พึงมีแน่นอน โดยขณฺะ (เป็นอันทราบได้ว่า
ส่วน รูปรูปรชฺมา เห็นได้โดยขณฺะดังที่ท่านอฎฐกถาปฎิสังฆิทากล่าวว่า
"นิพฺพตฺติลฺกขณฺฺนฺติ อทฺธาสนฺตติขณฺฺวเสน รุปรสฺส อุปฺปาทํ",อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕๐)

ส่วน อปเรจารย์อีกพวกหนึ่งท่านกล่าวว่า “ ท่านพระสารีบุตรมิได้ระบุ
ถึงขั้นที่จำแนกเป็นอดีตเป็นต้น(คือ โดยโอกาส ๑๑ ,กล่าวแต่ว่า ปจฺจุปฺปนฺนาณํ
ธฺมฺมานํ วิปริณามานุสฺสเน ปญฺญา อุทฺถยพฺพยานุสฺสเน ญฺาณํ) ในการเห็น
ความเกิดขึ้น และความสิ้นไป โดยปัจฉย พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความมีของเวทนา
คือภาวะที่ได้เวทนา(เวทนาสมฺภวํ ลพฺภฺมานตํ) เพราะอวิชาเป็นต้นเป็นปัจฉย
โดยสาธารณะ แก่ขั้นทั้งปวง, ย่อมไม่เห็น ซึ่งอุปาทขณฺะของเวทนาฯ อนึ่ง
พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งความไม่มีคือภาวะที่ไม่ได้ ของเวทนานั้น(ตสฺสา อสมฺภวํ
อลพฺภฺมานตํ) ในเพราะความไม่มีอวิชาเป็นต้น, ย่อมไม่เห็นซึ่งภังคขณฺะ
ของเวทนาฯ

พระโยคีย่อมเห็น ซึ่งอุปาทขณฺะและภังคขณฺะ ของขั้นทั้งหลาย
ที่เป็นปัจจุบัน ในการเห็นความเกิดขึ้นและความสิ้นไป โดยขณฺะ”ดังนี้,
คำของอปเรจารย์อีกพวกหนึ่งนั้น สมควรแล้ว.(ขณฺโตของอฎฐกถา อุทฺถยพฺพทสฺส
เน ปจฺจุปฺปนฺนาณํของพระสารีบุตร อุปฺปาทํ, ภงฺคณฺจ ปสฺสตี”ติ, ตํ ยุตฺตํ).

เป็นความจริงว่า เมื่อพระโยคีกำลังมนสิการ โดยความเกิดขึ้น

และโดยความสิ้นไป ในรูปธรรมและอรูปรธรรม ด้วยอำนาจ(ปัจจุบัน)สันตติ, ความเกิดขึ้นและความสิ้นไป(ในขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบัน) โดยขณะ ย่อมปรากฏ เพราะการถึงภาวะที่กล้าแกร่ง และผ่อนคลาย ของญาณ ในกาลถึงกำลัง แห่งภาวนา ตามลำดับ.

เพราะว่า พระโยคินี้ กำลังมโนมติการ ซึ่งความเกิดขึ้นและความสิ้นไป โดยปัจจัย เป็นปฐมก่อน จึงปล่อยแล้วซึ่งปัจจัยธรรมทั้งหลาย มีอวิชาเป็นต้น แล้วยึดถือเอาขั้นทั้งหลาย ที่มีความเกิดขึ้นและความสิ้นไป ย่อมมโนมติการ ถึงความเกิดขึ้นและความสิ้นไป แม้โดยขณะ ด้วยเหตุคือการเห็นความเกิดขึ้น และความสิ้นไป โดยปัจจัย ของขั้นทั้งหลายเหล่านั้น.

ในกาลใด ญาณของพระโยคินั้น เป็นสภาวะที่กล้าแกร่ง ผ่อนคลาย ย่อมเป็นไป, ในกาลนั้น รูปธรรมและอรูปรธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เป็นสภาวะที่เกิดขึ้น(อุปาทกขณะ) และเป็นสภาวะที่แตกไป(ภังคขณะ) ในทุก ๆ ขณะ.

เอส นโย เวทนาทุกขุชาทิสฺส. อัย ปน วิเสโส, อรูปทุกขุชานํ อุตฺถพฺพทฺสสนํ อทฺธาสนฺตติวเสน, น ขณฺวเสน .

(อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕๐)

ในเวทนาขั้นเป็นต้น ก็มีนัยนี้. ส่วน ความแตกต่างกันมีดังนี้ คือ การเห็นความเกิดขึ้นและดับไป ของอรูปรขั้นทั้งหลาย ย่อมมี ด้วยอำนาจอัทธา และสันตติ, มิใช่ด้วยอำนาจขณะ.

อรูปรานํ อติลหุปริวตฺติตฺตฺตา ขณฺวเสน ทฺสสนํ ปฏฺิเสเชติ "น ขณฺวเสนา"ติ. (คณฺฐิ ข้อ ๕๐ หน้า ๑๘๘)

ท่านอาจารย์ปฏิเสศการเห็น ด้วยอำนาจขณะ เพราะอรูปรทั้งหลาย เปลี่ยนแปลงรวดเร็วยิ่งนัก จึงกล่าวว่า "มิใช่ด้วยอำนาจขณะ" ดังนี้.

ประเภทแห่งสัจจะเป็นต้นปรากฏ

เมื่อพระโยคินั้น มนสิการอยู่ อย่างนี้ อุทฺยัพพญาณ ย่อมเป็นสภาวะผ่องใส อย่างยิ่งว่า “คงได้รู้มาว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ไม่มี ย่อมมีขึ้น, มีแล้ว ย่อมดับไป ด้วยประการแห่งปัจจัยมีวิชาเป็นต้นเหล่านี้” ดังนี้. เมื่อพระโยคินั้น เห็นอยู่ ซึ่งความเกิดขึ้นและความสิ้นไป โดย ๒ ประการ คือ โดยปัจจัย และโดยขณะ นั้นเองอย่างนี้ ประเภทแห่งสัจจะ ๔ มีสมุทัยสัจจ์ ทุกขสัจจ์ นิโรธสัจจ์ และมรรคสัจจ์, ประเภทแห่งอนุโลมและปฏิโลม ปฏิจจสมุปบาท รวมทั้งปฏิจจสมุปป็นนะ, ประเภทแห่งนัย ๔ มีเอกัตตนัย นานัตตนัย อหยาปนัย และเอวํธัมมตายนัย, และประเภทแห่งลักษณะ ๕ มีอนัตตลักษณะ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ สภาวลักษณะ และสังขตลักษณะ ย่อมเป็นอันปรากฏ.

เป็นความจริงว่า พระโยคินั้น ย่อมเห็นความเกิดขึ้น ของขั้นทั้งหลาย เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชาเป็นต้น และเห็นความดับไปของขั้นทั้งหลาย เพราะความดับไปแห่งอวิชาเป็นต้น ด้วยญาณใด, นี้ เป็นการเห็นความเกิดขึ้น และความสิ้นไปของขั้นทั้งหลาย โดยปัจจัย แห่งพระโยคินั้น.

ส่วน พระโยคีเมื่อเห็น นิพพิตติลักษณะ และวิปริณามลักษณะ ชื่อว่าย่อมเห็นความเกิดขึ้นและความสิ้นไปของขั้นทั้งหลาย ด้วยญาณใด, นี้ เป็นการเห็นความเกิดขึ้นและความสิ้นไปของขั้นทั้งหลาย โดยขณะ แห่งพระโยคินั้น. เพราะว่า นิพพิตติลักษณะ มีในอุปปัตติขณะนั้นเอง (คือในอุปปาทขณะของนามรูป). และวิปริณามลักษณะมีในภังคขณะ (คือขณะที่แตกดับของนามรูปอันเดียวกันกับอุปปาทขณะ, มิใช่เห็นอุปปาทขณะของนามรูปหนึ่ง และเห็นภังคขณะของนามรูปอื่น).

นิพพัตติลักษณะและวิปริณามลักษณะมีในนามรูปเดียวกัน

เอตถ จ ยถา อวิชชาทิสมุตยนิโรธโต ขนุชานํ สมุตยนิโรธสุส
 อญญตฺตา “อวิชชาสมุตยา รูปสมุตโย”ติอาทิวจนเภโท กโต, น เหวํ
 นิพพตฺติวิปริณามลกฺขณฺเหติ ขนุชานํ อุทฺยพฺพยสุส เภโท อตฺถิ อภินฺนาธิกฺรณฺตฺตาติ
 “นิพพตฺติลกฺขณวิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสนฺโต ขนุชานํ อุทฺยพฺพยํ ปสฺสตี”ติ
 วจนเภทํ อกตฺวา วุตฺตํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๒๖)

ก็ ในที่นี้ ท่านพระสารีบุตรได้กระทำความต่างกันแห่งคำมีอาทิว่า
 “ความเกิดขึ้นของรูป ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชา”ดังนี้
 เพราะความเกิดขึ้นและความดับไปของจันท์ทั้งหลายเป็นอย่างอื่น
 จากความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งอวิชาเป็นต้น ฉะนั้น, ความต่างกัน
 แห่งความเกิดขึ้นและความดับไปของจันท์ทั้งหลาย โดยนิพพัตติลักษณะ
 และวิปริณามลักษณะ ไม่มี เพราะอริกณะไม่แตกต่างกัน(คือเป็นความเกิดดับ
 ในนามรูปเดียวกัน) เหมือนนั้นนั่น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้
 โดยไม่กระทำความต่างกันแห่งคำว่า “พระโยคีเมื่อเห็นนิพพัตติลักษณะ
 และวิปริณามลักษณะ ชื่อว่า ย่อมเห็นความเกิดขึ้น และความสิ้นไป
 ของจันท์ทั้งหลาย”ดังนี้.

อุทฺยวยมตฺตคฺคหณฺณเจตฺถ อุทฺยพฺพยทสฺสนวเสเนว อิมสุส ญฺาณสุส
 ปวตฺตนโต, น จิตฺติกฺขณสุส อภาวา.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๓๐ หน้า ๔๗๐)

อนึ่ง ในอุทฺยพฺพยญฺาณนี้ การถือเอาเพียงศัพท์ว่าความเกิดขึ้น(อุทฺย)
 และความดับไป(วย) เพราะความเป็นไป ของญฺาณนี้ ย่อมมีด้วยอำนาจแห่ง
 การเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปเท่านั้น, มิใช่เพราะความไม่มี แห่งจิตฺติขณฺ.

(ก็ประเภทแห่งสัจจะเป็นต้นปรากฏอย่างไร พึงดูคำอธิบายในวิสุทฺธิมรรค)

ประเภทแห่งลักษณะ ๕ ประการปรากฏ

ปัจจัยโต จสฺส อุทฺยทสฺสเนน อนตฺตลกฺขณํ ปากฺกํ โหติ ฐมฺมานํ
 นีรีหคตฺตปัจจัยปฏิพัทฺทชฺวตฺติดาวโพรโต. ฆณฺโต อุทฺยพฺพทสฺสเนน อนิจฺจลกฺขณํ
 ปากฺกํ โหติ หุตฺวา อภาวาวโพรโต, ปุพฺพนฺตฺตาปรนฺตฺตวิเวกาวโพรโต จ.
 ทุกฺขลกฺขณมฺปิ ปากฺกํ โหติ อุทฺยพฺพเยหิ ปฏิปฺพนาวโพรโต. สภาวลกฺขณมฺปิ ปากฺกํ
 โหติ อุทฺยพฺพปริจฺฉินฺนาวโพรโต. สภาวลกฺขณํ **สขฺยตลกฺขณสฺส** ตาว
 กาลิกตฺตมฺปิ ปากฺกํ โหติ อุทฺยลกฺขณํ วยสฺส, วยลกฺขณํ จ อุทฺยสฺส อภา
 วาวโพรโต.

(วิ.ม. ข้อ ๓๓๐ หน้า ๓๐๔)

อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้น(แห่งขั้น ๕ ในปัจจุบัน) โดยปัจจัย
 ของพระโยคีนี้ **อนัตตลักษณะ** ย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ถึงภาวะที่
 สังขตธรรมทั้งหลายไม่คลาดเคลื่อนว่า “ครั้นเมื่อปัจจัยมีอยู่ สภาวะมีอยู่
 ความบังเกิดแห่งผลย่อมมีแน่นอน”ดังนี้ และเพราะหยั่งรู้ถึงภาวะที่สังขตธรรม
 ทั้งหลายมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยว่า “ครั้นเมื่อปัจจัยไม่มีอยู่ สภาวะไม่มีอยู่
 ความไม่มีแห่งผลย่อมมี”ดังนี้ พระโยคี เชื่อว่าย่อมยังอตฺตสฺสญฺญตฺตาให้แจ่มแจ้ง.

ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป(แห่งขั้น ๕) โดยขณะ
อนิจจลักษณะ ย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ถึงภาวะที่มีแล้ว ก็ไม่มี คือเกิดขึ้นแล้ว
 ก็ดับไปของสังขารทั้งหลาย และเพราะหยั่งรู้ถึงความสูญเปล่าแห่งสังขารทั้งหลาย
 ที่มีในส่วนอดีต และส่วนอนาคต เหตุว่าสังขารทั้งหลายไม่มีอยู่ในกาลก่อน
 และในกาลภายหลังจากปัจจุบันขณะทั้ง ๓ .

ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป(แห่งขั้น ๕) โดยขณะ
แม้ทุกขลักษณะ ย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ถึงความบีบคั้นเนื่องๆ
 โดยความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งสังขารทั้งหลาย. ความว่า สังขารทั้งหลาย
 เกิดขึ้นแล้ว ก็แตกไป เบื้องบนแต่ความเกิดขึ้น ย่อมถูกบีบคั้นแน่นอน
 โดยไม่มีระหว่างคั้น เพราะถึงระหว่างความตั้งลงแห่งชราและมรณะ

ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป(แห่งขั้น ๕) โดยขณะ อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะเท่านั้นย่อมเป็นอันปรากฏก็หาไม่, โดยที่แท้ แม้ลักษณะคือสภาวะ(สภาวะลกขณ) ที่หมายรู้กันว่าเป็นภาวะที่แข็งและภาวะที่ กระทบเป็นต้น ของปฐวีและผัสสะเป็นต้น ก็ย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ ถึงธรรมที่กำหนดไว้โดยความเกิดขึ้นและความดับไป.

แม้ภาวะที่สังขตลักษณะมีอุปปาทะเป็นต้น อันประกอบด้วยกาลเพียง เล็กน้อยเท่านั้นมีอุปปาทักขณะเป็นต้น ย่อมเป็นอันปรากฏ ในสภาวะลักษณะ เพราะหยั่งรู้ถึงความไม่มี แห่งความดับ ในขณะเกิดขึ้น และความไม่มี แห่งความเกิดขึ้น ในขณะดับ.

เมื่อพระโยคินั้น เป็นผู้มิประเททแห่งสังขะ ประเททแห่งปฏิจสมุปบาท ประเททแห่งนัย และประเททแห่งลักษณะปรากฏอย่างนี้ สังขารทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เป็นธรรมใหม่เป็นนิตยัตถิเยวว่า “ดังได้รู้มาว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้น, เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป” ดังนี้.

อนึ่ง สังขารทั้งหลาย ย่อมมิใช่ปรากฏเป็นธรรมใหม่เป็นนิตยัตถิเยว, โดยที่แท้ ย่อมปรากฏแม้ว่า เป็นธรรมตั้งอยู่ชั่วกาลเล็กน้อยเป็นปกติ เหมือนอย่าง หยดน้ำค้าง ในเวลาพระอาทิตย์ขึ้นเป็นต้น, ทั้งไม่ปรากฏเป็นธรรมตั้งอยู่ชั่วกาล เล็กน้อยเป็นปกติเพียงเท่านั้น โดยที่แท้ ย่อมปรากฏว่า เป็นธรรมไม่มีสาระ (อสุสारा) เพราะความไม่มีสภาวะอย่างนั้น(อตฺสภาวะตาย) เหมือนอย่างมายา คือการแสดงโดยความเป็นทองคำเป็นต้นในสิ่งที่มีใช่ทองคำเป็นต้น ด้วยกำลัง มนต์และโอศร เป็นต้น และเป็นธรรมปราศจากแก่นสาร(นิสสุสारा) เหมือนอย่าง ฟองน้ำ ตันกล้วยเป็นต้น.

ด้วยภาวนาวิธีที่เริ่มไว้ตามแนวแห่งนัยพระบาลีมีอาทิว่า “**ยงฺกิญฺจิจิ รูป อตฺตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ**” ในกลาปสัมมสนะ จนถึงการแทงตลอดความเกิดขึ้น และความสิ้นไป ๕๐ ถ้วน เพียงประมาณเท่านั้น เป็นอันพระโยคินี้ บรรลุญาณ ชื่อว่า อุทฺถัพพยานุปัสสนา ที่เป็นตรุณวิปัสสนาญาณเป็นปฐม เป็นญาณตั้งอยู่ เหนือตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วน โดยอาการคือการทำความเกิดขึ้นให้ประจักษ์ว่า

“ธรรมที่มีความแตกไปเป็นสภาวะนั่นเอง ย่อมเกิดขึ้น”, และโดยอาการคือการทำความ
ความสิ้นไปให้ประจักษ์ว่า“ธรรมนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเข้าถึง ซึ่งความแตกไป
โดยธรรมชาติของตน(เพราะไม่มีเหตุ แห่งความแตกพินาศ)”ดังนี้ ตามที่กล่าวแล้วนี้
(วรมุขี อุตตโน ฆมุตตย. ขณฺหิ อุกกเมน วินสฺสตีติ วุจฺจติ, ตมฺปิ อุตตโน ฆมุตตย เหว
วินสฺสตี อเหตุกตฺตา วินาสฺส, มหาฎีกา ข้อ ๗๓๑, หน้า ๔๗๑), เพราะการบรรลุธรรม
วิปัสสนาญาณ แห่งพระ โยคีโค พระ โยคินั้น ย่อมถึงการนับว่า เป็นอรัทธวิปัสสก
บุคคล(บุคคลผู้มีวิปัสสนาอันตนเริ่มปรารภแล้ว)

อรัทธวิปัสสกบุคคล

กลาปสมมุสนาทิวเสน ปวตฺตํ สมมุสนํ น นิปปริยาเยน วิปัสสนาสมมฺญญู
ลภติ, อุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนาทิวเสน ปวตฺตเมว ลภตีติ อาห “ยสฺสาธิกมา
อรัทธวิปัสสกโกติ สงฺขํ กจฺจตี”ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๓๑)

สัมมสนญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจกลาปสัมมสนะเป็นต้น
ย่อมไม่ได้สมัญญาว่าวิปัสสนา โดยตรง(แต่ได้โดยปริยาย), การพิจารณาที่เป็นไป
ด้วยอำนาจอุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนาเป็นต้นเท่านั้น ย่อมได้สมัญญาว่าวิปัสสนา
โดยตรง เพราะเหตุฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “เพราะการบรรลุ
ธรรมวิปัสสนาญาณ แห่งพระ โยคีโค พระ โยคินั้น ย่อมถึงการนับว่า
เป็นอรัทธวิปัสสกบุคคล”ดังนี้.

ตถา หิ สมมุสนญาณลาภี อรัทธวิปัสสกโกติ สงฺขุญฺ น กจฺจติ,
อุทฺยพฺพญาณาทิลาภีเยว ปน กจฺจติ. (มณิสารมณฺชฺสาฎีกา.หน้า ๔๖๓)

จริงโดยประการอย่างนั้น ผู้ได้สัมมสนญาณ ย่อมไม่ถึงการนับว่า
เป็นอรัทธวิปัสสกบุคคล, ส่วน ผู้ได้อุทฺยพฺพญาณเป็นต้นเท่านั้น ย่อมถึง
การนับว่าเป็นอรัทธวิปัสสกบุคคล.

วิ. อรัทธา วิปัสสนา เยนาคิ อรัทธวิปัสสกโก.(มณิสาร.ฎีกา ป.๗ ข้อ ๓๕)

วิปัสสนา อันตนเริ่มปรารภแล้ว ของบุคคลใด มีอยู่ เพราะเหตุฉะนั้น
บุคคลนั้น ชื่อว่า อรัทธวิปัสสกบุคคล.(ผู้มีวิปัสสนาอันตนเริ่มปรารภแล้ว)

ตรุณอุทฺตยพพยญาณ ๕๐ โดยพิศดาร

เป็นของสมุทฺยธมฺมานุปสฺสตีวาคคณเป็นต้น

สมุทฺยธมฺมานุปสฺสตี วา กายสฺมิมิ วิหฺรติ, วยธมฺมานุปสฺสตี วา กายสฺมิมิ วิหฺรติ,
สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสตี วา กายสฺมิมิ วิหฺรติ.

(ที.มหา./๑๐ มช.มุล./๑๒ สติปฏิฐานสูตร)

ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นเนื่องๆซึ่งธรรมคือความเกิดขึ้น (สมุทฺยธมฺมานุปสฺสตี) ในรูปกาย ย่อมอยู่บ้าง, เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นเนื่องๆซึ่งธรรมคือความเสื่อม ในรูปกาย ย่อมอยู่บ้าง, เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นเนื่องๆซึ่งธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อม ในรูปกาย ย่อมอยู่ บ้าง.

อรรถกถา

สมุทฺยธมฺมานุปสฺสตี วาติอาทิสฺส ปน “อวิชฺชาสมุทฺยา รูปสมุทโย”ติ อาทินา (ปฎิ. ม. ๓๑ อุทฺตยพพยญาณนิตฺเทศ) นเยน ปญฺจหากาเรหิ รูปกฺขนฺธสฺส สมุทโย จ วโย จ นีหริตพฺโพ. ตถุหิ สนฺธาย อธิ “สมุทฺยธมฺมานุปสฺสตี วา”ติอาทิ วุตฺตํ.

ส่วน ในพระบาลีบทว่า สมุทฺยธมฺมานุปสฺสตี วา - ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นเนื่องๆซึ่งธรรมคือความเกิดขึ้น เป็นต้น, อธิบายว่า ความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป ของรูปจันท์ โดยอาการ ๕ อย่าง ด้วยนัย เป็นต้นว่า "อวิชฺชาสมุทฺยา รูปสมุทโย - เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ความเกิดขึ้น ของรูปจันท์ ย่อมมี"(ปฎิ.ม.๓๑ อุทฺตยพพยญาณนิตฺเทศ) อันบัณฑิต ควรนำออกไป.

จริงทีเดียว คำเป็นต้นว่า "สมุทฺยธมฺมานุปสฺสตี วา - เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นเนื่องๆซึ่งธรรมคือความเกิดขึ้น ในกาย ย่อมอยู่บ้าง" ในอิริยาบถบรรพนี้ พระองค์ตรัสหมายเอา ซึ่งอาการอย่างนั้น.

ฎีกา

อาทินาติ เอตฺถ อาทิสทฺเทน ยถา “ตณฺหาสมุทฺยา กมฺมสมุทฺยา อาหารสมุทฺยา”ติ นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสสนฺโตปิ รูปกฺขนฺธสฺส อุทฺยํ ปสฺสตีติ อิมเม จตฺตารโ อาการา สงฺกยฺหนฺติ, เอวํ “อวิชฺชานโรธา รูปนโรธา”ติอาทโยปิ ปญฺจ อาการา สงฺกหิตาติ ทฎฺฐพฺโพ. เสถํ วุตฺตนยเมว.

ด้วย อาทิสัพท ในบทว่า อาทินา นี้ ท่านอาจารย์สงเคราะห์ อากาธ ๕ เหล่านี้ คือ ภิกษุยอมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้น ของรูปชั้นว่า “เพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา (๑) เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม(๑) และเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร(๑)” ดังนี้ รวมทั้งเห็นอยู่ ซึ่งนิพพิตติลักษณะ(๑) ฉันทิ, ฟังทราบ ว่า ท่านอาจารย์ ก็สงเคราะห์ แม้อากาธ ๕ มีอาทิว่า “เพราะความดับไปแห่งอวิชชา ความดับ ของรูป ย่อมมี” ฉันทัน (ในวชิรมมานุสสติ).

บทที่เหลือ มีนัยดังที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วนั้นแหละ. (ในอานาปานบรรพ)

อรรถกถาอธิบายพระบาลีบทว่า สมุททวยชมนุสสนาปสุตตี

เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นเนื่องๆ ซึ่งธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อม ว่า:-

สมุททวยชมนุสสนาปสุตตีติ กาลน สมุทท ยมฺ อานุปสุตฺตโนโต.

(อ.ที.มหา/มช.ม.อานาปานปพพ)

พระบาลีบทว่า สมุททวยชมนุสสนาปสุตตี – เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นเนื่องๆ ซึ่งธรรมคือ ความเกิดขึ้นและความเสื่อม ในรูปกาย, ความว่า เป็นผู้พิจารณาเห็น เนื่องๆ ซึ่งความเกิด ตามกาล, ความดับไป ตามกาล.

ฎีกา

อชฺฉตฺตพหิทฺธานุสฺสนา วิย ภินฺนวตฺตฺตวิสยตฺตย สมุททวยชมนุสสนาปสุตฺตนาปี เอกกาล น ลพฺภตฺตีติ อาห "กาลน สมุทท ยมฺ อานุปสุตฺตโนโต"ติ.

อธิบายว่า แม้สมุททวยชมนุสสนาปสุตตี ก็ยอมไม่ได้ ในเอกกาล เพราะ ความที่มีวัตถุอารมณ์แตกต่างกัน เหมือนอย่าง อชฺฉตฺตพหิทฺธานุสฺสนา เพราะ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวแล้วว่า "เป็นผู้พิจารณาเห็นเนื่องๆ ซึ่ง ความเกิด ตามกาล, ความดับไป ตามกาล".

ว่าด้วยวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

ลำดับต่อจากนั้น วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ย่อมเกิดขึ้น แก่อารัทธวิปัสสกบุคคล นั้นเท่านั้น ด้วยอำนาจตรุณวิปัสสนาคืออุททยานุปัสสนานี้, (ความว่า มิใช่ ด้วยอำนาจตรุณวิปัสสนาคือภังคานุปัสสนาเป็นต้น ของอารัทธวิปัสสกบุคคล ที่มีมิใช่ด้วยอำนาจพลววิปัสสนาคือนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น. เหตุ เพราะวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้น ในกาลนั้น.มหาฎีกา)

นิพพิทานุปัสสนาโต ปญฺญาเย พลววิปัสสนา. ตโต โอโร ทุพฺพลวิปัสสนา(มหาฎีกา ข้อ ๒๒๑ อานาปานสติกา)

เพราะว่า วิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้น แม้แก่บุคคลผู้บรรลุลววิปัสสนา และพระอริยสาวกผู้บรรลุปุญฺเฐนแล้ว

ย่อมไม่เกิดขึ้น แก่พระโยคีผู้ปฏิบัติดี ด้วยอำนาจศีลวิบัติ และความเป็นผู้ยินดีในการพุดคุยเป็นต้น

ย่อมไม่เกิดขึ้น แก่ผู้สละทิ้งกรรมฐาน คือผู้เริ่มวิปัสสนาแล้ว ถึงความหยุดลงเสียในระหว่าง

และย่อมไม่เกิดขึ้น แก่บุคคลผู้เกียจคร้าน ความว่า ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศีลนั้นแหละ แต่ไม่ประกอบเนื่องๆซึ่งภาวนา เพราะ โกธัชชะ คือความเกียจคร้าน.

แต่ ย่อมเกิดขึ้น แก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบคือวิปัสสนาปฏิบัติเท่านั้น ประกอบเนื่องๆซึ่งภาวนาด้วยโยคะคือญาณ กล่าวคืออารัทธวิปัสสกบุคคลเท่านั้น.

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ บังเกิดแล้ว แก่อารัทธวิปัสสกบุคคล (บุคคลผู้มีวิปัสสนาอันตนปรารถแล้ว) ผู้ตามพิจารณาเห็นอยู่ ซึ่งความเกิดขึ้น และความดับไป ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยตรุณอุทกัปปยญาณ โดยอาการ ๕๐ ถ้วน ด้วยประการอย่างนี้.

ความหมายของคำว่า วิปัสสนูปกิเลส

ทิวฏฐิกาทิวตฤฎฐาเวณ วิปัสสนํ อุปกกิเลสนตฺติ วิปัสสนูปกิเลสา.

(มหาฎฐิกา ข้อ ๓๓๒)

ธรรมทั้งหลายเหล่านี้โดยย่อยังวิปัสสนาให้เศร้าหมองและเร่าร้อน โดยภาวะเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือด้วยทิวฏฐิ มานะและตัณหา เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า วิปัสสนูปกิเลส. ได้แก่ ธรรม ๑๐ อย่าง มีโอภาส เป็นต้นที่ยังวิปัสสนาให้เศร้าหมองและเร่าร้อน .

ประเภทแห่งวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

๑.โอภาส

ได้แก่ วิปัสสนโนภาส คืออาโลกะแสงสว่างที่ชานออกจากสรีระ มีวิปัสสนาจิตเป็นสมุฏฐาน และแสงสว่างที่ตกลงไปในสันตติของตน มีอุตุเป็นสมุฏฐานอันมีจิตเป็นปัจจัย ของพระโยคีผู้เป็นอรัทธวิปัสสกะ.

อโย ปน วิปัสสนูปกิเลโส เภยฺยุเยน สมถวิปัสสนาลาภิโน อุปฺปชฺชติ.

(วิ.ม.ข้อ ๓๓๓ หน้า ๓๐๖)

ก็ วิปัสสนูปกิเลสคือโอภาสนี้ ย่อมเกิดขึ้น แก่พระโยคีผู้ได้สมถะ และวิปัสสนา โดยส่วนมาก.

อโย หิ โอภาโส จตุรฺรคสมนฺนาคเตปี อนุชฺคาเร ตํ ตํ ฐานํ โอภาเสนโต อุปฺปชฺชติ. (อ.ปฎิ.ม.ทศฺยภาค. หน้า ๒๒๒)

ก็ โอภาสนี้ ย่อมเกิดขึ้นทำสถานที่นั้น ๆ ให้สว่าง แม้ในความมืด ที่ประกอบด้วยองค์ ๔ .

อนุชฺคาเรติ กาพกฺขจาทุทฺทสี่อฑฺรตฺตมฺนนวนสณฺฑทเมฆปฏฺฐเลหิ จตุรฺรคตมฺลิตฺติ. (อ.ช.สุ.ปฐมภาค. หน้า ๑๕๗)

บทว่า ในความมืด ได้แก่ในความมืดมีองค์ ๔ โดยแรม ๑๔ คำแห่งกาพย์, เทียงคีน, ไพรสณท์หนาทีบ, เมฆแผ่ปกคลุม.

ทิพพจกฺขุลาภิโน วยิ ตํ มโนวิญญูณวิญญูญยเมวาทิ วุตฺตํ วยิ ทิสฺสติ.

วิสทญฺญาณสุส โธภาสณ ฬริตฺถุญฺญาเน รูปคตฺตยจ ทิพพจกฺขุโน วยิ ปญฺญาณนฺติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๓๓ หน้า ๔๓๔)

รูปารมณฺมีปลาและเต่าเป็นต้นนั้นย่อมปรากฏเหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่าพึงรู้ด้วยมโนวิญญูณเท่านั้น เหมือนอย่างรูปารมณฺที่ปรากฏแก่พระโยคีผู้ได้ทิพพจักขุ.

และปรากฏรูปารมณฺในสถานที่อันโอภาสของญาณที่ส่องใสแผ่ไปเหมือนอย่างปรากฏแก่ผู้มีทิพพจักขุ.

วิปัสสนาภาโสติ “วิปัสสนาจิตตสมุฏฺฐิตํ จิตฺตปจฺจยอุตฺตสมุฏฺฐิตฺตยจ รูปนุ”ติ วทนฺติ. ตถา จ สติ ตํ อุตฺตโน ปเรสยจ จกฺขุวิญญูณวิถิวิสโย อวาชฺชติ.

(จูฬฎีกา ข้อ ๓๓๓)

บทว่า **วิปัสสนาภาส** อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “ได้แก่ วัณณรูปที่ตั้งขึ้นเพราะวิปัสสนาจิต และที่ตั้งขึ้นเพราะอุตฺตอันมีจิตเป็นปัจจัย. ก็ เมื่อเป็นอย่างนั้นพระโยคีย่อมนึกถึงวัณณรูปโอภาสนั้นอันเป็นอารมณ์แห่งจักขุวิญญูณวิถิของตน และของชนเหล่าอื่น.

เอตฺถ จ โธภาสาทโย นิกนฺติวชฺชิตตฺตา นว ทุมฺมา เอกโตว อุปฺปชฺชนฺติ.

(จูฬฎีกา ข้อ ๓๓๓)

ก็ ในอุปกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ธรรม ๕ ประการมีโอภาสเป็นต้น เพราะเว้นนิกันติ ย่อมเกิดขึ้น โดยพร้อมกันทีเดียว.(ในเมื่ออุทฺถัพพญฺญาณประกอบกับญาณและโสมนัส)

๒.ปีติ

ได้แก่ วิปัสสนาปีติ คือความอิ่มใจ ๕ อย่างมีขุททิกายปีติ ขณิกายปีติ โอกกันติกายปีติ อุพเพคายปีติ และผรณายปีติที่เกิดพร้อม กับวิปัสสนาจิต ตามลำดับ, ส่วน ผรณายปีติเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับอุทฺถัพพญฺญาณที่ถึงยอด.

ขุททิกายปีติ ได้แก่ ปีติที่สามารถทำเพียง โลมชาติลูกชั้นขึ้นเล็กน้อยเท่านั้นแล้วแตกสลายไป ในสรีระ ย่อมไม่เกิดขึ้นอีก.

ขณิกापิตติ ได้แก่ ปิตติที่เป็นเหมือนฟ้าแลบที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะๆ ย่อมเกิดขึ้นหลายๆ ขณะ.

โถกกันติกापิตติ ได้แก่ ปิตติที่ก้าวลงสู่กาย เมื่อก้าวลงแล้ว ย่อมแตกไป เหมือนอย่างคลื่นซัดที่ฝั่งทะเล.

อุพเพกापิตติ ได้แก่ ปิตติที่มีกำลังทำกายให้ลอยขึ้น ถึงขนาดให้โลดแล่นไปในอากาศ

ผรณापิตติ ได้แก่ ปิตติที่เมื่อเกิดขึ้นแล้ว สรรระทั้งสิ้น ย่อมเป็นอันถูกปิตติกระทบแผ่ซ่านไปโดยรอบสืบต่อกัน เหมือนหุบเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลตามเข้าไป.

ผรณापิตติเป็นไปในสมาธิ ๓

ยสุมา อุททยพพยานุปลุสนาย วิธิปฏิปนุนาย อนุกุกเมน ปญจ ปิตติโย อุปชชชติ, ตสุมา วุตตัม “อัย ปญจ ๗เป๗ อุปชชชติ”ติ.

มตุถกปฺปตุเตน ปน อุททยพพญาณเณ สทฺธิ ผรณापิตติเยว โหติ. อุปจารปฺปนาทฺถนโต อญฺญทาปิ हि ผรณापิตติ โหติเยว.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๓๔)

เพราะเหตุคือ ปิตติ ๕ ย่อมเกิดขึ้น ตามลำดับ ในเมื่ออุททยพพยานุปลุสนา เป็นไปสู่วิถี, เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “ปิตติ ๕ นี้ ๗เป๗ ย่อมเกิดขึ้น”ดังนี้.

ส่วน ผรณापิตติเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น พร้อมกับอุททยพพญาณที่ถึงยอด. จริงทีเดียว ผรณापิตติ ย่อมเกิดขึ้นแน่แท้ยว แม้ในกาลอื่น(คือขณิกสมาธิ) จากอุปจารขณะและอัปนาขณะ.

สมาธิสมบุโยคํ คตาคิ ปุพฺเพ อุปจารสมาธินา สมบุยฺยตุตา หุตฺวา อนุกุกเมน วฑฺฒิตฺวา อปฺปนาสมาธินา สมบุโยคํ คตา. (มหาฎีกา ข้อ ๓๒)

บทว่า ผรณापิตติ ถึงการประกอบกับสมาธิ อธิบายว่า ในเบื้องต้น เป็นผรณापิตติ ที่ประกอบกับอุปจารสมาธิ เมื่อผรณापิตติเจริญขึ้นแล้ว ตามลำดับ ก็ถึงการประกอบกับอัปนาสมาธิมีปฐมฌานเป็นต้น.

วิปัสสนาที่เกิดร่วมกับอุพเพกคาปีติเป็นเหตุให้ลอยไปในอากาศ

เอตฺถ ทิ สพฺเพสํ ปกฺขิณํ ฌานํ วา วิปัสสนํ วา วินายเยว อากาเสน คมนํ.

(วิ.ม.ข้อ ๓๗๖ กัมมวิปากชาอฺธิ))

อธิบายว่า ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้(มีนก เทวดาเป็นต้น) การไปทางอากาศ ของพวกนกทั้งปวง เว้นฌาน หรือวิปัสสนาที่เดียว.

ฌานนฺติ อภิญญาปฺปตฺตํ ฌานํ สนฺชยาหา. วิปัสสนาปิ อุกกัสมคตา อุพเพกคาปีติสหิตา อากาเส ลมฺบาปนมตฺตาปิ โหตีติ วุตฺตํ "วิปัสสนํ วา"ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๗๖)

บทว่า ฌาน ท่านกล่าวแล้วหมายเอา ฌานที่ถึงอภิญญา. แม้วิปัสสนาที่ถึงอุกกฤษฎ์ ที่ร่วมกับอุพเพกคาปีติ ย่อมเป็นแม่เพียงเหตุให้ลอยไป ในอากาศ เพราะเหตุนั้น ท่านวิสุทฺธิมคคอาจารย์จึงกล่าวว่า "หรือวิปัสสนา"ดังนี้.

สพฺเพสํ ปกฺขิณนฺติ สพฺเพสํ ปกฺขิชาตานิ ฌานาภิญญา วินายเยว อากาเสน คมนํ. (อ.ปฎิ.ม. ทุคฺคยภาค อธิธิกถา กัมมวิปากชิตฺธินิตฺเทศ ข้อ ๑๘ หน้า ๓๔๐)

บทว่า ของพวกนกทั้งปวง ได้แก่ การไปทางอากาศ ของพวกนกทั้งปวง เว้นฌานอภิญญาที่เดียว.

๓. ปัสสัทธิ

ได้แก่ วิปัสสนापัสสัทธิ คือความสงบ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิที่สัมปยุตกับวิปัสสนาจิต. วิปัสสนापัสสัทธิ ย่อมทำกาย นามขันธ์ ๓ และรูปกาย พร้อมทั้งจิต ในกาลนั้นให้สงบ.

๔. อธิโมกข์

ได้แก่ วิปัสสนาธิโมกข์ คือความตัดสินใจเชื่อ อันเป็นพลวสัทธาธิมฺมทริยที่สัมปยุตกับวิปัสสนาจิต. ก็ ในวิปัสสนาธิโมกข์นี้ ศรัทธานั้นเป็นไป ด้วยอำนาจความเชื่อกรรมและผลของกรรม หรือด้วยอำนาจความเชื่อพระรัตนตรัย ก็หาไม่ได้, โดยที่แท้ เป็นศรัทธาที่เป็นเหตุแห่งภาวะที่ส่องใสเกินจะเปรียบ ของสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย โดยความปราศไปจากความขุ่นมัวคือกิเลส.

๕. ปักคหะ

ได้แก่ วิปัสสนาวิริยะ คือการประคองสัมปยุตตธรรมทั้งหลายไว้จากโกสัชชะ เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ ที่ให้สำเร็จกิจสัมมัปปธานอันสัมปยุตกับวิปัสสนาจิต. เป็นวิริยะที่พระโยคีปรารถาไม่หย่อน ไม่ตั้ง คือเป็นไปโดยสม่ำเสมอ ประคองไว้ดีแล้ว.

๖. สุข

ได้แก่ วิปัสสนาสุข คือเจตสิกสุขอันประณีตอย่างยิ่งที่สัมปยุตกับวิปัสสนาจิต. ก็ สรีรกายทั้งสิ้น ย่อมเป็นอันถูกกลุ่มรูปที่ประณีตยิ่ง อันตั้งขึ้นด้วยวิปัสสนาสุขนั้น กระทบอยู่เพิ่มพูนอยู่โดยรอบ.

๗. ญาณ

ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่คม กล้าแกร่ง ปราภุชัคเกินจะเปรียบ ในลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เหมือนอาวุธที่พระอินทร์ปล่อยออก.

๘. อุปัญฐานะ

ได้แก่ วิปัสสนาสติ คือความเข้าไปตั้งไว้ อันเป็นสติปัญฐาน ที่สัมปยุตกับวิปัสสนาจิต. เป็นสติที่เข้าไปตั้งไว้ดีแล้วในอารมณ์ ที่ตั้งมั่นดีแล้ว เพราะปราศจากปฏิปกขธรรมทั้งหลาย ที่ไม่หวั่นไหวเป็นเช่นกับเจ้าแห่งภูเขา.

๙. อุเบกขา (ความเพ่งอย่างเหมาะสม)

ได้แก่ อุเบกขา ๒ อย่าง คือ วิปัสสนุเบกขา ว่าโดยสภาวะได้แก่ ตัตรมัชฌัตตุเบกขา เป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่เกิดพร้อมกันกับวิปัสสนา อันเป็นไปสม่ำเสมอ โดยภาวะที่เป็นกลาง ในการเห็นเนื่องๆซึ่งความเกิดขึ้น และความดับไปนั้น

และอวัชชนุเบกขา คือเจตนาหรือเวทนา ที่สัมปยุตกับอวัชชนจิต ในมโนทวาร เป็นภาวะที่แข็งกล้า เทียวไปเบื้องหน้าแห่งวิปัสสนาญาณนั้น เหมือนอย่างอวัชชนะที่เทียวไปเบื้องหน้าแห่งสัพพัญญุตญาณ.

(มโนทวาราวชชนจิตตสมปยุตฺตา เจตนา อวชฺชเน อชฺฌเปกฺขณวเสน
ปวตฺติยา “อวชฺชนุเปกฺขา”ติ วุตฺตา. (มหาฎีกา ทุตฺติยภาค หน้า ๔๗๗)

เจตนา ที่สัมปยุตกับมโนทวาราวชชนจิต ท่านอาจารย์เรียกว่า
“อวชฺชนุเปกฺขา” เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจการเพ่งอย่างกล้าแกร่งในอวชฺชเน.

มโนทวาร อวชฺชนุเปกฺขาติ มโนทวาร อวชฺชนจิตตสมปยุตฺตา เวทนา.

(มณิสารมณฺชฎีกา ป.๕ หน้า ๔๗๘)

บทว่า อวชฺชนุเปกฺขา ในมโนทวาร ได้แก่ เวทนา ที่สัมปยุตกับอวชฺชนจิต
ในมโนทวาร.)

๑๐. นิกันฺติ

ได้แก่ วิปัสสนานิกันฺติ(ความเพ่งใคร่อยู่ในวิปัสสนา) คือสุขุมตัณหา
ที่ทำความอาลัยในวิปัสสนา อันประดับด้วยวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอภาส
เป็นต้นเหล่านั้น. เป็นนิกันฺติที่พระโยคี ย่อมไม่อาจ แม้เพื่อจะกำหนดว่า
เป็นกิเลส.

ว่าด้วยกรรมฐานหยุดชะงัก

แม้ครั้งเมื่อวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้นตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้
ถูกยึดถือผิดอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น พระโยคาวจร ย่อมถือเอาโอภาสเป็นต้น
ที่มีโทษมรรคแน่นอนว่า “เป็นมรรค” โอภาสเป็นต้นที่มีโทษผลแน่นอนว่า “เป็นผล”
โดยนัยว่า “โอภาสเป็นต้น ที่มีสภาพอย่างนี้ ในกาลก่อนแต่นี้ ไม่เคยเกิดขึ้น
แก่เราหนอ, เป็นที่แน่นอนแล้ว เราเป็นผู้บรรลุมรรค เราเป็นผู้บรรลุผล”ดังนี้
เมื่อเป็นอย่างนี้ วิปัสสนาวิधि ชื่อว่า เป็นอันหยุดชะงักลง ด้วยอธิมานะว่า
“เราเป็นผู้บรรลุมรรคเป็นต้น”. พระโยคินั้นก็ปล่อยแล้ว ซึ่งมูลกรรมฐาน
คือวิปัสสนาของตน เป็นผู้นั่งยินดีอยู่แต่โอภาสเป็นต้นเท่านั้นด้วยตัณหาและทิฏฐิ.

พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาดในกรรมฐาน ไม่มีปัญญาในอาคมคือปริยัติ

ยอมฟังท่านไป ในอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งความยึดถือ ๓ อย่าง คือตัณหาकाहे มานकाहे และทัญญูकाहे. อธิบายว่า พระโยคาวจรยอมเห็น ในอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น แต่ละอย่าง ๆ ว่า “นั่นเป็น ของเรา(เอตัม มม) ด้วยตัณหาकाहे, เราเป็นนั่น(เอโสหมสุมิ) ด้วยมานकाहे, นั่น เป็นอัตตา ของเรา (เอโส เม อตุตา) ด้วยทัญญูकाहे”ดังนี้.

ความบังเกิดขึ้นแห่งมัคคามัคคญาณ

ส่วน พระโยคาวจรผู้ฉลาดในกรรมฐาน, เป็นบัณฑิตโดยความเป็นผู้มีญาณ สุกงอม, มีปัญญาในอาคมคือปริยัติ, ถึงพร้อมด้วยความรู้โทษในอุปกิเลส และความรู้อันสงสรวในการชำระอุปกิเลสนั้น, ครั้นเมื่อวิปัสสนูปกิเลส มีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ย่อมกำหนด คือยอมใคร่ครวญโอภาสเป็นต้นนั้น (เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งคาเห ๓ มีตัณหาเป็นต้น) ด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ อย่างนี้ว่า“โอภาสเกิดขึ้น แก่เราแล, แต่โอภาสนี้มันแล ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”ดังนี้บ้าง.

อีกอย่างหนึ่ง เพื่อการเพิกทัญญูที่เกิดขึ้นแล้ว การถอนมานะที่เกิดขึ้นแล้ว และการทำตัณหาที่เกิดขึ้นให้สิ้นไป เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ อย่างนี้ว่า “ถ้าว่า โอภาส พึงเป็นอัตตา, ก็พึงควรเพิกถือเอาว่า เป็นอัตตา. แต่โอภาสนี้ เป็นอนัตตาเท่านั้น ก็ถือเอาว่า เป็นอัตตา. เพราะเหตุนี้ โอภาสนั้น ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ(นี้ชื่อว่าเพิกอัตตทัญญู), ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า มีแล้ว ก็ไม่มี(นี้ชื่อว่าถอนมานะ), ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า มีความบีบคั้น โดยความเกิดขึ้นและความดับไป(นี้ชื่อว่าทำตัณหาให้สิ้นไป)”ดังนี้. แม้ในอุปกิเลสที่เหลือมีญาณเป็นต้น บัณฑิตก็ควรให้พิสดาร เหมือนอย่างในโอภาส.

พระโยคาวจรนั้น เพราะใคร่ครวญอย่างนี้ ก็ยอมเห็น โดยชอบซึ่งโอภาส

ว่า“นั่นไม่ใช่ของเรา(เนตัมม, ย่อมทำจิตให้หมดจดจากตัณหาคาหะ), เราไม่เป็นนั่น(เนโสมสุมิ, ย่อมทำจิตให้หมดจดจากมานะคาหะ), นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา(น เมโส อตฺตา, ย่อมทำจิตให้หมดจดจากทิฏฐिकाหะ)”ดังนี้.

ย่อมเห็นโดยชอบซึ่งญาณ ๔ เปฯ นิกันติว่า“นั่นไม่ใช่ของเรา(เนตัมม, ย่อมทำจิตให้หมดจดจากตัณหาคาหะ), เราไม่เป็นนั่น(เนโสมสุมิ, ย่อมทำจิตให้หมดจดจากมานะคาหะ), นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา(น เมโส อตฺตา, ย่อมทำจิตให้หมดจดจากทิฏฐिकाหะ)”ดังนี้.

เมื่อเห็นโดยชอบอยู่อย่างนี้ จิตย่อมไม่หวั่นไหว ไม่สั่นสะเทือน ในเพราะอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น. พระโยคาวจรนั้น เมื่อไม่ไปสู่ความฟุ้งซ่านอย่างนี้ ก็สาบสิ่งรกชฎคือวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น.

มัคคามัคคญาณ ย่อมเกิดขึ้นกำหนดแยกลักษณะที่เป็นมรรค และมีไช้มรรค ตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า

“ก็ วิปัสสนาปัญญา ที่กำลังเป็นไปสู่วิถีแห่งวิปัสสนา(วิปัสสนาวิธิปฏิบัติ) ด้วยอำนาจอุทยัพพยานูปัสสนา อันพ้นจากอุปุกกิเลส เป็นบุพพภาคมรรค ของอริยมรรค และด้วยอำนาจการกำหนดถือเอาธรรม อันเป็นข้าศึก คือวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ มีโอภาสเป็นต้น มิไช้มรรค” ดังนี้.

พึงทราบเถิดว่า ญาณของพระโยคินั้นที่ตั้งอยู่ ฐิแยกมรรค และมีไช้มรรค อย่างนี้ว่า “ธรรมนี้เป็นมรรค, ธรรมนี้มีไช้มรรค” ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ.

ความหมายคำว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ

มคฺคามคฺคสุตฺต ชานนโถ ทสฺสนโถ อมคฺเค มคฺคสญฺญา ย วิโสชนโถ จ
มคฺคามคฺคญานทสฺสนวิสฺฐิ นาม. (วิภาวีนีฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๓ หน้า ๓๓๓)

ชื่อว่า มคฺคามคฺคญานทสฺสนวิสฺฐิ เพราะรู้ คือเพราะเห็นธรรมที่เป็นมรรค
และมีไช้มรรค และเพราะชำระสัจฺญญาในธรรมที่มีไช้มรรคว่าเป็นมรรค.

มคฺคามคฺคสุตฺต ญานทสฺสนนฺติ มคฺคามคฺคญานทสฺสนํ.(มณิสาร.)

ชื่อว่า มคฺคามคฺคญานทสฺสนะ เพราะอรรถว่า เป็นญาณอันเห็นธรรม
ที่เป็นมรรคและมีไช้มรรค.

องค์ธรรมของปัญญาวิสุทธิตี ๕

ปญฺจ วิสุทฺธิโยติ นามรูปปริจฺเจโท ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ, สปฺปจฺจนามรูปทสฺสนํ
กฺขวาวิตรณวิสุทฺธิ, วิปฺสฺสนนุปกฺกิลเสส ปหาย อุปฺปนฺนวิปฺสฺสนาญานํ มคฺ
คามคฺคญานทสฺสนวิสฺฐิ, อุทฺทพฺพญานาเท นววิธญานํ ปฏิปทาญานทสฺสน- วิ
สุทฺธิ, อริยมคฺคญานํ ญานทสฺสนวิสฺฐิตี อีมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย.

(รตฺวินิตฺตสุตฺตฎีกา ข้อ ๒๕๕ หน้า ๑๔๕)

บทว่า วิสุทฺธิ ๕ ได้แก่ วิสุทฺธิ ๕ เหล่านี้ คือ การกำหนดนามรูป
เป็นทิฏฺฐิวิสุทฺธิ, การเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย เป็นกฺขวาวิตรณวิสุทฺธิ,
วิปฺสฺสนาญาน ที่เกิดขึ้น ละวิปฺสฺสนนุปกฺกิลเสสทั้งหลาย เป็นมคฺคามคฺคญานทสฺสน-
วิสฺฐิ, ญาณ ๕ ประการ มีอุทฺทพฺพญานเป็นต้น เป็นปฏิปทาญานทสฺสนวิสฺฐิ,
อริยมรรคญาณ เป็นญาณทสฺสนวิสฺฐิ.

๖. ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสฺฐิ

(๕๔). ตถา ปรีปนถวิมุตตสฺส ปน ตสฺส อุทฺทพฺพญฺญานโต ปฏฺฐาย ยาวานุโลมา ติลกฺขณํ วิปัสสนาปรมฺปราย ปฏิปชฺชนตฺสฺส นว วิปัสสนาญฺญานานิ ปฏิปทาญฺญานทสฺสนวิสฺสุทฺธิ นาม.

ส่วน เมื่อพระโยคินั้นกำหนดรู้แล้วโดยประการนั้น จึงเป็นผู้พ้นแล้ว จากข้าศึกคือวิปัสสนูปกิเลส ๑๐, วิปัสสนาญาณ ๘ ของผู้ยังอุบายบรรลุมรรคให้เต็ม ด้วยการสืบทอดกันแห่งวิปัสสนา โดยยกสังขารทั้งหลาย ขึ้นสู่ลักษณะ ๓ นับตั้งแต่อุทฺทพฺพญฺญานอันพ้นจากอุปฺกกิเลสที่เรียกว่า วิถีปฏิบัติในวิปัสสนา(วิปัสสนาที่กำลังเป็นไปสู่วิถี) จนถึงสัจจานุโลมญาณ (ญาณที่อนุภูตต่อการแทงตลอดคอรियมรรคสัจจะ) ชื่อว่า ปฏิปทาญฺญานทสฺสน- วิสฺสุทฺธิ.

ความหมายของวิปัสสนาญาณ ๘ ประการ

อุปฺปาทภงฺกานุปสฺสนาวสฺสปฺปวตฺตญฺญานํ อุทฺทพฺพญฺญานํ. อุทฺทํ มุจฺจิตฺวา (ในมหาฎีกาข้อ ๗๔๑ เป็น มุจฺจิตฺวา) วเย ปวตฺตํ ญฺญานํ ภงฺกญฺญานํ. สงฺขารานํ ภยโต อนุปสฺสนาวเสน ปวตฺตํ ญฺญานํ ภยญฺญานํ .ทิกฺกุญฺญานํ อาทินวโต เปกฺขณวเสน ปวตฺตํ ญฺญานํ อาทินวญฺญานํ. ทิกฺกุฐาทินเวสฺสู นิพฺพิทฺทนวสฺสปฺปวตฺตํ ญฺญานํ นิพฺพิทฺทาญฺญานํ. นิพฺพิทฺทิตฺวา สงฺขารเหหิ มุจฺจิตฺกมฺยตาเวเสน ปวตฺตํ ญฺญานํ มุจฺจิตฺกมฺยตาญฺญานํ. มุจฺจนสฺส(ในวิ.ม.ข้อ ๗๕๘ เป็นมุจฺจนสฺส) อุปายสมฺปฏิปาทนตฺถํ ปฺน สงฺขารานํ ปรีคฺคหวสฺสปฺปวตฺตํ ญฺญานํ ปฏิสงฺขยาญฺญานํ. ปฏิสงฺขาตฺตมฺเมสฺส ภยณฺนทิวชฺชนวเสน อชฺฌมฺเปกฺขิตฺวา ปวตฺตํ ญฺญานํ สงฺขารุเปกฺขยาญฺญานํ. ปรีมานํ นวณฺนํ กิจฺจนิปฺพตฺติยา อุปรี จ สตฺตตฺตีสาย โปธิปฺกชฺยิธมฺมานํ อนุคฺคํ ญฺญานํ อนฺุโลมญฺญานํ.

(วิภาวินีฎีกา ป.๕ ข้อ ๔๖)

๑.ญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับ (ของขั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา) ชื่อว่า **อุทฺทพฺพญฺญาน**.

๒.ญาณ ที่ปล่อยแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในความสิ้นไป

(ของธรรม ๒๕ ส่วน มีขั้นเป็นต้น มีปัจฉิมสมบัติเป็นที่สุด โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา) ชื่อว่า **ภังคญาณ**.

๓.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการเห็นเนื่องๆ โดยเป็นแดนนำกลัว ของสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า **ภยญาณ**.

๔.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการเห็นสังขารทั้งหลายอันตนเห็น เป็นภัยแล้ว โดยความเป็นสังขารที่มีโทษ ชื่อว่า **อาทีนวญาณ**.

๕.ญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย ในสังขารทั้งหลายอันตนเห็น เป็นโทษแล้ว ชื่อว่า **นิพพิทาญาณ**.

๖.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเป็นวิปัสสนาจิตที่ปรารถนาเพื่อจะพ้น จากสังขารทั้งหลาย เพราะเบื่อหน่ายแล้ว ชื่อว่า **มัจฉิกัมมตาญาณ**.

๗.ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา โดยการยกสังขารทั้งหลาย ขึ้นสู่ลักษณะ ๓ ซ้ำอีก เพื่อทำอุบายเหตุแห่งการปล่อยสังขารทั้งหลายให้สำเร็จ ชื่อว่า **ปฏิบัติสังขญาณ**.

๘.ญาณที่เพ่งอย่างเหมาะสม(คืออุเบกขา)เป็นไปอยู่ ด้วยอำนาจการละเว้น ความกลัวและหนัก ในธรรมทั้งหลายที่มีในภูมิ ๓ อันตนเคยกำหนดแล้ว ด้วยอำนาจอนิจจะเป็นต้น ชื่อว่า **สังขารุปกขาญาณ**.

๙.ญาณ ที่อนุภูถกย้ายตาม ต่อญาณ ๘ อย่างข้างต้น มีสัมมสนญาณเป็นต้น สังขารุปกขาญาณเป็นที่สุด โดยความสำเร็จแห่งกิจ ๒ คือการพิจารณาลักษณะ ทั้ง ๓ และการละปฏิบัติปกขธรรมทั้งหลาย และอนุภูถกเถอภูถ แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องบนคืออริยมรรค ชื่อว่า **อนุโลมญาณ**.(อนุโลมญาณมีกิจ ๒ คือลักษณะตัดยสัมมสนกิจ และสัม โมสาทิปฏิบัติปกขวิมมกิจ, ในวิภาวินีฎีกา ข้อที่ ๕๔ ข้างหน้า ท่านกล่าวเป็นอนุโลมต่อญาณ ๘ อย่างข้างต้น)

อนุโลมมีกิจ ๒ ประการ

ตลฺหิ ปริมาณํ อฏฺฐนุํ วิปสฺสนาญานํ ตถกัจจตย จ อนุโลเมติ อุปริ จ
สตุตตีสย โปธิปกฺกชยฺมมานํ.

(วิ.ม. ข้อ ๘๐๔)

เป็นความจริงว่า อนุโลมญาณนั้น ย่อมอนุโลมคล้อยตาม ต่อวิปัสสนาญาณ
๘ มีอุทฺทยัพพญาณเป็นต้น สังขารุเปกขาญาณเป็นที่สุด โดยความมีกิจเหมือน
อย่างญาณ ๘ นั้น คือการพิจารณาลักษณะทั้ง ๓ และการกำจัดปฏิกัปปกขธรรม
มีโมหะเป็นต้น และย่อมอนุโลมเกื้อกูล แก่โปธิปกฺกชยฺมมาน ๓๗ ประการ
ในเมืองบนคืออริยมรรค.

ในมณิสารมัญชusakกล่าวว่ พระอรรถกถาจารย์ไม่ถือเอา
สัมมสนญาณนั้น เพราะสัมมสนญาณมีกิจตามที่กล่าวแล้วไม่ปรากฏชัดนัก
เหตุเพราะภาวะที่ไม่ส่องใส่นัก, ท่านถือเอาญาณ ๘ เหล่านั้นเท่านั้น
เพราะญาณ ๘ มีกิจตามที่กล่าวแล้วปรากฏชัดอย่างยิ่ง เหตุเพราะภาวะ
ที่ส่องใส่นัก. จริงอย่างนั้น ผู้ได้สัมมสนญาณ ย่อมไม่ถึงการนับว่า
เป็นอาร์ททวิปัสสกบุคคล, ส่วน ผู้ได้อุทฺทยัพพญาณเป็นต้นเท่านั้น
ย่อมถึงการนับว่า เป็นอาร์ททวิปัสสกบุคคล.

วิปัสสนาญาณ ๕ ประการ อีกอย่างหนึ่ง

ขนุชานํ อุทฺทยจ วยจจ ชานนํ อุทฺทยพฺพญาณํ. อุทฺยํ มุจฺจิตฺวา
ภงฺกมตฺตานุเปกฺขกํ ภงฺกคฺญาณํ. ภงฺกควเสน อุปฺภูตฺตานุ สีสฺหาทีนํ วีย
ภายิตพฺพการานุเปกฺขกํ ภยคฺญาณํ. ตถานุเปกฺขิตานํ อาทิตฺตชฺรสุส วีย
อาทีนวารานุเปกฺขกํ อาทีนวคฺญาณํ. ทิฏฺฐาทินเวสุ นิพฺพินฺทนฺวเสน ปวตฺตํ
นิพฺพิตฺทญาณํ. ซาลาทิโต มจฺฉาทิกา วีย เตหิ เตญฺมกฺขมเมหิ มุจฺจิตฺกามตาวเสน
ปวตฺตํ มุจฺจิตฺกมฺยตาญาณํ. มุจฺจนุปายสมฺปาทนตฺถํ ทิฏฺฐาทินเวสุปี สมฺมทฺตสฺกุณฺนิ
(ควรเป็น มจฺฉสฺสญฺาย สปฺปคฺคาโห) วีย ปุณฺปุณฺนํ สมฺมสนวสฺปฺปตฺตํ
ปฺภิสฺสงฺขานุปสฺสนาญาณํ. จตฺตกริโย ปฺริโส วีย ทิฏฺฐาทินเวสุ เตสุ สงฺขารesu
อุเปกฺขนาการปฺปวตฺตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ. อนิจฺจาติลกฺขณวิปสฺสนตย
เหญฺฐา ปวตฺตานํ อฏฺฐนุํ วิปสฺสนาญานํ, อุทฺธํ มคฺคกฺขณ อธิคฺนตพฺพานํ

สตุตตีส โพรธิปกุชัชชมนานญจ อนุโลมโต มคฺควีธีย์ โคตฺรภูโต ปุพฺเพ
ปวตุตฺ สจฺจานุโลมิกญฺณสงฺขาคํ นวมํ อนุโลมญฺณํ.

(วิภาวินีฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๔)

๑. การรู้ถึงความเกิดขึ้นและความสิ้นไป ของชั้นทั้งหลาย (โดยความ
ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา) ชื่อว่า อุกฤษฏญาณ.

๒. การปล่อยแล้วซึ่งความเกิดขึ้นเพ่งดูอยู่บ่อยๆเพียงความแตกดับ
(ของธรรม ๒๕ ส่วน มีชั้นเป็นต้น มีปฏิจัสสมุบาทเป็นที่สุด โดยความไม่เที่ยง
โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา) ชื่อว่า ภังคญาณ.

๓. การเพ่งดูอยู่บ่อยๆโดยอาการที่พึงกลัว ของชั้นทั้งหลายที่ปรากฏแล้ว
ด้วยสามารถแห่งความแตกดับ เหมือนอย่างการเพ่งดูโดยอาการที่พึงกลัว
ของสัตว์ร้ายทั้งหลายมีราชสีห์เป็นต้น ชื่อว่า ภยญาณ.

๔. การเพ่งดูอยู่บ่อยๆโดยอาการที่เป็นโทษ ของชั้นทั้งหลายที่เห็นแล้ว
ด้วยภยญาณบ่อยๆโดยอาการที่พึงกลัวอย่างนั้น เหมือนอย่างการเพ่งดูโดยอาการ
ที่เป็นโทษ ของเรือนที่ถูกไฟไหม้ ชื่อว่า อาทินวญาณ.

๕. ญาณที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย ในสังขารทั้งหลายที่ตนเคย
เห็นโทษแล้ว ชื่อว่า นิพพิทาญาณ.

๖. ญาณที่เป็นไป ด้วยอำนาจความปรารถนาเพื่อจะพ้น จากธรรมทั้งหลาย
ที่มีในภุมิ ๓ เหล่านั้น เหมือนอย่างหมู่สัตว์มีปลาเป็นต้นตัวปรารถนาเพื่อจะพ้น
จากข่ายเป็นต้น ชื่อว่า มุจจิกุภมยตาญาณ.

๗. ญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาซ้ำๆบ่อยๆ ในสังขารทั้งหลาย
แม้ที่ตนเคยเห็น โทษแล้ว เพื่อการทำอุบายคือการกำหนดถือเอาอย่างดี
ด้วยอำนาจอนิจจะเป็นต้นอันเป็นเหตุแห่งการปล่อยสังขารทั้งหลายให้สำเร็จ
เหมือนการจับงู โดยสำคัญว่าเป็นปลา ชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ.

๘. ญาณที่เป็นไปโดยอาการที่เพ่งดูอย่างเหมาะสม(คืออุเบกขา) ใน

สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ที่ตนเคยเห็นโทษแล้วมีอนิจจะเป็นต้น เหมือนอย่างบุรุษผู้สละทิ้งภรรยาได้แล้ว ชื่อว่า **สังขารเปกขาญาณ**.

๕. ญาณที่ ๕ กล่าวคือสังขานุโลมิกญาณ(ญาณที่อนุโลมต่อการแทงตลอดมรรคสังขะ) ที่เป็นไป ในมัคควิถี ณ เบื้องหน้า จากโคตรภู โดยอนุโลมคล้อยตามต่อวิปัสสนาญาณ ๘ อันเป็นไป ในข้างต้น โดยความเป็นวิปัสสนา ที่มีอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นอารมณ์ และโดยอนุโลมเกื้อกูล แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ที่พึงบรรลู่ ในข้างบน คือในมัคคลักษณะ ชื่อว่า **อนุโลมญาณ**.(สังขานุโลมัม, ตเทว **สังขานุโลมิกัม** - สังขานุโลมนั้นนั่นแหละเป็นสังขานุโลมิกะ)

ญาณ ๕ ในวิสุทธิมรรค

อภฺฐนุหนํ ปน ญาณานํ วเสน สีขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา, นวมญจสังขานุโลมิกญาณนฺติ อโย ปฏฺฐิปทาญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ นาม. อภฺฐนุหนนฺติ เจตฺถ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ วิธิปฏฺฐิปนฺนวิปสฺสนาสงฺขาตํ อุทฺยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ, ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ, ภยตฺตปฏฺฐานญาณํ, อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ, นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ, มุญฺจิตฺตุมยตาญาณํ, ปฏฺฐิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ, สังขารุเปกฺขาญาณนฺติ อิมานิ อภฺฐ ญาณานิ เวทิตพฺพานิ. นวมํ **สังขานุโลมิกญาณนฺติ** อนุโลมสฺเสตํ อธิวณฺโณ. ตสฺมา ตํ สมฺปาเทตฺถกามนฺ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ อุทฺยพฺพญาณํ อาที กตฺวา เอเตสฺส ญาณेषฺส โยโค กรณฺมโย.

(วิ.ม.ข้อ ๗๓๗ หน้า ๓๑๒)

ก็ วิสุทธินี้ คือสังขารเปกขาวิปัสสนา ที่ถึงยอดแห่งวิปัสสนาจารย์ อันเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งญาณ ๘ มีอุทฺยพฺพญาณเป็นต้น และญาณที่ ๕ คือสังขานุโลมิกญาณ (ญาณที่อนุโลมต่อการแทงตลอดมรรคสังขะ) โดยความปราศจากไป แห่งความมืดคือ โมหะอย่างหยาบๆที่ปิดบังสังขะ) ชื่อว่า **ปฏฺฐิปทาญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ**.

ก็ ในบทว่า **แห่งญาณ ๘** นี้ พึงทราบ ญาณ ๘ เหล่านี้ คือ

(พลว)อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ อันพ้นจากอุปกกิเลส ที่เรียกว่าวิปัสสนา ที่กำลังเป็น ไปสู่วิถิ, ภังคานุปัสสนาญาณ, ภยตฺตปฏฺฐานญาณ, อาทินวานุปัสสนาญาณ, นิพพิทานุปัสสนาญาณ, มุญฺจิตฺตกัมมตาญาณ, ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ, สังขารุเปกขาญาณ.

บทว่า ญาณที่ ๕ คือ สัจจานุโลมิกญาณนั้น เป็นชื่อ ของอนุโลมญาณ. เพราะเหตุนี้ อันพระ โยคีผู้ปรารถนาเพื่อทำปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินั้นให้สำเร็จ พึงทำ ความเพียรในญาณทั้งหลายเหล่านั้น โดยทำอุทฺถัพพญาณอันพ้น จาก อุปกกิเลสให้เป็นเบื้องแรก.

พลวอุทฺถัพพญาณ

วิธิปฏิบัติอนุวิปัสสนา

ปุณ อุทฺถัพพญาณเ โยโค กิมตฺถิโยติ เจ. ลกฺขณสลลฺกฺขณตฺโต. อุทฺถัพพญาณํ หิ เหฏฺฐา ทสฺหิ อุปกิเลสฺหิ อุปกิลิฏฺฐํ หุตฺวา ยถาวสฺสโต ติลกฺขณํ สลลฺกฺเขตฺตํ นาสกฺขิ. อุปกิเลสฺวิมุตฺตํ ปน สกฺโกติ. ตสฺมา ลกฺขณสลลฺกฺขณตฺตเมตฺถ ปุณ โยโค กรณฺโโย .

(วิ.ม. ข้อ ๑๓๘)

หาก ถามว่า "ทำวิริยะ ในอุทฺถัพพญาณ ซ้ำอีก มีประโยชน์อะไรกันเล่า?" (คือไม่มีประโยชน์, อธิบายว่า เปรียบเหมือน การหุง ซึ่งวัตถุที่สุกแล้ว ไม่มีประโยชน์ เพราะเป็นวัตถุที่บังเกิดแล้ว ก่อนนั่นเอง, มหาฎีกา).

ตอบว่า มีการกำหนดลักษณะเป็นประโยชน์.(ความว่า มีประโยชน์ คือ การพิจารณาอย่างยิ่ง โดยสัมมาเท่านั้น ซึ่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ,มหาฎีกา).

เพราะว่า (ตรุณ)อุทฺถัพพญาณ ในเบื้องหลัง(จากมคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ) เป็นญาณที่เศร้าหมองด้วยอุปกกิเลส ๑๐ ไม่สามารถ เพื่อจะกำหนด ซึ่งลักษณะ ๓ จากสภาวะของตนตามความเป็นจริง(เพราะ ตรุณอุทฺถัพพญาณนั้น แม้เป็นญาณที่กล้าแข็ง ผ่องใส เป็นไปแล้ว เพราะความเป็นเหตุอุบัติแห่งอุปกกิเลส มีโอภาสเป็นต้น ก็เป็นญาณที่ทื่อ ไม่ผ่องใสทีเดียว เพราะเศร้าหมอง

ด้วยคาหะมีทิจฐฐิกาหะเป็นต้น). ส่วน อุทฺยัพพยญาณที่พ้นจากอุปกิเลส ย่อมสามารถ. เพราะเหตุนี้ วิริยะอันพระโยคีควรกระทำในอุทฺยัพพยญาณนี้ ซ้ำอีก เพื่อกำหนดลักษณะ.

การเห็นความเกิด และดับเป็นเหตุในการกำหนดลักษณะ ๓

นनु จ อุทฺยัพพยญาณํ นาม สงฺขารานํ อุทฺยัพพยเมว ปสฺสตี, น
อนิจฺจาติลกฺขณตฺตยํ, เตน กถํ อนิจฺจตาติลกฺขณตฺตยสฺสลฺกฺขณํ โหตีตี ? น
โจ ปเนตํ เอวํ ทญฺฐพฺพํ “อุทฺยัพพยญาณํ ลกฺขณตฺตยวิสยํ โหตี”ติ. อุทฺยัพพเย ปน
ปฏฺวิวิทฺเต อนิจฺจลกฺขณํ ปากถํ หุตฺวา อุปญฺฐาตี. ตโต “ยทนิจฺจํ, ตํ ทฺกขํ. ยํ ทฺกขํ,
ตทนตฺตา”ติ (สํ.ข.๑๓/๑๕,๔๕,๗๖,๗๗/๑๕,๓๗,๖๗,๖๘, สํ.สพ.๑๘/๑,๔/๑-๒,
ขุ.ปฏฺ. ๓๑/๑๐/๓๑๕) อธิตรลกฺขณมฺปิ. อถ วา อุทฺยัพพยคฺคหณฺน หุตฺวา อภาวกาโร,
อภินฺนสมฺปฏฺิปีพนากาโร, อวสวตฺตนากาโร จ วิญฺจตฺตโร โหตีตี การณภาเว
อุทฺยัพพยญาเน โยคสฺส ลกฺขณตฺตยสฺสลฺกฺขณตฺตตา เวทิตพฺพา, น สมฺมุขเนว.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๓๘ หน้า ๔๘๑ อุปกิเลสวิมุตตอุทฺยัพพยญาณกถาถนนา)

ถามว่า ก็ ชื่อว่า อุทฺยัพพยญาณ ย่อมเห็น ซึ่งความเกิดขึ้นและความสิ้นไป
เท่านั้น ของสังขารทั้งหลาย, ย่อมไม่เห็น ซึ่งลักษณะ ๓ มีอนิจจะเป็นต้น
มิใช่หรือ, เพราะเหตุนี้ การกำหนดลักษณะ ๓ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น
ย่อมมี อย่างไร ?

ตอบว่า ก็ เรื่องนั้นแลไม่พึงทราบอย่างนี้ว่า “อุทฺยัพพยญาณ มีลักษณะ ๓
เป็นอารมณ์” . แต่ ว่า ครั้นเมื่อความเกิดขึ้นและความสิ้นไปถูกแทงตลอดแล้ว
อนิจจลักษณะ ย่อมเป็นอันปรากฏ. ต่อจากอนิจจลักษณะนั้น แม้ลักษณะนอกนี้
ก็ย่อมเป็นอันปรากฏ(ตามลำดับ) โดยมีพระวจนะว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้น
เป็นทุกข์, สิ่งใด เป็นทุกข์, สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง อาการที่มีแล้วก็ไม่มี(อนิจจตา), อาการที่บีบคั้นบ่อยๆเนื่องๆ
(ทุกขตา), และอาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ(อนัตตตา) ย่อมเป็นอันปรากฏชัดยิ่ง
ด้วยการถือเอาความเกิดขึ้นและความสิ้นไป เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า
ภาวะที่เพียรอยู่ในอุทฺยัพพยญาณ โดยความเป็นเหตุเพื่อกำหนดลักษณะ ๓ ,

มิใช่พึงทราบ โดยความพร้อมหน้ากัน(ของอุทฺตัพพญาณ และการกำหนด
ลักษณะ ๓).

ลักษณะทั้ง ๓ ไม่ปรากฏ เพราะกรรม ๓ อย่างปิดบังไว้

ลกฺขณานิ ปน กิสุส อมนสิการา เกน ปฏิจฺจนนฺตฺตฺตาน อฺปฺภฺภูหฺนฺตฺติ ?
อนิจฺจลฺกฺขณํ ตาว อุทฺทพฺพยฺยานํ อมนสิการา สนฺตฺติยา ปฏิจฺจนนฺตฺตฺตาน อฺปฺภฺภูตฺติ.
ทฺกฺขลฺกฺขณํ อภิญฺหสมฺปตฺติปฺพนสฺส อมนสิการา อิริยาปเถหิ ปฏิจฺจนนฺตฺตฺตา
น อฺปฺภฺภูตฺติ. อนตฺตลฺกฺขณํ นานาชาตฺวินิพฺโกลสฺส อมนสิการา ฆเนน
ปฏิจฺจนนฺตฺตฺตาน อฺปฺภฺภูตฺติ.

อุทฺทพฺพยํ ปน ปรีคฺคเหตุวา สนฺตฺติยา วิโกปีตฺตาย อนิจฺจลฺกฺขณํ
ยถาวสฺสรสโต อฺปฺภฺภูตฺติ. อภิญฺหสมฺปตฺติปฺพนํ มนสิกริตฺวา อิริยาปเถ อุกฺขมาภูติเต
ทฺกฺขลฺกฺขณํ ยถาวสฺสรสโต อฺปฺภฺภูตฺติ. นานาชาตฺโย วินิพฺภุชิตฺวา ฆนวินิพฺโกลเค
กเต อนตฺตลฺกฺขณํ ยถาวสฺสรสโต อฺปฺภฺภูตฺติ.

(วิ.ม.ข้อ ๑๓๕)

ถามว่า ก็ ลักษณะทั้งหลาย ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกอะไรปิดบังไว้
เหตุเพราะไม่มโนสิการถึงอะไร ?

ตอบว่า อันดับแรก อนิจจลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกสันตติ
ปิดบังไว้ เหตุเพราะไม่มโนสิการถึงความเกิดขึ้นและความดับไปทั้งหลาย.

ทุกขลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้
เหตุเพราะไม่มโนสิการถึงความบีบคั้นในปัจจุบันเนื่อง ๆ.

อนัตตลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกขณะ(กลุ่มก้อน)ปิดบังไว้
เหตุเพราะไม่มโนสิการถึงความแยกกันแห่งธาตุต่างๆ.

อนิจจลักษณะปรากฏ

แต่ เมื่อสันตติถูกเพิกไป เพราะกำหนดถือเอา ซึ่งความเกิดขึ้น
และความดับไป(ของกรรมทั้งหลายที่กำลังเป็นไป โดยเกิดก่อนและเกิดหลัง
เป็นกรรมอื่นๆกันและกัน) อนิจจลักษณะ ย่อมปรากฏ จากสภาวะของตน
ตามความเป็นจริง.(จริงทีเดียว เมื่อ โยคีบุคคลกำลังกำหนด ซึ่งความเกิดขึ้น

และความดับไป โดยสัมมาที่เดียว ธรรมทั้งหลาย ย่อมไม่ปรากฏ โดยความสัมพันธ์กัน, โดยที่แท้ ย่อมปรากฏ โดยความไม่สัมพันธ์กัน เหมือนอย่าง ชีกเหล็กแต่ละชีก เพราะเหตุนี้ อนิจจลักษณะ ย่อมเป็นอันปรากฏ คิล้ายิ่ง).

มหาฐีกา

เมื่อเห็นอยู่ ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไป การกำหนดความเกิดขึ้น ย่อมไม่ถึง ซึ่งการกำหนดความดับไป, หรือการกำหนดความดับไป ย่อมไม่ถึง ซึ่งการกำหนดความเกิดขึ้น.

อุทยขณะ เป็นอย่างหนึ่งแน่นอน, วยขณะ เป็นอย่างหนึ่งแน่นอน เพราะเหตุนี้ ธรรมแม้อันเดียวกัน ย่อมปรากฏ โดยความต่างกัน ด้วยอำนาจขณะ, ธรรมที่เป็นอดีตเป็นต้น จะป่วยกล่าวไปไย เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แต่ เมื่อสันตติถูกเพิกไป เพราะกำหนดถือเอา ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไป(ของธรรมทั้งหลายที่กำลังเป็นไป โดยเกิดก่อน และเกิดหลัง เป็นธรรมอื่น ๆ กันและกัน) อนิจจลักษณะ ย่อมปรากฏ จากสภาวะ ของตนตามความเป็นจริง" ดังนี้.

ทุกขลักษณะปรากฏ

เมื่ออิริยาบถถูกเพิกไป เพราะมนสิการถึงความบีบคั้นในปัจจุบันเนื่อง ๆ ทุกขลักษณะ ย่อมปรากฏ จากสภาวะของตนตามความเป็นจริง.

มหาฐีกา

อภิณหสมุปตีปีพนํ มนสิกริตฺวาติ ยถาปริกฺคหิตอุทฺทพฺพวเสน สงฺขารานํ นิรฺนตรํ ปตีปีพฺยมาณตํ วิพาธฺยมาณตํ มนสิ กริตฺวา.อิริยาปเถ อุกฺขมาภูติเตติ อิริยาปเถ ลพฺภมาณทุกฺขปฏฺิจฺฉาทกฺภาเว อุกฺขมาภูติเต.

บทว่า เพราะมนสิการ ถึงความบีบคั้นในปัจจุบันเนื่อง ๆ อธิบายว่า เพราะมนสิการ ถึงความที่สังขารทั้งหลาย กำลังถูกบีบคั้นเฉพาะ คือกำลัง ถูกเบียดเบียน ตลอดเวลา ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นและความดับไป ตามการกำหนดถือเอา.

บทว่า เมื่ออิริยาบถ ถูกเพิกไป อธิบายว่า เมื่ออิริยาบถ(ใหม่) คือเมื่อภาวะที่ ปกปิดทุกข(ทุกข์)ที่กำลังได้อยู่(เหตุเพราะไม่มณสิการ ถึงความบีบคั้นในปัจจุบัน เองๆ) ถูกเพิกไป(คือไม่ปกปิดอีก เพราะมณสิการ ถึงความบีบคั้นในปัจจุบัน เองๆ ทุกขลักษณะ ย่อมปรากฏ จากสถานะของตนตามความเป็นจริง).

เอกสุมี หิ อิริยาปเถ อุปฺปนฺนสฺส ทฺกฺขสฺส วิโนทกํ อิริยาปถนฺตรํ ตสฺส ปฏฺิจฺฉาทกํ วีย โหติ. เอวํ เสสาปีติ อิริยาปถานํ ตํตํทฺกฺขปฏฺิจฺฉาทกภาเว ยถาทวโต ฉฺยาเต เตสํ ทฺกฺขปฏฺิจฺฉาทกภาโว อุกฺขมาฏฺิโต นาม โหติ สงฺขารานํ นิรฺนฺตรํ ทฺกฺขาทิตฺตุนฺนตย ปากฺกภาวโต.

จริงทีเดียว อิริยาบถอื่น(ใหม่) อันกำจัด ทุกข์(เวทนา) ที่เกิดขึ้น ในอิริยาบถ หนึ่ง(เก่า) ย่อมเป็นเหมือน ปกปิด ซึ่งทุกข์นั้น.

แม้อิริยาบถทั้งหลายที่เหลือ ก็อย่างนี้ เพราะเหตุนี้ เมื่อรู้ภาวะที่ อิริยาบถทั้งหลายปกปิดซึ่งทุกข์นั้น ๆ ตามความเป็นจริง ภาวะที่อิริยาบถทั้งหลาย เหล่านี้ปกปิดทุกข์ ชื่อว่า เป็นการเพิกไป เพราะภาวะที่สังขารทั้งหลายปรากฏ โดยความที่ถูกทุกข(ทุกข์)ทิ่มแทงอยู่ ตลอดเวลาไม่มีระหว่าง.

เอวํ สุขปฏฺิจฺเจปโต ทฺกฺขขนฺติ สุขาการปฏฺิจฺเจปโต อภินฺนหฺปติปีพฺนาการ- สงฺ ขาโต ทฺกฺขากาโร ทฺกฺขลกฺขณํ.

ชั้นบัญญัติจะ ชื่อว่า ทุกข์ เพราะปฏิเสธต่อสุข(สภาวะ) เพราะเหตุนี้ อากาที่เป็นทุกข์ กล่าวคืออาการที่บีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ เพราะปฏิเสธต่ออาการที่เป็น สุข(กล่าวคืออาการที่ไม่บีบคั้นอยู่เนื่องๆ ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นและความดับ) ชื่อว่า ทุกขลักษณะ.

อนัตตลักษณะปรากฏ

ครั้นเมื่อการแยกขณะ ถูกกระทำแล้ว เพราะแยก ซึ่งธาตุต่าง ๆ

อนัตตลักษณะ ย่อมปรากฏ จากสภาวะของตนตามความเป็นจริง.

มหาฎีกา

นानาธาตุโยติ นานาวิชา ปถวีธาตุนิชาตโย นานาวิเช สภาวะมเม. วิ
 นิพฺพุตฺตวาติ “อณฺญา ปถวีธาตฺ, อณฺญา อาโปธาตฺ”ติอาทินา, “อณฺญ โส, อณฺญา เวทนา”ติอาทินา จ วิสฺสู วิสฺสู กตฺวา. **ฉนวินิพฺโกลเก กเตติ** สมุหฺมเน,
 กิจฺจารมฺมณฺมเน จ ปภเวตีเต. ยา เหาสา อณฺญมณฺญปฺตถตฺตฺเรสุ สมุทฺตีเตสุ ฐ
 ปารุปฺชมฺเมสุ เอกตฺตาทินิเวสฺวเสเน อปริมฺทฺทิตฺตฺสงฺขารเหที คยฺหามา **สมุ**
หฺมฺนตา, ตถา เตสฺ เตสฺ ชมฺมานํ กิจฺจเกทฺตฺส สติปิ ปฏฺฐินิยตฺตภาเว เอกโต คย
 หมานา **กิจฺจหฺมฺนตา,** ตถา สารมฺมณฺชมฺมานํ สติปิ อารมฺมณฺกรณฺเกเท เอกโต
 คยฺหามา **อารมฺมณฺหฺมฺนตา** จ, ตา ธาตฺตฺส ญฺาณเน นิพฺพุตฺตวา ทิสฺสมานา หตฺถเน
 ปริมฺชฺชียมาโน เณปิณฺโท วิย วิลยํ คจฺจนฺติ, “ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานา สุณฺญา
 เอเต ชมฺมา ชมฺมตฺตฺตา”ติ อนตฺตลกฺขณํ ปากฺกตฺรํ โหติ. เตน วุตฺตํ “**นानาธาตุโย**
ฯเปฯ อฺปฏฺฐาตี”ติ. (มหาฎีกา ข้อ ๓๓๕)

บทว่า นานาธาตุโย - ซึ่งธาตุต่าง ๆ, ได้แก่ ซึ่งธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุ
 เป็นต้น มีอย่างต่าง ๆ คือซึ่งสภาวะธรรมทั้งหลาย มีอย่างต่าง ๆ.

บทว่า วินิพฺพุตฺตวา - เพราะแยก, ความว่า เพราะกระทำ เป็นแผนก ๆ
 โดยนัยเป็นต้นว่า “ปฐวีธาตุ เป็นอย่างอื่น(จากธาตุ ๓ ที่เหลือ), อาโปธาตุ เป็น
 อย่างอื่น, และโดยนัยเป็นต้นว่า “ผัสสะ เป็นอย่างอื่น(จากสัมผัสยุคตธรรม ที่
 เหลือ), เวทนา เป็นอย่างอื่น”.

บทว่า ฉนวินิพฺโกลเก กเต - ครั้นเมื่อการแยกขณะ ถูกกระทำ, ความว่า
 ครั้นเมื่อสมุหฺมเน และกิจฺจหฺมฺนเน อารมฺมณฺมเน แยกออกแล้ว .

อธิบายว่า ความเป็นขณะนี้ใด คือ ความเป็นสมุหฺมเน (ความเป็นก้อน
 ด้วยอำนาจความรวมกันคือไม่แยกกันเกิดและดับ) อันบุคคลผู้ที่มีได้พิจารณา
 สังขารทั้งหลาย ยึดถืออยู่ ด้วยอำนาจความยึดมั่นว่าเป็นอันเดียวกัน ในรูปธรรม
 และอรุปรธรรมทั้งหลาย ที่อุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน รวมกันอยู่ (ว่า “เป็นอัตตา”).

(ขยายความว่า ในรูปธรรมนั้น ธาตุทั้ง ๔ ที่อุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน รวมกันอยู่ เกิดขึ้นและดับไปพร้อมกัน คือไม่แยกกันเกิดและดับ ชื่อว่า สมุหะ, ในรูปธรรมนั้น นามขันธ์ทั้ง ๔ ที่อุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน รวมกันอยู่ เกิดขึ้น และดับไปพร้อมกันคือไม่แยกกันเกิดและดับ ชื่อว่า สมุหะ. ความเป็นก้อน กล่าวคือ ความเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า ฆนตา. ความยึดมั่นว่าเป็นก้อน กล่าวคือความยึดมั่นว่าธาตุทั้ง ๔ หรือนามขันธ์ทั้ง ๔ เป็นอันเดียวกันว่า “เป็นอัตตา” ด้วยอำนาจ ความรวมกัน ชื่อว่า สมุหฆนตัญญา)

อนึ่ง แม้เมื่อภาวะที่แตกต่างกันแห่งกิจจรส ของรูปธรรมและนามธรรม ทั้งหลายเหล่านั้นๆ เป็นสภาพแน่นอน โดยเฉพาะ มีอยู่ ความเป็นกิจจมนะ (ความเป็นก้อนด้วยอำนาจกิจจรส อันบุคคลผู้ที่มีได้พิจารณาสังขารทั้งหลาย) ยึดถืออยู่(ซึ่งนามและรูปที่กระทำกิจแตกต่างกัน) โดยความเป็นอันเดียวกัน (ว่า “เป็นอัตตา”).

(ขยายความว่า คำว่า ภาวะที่แตกต่างกันแห่งกิจจรส ของธรรมทั้งหลาย เหล่านั้น ๆ ได้แก่ กิจจรสของนามแต่ละนาม มีผัสสะที่ทำ สัมภูฏนรโส คือ มีการทำจิตและอารมณ์ให้ประสานเข้ากันทางทวาร ๖ เป็นกิจจรส เป็นต้น, และรูปแต่ละรูป มีปลิวี่ที่ทำ ปตัญญานรสา คือ มีความเป็นที่ตั้งมั่นของสหชาติ ธรรมทั้งหลาย เป็นกิจจรส เป็นต้น.

อธิบายว่า ในจิตตูปปาตขณะหนึ่ง จิตและเจตสิกทั้งหลายทำกิจ เฉพาะของตนๆ ไม่ปะปนกัน แยกเป็นส่วนๆกัน, ก็ บุคคลผู้ที่มีได้พิจารณาสังขาร ทั้งหลายเหล่านั้น ยึดถืออยู่(ซึ่งนามแต่ละนามที่ทำงานแตกต่างกัน) โดย ความเป็นอันเดียวกัน. แม้ในรูปธรรม ก็มีนัยนี้แหละ. ความยึดมั่นว่า เป็น ก้อน กล่าวคือความยึดมั่นว่าเป็นนามอันเดียวกันและเป็นรูปอันเดียวกัน ด้วย อำนาจกิจที่แตกต่างกันว่า “เป็นอัตตา” ชื่อว่า กิจจมนตัญญา.

อีกอย่างหนึ่ง ความแตกกันแห่งกิจ มีการเกี่ยวกิน การค้ำ การพุด การ ผลัดเปลี่ยนซึ่งอิริยาบถ เป็นต้น ของนามและรูปทั้งหลาย ที่ร่วมกันกระทำ ซึ่งกิจ ทั้งหลายเหล่านั้น, อธิบายว่า ในนามและรูปนี้ นาม เสื่อมจากเดชคือเว้นจาก อาณภาพ ย่อมไม่อาจ เพื่อจะเป็นไป ด้วยเดช ของตน, คือ ย่อมเกี่ยวกิน ไม่ได้, ย่อม

คืบ ไม่ได้, ย่อมพูด ไม่ได้, ย่อมกระทำ ซึ่งอิริยาบถ ไม่ได้. แม้รูป ก็เสื่อม จาก
 เศษ ย่อมไม่อาจ เพื่อจะเป็นไป ด้วยเศษ ของตน. เพราะว่า ความที่รูปนั้นปรารถนา
 เพื่อจะเคี้ยวกิน หามิได้, ทั้งไม่มีความปรารถนา เพื่อจะคืบ, ไม่มีความปรารถนา
 เพื่อจะพูด, ไม่มีความปรารถนา เพื่อจะกระทำซึ่งอิริยาบถ, **โดยที่แท้**
 รูป อาศัย ซึ่งนาม ย่อมเป็นไป, นาม ก็อาศัย ซึ่งรูป ย่อมเป็นไป. **ก็ เมื่อ**
 ความปรารถนา เพื่อจะเคี้ยวกิน เมื่อความปรารถนา เพื่อจะคืบ **เมื่อ**
 ความปรารถนา เพื่อจะพูด เมื่อความปรารถนา เพื่อจะกระทำ ซึ่งอิริยาบถ
 ของนาม มีอยู่ รูป จึงกิน, จึงคืบ, จึงพูด, จึงกระทำ ซึ่งอิริยาบถ. ก็ นามและรูป
 ย่อมกระทำ ซึ่งกิจ ร่วมกันอย่างนี้. **ความเป็นก่อน** กล่าวคือความเป็นอันเดียวกัน
 ชื่อว่า **อนัตตา**. ความยึดมั่นว่าเป็นก่อน กล่าวคือความยึดมั่นว่านามและรูป
 เป็นอันเดียวกันว่า **“เป็นอัตตา”** ด้วยอำนาจกิจร่วมกัน ชื่อว่า **กิจจนนัตถัญญา**)

และอนึ่ง แม้เมื่อความแตกต่างกันแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์
 ของสาร์มมณธรรมทั้งหลาย มีอยู่ **ความเป็นอรัมมณชนะ**(ความเป็นก่อน
 ด้วยอำนาจอารมณ์ อันบุคคลผู้ที่มีได้พิจารณาสังขารทั้งหลาย) ยึดถืออยู่
 (ซึ่งจิตตูปปาทขณะ ที่เป็นไป แตกต่างกันแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์
 โดยความเป็นอวัชชนะ ทัสสนะ เป็นต้น ในอารมณ์เดียวกัน) โดยความเป็น
 จิตอันเดียวกันว่า **“เป็นอัตตา”**. (หรือยึดถือว่าจิตและเจตสิกเป็นอันเดียวกัน
 ไม่แยกกัน เพราะภาวะที่จิตและเจตสิกรับอารมณ์เดียวกัน)

ความเป็นชนะทั้งหลายเหล่านั้น อันญาณ แยกแล้ว ที่ปรากฏอยู่
 ในธาตุทั้งหลาย (ความเป็นชนะเหล่านั้น) ย่อมถึง ซึ่งความพินาศ(คือหายไป)
 เหมือนก้อนฟองน้ำ อันมือ ขยำขยี้อยู่ (ย่อมถึง ซึ่งความพินาศคือหายไป) ฉะนั้น.
 อนัตตลักษณะ ย่อมเป็นอันปรากฏชัดยิ่งว่า **“ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ที่เป็นไปอยู่**
ตามปัจจัย เป็นสภาพว่างเปล่า เป็นเพียงสภาวะธรรม” ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์
 จึงกล่าวว่า **“เมื่อการแยกชนะถูกกระทำ เพราะแยก ซึ่งธาตุต่าง ๆ อนัตตลักษณะ**
ย่อมปรากฏ จากสถานะของตนตามความเป็นจริง” ดังนี้.

ความหมายของลักษณะ ๓

เอตถ จ อนิจจํ, อนิจจลกฺขณํ, ทุกขํ, ทุกขลกฺขณํ, อนตฺตา, อนตฺตลกฺขณนฺติ

อัย วิภาโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ อนิจฺจนฺติ ขนฺธปฺลยจํ.กสฺมา? อุปฺปาทวฺยณฺณตฺตภาวํ
 , หุตฺวา อภาวโต วา. อุปฺปาทวฺยณฺณตฺตํ อนิจฺจลฺกขณํ หุตฺวา อภาวสงฺขาโต
 วา อากาโร.

“ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺ”ติ วจนฺโต ปน ตทฺทว ขนฺธปฺลยจํ ทุกฺขํ. กสฺมา ?
 อภินฺหปฺปฏิปฺพนา, อภินฺหปฺปฏิปฺพนากาโร ทุกฺขลฺกขณํ.

“ยํ ทุกฺขํ ตทฺทตฺตา”ติ ปน วจนฺโต ตทฺทว ขนฺธปฺลยจํ อนตฺตา. กสฺมา ?
 อวสวตฺตนฺโต, อวสวตฺตนากาโร อนตฺตลฺกขณํ.

(วิ.ม. ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทศ ๙๕๐/๓๑๓)

อนึ่ง ในไตรลักษณ์นี้ การจำแนกนี้ อันบัณฑิตพึงทราบ ว่า อนิจจัง,
 อนิจจลักษณะ, ทุกขัง, ทุกขลักษณะ, อนัตตา, อนัตตลักษณะ .

ในการจำแนกนั้น บทว่า อนิจจัง ได้แก่ ชั้น ๕ (สิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะ
 ปฏิเสธต่อธรรมาภาวะ) . เพราะเหตุไร ? (จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง) เพราะ
 เบญจขันธ์มีภาวะที่เกิดขึ้น(คือไม่มี ก็มีขึ้น ได้แก่ นิพัตติลักษณะ กล่าวคือชาติ)
 มีภาวะที่เสื่อมไป(คือพินาศไป ได้แก่ วิปริณามลักษณะกล่าวคือมรณะ) และมี
 ภาวะที่เป็นไปโดยประการอื่น (แห่งชั้น ๔ ได้แก่ ชรา เพราะมีอุปาทะ และวยะ
 เหล่านั้น) ๑, หรือ เพราะเบญจขันธ์มีแล้ว ก็ไม่มี(คือเพราะเกิดขึ้นแล้ว ก็
 พินาศไป, ๑ , ด้วยบทที่ ๒ นี้ ท่านย่อแสดงว่า เป็นอนิจจัง เพราะชั้น ๕
 มีความสุกงอม แล้วแตกไป และมีความพังทลาย).

(ชั้น ๕ เรียกว่า เป็นอนิจจัง โดยภาวะ แห่งธรรมใด,เพื่อจะแสดง
 ซึ่งธรรมนั้น ว่าเป็นอนิจจลักษณะ ท่านจึงกล่าวว่า) ภาวะที่เกิดขึ้น(คือไม่มี
 ก็มีขึ้น) ภาวะที่เสื่อมไป(คือพินาศไป) และภาวะที่เป็นไปโดยประการอื่น
 (แห่งชั้น ๔) หรืออาการที่เปลี่ยนแปลงไป(ได้แก่ อภาวภาวะ) กล่าวคือ มีแล้ว
 ก็ไม่มี ชื่อว่า อนิจจลักษณะ.

แต่ เพราะพระวจนะว่า “สิ่งใด เป็นอนิจจัง สิ่งนั้น เป็นทุกขัง” ได้แก่
 ชั้น ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ทุกขัง. เพราะเหตุไร ? เพราะเบญจขันธ์
 มีความบีบคั้นเนื่อง ๆ. อาการที่บีบคั้นเนื่อง ๆ ชื่อว่า ทุกขลักษณะ.

แต่เพราะพระวณะว่า “สิ่งใด เป็นทุกขัง สิ่งนั้น เป็นอนัตตา” ได้แก่
 ชั้น ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อนัตตา . เพราะเหตุไร ? เพราะเบญจขันธ์ ไม่
 เป็นไปในอำนาจ, อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ชื่อว่า อนัตตลักษณะ.

ความหมายของภังคานุปัสสนาเป็นต้น

สพฺพสงฺขารานํ ภงฺกสฺเสว อนฺุปสฺสนา ภงฺคานฺุปสฺสนา, ตเทว ญาณํ
 ภงฺคานฺุปสฺสนาญาณํ. ยถาภูตทสฺสาวิ ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, เตภูมกฺขมฺมา,
 เตสฺ ภยโต อฺุปญฺฉิตฺเตสฺ ภายิตพฺพาการคาหิญาณํ ภยตฺุปญฺฐานญาณํ. มุจฺจิตฺตุ
 อิจฺฉตีติ มุจฺจิตฺตุกมฺยํ, จิตฺตํ, ปุคฺคโล วา, ตสฺส ภาโว มุจฺจิตฺตุกมฺยตา, ตเทว ญาณํ
 มุจฺจิตฺตุกมฺยตาญาณํ. ปุณฺ ปฏฺิสงฺขานากาเรน ปวตฺตํ ญาณํ ปฏฺิสงฺขานฺุปสฺสนาญาณํ.
 นีรเปกฺขตาย สงฺขารานํ อฺุเปกฺขนวเสน ปวตฺตญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๓๗ หน้า ๔๘๐ - ๑)

ภังคานุปัสสนาญาณ

การเห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับเท่านั้น ของสังขารทั้งหลายทั้งปวง
 ชื่อว่า ภังคานุปัสสนา, ภังคานุปัสสนานั้นนั่นแหละ เป็นญาณ จึงชื่อว่า
 ภังคานุปัสสนาญาณ.

ภยตฺุปญฺฐานญาณ

บุคคลผู้มีปกติเห็นตามความเป็นจริง ย่อมกลัว จากธรรมนี้ เพราะเหตุนี้
 ธรรมนี้ ชื่อว่า ภย(ธรรมเป็นแดนน่ากลัว), ได้แก่ ธรรมที่มีในภุมิ ๓, ญาณที่ถือเอา
 โดยอาการที่พึงกลัว ในธรรมที่มีในภุมิ ๓ เหล่านี้อันปรากฏ โดยเป็นแดน
 น่ากลัว ชื่อว่า ภยตฺุปญฺฐานญาณ.

มุจฺจิตฺตุกมฺยตาญาณ

ธรรมชาติใดย่อมปรารถนา เพื่อจะพ้นไป เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้
 ชื่อว่า มุจฺจิตฺตุกมฺยะ, (ธรรมชาติที่ปรารถนาเพื่อจะพ้นไป) ได้แก่ จิต หรือบุคคล,
 ภาวะ แห่งจิตหรือบุคคลที่ปรารถนาเพื่อจะพ้นไปนั้น ชื่อว่า มุจฺจิตฺตุกมฺยตา,

มัจจุตักมัยตานี้แน่นอนแหละ เป็นญาณ จึงชื่อว่า มัจจุตักมัยตาญาณ(ญาณคือ มัจจุตักมัยตา).

(มัจจุตัก มาจาก มัจจุตัก เป็น มัจ ชาติ ในทิวาทิณะ ในอรรถว่าโมกขะ แปลว่า พัน เป็นอกัมมชาติ, ๕อน จ, ตามฉัฏฐสังคายนา. ส่วน ฉบับไทย เป็น มัจจุตัก มาจาก มัจจุตัก เป็น มัจ ชาติ ในรุชาทิณะ ในอรรถว่า จาคะ แปลว่า สละปล่อย เป็นสกัมมชาติ,ลงนิกคหิตอาคมในเบื้องหลังสระของชาติคือ อุ เป็นมู, เอานิกคหิตเป็น ญ วัคคันตะ. อรรถของชาติมาในชาติวัตตสังคหะ, ใน ที่นี้ ควรเป็น มัจจุตัก ตามฉัฏฐะ).

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

ญาณ ที่เป็นไป โดยอาการที่พิจารณาลักษณะ ๓ ซ้ำอีก ชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ.

สังขารเปกขาญาณ

ญาณ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจการดูอย่างเหมาะสมคือวางเฉย สังขารทั้งหลาย เพราะไม่มีการเพ่งจ้อง ชื่อว่า สังขารเปกขาญาณ.

อาทิวานุปัสสนาญาณ

อาทิวานุปัสสนาติ ภัยตูปัญฐานวเสน อุปปนุณํ สพพภวาทีสุ อาทิวทสุ
สนญาณํ. “ยา จ ภัยตูปัญฐานเน ปญญา ยญจ อาทิวเว ญาณํ ยา จ นิพพิทา, อิม
ธมมา เอกตถา, พุยญชนเมว นานนุ”ติ (ปฎิ. ม. ๓๑/๒๒๓/๒๘๑) วจนโต ภัย
ตูปัญฐานาอาทิวานุปัสสนาสู วุตตาสู นิพพิทานุปัสสนา อิทาปี วุตตาว โหติ.

(ปฎิ.ม.อ.สุตตมยญาณนิตุเทศ ๑๘/๑๑๔)

บทว่า อาทิวานุปัสสนา - การเห็นบ่อยๆ ซึ่งโทษ, ได้แก่ อาทิวทสุ
สนญาณ (ญาณที่เห็นซึ่งโทษ) ในภพทั้งหลายทั้งปวงเป็นต้น อัน
เกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งภัยตูปัญฐานญาณ(ญาณในสังขารทั้งหลายที่ปรากฏ โดย
เป็นแดนน่ากลัว) .

ครั้งเมื่อภคตัญญูและอาทีนวานุปัสสนากลับแล้ว นิพพิทา
 นุปัสสนา(การเห็นเนื่อง ๆ โดยความเบื่อหน่าย ในสังขารที่มี ความ
 แตกดับ) ก็ย่อมเป็น อันกล่าวแล้วที่เดียวแม้ในอาทีนวานุปัสสนานี้
 เพราะมีวณะว่า “ปัญญา ในภคตัญญูอันใดก็ดี, ญาณ ในอาทีนวะอันใดก็ดี,
 และนิพพิทาญาณอันใดก็ดี, ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน, พญฺชนะ
 เท่านั้น ต่างกัน.(ขุ.ป.๓๑/๒๒๓/๒๘๑.)

ภคตัญญูวเสน อุปฺปนฺนํ สพฺพภาวทิสฺสุ อาทีนวทสฺสนญฺณํ อ
 ทีนวานุปัสสนา.

(วิ.ม.อรุปสตตกสมฺมสนกถา.ฎีกา. ๗๒๒/๔๖๑)

อาทีนวทสฺสนญฺณ(ญาณที่เห็นซึ่ง โทษ) ในภพทั้งหลายทั้งปวงเป็นต้น
 อันเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งภคตัญญูญาณ ชื่อว่า อาทีนวานุปัสสนา,

นิพพิทานุปัสสนาญาณ

นิพพิทานุปัสสนายาติ สงฺขารเสฺสุ นิพฺพินฺทนาการณ ปวตฺตตาย อณุปัสสนาย.

(วิ.ม.สีลนิตฺเทศ.ฎีกา ๒๐/๕๓ - ๕๔)

บทว่า ด้วยนิพพิทานุปัสสนา คือด้วยอนุปัสสนา ที่เป็นไป โดยอาการ
 ที่เบื่อหน่าย ในสังขารทั้งหลาย.

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

ปฏิสังขานุปัสสนาติ มุจฺจิตฺตกมฺยตาญาณวเสน อุปฺปนฺนํ มุจฺจนสฺส อ
 ปายกรณํ ปฏิสังขานุปัสสนาสถฺยญฺติ อนิจฺจทุกฺขานตฺตานุปัสสนาญฺณํ.
 “ยา จ มุจฺจิตฺตกมฺยตา ยา จ ปฏิสังขานุปัสสนา ยา จ สงฺขารุเปกฺขา, อ

เม ชมมา เอกตถา, พุยญชนเมว นานนุ”ติ(ปฎิ. ม. ๓๑/๒๒๗/๒๘๑) วจนโต
ปฎิสงขานุปัสสนาย วุตตาย มุจจิตุกัมมตาสงขารูปกขาญาณานิ วุตตानเว โหนติ .

(ปฎิ.ม.อ.ศตมยญาณินิเทศ ๑๘/๑๑๔)

บทว่า **ปฎิสงขานุปัสสนา** - การเห็นบ่อย ๆ (ย่อมเกิดขึ้น) เพราะ
การพิจารณา(ซึ่งไตรลักษณ์), ได้แก่ อนิจจานุปัสสนาญาณ ทุกขานุปัสสนาญาณ
อนัตตานุปัสสนาญาณ ที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งมุจจิตุกัมมตาสญาณ (ญาณ
คือความปรารถนาเพื่อจะพ้นไป จากสังขารทั้งหลายทั้งปวง) ที่กระทำ ซึ่ง
อุบายแห่งการปล่อยไป ที่หมายรู้กันว่าเป็นปฎิสงขานุปัสสนา.

เมื่อปฎิสงขานุปัสสนา กล่าวแล้ว มุจจิตุกัมมตาสญาณ และสังขารูปกขาญาณ
(เป็นญาณที่เพ่งอย่างเหมาะสมคือเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย) ก็ย่อมเป็น
อันกล่าวแล้วที่เดียว เพราะมีวจนะว่า “มุจจิตุกัมมตาสญาณอันใดก็ดี
ปฎิสงขานุปัสสนาญาณอันใดก็ดี และสังขารูปกขาญาณอันใดก็ดี, ธรรม
ทั้งหลายเหล่านี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้น ต่างกัน.

“เอวํ จิตฺตา เต สงฺขารา ปฏินิสฺสชฺชียนฺตุ”ติ ปวตฺตํ ญาณํ **ปฎิสงขานุปัสสนา**.

(วิ.ม.สีลนิตุเทศ.มหาฎีกา ๒๐/ ๕๔)

ญาณ ที่เป็นไปว่า “สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ที่ตั้งอยู่ อย่างนี้ ย่อมถูกสละ”
ชื่อว่า **ปฎิสงขานุปัสสนา**.

สงฺขารานํ มุจจนสฺส อุปายภูตํ ปฎิสงฺขาญาณํ **ปฎิสงขานุปัสสนา**.

(วิ.ม.อรุปสตุตตกสมมุสนกถา.มหาฎีกา. ๗๒๒/๔๖๑)

ญาณที่พิจารณา อันเป็นอุบาย แห่งการปล่อยไป จากสังขารทั้งหลาย
ชื่อว่า **ปฎิสงขานุปัสสนา**,

โส เอวํ สพฺพภวโยนิคตฺยฐิตินิवासกเตหิ สภทเทหิ สงฺขารเอหิ มุจจิตฺตาโม
สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตฺตํ ปุณ เต เอวํ สงฺขารเอ ปฎิสงฺขานุปัสสนาญาณเณ
ตฺลกฺขณํ อารोเปตฺวา ปรีกฺขณฺหาติ.

(วิ.ม.ข้อ ๓๕๗ หน้า ๓๒๗)

เพราะอาศัยสมบัติ แห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้วางเฉย คือมีตนเป็นกลาง ในสังขารทั้งหลาย, ย่อมไม่ถือผิดว่า เป็นเรา หรือว่า ของเรา ก็ความเกิดขึ้น แห่ง(ตรุณ)สังขารูปกขาณาย่อมมี, ความที่พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้วางเฉย อุปมาเหมือนอย่างบุรุษ ผู้สละปล่อยภริยาแล้ว ฉะนั้น.

เหมือนอย่าง ภริยา ที่น่าปรารถนา น่าชอบใจ น่าเจริญใจ พึงมี แก่บุรุษ, บุรุษนั้น วางเว้น จากภริยานั้น แม้เพียงชั่วครู่ ไม่พึงอาจ เพื่อจะยอมรับได้, พึงยึดภริยานั้นว่าของเรา เกินจะเปรียบได้ เพราะความไม่รู้แห่งการเป็นผู้โอ้อวด เป็นคนขี้โกงและเป็นผู้คดงอ ของหญิงนั้น, เขาเห็นแล้ว ซึ่งหญิงนั้น ยืนอยู่ที่คิ นังอยู่ก็ดี พุดอยู่ที่คิ หัวเราะอยู่ที่คิ กับด้วยบุรุษผู้อื่น ก็โกรธ ไม่ปลาบปล้ำใจ, พึงเสวยโทมนัส มีประมาณยิ่งนัก. ในสมัยอื่นต่อมา เขาเห็น โทษ ของหญิงนั้น ก็เป็นผู้ปรารถนาเพื่อจะพ้นไป พึงสละปล่อยหญิงนั้น ด้วยอำนาจแห่งความเป็น ผู้ไม่ยินดี, ไม่พึงยึดถือหญิงนั้นว่าของเรา. ตั้งแต่ไม่ยึดถือหญิงนั้นว่าของเรานั้นไป เขาแม้เห็นหญิงนั้น กำลังทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง กับด้วยบุรุษคนใดคนหนึ่ง ก็ไม่พึงโกรธแน่นอน, ไม่พึงถึงความโทมนัส, พึงเป็นผู้วางเฉย คือเป็นผู้มีตน เป็นกลางแน่นอน โดยส่วนเดียว ฉนใด.

พระโยคาวจรนี้ เป็นผู้ปรารถนาเพื่อจะพ้น จากสังขารทั้งหลายทั้งปวงแล้ว (ด้วยมัจจุตัมยตา), เป็นผู้กำหนดสังขารทั้งหลาย ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาแล้ว, ก็ไม่เห็นความเป็นธรรมที่พึงถือเอาว่า เป็นเรา ว่าของเรา ก็ละความกลัว และละนันทิ เป็นผู้วางเฉยคือมีตนเป็นกลาง ในสังขารทั้งหลายทั้งปวง (ด้วยสังขารูปกขาณาย).

มหาฎีกา

มัจจุตัมยตาย อุตุชฺช ยาว สงฺขารูปกขาณานํ น อุปฺปชฺชติ, ตาว ปวตฺตาว วิปสฺสนา ปฏิสงฺขานุปสฺสนา เอวาติ อาห “ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย สงฺขารे ปริกคณฺหนุโตะ”ติ.

(มหาฎีกา หน้า ๕๐๗)

เบื้องบนแต่บุญจิตุกามตาญาณ สังขารเปกขาญาณยังไม่เกิดขึ้นตลอดเวลา
เพียงใด, วิปัสสนาที่เป็นไปตลอดเวลาเพียงนั้น เป็นปฏิสังขานุปัสสนาเท่านั้น
เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “เป็นผู้กำหนดสังขารทั้งหลาย
ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาแล้ว” ดังนี้.

พลวสังขารเปกขาญาณ

ตทิตฺถํ สุปฺปคฺเค ปิณฺณํ วัณฺณยฺมานํ วัชฺชํ. นิพฺพญฺญิตกปฺปาสํ วิหนฺมานํ วัชฺชํ
นํนํปฺปการโถ สงฺขารํ ปรีคฺคเหตฺวา ภยญฺจ นนฺทิตฺถํ ปหาเย สงฺขารวิจฺจินเน
มชฺฌตฺตํ หุตฺวา ติวิชาณุปัสสนาวเสน ติณฺณจฺจิตฺติ. เอวํ ติณฺณจฺจิตฺตํ ติวิชวิโมกฺขมฺมุขภาวํ
อาปชฺชิตฺวา สตฺตตอริยปฺปคฺคผลวิภาคาย ปจฺจโย โหติ.

(วิ.ม.ข้อ ๗๖๗ หน้า ๓๓๔)

(พลว)สังขารเปกขาญาณนี้ เป็นเหมือนผงแบ่งที่ละเอียด ๆ ในกระดิ่ง
ที่ถูกบดขยี้ด้วยอำนาจร่อนออกจากแบ่งที่หยาบ ๆ ๑ , เหมือนฝ้ายที่ถูกแกะ
เมล็ดออกแล้วนึ่งอยู่ ๑ (ด้วยอุปมาทั้ง ๒ แสดงการถึงความสุขุมยิ่งนัก
แห่งวิปัสสนาญาณ ด้วยการพิจารณาบ่อย ๆ) กำหนดสังขารทั้งหลาย โดย
ประการต่าง ๆ ก็ละความกลัว และละนันทิ มีตนเป็นกลางในการวิจัยสังขาร
ย่อมตั้งอยู่ ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓. เมื่อตั้งอยู่ ก็ถึงความเป็นวิโมกขมุข
๓ ประการ ย่อมเป็นปัจฉัย แก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ ประเภท
ด้วยประการอย่างนี้.

พลวสังขารเปกขาญาณเป็นไปหลายวาระ

ติกฺขวิสทสุรภาเวน สงฺขารํ อชฺฌนฺตํ อกฺขเน สิชฺฌมาเน ตํ ปเนตฺตํ
สงฺขารเปกฺขาญาณํ อนเภาวํ ปวตฺตมาณํ ปรีปากมฺเนน อนฺุโลมญาณสฺส
ปจฺจยภาวํ คจฺจนฺตํ นิพฺพานํ สนฺตโถ ปสฺสตี นาม.

(มหาฎีกา ข้อ ๑๖๗ หน้า ๕๐๗)

ก็ ครั้นเมื่อความวางเฉย ในสังขารทั้งหลาย กำลังสำเร็จอยู่ โดยความเป็น
 สภาวะที่แข็งกล้า ผ่องใส และกล้าหาญ ติกขสังขารุเปกขาญาณนี้
 ที่กำลังเป็นไป หลายวาระ เป็นอันถึง ซึ่งความเป็นปัจจัย แก่อนุโลมญาณ
 โดยการถึงความสุกงอม ติกขสังขารุเปกขาญาณนี้ชื่อว่า ย่อมเห็นนิพพาน
 โดยความเป็นธรรมมีอยู่.

ว่าด้วยวิปัสสนูปেকขา และสังขารุเปกขา

ยา “ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกขํ ปฏฺฐิลภติ”ติ (ม.อ.อานนฺตชปฺปายสฺสุตฺต.
 ๑๔/๗๑-๒/๕๒, อ.ส.ตตฺก. ๒๓/๕๕/๕๘) เอมาคตา วิจฺฉินเน มชฺฌตฺตตฺตา อุเปกฺขา,
 อัย วิปสฺสนูปেকฺขา นาม.

ยถา เจตาสมตฺถโต เอกิภาโว, เอวํ สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนูปেকฺขานมฺปิ.
 ปญฺญา เอว หิ สภา กิจฺจวเสน ทฺวิธา ภินฺนา. ยถา หิ ปุริสสฺส สายํ เคหํ ปวิฏฺฐํ สปฺป
 อชปททณฺฑํ คเหตุวา ปริเยสฺมานสฺส ตํ อุตฺโกฏฐเก นิปนฺนํ ทิสฺวา “สไปโป นุ โข,
 โน”ติ อวโลเกนฺตสฺส โสวตฺติกตฺตยํ ทิสฺวา นิพฺเพมตฺกสฺส “สไปโป, น สไปโป”ติ
 วิจฺฉินเน มชฺฌตฺตตฺตา โหติ, เอวเมว ยา อารทฺชวิปสฺสทฺส วิปสฺสนาญฺญาณเณ ลกฺขณตฺต
 ยเย ทิฏฺฐสฺส สงฺขารานํ อนิจฺจภาวาทิวิจฺฉินเน มชฺฌตฺตตฺตา อุปฺปชฺชติ, อัย
 วิปสฺสนูปেকฺขา นาม.

ยถา ปน ตสฺส ปุริสสฺส อชปททณฺฑเทณ คาพฺหํ สปฺปํ คเหตุวา “กึ ตาหํ อิมํ
 สปฺปํ อวิเหฐฺนุโต อตฺตานญฺจ อิมินา อทฺสาเปนฺโต มฺญฺเจยฺยน”ติ มฺญฺจนการเมว
 ปริเยสโต คหณเณ มชฺฌตฺตตฺตา โหติ. เอวเมว ยา ลกฺขณตฺตยสฺส ทิฏฺฐตฺตตา อาทิตฺเต วีย
 ตโย ภเว ปสฺสโต สงฺขารคฺคหณเณ มชฺฌตฺตตฺตา, อัย สงฺขารุเปกฺขา นาม. อิ
 ติ วิปสฺสนูปেকฺขาย สิทฺธาย สงฺขารุเปกฺขาปิ สิทฺธาว โหติ. อิมินา ปเนสา วิจฺฉินนคฺคห
 เณสุ มชฺฌตฺตตฺตสาเตน กิจฺจเณ ทฺวิธา ภินฺนา.

(วิ.ม. ข้อ ๘๔ หน้า ๑๗๕ - ๖)

อุเบกขาใด(คือวิปัสสนาปัญญา) ที่มีต้นตั้งอยู่ในท่ามกลาง ในการวิจัย (ด้วยอำนาจแห่งอนิจจะเป็นต้น) อันมาแล้ว อย่างนี้ว่า “ลักษณะ ๓ มือนิจจะเป็นต้นอันใด มีอยู่ ขันธปัญจกะอันใด ปรากฏอยู่(ในปัจจุบัน เพราะปัจจัย), ย่อมละ ซึ่งขันธปัญจกะนั้น(คือ โดยการละฉันทราคะที่เนื่องกับขันธปัญจกะนั้น ด้วยมัจจุตัมยตาญาณ), ภิกษุยอมได้ ซึ่งวิปัสสนูปেকขา(ในการวิจัย ซึ่ง อนิจจาภาวะเป็นต้นนั้น)”ดังนี้, นี้ ชื่อว่า **วิปัสสนูปেকขา**.

(อัย วิปัสสนูปেকขา. ยัม สนุชชา ย วุตตัม ปาพิยัม “ยทตฺถิ ยัม ภูตัม, ตัม ปชหติ, อุเปกขัม ปฏิลลภตี”ติ. ตตฺถ ยทตฺถิ ยัม ภูตฺตุนฺติ ขนฺธปฺยจกัม, ตัม มุจฺจิตฺตุมฺยตาญาณเณน ปชหติ. ทิฏฺฐุ โสวตฺตติกตฺตยสฺส สปฺปลกฺขณฺวิจฺฉินเณ วิย ทิฏฺฐุ ลกฺขณฺตฺตยสฺส ภูตฺตยสฺส สขรลกฺขณฺวิจฺฉินเณ อุเปกขัม ปฏิลลภตี.

มหาฎีกา.

วิปัสสนูปেকขานี้. ทรงหมายเอาซึ่งอุเบกขาใด ที่ตรัสไว้ ในพระบาลีว่า “สิ่งใด มีอยู่, สิ่งใด ปรากฏอยู่”, ย่อมละ ซึ่งสิ่งนั้น, ภิกษุยอมได้ ซึ่งอุเบกขา”ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น บทว่า **สิ่งใด มีอยู่, สิ่งใด ปรากฏอยู่** ได้แก่ ขันธปัญจกะ, ย่อมละ ซึ่งขันธปัญจกะนั้น **ด้วยมัจจุตัมยตาญาณ**. ภิกษุยอมได้ ซึ่งอุเบกขา ในการพิจารณาซึ่งลักษณะของสังขาร แห่งขันธปัญจกะที่ปรากฏอยู่ ที่เห็น ลักษณะ ๓ เหมือนอย่าง ย่อมได้ ซึ่งอุเบกขา ในการพิจารณาซึ่งลักษณะของรูป แห่งรูปที่ปรากฏอยู่ ที่เห็นโสวัตติกะ ๓).

อนึ่ง ความเป็นอันเดียวกัน โดยสภาวะ แห่งฉัพพคูปেকขาเป็นต้นเหล่านี้ ฉันใด, ความเป็นอันเดียวกัน โดยสภาวะ แม้แห่งสังขารูปเอกขา วิปัสสนูปเอกขา ก็ฉันนั้น. เพราะ ปัญญานั้นเอง เป็นอุเปกขานั้น ที่แยกออก โดยประการ ๒ ด้วยอำนาจกิจ

เหมือนอย่างว่า เมื่อนุรุช ถือแล้ว ซึ่งไม้คูกเท้าแพะ แสงหาอยู่ ซึ่งงู ตัวเข้าไป สู่บ้าน ในเวลาเย็น เห็นแล้ว ซึ่งงูนั้น นอนขดอยู่ที่กองแกลบ มองดูอยู่ว่า “งู หรือไม่ใช่งู หนอ” ครั้นเห็น ซึ่งโสวัตติกะ ๓ แฉก(ดอกจันทน์) ก็ ไม่มีความสงสัย ย่อมมี ภาวะที่ต้นตั้งอยู่ในท่ามกลาง ในการวิจัยว่า “งู, ไม่ใช่งู” (คูกมัจจุตัมยตาญาณ)ดังนี้ ฉันใด, เมื่อพระโยคาวจรผู้มีวิปัสสนาอันตน

ปรารภแล้ว(อารัทธิวิปัสสกบุคคล)เห็นซึ่งลักษณะทั้ง ๓ ด้วยพลวิปัสสนาญาณ ภาวะที่ตนตั้งอยู่ในท่ามกลางอันใด(คือละความขวนขวาย) ในการวิจัย ซึ่งอนิจจภาวะเป็นต้น ของสังขารทั้งหลาย(คือมัจจุตักมัยตาญาณ) ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้นเหมือนกัน, นี้ ชื่อว่า วิปัสสนูปেকขา.

(ต่อจากวิปัสสนูปেকขานั้น) ส่วน เมื่อบุรุษนั้น จับงูไว้ให้มันแล้ว ด้วยไม้คูกเท้าแพะ จึงคิดว่า “เราพึงปล่อยงูนี้ ไม่ทำให้มันลำบากด้วย ไม่ให้งูนี้กัดตนด้วย อย่างไรหนอ”คั้งนี้ แสงหาอยู่ ซึ่งอาการ(คืออุบาย) เพื่อการปล่อยไปเท่านั้น(คูกปฏิสังขาญาณ) มีความที่ตนเป็นกลาง ในอันจับงูไว้ (คูกตรุณสังขารูปেকขาญาณ) ฉนั้นใด, เมื่อพระโยคาวจรเห็นภพ ๓ ราวกะว่า ถูกไฟไหม้อยู่ เพราะเห็นลักษณะทั้ง ๓ ความมีตนเป็นกลางอันใด ในการถือเอา สังขาร ก็ฉนั้นเหมือนกัน, นี้ ชื่อว่า สังขารูปেকขา.

ด้วยเหตุนี้ ครั้นเมื่อวิปัสสนูปেকขาสำเร็จแล้ว แม้สังขารูปেকขา ก็ย่อมเป็น อันสำเร็จแน่นอน.

ก็ อุปেকขานี้ แดกออก เป็น ๒ ประการ โดยกิจ กล่าวคือ ความเป็นกลาง ในการวิจัยลักษณะทั้ง ๓ ของสังขารทั้งหลาย และในการถือเอาสังขารทั้งหลาย

มหาฎีกา

สงฺขารานํ อนิจฺจาติลกฺขณสฺส สฺสทิจฺฐตฺตา เตสํ(สงฺขารลกฺขณานํ) วิจินเน มชฺฌตฺตญฺตยา วิปสฺสนูปেকฺขาย สิทฺธาย ตถา ทิจฺฐาทินวานํ เตสํ(สงฺขารานํ) คหณเปิ อชฺฌูปেকฺขนา สิทฺธาว โหติ, สพฺพโส วิสงฺขารนินฺนตฺตา อชฺฌาสนฺส.

(มหาฎีกา ข้อ ๘๔ หน้า ๒๒๐)

ครั้นเมื่อวิปัสสนูปেকขา อันเป็นภาวะที่ตนตั้งอยู่ในท่ามกลาง ในการวิจัย ลักษณะทั้ง ๓ ของสังขารทั้งหลายเหล่านั้นสำเร็จแล้ว เพราะเห็นแล้วด้วยดี ซึ่งอนิจจลักษณะเป็นต้น ของสังขารทั้งหลาย, ความเพ่งเฉย แม้ในการถือเอา สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ที่มีโทษคือลักษณะทั้ง ๓ อันตนเห็นแล้ว อย่างนั้น ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแน่นอน เพราะความที่อัชฌาสัยน้อมไปในวิสังขาร โดยประการทั้งปวง.

อัฐฐกถา ปฏิสัมภิตา

ตตถ สงฺขารเร อชฺฌนเปกฺขตีติ ตสฺส อารทฺทวิปัสสกสฺส วิปัสสนาญาณน
 ลกฺขณตฺตยสฺส ทิฏฺฐตฺตา ลกฺขณวิจฺฉินเน ปหฺนพฺยาปารสฺส, อาทิตฺเต วิย ตโย ภเว
 ปสฺสโต สงฺขารกฺคหณมฺ ชฺชตฺตสฺส, ตํ วิปัสสนาญาณํ เต สงฺขารเร วิเสเสน จ
 อิกฺขติ, กหณน วชฺชิตญฺจ หุตฺวา อิกฺขติ โอลฺลเกตีติ สงฺขารุเปกฺขา นามาติ
 อตุโถ. ยถา โลกเ วิเสเสน ชฺชนโต อธิชฺยตีติ อนฺเนน วชฺชิตฺว สสนฺโต อฺปวสตีติ
 วุจฺจติ.

(อ.ปฎิ.ม.ปฐมภาค ข้อ ๕๔ หน้า ๒๘๓)

ในบททั้งหลายเหล่านั้น วจนัตถะว่า ย่อมเห็นอันเว้นและโดยพิเศษ
 ซึ่งสังขารทั้งหลาย(สงฺขารเร อชฺฌนเปกฺขติ, อธิ+อุป + อิกฺขติ) ความว่า
 เมื่อพระโยคาวจรผู้มีวิปัสสนาอันตนปรารภแล้ว(อารทฺทวิปัสสกนฺคคฺล)
 เพราะเห็นซึ่งลักษณะทั้ง ๓ ด้วยวิปัสสนาญาณ ก็ละความขวนขวายในการวิจัย
 ซึ่งลักษณะมือนิจจะเป็นต้น(นี้ชื่อว่า วิปัสสนูปกฺขา), เมื่อพระโยคาวจร
 ผู้มีวิปัสสนาอันตนปรารภแล้ว เห็นภพ ๓ ราวกะว่าถูกไฟไหม้อยู่(เพราะเห็น
 ลักษณะทั้ง ๓) ก็มีตนเป็นกลางในการถือเอาสังขาร(นี้ชื่อว่า สังขารุเปกฺขา),
 วิปัสสนาญาณนั้น ย่อมเห็นสังขารทั้งหลายเหล่านั้น โดยพิเศษ(อธิ มีอรรถวิเสส
 ,คือเห็นโดยเป็นอุบายเพื่อปล่อยสังขาร), และเป็นญาณที่เว้นจากการยึดถือเอา
 สังขารทั้งหลายเหล่านั้น(เพราะวางเฉย) (อุป มีอรรถ อนสเน - ในการเว้น) เห็นอยู่
 คือมองดูอยู่เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า สังขารุเปกฺขา.

เหมือนอย่าง ในทางโลก บุคคลผู้ชนะโดยพิเศษ เรียกว่า อธิชยติ,
 บุคคลผู้อยู่เว้นจากข้าว เรียกว่า อฺปวสติ(ผู้อยู่เว้น)

สังขารุเปกฺขาญาณให้ชื่อแก่มัคคปฏิปทา ๔

อิทานิ กิณฺจาปี โลกิชฺชฆานนฺปิ น วินา ปฏิปทาย อิชฺชติ, เอรํ สนฺเตปี อธิ
 สฺพุทฺธิกนฺยํ ปหาย โลกุตฺตรชฺชานํ ปฏิปทาย สพุทฺธิเยว ครูํ กตฺวา เทเสตฺถกามตฺตาย
 “ทุกฺขปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญนุ”ติอาทิมาน.

ตตถ โย อาทิตฺว กิเลเส วิภฺขมฺเภนฺโต ทุกฺเคน สสงฺขารน สปปโยเคน

กิลมนุโต วิภขมฺเภติ, ตสฺส ทุกฺขา ปฏฺฐิปทา โหติ. โย ปน วิภขมฺภิตกิลโล
 วิปฺสฺสนาปริวาสํ วสนฺุโต จิเรน มคฺคปาตุภาวํ ปาปฺณาติ, ตสฺส ทนฺุชาภิญญา โหติ.
 อิติ โย โภจฺจิ วาโร ทุกฺขปฏฺฐิปททนฺุชาภิญโญ นาม กโต.

กตมํ ปน วารํ โรเจสฺสุนฺติ ? ยตฺถ สกึ วิภขมฺภิตา กิลเลสา สมฺุทาจริตฺวา ทฺุติยมฺปิ
 วิภขมฺภิตา ปฺน สมฺุทาจรณฺติ, ตตฺถิยํ วิภขมฺภิตเ ปน ตถาวิภขมฺภิตเว กตฺวา มคฺเคน
 สมฺุคฺฆาตํ ปาเปติ, อิมํ วารํ โรเจสฺสุ. อิมสฺส วารสฺส ทุกฺขาปฏฺฐิปทา ทนฺุชาภิญญาติ
 นามํ กตํ. เอตฺตเคน ปน น ปากฺกํ โหติ. ตสฺมา เอวเมตฺถ อาทิโต ปญฺุชฺชาเย วิภาวนา
 เวทิตพฺพา : — โย หิ จตฺตาริ มหาญฺุทานิ ปรีคฺคเหตฺวา อุปาทาธูปํ ปรีคฺคณฺุหาติ,
 อธูปํ ปรีคฺคณฺุหาติ, . ธูปาธูปํ ปน ปรีคฺคณฺุหนฺุโต ทุกฺเคน กสิเรน กิลมนฺุโต
 ปรีคฺคเหตฺุํ สกฺโกติ, ตสฺส ทุกฺขา ปฏฺฐิปทา นาม โหติ. ปรีคฺคหิตฺธูปาธูปสฺส ปน
 วิปฺสฺสนาปริวาเส มคฺคปาตุภาวทนฺุชฺตาย ทนฺุชาภิญญา นาม โหติ.

โยปี ธูปาธูปํ ปรีคฺคเหตฺวา นามธูปํ ววตฺถเปนฺุโต ทุกฺเคน กสิเรน กิลมนฺุโต
 ววตฺถเปติ, ววตฺถาปีเต จ นามธูปे วิปฺสฺสนาปริวาสํ วสนฺุโต จิเรน มคฺคํ อุป
 ปาเทตฺุํ สกฺโกติ, ตสฺสาปี ทุกฺขา ปฏฺฐิปทา ทนฺุชาภิญญา นาม โหติ.

อปโร นามธูปมฺปิ ววตฺถเปตฺวา ปจฺจเย ปรีคฺคณฺุหนฺุโต ทุกฺเคน กสิเรน กิ
 ลมนฺุโต ปรีคฺคณฺุหาติ, ปจฺจเย จ ปรีคฺคเหตฺวา วิปฺสฺสนาปริวาสํ วสนฺุโต จิเรน มคฺคํ
 อุปฺปาเทติ, เอวมฺปิ ทุกฺขา ปฏฺฐิปทา ทนฺุชาภิญญา นาม โหติ.

อปโร ปจฺจเยปี ปรีคฺคเหตฺวา ลกฺขณานิ ปฏฺฐิวิชฺฌนฺุโต ทุกฺเคน กสิเรน กิ
 ลมนฺุโต ปฏฺฐิวิชฺฌติ, ปฏฺฐิวิทฺธลกฺขโณ จ วิปฺสฺสนาปริวาสํ วสนฺุโต จิเรน มคฺคํ อุป
 ปาเทติ, เอวมฺปิ ทุกฺขา ปฏฺฐิปทา ทนฺุชาภิญญา นาม โหติ.

อปโร ลกฺขณานิปี ปฏฺฐิวิชฺฌิตฺวา วิปฺสฺสนาญฺาณเ ติกฺขเ สุเร ปสฺนเน วหนฺุเต
 อุปฺปนฺุํ วิปฺสฺสนานิกนฺุติ ปรียาทียมาโน ทุกฺเคน กสิเรน กิลมนฺุโต ปรียาทียติ,
 นิกนฺุติลฺยจ ปรียาทียิตฺวา วิปฺสฺสนาปริวาสํ วสนฺุโต จิเรน มคฺคํ อุปฺปาเทติ, เอวมฺปิ
 ทุกฺขา ปฏฺฐิปทา ทนฺุชาภิญญา นาม โหติ. อิมํ วารํ โรเจสฺสุ. อิมสฺส วารสฺส เอตํ นามํ
 กตํ. อิมินาว อุปาเยน ปโรโต ติสฺโส ปฏฺฐิปทา เวทิตพฺพา.

แม้โลกียฉาน เว้นจากปฏิบัติ ย่อมไม่สำเร็จ (แก่ปุถุชนและพระอริยะ ผู้ที่มีได้กระทำซึ่งอริการไว้ ในภพก่อน) แม้โดยแท้, แม้ครั้งเมื่อเป็น อย่างนี้ บัดนี้ ทรงละสุทธิกนัย(เหมือนที่แสดงไว้ในโลกียฉาน) เพราะความเป็นผู้ทรง ประสงค์แสดง กระทำ ซึ่งโลกุตตรฉานให้หนักแน่น พร้อมกับปฏิปทานั้นแหละ ในโลกุตตรฉานนี้ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า “**ทุกขปฏิบัติ ทนฺธาภิญญํ**” ดังนี้.

อธิบายในคำเป็นต้นว่า **ทุกขปฏิบัติ** นั้น

พระโยคาวจรใด เมื่อข่ม ซึ่งกิเลสทั้งหลาย แต่เริ่มต้นนั้นแหละ ย่อม
 ข่มไว้ได้ โดยลำบาก(ทุกฺขเชน) ลำบากอยู่ โดยมีสังขาร(สสงฺขารเณ) คือ
 โดยมีอุสสาหะ(สมฺปโยเคน), ปฏิปทาของท่านนั้น เป็นทุกขปฏิบัติ. ส่วน
 พระโยคาวจรใด มีกิเลสข่มไว้ได้แล้ว(เหมือนอย่างนั้น) เมื่อ
 อบรม ซึ่งวิปัสสนาอันเป็นที่อยู่(แห่งความปรากฏของมรรค) ย่อมถึง ซึ่ง
 ความปรากฏแห่งมรรค โดยกาลช้า, อภิญญาของท่านนั้น เป็นทันธาภิญญา. วาระ
 ทั้งสิ้น(ในวาระแห่งการข่มทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ว่า วาระเดียว สิ้น ๒ วาระ สิ้น
 ๓ วาระ สิ้น ๔ วาระ วาระเป็นอนนค) ชื่อว่า **ทุกขปฏิบัติทันธาภิญญา** อธิบาย
 ไว้แล้วอย่างนี้.

(สปปโยเคนาติ จิตตปปโยคสงฺขารเตน สอฺสุสาหเนน. สสงฺขารเณนาติ ตสฺสเสว
 เวจจํ. อุกฺเขนาปี วิกฺขมฺภนสฺส กิจฺจสิทฺธิเมว วทติ. วิ.ม.ฎีกา ข้อ ๘๐๑

บทว่า สปปโยเคน – โดยมีปโยคะ, ได้แก่ โดยมีอุสสาหะ กล่าวคือ จิตตป
 โยคะ.

บทว่า สสงฺขารเณ – คือ โดยมีสังขาร ได้แก่ เป็นไวกจณ์ ของสปปโยคะนั้น
 นั้นแหละ.

แม้ด้วยบททั้ง ๒ ท่านอาจารย์ย่อมกล่าว ถึงความสำเร็จแห่งกิจนั้นเอง
 ของวิกขัมภนะ.)

(ตตฺถ สสงฺขารเณ สปปโยเคนาติ สงฺขารปปโยคสฺสทิตฺเตน กามาทีนว-
 ทสฺสสนาทีนา ปจฺจยคณฺเณนาติ อตฺถโธ. เอเตน สพฺเพสํ ทุกฺขปปปฏิปทชฺชฌานานํ

สสงฺขาริกภาโว วุตฺโต โหติ. อสงฺขารเณ อปฺปโยเคนาติ สสงฺขารปฺปโยครหิเตน
เตเนว ปจฺจยคเณน. เอเตน สพฺเพสํ สุขปฺปฎิปปทชฺฌานานํ อสงฺขาริกภาโว วุตฺโต
โหติติ. ปรมตฺถทีปนีสงฺคหมหาฎีกา ป. ๑ ข้อ ๒๑ หน้า ๕๔

ในวากยะนั้น บทว่า สสงฺขารเณ อปฺปโยเคนา – โดยมีสังขาร คือ โดยมี
อุสสาหะ, ความว่า ด้วยหมู่แห่งปัจจย มีการเห็นซึ่งโทษของกามเป็นต้น อัน
ประกอบด้วยสังขารคืออุสสาหะ. ด้วยบทนั้น เป็นอันพระอรรถกถาจารย์ ท่าน
กล่าวภาวะที่ทุกขปฏิบัติทมนทั้งหลายทั้งปวงเป็นสังขาริก.

บทว่า อสงฺขารเณ อปฺปโยเคน – โดยไม่มีสังขาร คือโดยไม่มีอุสสาหะ,
ความว่า ด้วยหมู่แห่งปัจจยนั้นนั้นแหละ อันเว้นจากสังขารคืออุสสาหะ.
ด้วยบทนั้น เป็นอันพระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าว ภาวะที่สุขปฏิบัติทมน
ทั้งหลายทั้งปวงเป็นอสังขาริก.)

ถามว่า ก็ ท่านอาจารย์ทั้งหลายชอบใจแล้ว ซึ่งวาระไหน ?

ตอบว่า ในวาระใด ก็เลสทั้งหลายที่พระโยคาวจรข่มไว้ วาระเดียว ก็
ยังฟุ้งขึ้น ข่มแล้ว แม้ครั้งที่ ๒ ย่อมฟุ้งขึ้น อีก, แต่ ครั้นเมื่อข่ม ครั้งที่ ๓ จึง
กระทำ ซึ่งการข่มไว้ได้เหมือนอย่างนั้นทีเดียว ย่อมให้ถึง ซึ่งการถอนขึ้น ด้วย
มรรค, ก็ ท่านอาจารย์ทั้งหลายชอบใจแล้ว ซึ่งวาระนี้(อิมํ ปน วารํ โรเจตุ).
ท่านตั้งชื่อว่า ทุกขปฏิบัติทา ทนธาภิญญา แก้ววาระนี้.

(วาระแห่งการข่มได้ วาระเดียว และ ลีน ๒ วาระ เป็นสุขาปฏิบัติทาทีเดียว,
ยิ่งขึ้นไป กว่านั้น ไม่เป็นสุขาปฏิบัติทา เพราะเหตุนี้ อัญญกถาจริยาท่านชอบใจ
ซึ่งวาระแห่งการข่มได้ ลีน ๓ วาระ ว่าเป็นทุกขา ปฏิบัติทา. ครั้นเมื่อชอบใจ
อย่าง
นั้น คำอันบัณฑิตพึงกล่าว ในวาระแห่งการข่มทั้งหลาย ลีน ๔ วาระอื่น จากนั้น
ไม่มี.)

ก็ ด้วยคำมีประมาณเพียงนี้ วาระ ย่อมไม่เป็นอันปรากฏชัด. เพราะเหตุนี้
ในอธิการนี้ ความแจ่มแจ้ง อันบัณฑิตพึงทราบ จำเดิม แต่เริ่มต้น อย่างนี้ว่า

ก็ พระโยคาวจรใด กำหนดแล้ว(ปริกคเหตุวา) ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ย่อม
กำหนด(ปริกคณฺหาติ) ซึ่งอุปาทารูป, ย่อมกำหนด(ปริกคณฺหาติ) ซึ่งอรูป (ด้วย

อำนาจแห่งลักษณะและรสเป็นต้น ของรูปและอรูปรทั้งหลาย). ก็ เมื่อ
กำหนด(ปริคคณฺหฺนุโต) ซึ่งรูปและอรูปร ลำบากอยู่ ด้วยความทุกข์ ก็ด้วย
ความลำบาก ย่อมสามารถ เพื่อกำหนดได้(ด้วยรูปารูปรปริคคณฺหาณ, ว่านี้
เป็นเพียงนามและรูป, ไม่ใช่สัตว์เป็นต้นอะไร ๆอื่น), ปฏิปทาของท่านนั้น มี
ชื่อว่า ทุกขปฏิปทา. ส่วน อภิญญา ของพระ โยคาวจรผู้มีรูปและอรูปร
กำหนดได้แล้ว(โดยลำบากอย่างนั้น) ในวิปัสสนาอันเป็นที่อยู่(แห่งความปรากฏ
ของมรรค) มีชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความซักซ้าแห่งความปรากฏของมรรค
(เพราะความที่อินทรีย์ทั้งหลายอ่อน)

แม้พระ โยคาวจรใด กำหนดแล้ว(ปริคคณฺเหตฺวา) ซึ่งรูปและอรูปร (แม้
โดยไม่ลำบาก, แม้วาระที่เหลือก็อย่างนี้) เมื่อกำหนดแยกกัน(คือกระทำ ซึ่ง
ความไม่เจือปนกันของนามและรูป) (แยก)ซึ่งนาม(ว่านามนี้แม้ทั้งปวง เป็น
นาม เพราะอรรถว่า มีสภาวะนุ่มไป(นมนฺนฺภูเรณ) โดยนุ่มไปมุ่งหน้า สู่
อารมณ์ เพราะเว้น จากอารมณ์ ก็ไม่เป็นไป) และ(แยก)ซึ่งรูป (ว่ารูปนี้แม้ทั้งปวง
เป็นรูป เพราะมีสภาวะที่ย่อยยับ(รูปฺปนฺนโต) ในเพราะวิโรธิปัจจัยมีความเย็น
เป็นต้น ประชุมกัน, ครั้นเมื่อกำหนดนามและรูป แยกจากกันได้แล้ว อย่างนี้.
ต่อจากนั้น ย่อมกำหนด ซึ่งนามและรูป โดยสังเขปคือ โดยพร้อมกัน(เอกซุณฺ) ว่า
ธรรมที่มีความนุ่มไปเป็นลักษณะ เป็นนาม, ธรรมที่มีความย่อยยับเป็นลักษณะ
เป็นรูป) ลำบากอยู่ ด้วยความทุกข์ ก็ด้วยความลำบาก ย่อมกำหนดแยกกัน
และพร้อมกันได้, และครั้นเมื่อนามและรูป ถูกกำหนดแยกกัน และ
พร้อมกันได้แล้ว(โดยลำบากอย่างนั้น) เมื่ออบรม ซึ่งวิปัสสนาอันเป็นที่อยู่(แห่ง
ความปรากฏของมรรค) ย่อมสามารถ เพื่อยังมรรคให้เกิดขึ้น โดยกาลช้า, ปฏิปทา
ของท่านเมื่อนั้น มีชื่อว่า ทุกขปฏิปทา ทันธาภิญญา.

อีกรูปหนึ่ง กำหนดแยกกันและพร้อมกันได้แล้ว ซึ่งนามและรูป (แม้
โดยไม่ลำบาก) เมื่อกำหนด(ปริคคณฺหฺนุโต) ซึ่งปัจจัยทั้งหลาย ลำบากอยู่
ด้วยความทุกข์ ก็ด้วยความลำบาก ย่อมกำหนดได้, และครั้นเมื่อปัจจัย ถูก
กำหนดแล้ว(โดยลำบากอย่างนั้น ด้วยปัจจัยปริคคณฺหาณ) เมื่ออบรม ซึ่ง

วิปัสสนาอันเป็นที่อยู่(แห่งความปรากฏของมรรค) ย่อมยังมรรค ให้เกิดขึ้น โดยกาลเช้า, แม้อย่างนี้ ก็มีชื่อว่า ทุกขปฏิบัติ ทันธาภิญญา.

รูปอื่นอีก กำหนดแล้ว แม้ซึ่งปัจจัยทั้งหลาย(แม้โดยไม่ลำบาก) เมื่อ
 แหวงตลอด(ปฏิบัติวิมุขุ โศ) ซึ่งลักษณะทั้งหลาย ลำบากอยู่ ด้วยความทุกข์ คือ
 ด้วยความลำบาก ย่อมแหวงตลอดได้(ปฏิบัติวิมุขุติ), และลักษณะอันท่าน แหวง
 ตลอดแล้ว(โดยลำบากอย่างนั้น) เมื่ออบรม ซึ่งวิปัสสนาอันเป็นที่อยู่ (แห่ง
 ความปรากฏของมรรค) ย่อมยังมรรคให้เกิดขึ้น โดยกาลเช้า, แม้อย่างนี้ ก็มีชื่อ
 ว่า ทุกขปฏิบัติ ทันธาภิญญา.

รูปอื่นอีก แหวงตลอดแล้ว แม้ซึ่งลักษณะทั้งหลาย(แม้โดยไม่ลำบาก)
 ครั้นเมื่อวิปัสสนาญาณ เข้มแข็ง แกร่งกล้า ผ่องใส เป็นไปอยู่ พระโยคาวจร
 เมื่อจะครอบงำ ซึ่งนิกันติในวิปัสสนา ที่เกิดขึ้น ลำบากอยู่ ด้วยความทุกข์
 คือด้วยความลำบาก ย่อมครอบงำได้, และครั้นเมื่อครอบงำแล้ว ซึ่งนิกันติ
 (โดยลำบากอย่างนั้น ด้วยอุทฺทยัพพญาณ) เมื่ออบรม ซึ่งวิปัสสนาอันเป็นที่อยู่
 (แห่งความปรากฏของมรรค) ย่อมยังมรรคให้เกิดขึ้น โดยกาลเช้า, แม้อย่างนี้
 ก็มีชื่อว่า ทุกขปฏิบัติ ทันธาภิญญา. ก็ อาจารย์ทั้งหลายพอใจแล้ว ซึ่งวาระนี้,
 และท่านตั้งชื่อนี้(ว่าทุกขปฏิบัติ ทันธาภิญญา) แก่วาระนี้. ปฏิบัติ ๓ อันบัณฑิต
 พึงทราบ ข้างหน้า(คือที่เหลือ) โดยอุบายนี้นั้นแหละ.

วิสุทธิมคค์

สเจ ปนาย อาทิโต กิเลส วิภขมภยมานา ทุกฺเขน สปปโยเคน
 สสงฺขารเณ วิภขมภตฺตํ อสฺสภิ, ทุกฺขาปฏิบัติ นาม โหติ. วิปริยาเยน สุขาปฏิบัติ.
 กิเลส ปน วิภขมภตฺตวา วิปัสสนาปริวาสํ มคฺคปาตุภาวํ สณฺนิกํ กุรฺมมานา ทนฺธา
 ภิญญา นาม โหติ. วิปริยาเยน จิปปาภิญญา. อิติ อัย สงฺขารุเปกฺขา อ
 คมนิยฺภูตฺฐาเน รุตฺตวา อตฺตโน อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติ. เตน มคฺโค จตฺตาริ นา

มานิ ลภติ.

สา ปนาย ปฎิปทา กสฺสจि ภิกฺขุโน นานา โหติ, กสฺสจि จตุสฺสปี มคฺเคสฺส เอ
 กาว. พุทฺธานํ ปน จตฺตารोปี มคฺคา สุขาปฎิปทา จิปรปาภิญญาว อหสิํ ตถา ฌมม
 เสนาปติสฺส. มหาโมคฺคฺคฺลฺลฺลานตฺเตรสฺส ปน ปฐมมคฺโค สุขาปฎิปโท จิปร
 ปาภิญโญ อโหสิ. อุปริ ตโย ทฺวฺกาปฎิปทา ทนฺธาภิญญา. ยถา จ ปฎิปทา, เอวํ
 อธิปตโยปี กสฺสจิ ภิกฺขุโน จตุสฺส มคฺเคสฺส นานา โหนฺติ. กสฺสจि จตุสฺสปี เอกาว. เอวํ สง
 ขารุเปกฺขา ปฎิปทาวิสสิํ นิยมตฺติ.

(วิ.ม.พฺทฺตฺย. ๘๐๑/๓๔๗ - ๘)

(บัดนี้ เมื่อจะแสดง ความที่วิปัสสนาเป็นธรรมกำหนดปฏิบัติ ท่าน
 อรรถกถาจารย์จึงกล่าวคำต่อไปนี้ว่า :-)

ก็ ถ้าว่่า สักขารุเปกขานี้ เมื่อข่ม ซึ่งกิเลสทั้งหลาย แต่เริ่มต้น(คือ โดยความ
 เป็นมูจจิตุกัมมตาญาณเป็นต้น ในปุพพภาค) สามารถเพื่อข่ม โดยลำบาก
 คือ โดยมีอุสสาหะ(กล่าวคือจิตตปโยคะ) โดยมีสักขาร(คำนี้เป็นไวพจน์
 ของสัพปโยคะนั้นนั่นแหละ, แม้ด้วยคำทั้ง ๒ นี้ ท่านย่อมกล่าวถึงความสำเร็จ
 แห่งกิจนั่นเอง ของวิกขัมภนะ), (สักขารุเปกขา)ชื่อว่า เป็นทุกขาปฏิบัติ.
 โดยตรงกันข้าม(ได้แก่เพื่อข่ม โดยไม่ลำบาก(อทุกฺขณ), คือ โดยไม่มีอุสสาหะ
 (อปฺปโยเคน กล่าวคือ ไม่มีจิตตปโยคะ), โดยไม่มีสักขาร(อสงฺขารน) ชื่อว่า
 เป็นสุขาปฏิบัติ.

มหาฎีกา

สาปี หิ กามํ “อิมํ วารํ โรเจสนฺ”ติ เอตฺถ กลาปสมฺมสนาวसानเ อุกฺทฺยพฺพยา
 นุปฺสฺสนาย ปวตฺตมานาย อุปฺปนฺนสฺส วิปฺสฺสนนุปกฺกิเลสฺส ติกฺขตฺตํ
 วิกฺขมฺภเนน กิจฺจตาวารํ ทฺวฺกาปฎิปทาติ โรเจสนฺติ วทฺนฺติ, อญฺฐกถายํ ปน
 “วิปฺสฺสนาญาเณ ติกฺขเ สุเร ปสนฺเน วหนฺเต อุปฺปนฺนํ วิปฺสฺสนานิกฺนฺตี ทฺว
 เชน กสิเรน กิลมนฺโต ปรียาทียตี”ติ วุตฺตตฺตา ปุพฺพภาเค มุจฺจิ

ศุกมฺยตาภิภาเวน ปวตฺตมานา สงฺขารุเปกฺขา อตฺตโน ปฏิปกฺเข กิจฺเณน กสิเรน
 วิภฺขมฺเภนฺตี ทฺกฺขาปฏฺิพทาปฺกฺเขยฺเว ตฺิฏฺฐตีติ. เตนานห “อาทิตฺ กิเลเส วิภฺขมฺภย
 มานา”ติอาทิตฺ.

(วิ.ม.มหาฎีกา ข้อ ๘๐๑)

เป็นความจริงว่า แม้สังขารุเปกขานั้น ก็เป็นทุกขาปฏิบัติ ทลอดวาระ
 ของความเป็นปฏิบัติที่ลำบาก เพราะการข่ม ลิ่น ๓ วาระ ซึ่งวิปัสสนูปักกิเลส
 ที่เกิดขึ้น ในเมื่ออุทฺยัพฺพยานุปีสฺสนา เป็นไปอยู่ในอวสานแห่งกลาปสัมมสน-
 ญาณ ในอัฐฐสาลินีนี้ว่า “อาจารย์ทั้งหลายชอบใจแล้ว ซึ่งวาระนี้” เพราะเหตุนั้น
 พระอรธกถาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “ชอบใจแล้ว” ดังนี้ โดยแท้ก็จริง,

ถึงอย่างนั้น ในอรธกถาอัฐฐสาลินี เพราะท่านกล่าวไว้ว่า “ครั้น
 เมื่อ(อุทฺยัพฺพ)วิปัสสนาญาณ เข้มแข็ง แกร่งกล้า ผ่องใส เป็นไปอยู่ พระ
 โยคาวจร ย่อมครอบงำ ซึ่งนิกันฺติในวิปัสสนา ที่เกิดขึ้น ลำบากอยู่ ด้วย
 ความทุกข์ คือด้วยความลำบาก” ดังนี้ สังขารุเปกฺขา ที่เป็นไป โดยความเป็นมฺจฺจ
 ศุกมฺยตาญาณเป็นต้น ในปุพฺพภาค เมื่อข่ม ซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ แก่
 ตน โดยความยาก คือโดยความลำบาก (สังขารุเปกขานั้น)ย่อมตั้งอยู่
 ในฝ่ายทุกขาปฏิบัติทีเดียว. ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิตฺว่า
 “เมื่อข่ม ซึ่งกิเลสทั้งหลาย แต่เริ่มต้น” ดังนี้.

อาทิตฺติ ปุพฺพภาเค, มฺจฺจศุกมฺยตาภิภาเวน ปวตฺตนกาเลติ อตฺตโน.(จุฬฎีกา)

บทว่า แต่เริ่มต้น ได้แก่ ในปุพฺพภาค, อธิบายว่า ในกาลที่เป็นไป
 โดยความเป็นมฺจฺจศุกมฺยตาเป็นต้น.

ส่วนว่า ข่มได้แล้ว ซึ่งกิเลสทั้งหลาย สังขารุเปกขานี้กระทำอยู่ ซึ่ง
 ความปรากฏของมรรคอันมีวิปัสสนาเป็นที่อยู่ โดยช้าๆคือไม่เร็ว (สัง
 ขารุเปกฺขา)ชื่อว่า เป็นทันทฺธาภิญฺญา.

(วิปัสสนา ปรีวาโส เอตฺตสฺส อตฺถิติ วิปัสสนาปรีวาโส, มคฺคปาตฺฐภาโว,
 ตํ ปน สีมํ กุรฺมามา จิปฺปาภิญฺญา นาม โหตีติ วุตฺตํ “สณฺนิกฺ”ติ. กุรฺมามา อยํ สงฺ

ขารุเปกชาติ โยชนา.

(วิ.ม.มหาฎีกา ข้อ ๘๐๑)

วิปัสสนา เป็นที่อยู่ ของธรรมนี้ มีอยู่เพราะเหตุ นั้น ธรรมนี้ ชื่อว่า วิปัสสนา
ปริวาส, ได้แก่ ความปรากฏแห่งมรรค(ความปรากฏแห่งมรรค อันมี
วิปัสสนาเป็นที่อยู่),

ก็ สังขารุเปกขานี้กระทำอยู่ ซึ่งความปรากฏแห่งมรรค นั้น โดยเร็วๆ
สังขารุเปกขาจึงชื่อว่า เป็นจิปปาภิญญา เพราะเหตุ นั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าว ว่า
“โดยช้า ๆ” ดังนี้. ประกอบความว่า สังขารุเปกขานี้ กระทำอยู่)

โดยตรงกันข้าม สังขารุเปกขา ชื่อว่า เป็นจิปปาภิญญา(ความว่า
สังขารุเปกขาข่มได้แล้ว ซึ่งกิเลสทั้งหลาย สังขารุเปกขากระทำอยู่ซึ่งความปรากฏ
ของมรรคอันมีวิปัสสนาเป็นที่อยู่ โดยเร็วๆ สังขารุเปกขาชื่อว่า เป็นจิปปาภิญญา).

สังขารุเปกขานี้ ตั้งไว้ ในเหตุเป็นแดนมา(คือตั้งไว้ ในเหตุเป็นแดนเกิด
ของมรรค) ย่อมให้ ซึ่งชื่อ แก่มรรค ของตน ของตน อย่างนี้.

(ยโธ มคฺโค อากฺขณฺติ, ตํ อากมณียฎฺฐานํ, ตสฺมี อากมณียฎฺฐานเ. มคฺคสฺส
ปภวฎฺฐานเ รุตฺวา นามํ เทตฺติ สมฺพนุ โธ. ทฺกฺขาปฎฺธิปทา ทนฺธาภิญญา ทิวิปสฺสนา-
นโย อญฺญเ, อญฺญเ เอว มคฺโคติ อห “อตฺตโน อตฺตโน มคฺคสฺสา”ติ.

(วิ.ม.มหาฎีกา ข้อ ๘๐๑)

มรรค ย่อมมา จากเหตุใด, เหตุ นั้น ชื่อว่า อากมณียฎฺฐานะ, แปลว่า ในเหตุ
เป็นแดนมานั้น ของมรรค. สัมพันธ์ว่า ตั้งไว้ ในเหตุเป็นแดนเกิด ของมรรค
ย่อมให้ ซึ่งชื่อ.

วิปัสสนานี้มีทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญาเป็นต้น เป็นอย่างหนึ่ง,
มรรค นั้นเอง ก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุ นั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าว ว่า “แก่
มรรค ของตน ของตน” ดังนี้).

มรรค ย่อมได้ ซึ่งชื่อ ๔ อย่าง โดยอากมณียฎฺฐานะนั้น.

(เตน อากมณโธ ลทฺธนาเมน “ทฺกฺขาปฎฺธิปทา ทนฺธาภิญญา”ติอาทีนิ จตฺตาริ
นามานิ ลภติ. น หิ มคฺคสฺส สรสโธ เอทิสํ นามํ อตฺติ. วิ.ม.มหาฎีกา ข้อ ๘๐๑

มรรค ย่อมได้ ซึ่งชื่อ ๔ อย่าง มีอาทิว่า “ทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา” โดยเป็นชื่อที่ได้ เพราะแดนมา โดยอาคมนี้บัญญัติมานั้น. จริ่งทีเดียว ชื่อ ๔ อย่าง เช่นนี้ ไม่มีโดยสภาวะ ของมรรค.)

ก็ ปฏิปทานี้ นั้น ย่อมมีต่าง ๆ กัน (คือมีเป็น แขนง ๆ ในมรรค ๔) แก่ ภัคชฺช บางรูป, ปฏิปทาหนึ่งเดียวเท่านั้น ย่อมมี ในมรรคทั้ง ๔ แก่ ภัคชฺช บางรูป (เพราะเหตุ นั้น ความแน่นอน จึงไม่มี โดยความห้วนไหวคือเปลี่ยนแปลงได้, จลนโต). ส่วน มรรคทั้ง ๔ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย (แม้ทั้งปวง) เป็นสุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญาเท่านั้น. ของท่านพระธรรมเสนาบดีเหมือนอย่างนั้น. ส่วน ของพระมหาโมคคัลลานเถระ ปฐมมรรค ได้เป็นสุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา. มรรค ๓ เบื้องบน ได้เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา (อุปริ ตโย ทุกขาปฏิบัติทา ทนธาภิญญา, แต่ในอัฐฐสาลินี หน้า ๒๕๔ ท่านกล่าวว่า มหาโมคคัลลานตุเถรสสุ ๗เป๗ , อุปริ ตโย มคคา ทุกขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา. กสุม่า ? นิททาภิญจตตทา).

ว่าด้วยอธิปติ ๔ ในมรรค ด้วยอำนาจปุพพาทิสังขาร

(เพื่อแสดง แม้ซึ่งอธิปติ โดยความเกี่ยวข้อง กับปฏิบัติทา ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า :-) ก็ ปฏิปทา เป็นฉันใจ, แม้อธิปติทั้งหลาย (มีฉันทาธิปติเป็นต้น) ก็เป็นฉันนั้น ย่อมมีต่าง ๆ กัน (คือมีเป็น แขนง ๆ) ในมรรค ๔ แก่ ภัคชฺช บางรูป.

(เป็นความจริงว่า มรรค มีฉันทะเป็นอธิปติก็มี ในบรรดาธรรมทั้งหลาย มีวิริยะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอธิปติก็มี เฉพาะแต่ละคน อันตามสมควร แก่ปุพพาทิสังขาร, ความแน่นอน ไม่มีอยู่ แก่ใคร ๆ. ด้วยเหตุ นั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า “แก่ภัคชฺช บางรูป” ดังนี้. มหาฎีกา).

อธิปติหนึ่งเดียวเท่านั้น ย่อมมี ในมรรคทั้ง ๔ แก่ ภัคชฺช บางรูป. สัง ขารุเบกขา ย่อมกำหนด ซึ่งความแตกต่างกันแห่งปฏิบัติทา อย่างนี้.

ความหมายคำว่า ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธี

ญาณทัตสนวิสุทธียา ปฏิปทาภาวโต ติลกขณชานนญฺเฐน ปจฺจกฺขโต ทตฺสนญฺเฐน ปฏิปทฺขโต วิสุทฺตตา จ ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธี นาม.

(วิภาวินีฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๔)

ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ ความว่า ชื่อว่าปฏิปทา เพราะความเป็นเครื่องเป็นไปของญาณทัสสนวิสุทธิติคืออริยมรรค, ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่า รู้ลักษณะ ๓, ชื่อว่าทัสสนะ เพราะอรรถว่า เห็นโดยประจักษ์, และชื่อว่าวิสุทธิติ เพราะบริสุทธิติจากกรรมอันเป็นปฏิปักษ์.

กิญจาปี หิ อุทฺถัพพญาณํ ตีรณปริญญนุ โตคฺชเมว, อุทฺถัพพยาทีนํ ปน ชานนญฺเฐน, ปจฺจกฺขโต ทสฺสนญฺเฐน จ ญาณทสฺสนานิ, อุทฺถัพพญาณาทินิ. ตานิเยว ปฏิปทฺขโต วิสุทฺทตฺตา ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, สา เอว อริยมคฺโค ปฏิปชฺชติ เอตายาติ ปฏิปทา จาติ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิติ วุตฺตํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๓๓)

เป็นความจริงว่า อุทฺถัพพญาณที่ไม่คล่องแคล่ว เป็นญาณที่ยังลงภายในตีรณปริญญานั่นเอง แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ญาณทั้งหลายมีอุทฺถัพพญาณที่คล่องแคล่วเป็นต้น ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่า รู้ถึงความเกิดขึ้นและความสิ้นไปเป็นต้น, และชื่อว่า ทัสสนะ เพราะอรรถว่า เห็นโดยประจักษ์.

อุทฺถัพพญาณเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิติ เพราะบริสุทธิติจากกรรมอันเป็นปฏิปักษ์,

และญาณทัสสนวิสุทธิตินั้นนั้นแหละ เป็นปฏิปทา เพราะอรรถว่า โลเกียญาณทัสสนวิสุทธิติ ๕ เป็นเครื่องเป็นไปของอริยมรรค เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ.

ภังคานุปัสสนาในฐานะอนุปัสสนา ๗

กลาปัสสัมมสนญาณ เป็นอนุमानญาณ

พลวอุทฺถัพพญาณ และภังคญาณในฐานะอนุปัสสนา ๓

มือนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เป็นปัจจัจจญาณ

ตตฺถ ยสฺมา ภงฺโก นาม อนิจฺจตา ย ปรมมา โภฏฺฐิ, ตสฺมา โส ภงฺคานุปัสสโก โยคาวจโร สพฺพํ สงฺขารคตฺมํ อนิจฺจโต อนุปัสสติ, โน นิจฺจโต. ตโต อนิจฺจสฺส

ทุกขตตะตา, ทุกขสฺส จ อนตฺตตตะตา ตเทว ทุกขโต อนุปสฺสตี, โน สุขโต. อนตฺตโต
อนุปสฺสตี โน อตฺตโต.

(วิ.ม. ทศยภาค. ข้อ ๗๔๒ หน้า ๓๑๕ กังคานุปัสสนาญาณกถา)

ในอาการทั้งหลายเหล่านั้นมีอนิจจะเป็นต้น เพราะเหตุคือ ชื่อว่า
ความดับ เป็นเงื่อนไขปลายสุด แห่งภาวะที่ไม่เที่ยง(ส่วน ชาติ เป็นอาทิโกฏฐิ,
ชรา เป็นมัชฌิมโกฏฐิ แห่งภาวะที่ไม่เที่ยง) เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจร ผู้
เห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับนั้น ย่อมเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งปวง โดยความไม่เที่ยง
เท่านั้น(ด้วยอำนาจกัณฑ์สสนะเท่านั้น), มิใช่เห็นโดยความเป็นนิจจะ.

ต่อจากอนิจจานุปัสสนานั้น ย่อมเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งปวงที่เห็นแล้ว
โดยความไม่เที่ยงนั้น โดยความเป็นทุกข์เท่านั้น, มิใช่เห็นโดยความเป็นสุข.

ต่อจากทุกขานุปัสสนานั้น ย่อมเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งปวงที่เห็นแล้ว
โดยความเป็นทุกข์นั้น โดยความเป็นอนัตตาเท่านั้น, มิใช่เห็นโดยความเป็นอัตตา.

เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเพราะสิ่งที่เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
โดยแน่นอน.

มหาฎีกา

อนิจฺจโต อนุปสฺสตีติ น กลาปโต สมฺมสนฺโต วีย “อนิจฺจํ ขยฺญฐฺเณนา”ติ
(ปฎิ.ม. ๓๑/๔๘/๕๕) อนุมานวเสน, นาปี อารทฺชวิปสฺสโก วีย อุทฺทยคฺคหณ-
ปุพฺพกวยทสฺสนวเสน, อถ โข อุทฺทยพฺพยฺญาณานุภาเวน ปจฺจกฺขโต อุปฺภูจฺฐิตฺส
อุทฺทวเยสุ วุตฺตนเยน อุทฺถํ มุญฺจิตฺวา กงฺกทสฺสนวเสเนว อนิจฺจโต อนุปสฺสตี.

(มหาฎีกา ข้อ ๗๔๒ หน้า ๔๘๖ - ๗ กังคานุปัสสนาญาณกถาวณณา)

บทว่า พระโยคาวจรผู้เห็นเนื่องๆ ซึ่งความดับนั้น(กัณฑ์ญาณ)
ย่อมเห็นเนื่องๆ ซึ่งสังขารทั้งปวง โดยความไม่เที่ยงเท่านั้น, มิใช่เห็น
โดยความเป็นนิจจะ อธิบายว่า กัณฑ์ญาณมิใช่เห็นด้วยอำนาจอนุमानญาณว่า
“ชื่อว่า อนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป”ดังนี้ เหมือนอย่างพิจารณาโดยกลาป
(กลาปสัมมสนญาณ, เพราะเหตุนี้ กัณฑ์ญาณย่อมเห็นโดยปัจจกขญาณ),

ทั้งกัณฑ์ญาณมิใช่เห็น ด้วยอำนาจการเห็นความเสื่อมที่มีการถือเอา
ความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น เหมือนอย่างอารัททวิปัสสกบุคคล(ตรุณอุทฺถัพพญาณ),

โดยที่แท้ (ภังคญาณ)ปล่อยแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวแล้ว ในความเกิดขึ้นและความดับไปที่ปรากฏแล้ว โดยปัจฉกขญาณ ด้วยอานุภาพ แห่งพลวอุทัพพญาณ ย่อมเห็นเนื่องๆ โดยความไม่เที่ยง ด้วยอำนาจการเห็น ความดับเท่านั้น.

ภังคานุปัสสนาในฐานะนิพพิทานุปัสสนาและวิราคานุปัสสนา

ยสุมา ปน ยํ อนิจจัง ทุกขมนตตา, น ตํ อภินนุทิตัพพํ. ยถจ น อภินนุทิตัพพํ, น ตตถ รชชิตัพพํ. ตสฺมา เอตสฺมี ภงฺคานุปัสสนานุสาเรณ "อนิจจัง ทุกขมนตตา"ติ ทิฏฐฺฐุ สงฺขารคเต นิพฺพินุทติ, โน นนุทติ. วิรชชติ, โน รชชติ.

(วิ.ม. ทุติยภาค. ข้อ ๗๔๒ หน้า ๓๑๕ ภังคานุปัสสนาญาณกถา)

ก็ เพราะเหตุคือ ธรรม ๒๕ ส่วนอันใด เป็นอนิจจะ ทุกขะและอนัตตา, ธรรม ๒๕ ส่วนอันนั้นไม่ควรอภิธานิ. และธรรม ๒๕ ส่วนอันใด ไม่ควร อภิธานิ, อันบุคคลไม่ควรกำหนดในธรรม ๒๕ ส่วนอันนั้น. เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรย่อมเบื่อหน่าย, ไม่ใช่หนี. ย่อมคลายกำหนด, ไม่ใช่ระคาย ในสังขารคตะที่ถูกรู้เห็นนั้นว่า "อนิจจัง ทุกขังและอนัตตา" ตามแนวทาง แห่งภังคานุปัสสนา

ภังคานุปัสสนาในฐานะนิโรธานุปัสสนา

เป็นปัจฉกขญาณ และอนุमानญาณ

โส เอวํ อรชฺชชฺช โต โลกิกเกเนว ตาว ญาเณน รากํ นิโรเชติ, โน สมุเทติ. สมุทยํ น กโรตีติ อตฺถโธ. อถ วา โส เอวํ วิรตฺโต ยถา ทิฏฐฺฐุ สงฺขารคตํ, ตถา อทิฏฐฺฐุมปี อนุวญฺญาณวเสน นิโรเชติ, โน สมุเทติ. นิโรชโถว มนสิกโรติ. นิโรชเมวสฺส ปสฺสติ, โน สมุทยนฺติ อตฺถโธ.

(วิ.ม. ข้อ ๗๔๒ หน้า ๓๑๕ - ๑๖)

พระโยคาวจรนั้น เมื่อไม่กำหนดอยู่ ด้วยอำนาจวิราคานุปัตสสนาอย่างนี้ ย่อมทำราคะให้ดับไป ด้วยโลภกิยญาณนั้นเทียวกล่าวคือนิโรธานุปัตสสนา โดยวิกขัมภนนิโรธ ก่อน, ไม่ใช่ย่อมทำราคะให้เกิดขึ้น. อธิบายว่า ย่อมไม่ทำให้เป็นสมุทัย.

อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า พระโยคาวจรนั้น เป็นผู้คลายกำหนดแล้ว ด้วยอำนาจวิราคานุปัตสสนา ตามแนวแห่งภังคานุปัตสสนาอย่างนี้ เราย่อมยังสังขารที่ให้เห็นอยู่ คือที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันให้ดับไป ด้วยอำนาจแห่งปัจจกขญาณ ได้แก่ มนสิการถึงปัจจุบันขณิกนิโรธ ฉันได, ก็ย่อมยังสังขารแม้ที่ไม่ได้เห็น คือที่เป็นอดีตและอนาคตให้ดับไป ด้วยอำนาจแห่งอนุमानญาณ ฉันนั้น, ไม่ใช่ย่อมทำให้เกิดขึ้น. คือย่อมมนสิการ โดยความดับไปเท่านั้น. ย่อมเห็นความดับไปของสังขารนั้นเท่านั้น, ไม่ใช่ย่อมเห็นความเกิดขึ้น.

ภังคานุปัตสสนาในฐานะปฏินิสสัคคานุปัตสสนา

โส เอวํ ปฏูปนุโน ปฏินิสสชชติ, โน อาทียติ. ก็ วุจติ โหติ ? อยมปิ อนิจจาทีอนุปัตสสนา ตทงควเสน สหุธิ ขนุชาภิสงขาราหิ กิเลสานํ ปริจจชนโต, สงขตโทสทสเสน จ ตพพิปริเต นิพพานे ตนุณินนตาย ปกขนุทนโต ปริจจจากปฏินิสสคโค เจว ปกขนุทนปฏินิสสคโค จาติ วุจติ. ตสฺมา ตาย สมนุณาคโต ภิกขุ ยถาวุคเตน นเยน กิเลสে ปริจจชติ, นิพพานे จ ปกขนุทติ. นาปี นิพพตฺตนวเสน กิเลสে อาทียติ, น อโทสทสสิตาวเสน สงขตารมฺมณํ. เตน วุจติ “ปฏินิสสชชติ โน อาทียติ”ติ. (วิ.ม.ข้อ ๗๔๒ หน้า ๓๑๖)

พระโยคาวจรนั้นผู้กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งอนุปัตสสนา ๖ มี อนิจจานุปัตสสนาเป็นต้น ตามแนวแห่งภังคานุปัตสสนา อย่างนี้ ย่อมสละทิ้ง, ไม่ใช่ ย่อมยึดถือ. คำอธิบายเป็น อย่างไร ? อธิบายว่า อนุปัตสสนา ๖ มี อนิจจานุปัตสสนาเป็นต้นแม้นี้ ตามแนวแห่งภังคานุปัตสสนา ท่านเรียกว่า เป็นปริจจจากปฏินิสสัคคะ เพราะบริจจกกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งขั้นทั้งหลาย

ที่บังเกิดแต่กรรม และอภิสังขารทั้งหลายคือกรรมที่มีกิเลสนั้นเป็นเหตุ ด้วยอำนาจตทังคปหาร,

และเรียกว่าเป็น**ปักขันทนปฏินิสัคคะ** เพราะแล่นไป ในนิพพาน ที่มีสภาวะนิจจะและสุขเป็นต้น อันวิปริตจากสังขตธรรมนั้น โดยความแล่นไป คือความน้อมไปในนิพพานนั้น ด้วยการเห็นโทษมีอนิจจตาและทุกขตาเป็นต้น ในสังขตธรรมทั้งหลาย.

เพราะเหตุนี้ ภิกษุผู้ประกอบ ด้วยอนุปัสสนา ๖ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้นนั้น ย่อมบริจาตกิเลสทั้งหลาย และย่อมแล่นไปในนิพพาน โดยนัย ตามที่กล่าวแล้ว.

ทั้งย่อมไม่ยึดถือกิเลสทั้งหลาย ด้วยอำนาจการทำกิเลสให้บังเกิดขึ้น, ก็บุคคลย่อมยึดเอาสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ เพราะเหตุนี้ บุคคลย่อมไม่ยึดถือสังขตารมณ์ โดยความเป็นผู้เห็นโทษ. เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า “ย่อมสละทิ้ง, ไม่ใช่ย่อมยึดถือ.

ความเป็นไปของภังคานุปัสสนาในฐานะอนุปัสสนา ๗

เกจิ ปเนตฺถ “อนิจฺจโต อนุปสฺสตี, โน นิจฺจโตตฺติอาทินา วิสุํ ทสฺสณกิจจํ นตฺถิ, ภงฺกทสฺสเนเนว สพฺพํ ทิฏฺฐํ โหตี”ติ วทนฺตี, ตํ ภงฺคานุปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺตียํ ยุตฺตํ, ตโต ปน ปุพฺพภาเค อนเภาการโวการา อนุปสฺสนา อิจฺฉิตพฺพาว. อลฺยญฺญา “อนิจฺจโต อนุปสฺสตี”ติอาทิกา(ปฏิ.ม.๓๑/๕๑/๕๕) ปาฬิ, “อนเเกหิ อาการเหิ ปุณฺปนุํ ปสฺสตี”ติ(ปฏิส.อญ.๑/๒๗๗) อากตา ตสฺสา อญฺฐกฺกา จ วิโรธิตา ลียา.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๔๒ หน้า ๔๘๗)

ก็ ในเรื่องนี้ เกจิอาจารย์ ย่อมกล่าวว่า ด้วยคำมีอาทิว่า “ภังคานุปัสสกบุคคล ย่อมเห็นสังขารทั้งปวง โดยความไม่เที่ยง(คืออนิจจานุปัสสนา), ไม่ใช่โดยความเที่ยง”ดังนี้ กิจคือการเห็น เป็นญาณแผนกหนึ่ง ไม่มี (คืออนุปัสสนา ๗ เป็นญาณเดียวกัน มิใช่แต่ละญาณ), ด้วยการเห็นความดับ นั้นเอง ชื่อว่าย่อมเป็นอันเห็น ๗ อาการทั้งปวง”ดังนี้, คำของเกจิอาจารย์นั้น

เป็นอันสมควร ในเมื่อถึงยอดแห่งภังคานุปีสสนา, แต่ ในส่วนเบื้องต้น จากภังคานุปีสสนาที่ถึงยอดนั้น อนุปีสสนาทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นก่อนด้วยอาการเป็น อเนก อันพระโยคีพึงปรารถนาทีเดียว. เมื่อว่าโดยประการอย่างอื่น ปฏิสัมภิตา มัคคพระบาลี มีอาทิว่า “ย่อมเห็นเนื่อง ๆ โดยความไม่เที่ยง, และ อรรถถาของพระบาลีนั้น ที่มาแล้วว่า “ย่อมเห็นบ่อย ๆ โดยอาการทั้งหลายเป็น อเนก(มีการเห็นเนื่อง ๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยอนิจจานุปีสสนา เป็น ต้น)”ดังนี้ ก็พึงผิด.

ภยตูปัญฐานญาณ เป็นปัจจกขญาณ และอนุमानญาณ

ตสฺส “อดีตาสงฺขารานิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคเต นิพฺพตฺตณกสงฺขาราปิ เอวเมว นิรุชฺฌิสฺสนฺตี”ติ ปสฺสโต เอตสฺมี ฐาเน ภยตูปัญฐานญาณํ นาม อูปฺปชฺชติ. (วิ.ม.ทศฺยภาค.ข้อ ๓๕๐ หน้า ๓๑๕)

เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า “อดีตสังขารทั้งหลายดับไปแล้ว, ปัจจุบันสังขารทั้งหลายย่อมดับ, แม้สังขารทั้งหลายที่จักบังเกิด ในอนาคต ก็จักดับ เหมือนกันอย่างนี้” ดังนี้ ชื่อว่า ภยตูปัญฐานญาณ ย่อมเกิดขึ้น ในฐานะนี้.

มหาฎีกา

ปจฺจุปฺปนฺนาติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนา โอปาริกา ทิมฺตรปพฺนฺธา, ขณฺปจฺจุปฺปนฺนา สุกฺขุมฺตรา อิตฺตฺรกาลา, สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนา มชฺฌิมา อิทฺ อาทิตฺ ปริกฺคเหตฺพฺพา. ภยโต ภายิตฺพฺพโต อฺปฺตฺติฎฺฐนฺเกสุ ญาณํ ภยตูปัญฐานญาณํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๕๐ หน้า ๔๕๒)

บทว่า ปัจจุบันสังขารทั้งหลาย ได้แก่ อัทธาปัจจุบัน เป็นโอพาริกะ นับเนื่องด้วยกาลยาวนาน, ขณปัจจุบัน อันสุขุมยิ่งนัก มีกาลนิคหน้อย, สันตติปัจจุบัน มีในท่ามกลางแห่งอัทธาและขณะ (ก็ปัจจุบันสังขารทั้งหลาย) อันบัณฑิตพึงกำหนดถือเอาแต่เริ่มต้น ในภยญาณนี้.

ญาณ ในสังขารทั้งหลายที่ปรากฏ โดยเป็นแดนน่ากลัว โดยเป็นสิ่งที่ พึงกลัว ชื่อว่า ภยตูปัญฐานญาณ.

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ มีสุญญตานุปัสสนาเป็นประธาน

โส เอว ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ “สพฺเพ สงฺขารา สุญฺญา”ติ ปริกฺคเหตฺวา

(วิ.ม. ข้อ ๗๖๐ หน้า ๓๒๖)

พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดถือเอาแล้วว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นสภาพสูญ”ดังนี้ ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ อย่างนี้

สงฺขารานํ อนิจฺจทุกฺขาการาทิปริกฺคณฺหนฺวเสณ ปวตฺตมฺปิ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณํ วิเสสโต อนตฺตการปริกฺคณฺหนฺปธานนฺติ วุตฺตํ “สพฺเพ สงฺขารา สุญฺญาติ ปริกฺคเหตฺวา”ติอาทิ. ตสฺมิณฺหิ สติ สจฺจสมฺปฏฺิเวโธ อิชฺฌติ, น อสติ. ตทภาวโต หิ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณฺปญฺญาปกมฺปิ สรณฺกตฺตถาราทินิ สาสนํ อนินฺยยานิกเมว ชาตํ. อถ วา เตสํ นิจฺจสาราทิหิ ริตฺตกํ สนฺชาย “สพฺเพ สงฺขารา สุญฺญาติ ปริกฺคเหตฺวา”ติ วุตฺตํ. ยญฺหิ ยโต ริตฺตกํ, ตํ เตน สุญฺญํ.

(มหาฎีกา หน้า ๕๐๒ - ๓)

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ แม้กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจการกำหนดถือเอา อนิจจาการะและทุกขาการะเป็นต้น ของสังขารทั้งหลาย แต่ว่าโดยพิเศษ มีการกำหนดถือเอาอนัตตาการะเป็นประธาน เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ครั้นกำหนดถือเอาแล้วว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นสภาพสูญ”ดังนี้. เพราะว่า ครั้นเมื่อการกำหนดถือเอาอนัตตาการะเป็นประธานนั้น มีอยู่ การแทงตลอดสัจจะ ย่อมสำเร็จ, ครั้นเมื่อการกำหนดถือเอาอนัตตาการะเป็นประธาน ไม่มี การแทงตลอดสัจจะ ย่อมไม่สำเร็จ. จริงทีเดียว คำสอนของศาสดาทั้งหลาย มีสรภังคศาสดาเป็นต้น แม้บัญญัติอนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะ ก็ไม่เป็นนินยานิกกรรมแน่นอน เพราะความไม่มีแห่งอนัตตลักษณะนั้น .

อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์ กล่าวว่า “ครั้นกำหนดถือเอาแล้วว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นสภาพสูญ”ดังนี้ ท่านหมายถึงความว่างเปล่า จากนิจฺจสาระ สุขสาระ อตฺตสาระและสุกฺกสาระ ของสังขารทั้งหลาย. จริงทีเดียว สังขารใดว่างเปล่า จากนิจฺจสาระเป็นต้นใด, สังขารนั้น ก็สูญจากนิจฺจสาระเป็นต้นนั้น.

ปุ่น ตีสุ อนุปัสสนาสุ อนุเต จิตาย อนุตตราย อนุตตานุปัสสนาย สมพนุเชน
 ตาย สห สุลลุตตานุปัสสนาย เอกกฐิต์ ทสเสตุ์ ยา จ อนุตตานุปัสสนา ยา จ
 สุลลุตตานุปัสสนาติอาทิมาห. อิมานิ หิ ทเว ญาณานิ อตุถโต เอกเมว,
 อวตถาเกเทเน ปน ภินูนานิ. ยถา จ อิมานิ, ตถา อนิจฺจานุปัสสนา จ
 อนิมิตฺตานุปัสสนา จ อตุถโต เอกเมว ญาณํ, ทุกขานุปัสสนา จ
 อปฺปณฺหิตานุปัสสนา จ อตุถโต เอกเมว ญาณํ, เกวลํ อวตถาเกเทเนว ภินูนานิ. อนุต
 ตานุปัสสนาสุลลุตตานุปัสสนานญจ เอกกฐิตาย วุตตตาย เตสํ ทฺวินนํ ทฺวินนมุปี
 ญาณานํ เอกลกฺขณตฺตา เอกกฐิตา วุตตาว โหติ.

(อ.ปฎิ.ส.ทศยภาค. หน้า ๑๕๓,๔ วิโมกขนิทฺเทศกถา)

ด้วยบทมีอาทิว่า ยา จ ภยตุปฏฺฐานาเน ปญญา (ปัญญาในสังขารที่ปรากฏ
 โดยความเป็นแดนน่ากลัวอันใด) ท่านพระสารีบุตรกล่าวถึงญาณ ๓
 มีสถานะเป็นญาณเดียวกัน อันแตกต่างกันโดยประเภทของการกำหนด
 ที่สัมพันธ์กันกับภยตุปฏฺฐานญาณ ในวิปัสสนาญาณ ๕ กล่าวคือปฏิบัติปทาญาณ-
 ทสสนวิสุตฺติ ที่กล่าวไว้ว่า อุทฺยัพพยานุปัสสนาญาณ ๑ ภังคานุปัสสนาญาณ ๑
 ภยตุปฏฺฐานญาณ ๑ อาทีนวานุปัสสนาญาณ ๑ นิพพิทานุปัสสนาญาณ ๑
 มุจฺจิตุกัมมตาญาณ ๑ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ๑ สังขารุเบกขาญาณ ๑
 อนุโลมญาณ ๑, ท่านไม่กล่าวถึงญาณ ๖ ที่เหลือ.

เพื่อแสดงความที่สุญญตานุปัสสนา พร้อมกับอนัตตานุปัสสนานั้น
 มีสถานะเป็นญาณเดียวกัน โดยสัมพันธ์กันกับอนัตตานุปัสสนาอันเป็นลำดับ
 ที่ตั้งอยู่ ในท้ายสุด ในอนุปัสสนา ๓ (มีอนิจฺจานุปัสสนาเป็นต้น)อีก
 ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวบทมีอาทิว่า ยา จ อนุตตานุปัสสนา ยา จ
 สุลลุตตานุปัสสนา (ธรรมทั้งหลายเหล่านี้คือ อนัตตานุปัสสนา และ
 สุลลุตตานุปัสสนาอันใด). เพราะญาณ ๒ เหล่านี้ โดยสถานะเป็นญาณเดียวกัน
 นั้นเอง, แต่ แตกต่างกันโดยประเภท ของการกำหนด. ก็ ญาณทั้ง ๒ เหล่านี้ ฉัน
 ใด, อนิจฺจานุปัสสนา และอนิมิตฺตานุปัสสนา โดยสถานะ เป็นญาณ
 อันเดียวกันนั้นเอง, ทุกขานุปัสสนา และอปฺปณฺหิตานุปัสสนา โดย
 สถานะ เป็นญาณอันเดียวกัน, แตกต่างกัน โดยประเภทของการกำหนดล้วนๆ

เท่านั้น. เมื่อความเป็นญาณ มีสภาวะอันเดียวกัน ของอนัตตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนา ท่านกล่าวแล้ว ความเป็นญาณมีสภาวะอันเดียวกัน แม้แห่งญาณ ทั้ง ๒ ๆ (คืออนิจจานุปัสสนากับอนิมิตตานุปัสสนา และทุกขานุปัสสนากับอัปปีหตานุปัสสนา)เหล่านั้น ก็ย่อมเป็นอันกล่าวแล้ว ที่เดียว เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกัน.

ภยตฺปฏฺฐานเณ ปญฺญา อาทินเว ญาณ.(ขุ.ปฎฺ.ม.๓๑/๘/๑ มหาวคค มาติกา)

ปัญญา ในความปรากฏโดยเป็นเด่นนำกลัว ชื่อว่า ญาณในโทษ.

อัฐฐกถา ปฏิสัมภทา

อาทินเว ญาณนฺติ ภูมฺมวจนเมว. “ยา จ ภยตฺปฏฺฐานเณ ปญฺญา, ยถจ อาทินเว ญาณํ, ยา จ นิพฺพิทา, อิมे ชมฺมา เอกกฺกุฐา, พุชฺชชนเมว นานนฺ”ติ(ปฎฺ.ม.) วุตตตฺตา เอกมिव วุจฺจมานมุปี อวตฺถาเกเทน มุจฺจิตฺกมฺยตาที วีย ติวิชเมว โหติ. ตสฺมา ภยตฺปฏฺฐานาทีนวานุปสฺสนาสฺ สิทฺธาสุ นิพฺพิทานุปสฺสนา สิทฺธา โหตีติ กตฺวา อวตฺตปิ วุตฺตาว โหตีติ เวทิตฺตพฺพา. (อ.ปฎฺ.ม.)

พระบาลีบทว่า อาทินเว □ ญาณ เป็นภูมมวจนะคือสัตตมมีวิภคติ.

เพราะพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า

"ภยตฺปฏฺฐานปญฺญาใด,อาทินเวญาณใด, และนิพพิทาปญฺญาใด, ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีอรรถเดียวกัน, พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน"ดังนี้ แม้ญาณนั้น ท่านกล่าวอยู่ เหมือนเป็นญาณหนึ่งเดียว ก็ย่อมเป็น ๓ ญาณทีเดียว เหมือนอย่าง มุจจิตุกัมยตาญาณเป็นต้น เพราะความแตกต่างกันแห่งการกำหนด(โดยกิจ, กิจจโต,คณฺฐิ).

เพราะเหตุนี้ ครั้นเมื่อภยตฺปฏฺฐานะและอาทินวานุปัสสนา สำเร็จแล้ว นิพพิทานุปัสสนา ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จ เพราะอธิบายด้วยประการอย่างนี้ นิพพิทานุปัสสนาญาณนั้น แม้ท่านพระสารีบุตรมิได้กล่าวไว้ ฟังทราบว่าเป็นอันกล่าวแล้วทีเดียว.

มุจจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

สังขารูปกขาญาณ เป็นญาณเดียวกัน

ยา จ มุจจิตุกมยตา ยา จ ปฏิสังขานุปัสสนา ยา จ สงขารูปกขา, อิมะ ชมมานานตถา เจว นานาพยุชณา จ, อุทาหุ เอกตถา, พยุชณเมว นานนุติ ? ยา จ มุจจิตุกมยตา ยา จ ปฏิสังขานุปัสสนา ยา จ สงขารูปกขา, อิมะ ชมมา เอกตถา, พยุชณเมว นานัน. (ปฏิสมุทิตามคค. เล่ม ๓๑ ข้อ ๒๒๗ หน้า ๒๘๑ วิโมกขกถา)

มุจจิตุกมยตา ปฏิสังขานุปัสสนา และสังขารูปกขาอันใด, ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีอรรถต่างกัน และมีพยัญชนะต่างกัน, หรือว่า มีอรรถอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้น ต่างกัน ? **ตอบว่า** มุจจิตุกมยตา ปฏิสังขานุปัสสนา และสังขารูปกขาอันใด, ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้น ต่างกัน.

มุจจิตุกมยตาทีนํ ทิณฺณํ ญานานํ เอกกฺขตฺตา เหฏฺฐา วุตฺตณฺยา เอว.

(อ.ปฏิ.ม. ทุคฺยภาค. หน้า ๑๕๔)

ความเป็นญาณเดียวกันแห่งญาณ ๓ มีมุจจิตุกมยตาเป็นต้น มีนัยอย่าง ที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

มหาฎีกา ข้อ ๗๕๕ หน้า ๔๕๕

ยสฺมา ภยโต ทิสฺสमानา เอว สงฺขารา มหาทีนฺวา นิพฺพินฺทิตพฺพา จ หุตฺวา อุปญฺฐุหนฺติ, ตสฺมา เอกมฺปี ตํ ญานํ ตถาภาวนาพลปฺปตฺติยา อวตฺถาวิเสสยฺตุตฺตํ ติวิชกิจฺจสามตฺติยวตฺตํ โหตีติ วุตฺตํ “**อตุตฺโต เอกนุ**”ติ. ตยิทํ ตาสํ อนุปฺสฺสนานํ มตฺถกปฺปตฺติวเสณ วุตฺตํ, อาทิมฺหิ ปน ภินฺนสภาวา เอว ปวตฺตนฺติ.

เพราะเหตุคือ สังขารทั้งหลายที่กำลังปรากฏ โดยความเป็นเด่นนำกล้วนนั้นเอง ย่อมปรากฏเป็นสังขารมีโทษมาก และควรเบื่อหน่าย, เพราะเหตุนี้ ญาณนั้นแม้หนึ่งเดียว ก็ประกอบด้วยความต่างกันแห่งการกำหนด เพราะการถึงกำลังแห่งภาวนาอย่างนั้น ย่อมเป็นญาณหนึ่งเดียวมีความสามารถในกิจ ๓ อย่าง เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์วิสุทฺธิมคคฺจจึงกล่าวว่า “**โดยอรรถคือสภาวะ เป็นญาณเดียวกัน**”ดังนี้. นิพพิทาญาณนี้ นั้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งการถึงยอดของอนุปัสสนาทั้งหลายเหล่านั้น, ก็ อนุปัสสนาทั้งหลายที่มีสภาวะต่างกัน ย่อมเป็นไป ในเบื้องต้นเท่านั้น.

มหาฎีกา ข้อ ๗๗๘

ตํ ปเนตํ สงฺขารูปกฺขาณานิ, ปุริเมน ญฺาณทฺวเยนาติ มุจฺจิกตฺมุขตา-
ปฏฺิสงฺขานุปสฺสนาญฺาณทฺวเยน อตฺถโต เอกํ, ปวตฺตติอาการเกทฺโต นานนฺติ
อธิปฺปาโย. มุจฺจิกตฺมุขตามุจฺจนฺุปายกรณญฺาณานิปี สงฺขารesu อุทาสีณาเวเนว
ปวตฺตตนฺโต สงฺขารูปกฺขาสมญฺญาเนว โหณฺตีติ วุตฺตํ "อิทํ สงฺขารูปกฺขาณานิ
เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภตี"ติ. เตน สงฺขารูปกฺขาโวหาโร มุจฺจิกตฺมุขตาทิญฺาณ-
สมุทฺทายวิสโยติ ทสฺเสติ.

บทว่า สงฺขารูปกฺขาณานิ นั้น เป็นญฺาณหนึ่งเดียว กับญฺาณ ๒ เบื้องต้น
อธิบายว่า เป็นญฺาณหนึ่งเดียว กับญฺาณทั้ง ๒ คือ มุจฺจิกตฺมุขตาและปฏฺิสงฺขา-
นุปสฺสนา โดยสภาวะ, แตกต่างกัน โดยประเภทแห่งอาการที่เป็นไป.

แม้มุจฺจิกตฺมุขตาและญฺาณที่กระทำซึ่งอุบายเพื่อปล่อย ก็ย่อมเป็นสมัญญา
แห่งสงฺขารูปกฺขานั้นเอง เพราะญฺาณทั้ง ๒ เป็นไปอยู่ โดยภาวะที่วางเฉยนั้นเอง
ในสงฺขารทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวว่ "สงฺขารูปกฺขา
ญฺาณนี้ เป็นญฺาณหนึ่งเดียวนั้นเทียว ย่อมได้ ซึ่งนาม ๓ อย่าง". ด้วยเหตุคือ
สงฺขารูปกฺขาญฺาณเป็นญฺาณหนึ่งเดียวนั้น ย่อมแสดงว่ สงฺขารูปกฺขาโวหาร
เป็นวิสัยแห่งการประชุมกันของญฺาณมีมุจฺจิกตฺมุขตาเป็นต้น.

อฏฺฐกฺกา ปฏฺิสัมภิตา

มุจฺจิกตฺมุขตาปฏฺิสงฺขาสนฺติญฺุณฺา, ปญฺญา สงฺขารูปกฺขาสฺ ญฺาณนฺติ มุจฺจิกตฺ
จฺจิกตฺ กามเมติ อิจฺจตีติ มุจฺจิกตฺกามิ, มุจฺจิกตฺกามสฺส ภาโว มุจฺจิกตฺมุขตา ฯ
ปฏฺิสงฺขาคิ อุปฺปริกฺขตีติ ปฏฺิสงฺขา, ปฏฺิสงฺขานํ วา ปฏฺิสงฺขา ฯ
สนฺติญฺุณฺติ อชฺฌเปกฺขตีติ สนฺติญฺุณฺา, สนฺติญฺุณฺํ วา สนฺติญฺุณฺา ฯ
มุจฺจิกตฺมุขตา จ สฺตา ปฏฺิสงฺขา จ สนฺติญฺุณฺา จาติ มุจฺจิกตฺมุขตาปฏฺิสงฺขา-
สนฺติญฺุณฺา (มุจฺจิกตฺมุขตา จ สฺตาติ สฺตากร โยเคนเนวสฺส กมฺมชฺรยสฺมาสฺตตฺ สิทฺธํ, คณฺฐิ)

อิติ ปุพฺพภาเถ นิพฺพิทาญฺาณเณ นิพฺพิทฺนฺสฺส อุปฺปาทาทีนิ ปริจฺจจฺจิกตฺกามตา
มุจฺจิกตฺมุขตา ฯ

มุจฺจนฺสฺส อุปฺปายกรณตฺถํ มชฺฌเณ ปฏฺิสงฺขานํ ปฏฺิสงฺขา ฯ

มุจฺจิกตฺวา อวสฺาเน อชฺฌเปกฺขนํ สนฺติญฺุณฺา ฯ

เอวํ อวตถาเกเทน ติปปการา ปญญา สงขารานํ อชฺฌเปกฺขนาสุ ญาณํ
 มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติภฺรณาสงฺขาทานํ อวตถาเกเทน ภินฺนानํ ติสฺสนนฺมปิ
 ปญฺญานํ สงฺขารุเปกฺขตํ อิจฺจนฺเตน ปน “ปญฺญา”ติ จ “สงฺขารุเปกฺขาสฺ”ติ จ พหฺวจนํ
 กตํ, อวตถาเกเทน ภินฺนสฺสาปิ เอกตฺตา “ญาณนฺ”ติ เอกวจนํ กตฺนฺติ เวทิตพฺพํ
 วุตตถจ— “ยา จ มุญฺจิตุกมฺยตา ยา จ ปฏิสงฺขานุสฺสนา ยา จ สงฺขารุเปกฺขา,
 อิเม ฐมา เอกภฺรณา พุชฺชนเมว นานนฺ”ติ . (อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๕ หน้า ๒๕ - ๖)

พระบาลีบทว่า มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติภฺรณา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสฺ
 □ ญาณํ (ปัญญาทั้งหลาย ที่วางเฉยสม่าเสมอ อันเป็นความพิจารณาอย่างแรง อัน
 เป็นภาวะแห่งพระ โยคีผู้ปรารถนาเพื่อจะสละปล่อย ชื่อว่า ญาณ ในความวางเฉย
 ซึ่งสังขารทั้งหลาย) มีอรรถแห่งถ้อยคำว่า

พระ โยคีใด ย่อมปรารถนา เพื่อจะสละปล่อย เพราะเหตุ นั้น พระ โยคินั้น
 ชื่อว่า มุญฺจิตุกาม(พระ โยคีผู้ปรารถนาเพื่อจะสละปล่อย), ภาวะ แห่งพระ โยคี
 ผู้ปรารถนาเพื่อจะสละปล่อย ชื่อว่า มุญฺจิตุกมฺยตา,

ปัญญาใด ย่อมพิจารณาอย่างแรง เพราะเหตุ นั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า ปฏิสงฺขา,
 อีกอย่างหนึ่ง ความพิจารณา ชื่อว่า ปฏิสงฺขา(นี้เป็นเพียงสภาวะธรรม),

ปัญญาใด ย่อมวางเฉยสม่าเสมอ เพราะเหตุ นั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า
 สันติภฺรณา, อีกอย่างหนึ่ง ความวางเฉย ชื่อว่า สันติภฺรณา,

มุญฺจิตุกามตาด้วย มุญฺจิตุกามตานัน เป็นปฏิสงฺขาด้วย เป็นสันติภฺรณาด้วย
 เพราะเหตุ นั้น ชื่อว่า มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสันติภฺรณา(ปัญญาทั้งหลายที่วางเฉย
 สม่าเสมอ อันเป็นความพิจารณาอย่างแรง อันเป็นภาวะแห่งพระ โยคีผู้ปรารถนา
 เพื่อจะสละปล่อย).

ด้วยประการนี้ ภาวะแห่งพระ โยคีผู้ปรารถนาเพื่อจะสละปล่อย
 ซึ่งธรรม ๑๕ อย่างมีอุปปาตะ(๑)เป็นต้น(๑๕ อุปายาส) ของพระ โยคีผู้เบื่อหน่าย
 ด้วยนิพพิทาญาณ ในส่วนเบื้องต้น ชื่อว่า มุญฺจิตุกมฺยตา,

ความพิจารณา ในท่ามกลาง เพื่อกระทำซึ่งอุบายแห่งการสละปล่อย ชื่อว่า
 ปฏิสงฺขา,

เพราะสละปล่อยแล้ว ความวางเฉย ในที่สุด ชื่อว่า **สันติภูฐานา**.

ปัญญามี ๓ ประการ โดยความต่างกันแห่งการกำหนดอย่างนี้ ชื่อว่า ญาณ ในการวางเฉยทั้งหลาย ซึ่งสังขารทั้งหลาย.

พึงทราบว่่า ก็อันท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระปรารธนา ซึ่งสังขารุเปกขาภาวะ แม้ของปัญญาทั้ง ๓ ที่แตกต่างกัน โดยประเภทแห่งการกำหนด กล่าวคือมูจิจตุกัมยตา ปฏิสังขา สันติภูฐานา ท่านจึงทำเป็นพหูวจนะ ว่า"ปญญา และว่า สงขารุเปกขาสุ" ดังนี้, ท่านทำเป็นเอกวจนะว่า "ญาณ" เพราะเป็นญาณหนึ่งเดียวกัน แม้แตกต่างกัน โดยประเภทแห่งการกำหนด.

ดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "มูจิจตุกัมยตาใด ปฏิสังขานุปัสสนาใด และสังขารุเปกขาอันใด, ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้น ต่างกัน" ดังนี้.

เอวณฺหิ วุจฺจมาเน “มูจิจตุกามสุส มูจิจตุกมฺยตา”ติ ปาโฐ ยุชฺชติ. เอวณฺจ สติ “อุปฺปาทํ มูจิจตุกมฺยตา”ติอาทิสฺสุ “อุปฺปาทา มูจิจตุกมฺยตา”ติอาทิ วตฺตพฺพํ โหติ ตสฺมา ปุริโม เอว อตุโถ สุนฺทรตโร.

ก็ ครั้นเมื่อกล่าวอยู่ว่าอุปมาจุปลาอยู่ในแหเป็นต้นอย่างนี้ ปาฐะว่า มูจิจตุกามสุส ภาโว มูจิจตุกมฺยตา(ภาวะ แห่งพระ โยคีผู้ปรารธนาเพื่อจะพ้น ชื่อว่า มูจิจตุกัมยตา) ย่อมสมควร. และเมื่อเป็นอย่างนี้ มีอยู่ ในบททั้งหลายมีอาทิ ว่า อุปฺปาทํ มูจิจตุกมฺยตา(ภาวะแห่งพระ โยคีผู้ปรารธนาเพื่อจะสละปล่อย ซึ่งอุปฺปาทะ) ก็เป็นอันควรถูกกล่าวว่่า "อุปฺปาทา มูจิจตุกมฺยตา(ภาวะแห่งพระ โยคีผู้ปรารธนาเพื่อจะพ้น จากอุปฺปาทะ) เป็นต้น, เพราะเหตุนี้ อรรถแรกก่อน นั้นแหละดีกว่า.

ลำดับการเกิดขึ้นของอนุโลมญาณ

๕๕. ตสฺเสวํ ปฏิปชฺชนุตฺตส ปน วิปสฺสนาปริปากมคมุม “อิทานิ อุปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตี”ติ ภวญฺคํ โวจฺฉิหฺชิตฺวา อุปฺปนฺนมนฺโนทวาราวชฺชนานนฺตรํ ทเว ติณฺนิ วิปสฺสนาจิตฺตานิ ยํ กิณฺณจฺจิ อนิจฺจาทิลกฺขณมารพฺภ ปริกมฺโมปจารานฺนุโลมนามน ปวตฺตนฺติ.

ก็ เมื่อพระ โยคินันเป็นผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาจิต ๒ ขณะ ของ
 ตักขปัญญบุคคล หรือ ๓ ขณะของมัททปัญญบุคคล ย่อมเป็นไป ปราปรก
 ลักษณะมือนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาลักษณะ ๓ ที่
 ถูกถือเอา ด้วยสังขารเปกขาอันเกิดขึ้น ในปุพพภาค จากมัคควิถี ใน
 ลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะที่เกิดขึ้น ตัดขาดภวังค์ ในขณะที่ฟังกล่าววว่า
 “ในกาลบัดนี้ โลกุตตรอัปปนา จะเกิดขึ้น” (อนุโลมญาณ) เป็นไปอาศัย
 ซึ่งความสงบโดยภาวะที่เป็นไปหลายวาระแห่งสังขารเปกขาวิปัสสนา
 (อันเป็นปกคฺคูปนิสสยปัจจย) โดยเชื่อว่าปริกรรม อุปจาระและอนุโลม.

บทว่า ยัม กิณฺจจิ มีอรรถ อนินยม(ไม่แน่นอน) และสกล(ทั้งสิ้น)

ยัม กิณฺจจิ ตีสุ ลกฺขณेषฺสุ อณฺเฏตฺรึ ยัม กิณฺจจิ. (ปรมตฺถทีปนีฎีกา)

บทว่า ยัม กิณฺจจิ ได้แก่ ปราปรกลักษณะมือนิจจลักษณะเป็นต้น
 อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาลักษณะ ๓ (นี้เป็นอนินยม แปลว่าอย่างใดอย่างหนึ่ง).

ตโต กามาวจรสตฺตทานํ เอกาทสฺสุ ตทารมฺมณฺจิตฺเตสุ ชวนารมฺมณานูรูปิ
 ยัม กิณฺจจิ ตทารมฺมณํ. (วิ.ม.ทศฺติยภาค.ข้อ ๓๐๕)

ต่อจากชวณะนั้น ในบรรดาตทารมฺมณจิต ๑๑ ประเภท ของกามาวจร
 สัตว์ทั้งหลาย ตทารมฺมณะประเภทใดประเภทหนึ่ง ที่สมควรแก่ชวณะและอารมณ์
 ย่อมเกิดขึ้น(นี้เป็นอนินยม).

ยัม กิณฺจจิ อนนฺวเสสฺปริยาทานํ. (วิ.ม.ทศฺติยภาค ข้อ ๔๕๓)

พระบาลีบทว่า ยัม กิณฺจจิ ในบทว่า ยัม กิณฺจจิ รูปิ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ ฯเปฯ
 เป็นคำที่กำหนดถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือ(นี้เป็นอรรถสกล แปลว่า ทั้งสิ้น).

อุภเยนาปิ อตีตํ วา ฯเปฯ สนฺตฺติเก วา อปฺปึ วา พหุํ วา ยาติสฺสํ วา ตาติสฺสํ วา นปฺปึ
 สกนฺนิทฺเตสฺสารหํ สพฺพํ พฺยาเปตฺวา คณฺหาตีติ อห “อนนฺวเสสฺปริยาทานนุ”ติ.

(มหาฎีกา)

แม้ด้วยอนิยมบททั้ง ๒ คือ ยัม และ กิณฺจิ พระผู้มีพระภาคยอมทรงถือเอา
แผ่ชาน ไปสู่รูปทั้งปวง อันควรแก่ นปฺงสกนฺนิทเทส ที่เป็นอดีต อนาคต
หรือปัจจุบัน, ฯลฯ ในที่ไกลหรือในที่ใกล้, น้อยหรือมาก, เช่นใดหรือเช่นนั้น
เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “เป็นคำที่กำหนดถือเอาไม่มี
ส่วนเหลือ”.

จิวรฺนฺติ อนฺตรวาสกาทีสุ ยัม กิณฺจิ. (วิ.ม.ข้อ ๑๘ หน้า ๓๒)

พระบาลีบทว่า ปัจจเวกฺขณะแล้ว โดยอุบาย ย่อมใช้สอย ซึ่งจิวร ได้แก่
ผ้าผืนใดผืนหนึ่ง ในบรรดาผ้าทั้งหลายมีฝ้านุ่งเป็นต้น(อนิยม), หรือผ้าทั้งสิ้น
ในผ้าทั้งหลายมีฝ้านุ่งเป็นต้น(สกล).

“จิวรฺนฺ”ติ เอกวจนํ เอกตฺตมตฺตํ วาจกนฺติ อธิปฺปาเยน “อนฺตรวาสกาทีสุ
ยัม กิณฺจิ”ติ วุตฺตํ, ชาตีสทฺทตฺตาย ปน ตสฺส ปาฬิยํ เอกวจนฺติ ยตฺตกาณิ จิวรานิ
โยคินา ปรีหริตพฺพานิ, เตสํ สพฺเพสํ เอกขมฺ คหณฺนฺติ สกฺกา วิญฺญาตฺ, ยัม กิณฺจิติ วา
อนวเสสปริยาทานเมตฺ, น อนิยมวจนํ. (มหาฎีกา ข้อ ๑๘ หน้า ๖๖)

พระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าวว่า “อนฺตรวาสกาทีสุ ยัม กิณฺจิ - ผ้าผืนใด
ผืนหนึ่ง ในบรรดาผ้าทั้งหลายมีฝ้านุ่งเป็นต้น” โดยประสงค์ว่า พระบาลีบทว่า
จิวรฺ เป็นเอกวจนะ เป็นคำกล่าวถึงเพียงอย่างเดียว, ก็ ในพระบาลี เป็นเอกวจนะ
เพราะความที่บทว่า จิวรฺ นั้น เป็นชาติศัพท์ เพราะเหตุนี้ จึงสามารถเพื่อจะรู้ได้ว่า
จิวรทั้งหลายมีประมาณเพียงใดที่พระ โยคีพึงรักษา, ก็ทรงถือเอาจิวรทั้งหลาย
มีประมาณเพียงนั้นเหล่านั้นทั้งปวง ในอันเดียวกัน, อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยัม กิณฺจิ นี้
เป็นคำที่กำหนดถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือ, มิใช่เป็นคำอนิยมะ.

วฏฺฐานคามินิวิปัสสนา

๕๖. ยา สิทฺทาปฺปตฺตา ตา ตานฺุโลมา สงฺขารุเปกฺขา วฏฺฐานคามินิวิปัสสนาติ จ
ปฺวจฺจติ.

สังขารุเปกขาญาณ พร้อมทั้งอนุโลมญาณ ที่ถึงยอดแห่งโลกียวิปัสสนา ๗
มีอุทฺทพยพฺพญาณเป็นต้น คือที่ตั้งอยู่เบื้องบนแห่งโลกียญาณทั้งหลาย

ด้วยอำนาจกิจ แม้ด้วยอำนาจฐานะที่เป็นไปใด มีอยู่, ญาณทั้ง ๒ นั้น เรียกชื่อว่า ญาณคามินีวิปัสสนา.

ยถาณรูป อปายาทิโต สงฺขารนิमितฺตโต จ วุฏฺฐหนฺโต วุฏฺฐานสงฺขาทํ มคฺคํ
คจฺจนฺตํ วุฏฺฐานคามินิ.(วุฏฺฐาน = วิ + อุ + ฐา ชาติ + ยุ ปัจจัย, วิชาวินิฎฺฎิกา ป.๕ ข้อ ๕๖)

ชื่อว่า ญาณคามินิ เพราะอรรถว่า ย่อมไป สู่มรรคที่เรียกว่าญาณะ (มรรคที่ออก) เพราะออกจากอบายเป็นต้นตามสมควร ความว่า ปฐมมรรค ย่อมออกจากอบายภพ, ทุตติยมรรคย่อมออกจากสุคติภพส่วนหนึ่ง, ตติยมรรคย่อมออกจากสุคติภพทั้งสิ้น, จตุตถมรรคย่อมออกจากรูปภพ และอรุภพ หรือจากภพทั้งปวง และเพราะออกจากอารมณ์คือสังขาร เหตุว่ามรรคมีนิพพานเป็นอารมณ์โดยส่วนเดียว.

เอตฺถ จ วุฏฺฐานนฺติ มคฺโค วุจฺจติ. โส หิ วิปสฺสนาญาณสฺส อารมฺมณญฺต-
สงฺขารนิमितฺตโต วา สยํ สํโยชนวตฺตภูวโต วา วุฏฺฐาติ. ตํสมฺมุคฺคิปุคฺคํ วา
ปุถุชฺชนภาวโต สมุทฺยปฺหानวเสน วุฏฺฐปวตฺตโต จ วุฏฺฐาเปติ. ตสฺมา วุฏฺฐานนฺติ
วุจฺจติ. อวสฺสํ วุฏฺฐานํ คจฺจนฺติ เอตายาติ วุฏฺฐานคามินิติ เอวํ ทฺวินฺนํ ญาณานํ
วุฏฺฐานคามินิภาโว เวทิตฺตฺวา.

(ปรมตฺถทีปนีสงฺคหมหาฎีกา ป.๕ ข้อ ๕๖)

อนึ่ง ในวิปัสสนาที่ถึงความแก่กล้านี้ มรรคท่านเรียกว่าญาณะ (มรรคที่ออก). เพราะว่ามีมรรคนั้นย่อมออกจากสังขารนิमितอันเป็นอารมณ์ ของวิปัสสนาญาณ(๑) หรือตนเองคือมรรคยอมออกจากความเป็นที่ตั้ง ของสังโยชน์(๑).

หรืออีกนัยหนึ่ง มรรคยอมทำบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคนั้นให้ออก จากความเป็นปุถุชน และให้ออกจากความเป็นไปในวัฏฏะ ด้วยอำนาจการละ สมุทัย(๑, วุฏฺฐาน = วิ + อุ + ฐา ชาติ + ฌ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย).

เพราะเหตุนี้ มรรคท่านเรียกว่าญาณะ(มรรคที่ออก, มรรคที่ทำให้ออก). บุคคลทั้งหลายย่อมไป สู่ญาณะคือมรรค โดยแน่แท้ ด้วยวิปัสสนา

ที่ถึงยอดนี้ เพราะเหตุนี้ วิปัสสนาที่ถึงยอดนี้ ชื่อว่า **วุฏฐานคามินี**(วิปัสสนาที่ถึงยอดเป็นเครื่องไปสู่มรรค. โดยประการดังนี้ พึงทราบ ความที่ญาณทั้ง ๒ เป็นวุฏฐานคามินี อย่างนี้.

วิสุทธิมรรค

เอว อธิคตสังขารุเปกขสฺส ปน อิมสฺส กุลปุตฺตสฺส วิปัสสนา
 สิกขาปฺปตฺตา วุฏฐานคามินี โหติ. สิกขาปฺปตฺตา วิปัสสนาติ वा วุฏฐานคามินีติ वा
 สังขารุเปกขาภิญาณตฺตยสฺเสว เอตํ นามํ. สหิ สิกขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา
 สิกขาปฺปตฺตา. วุฏฐานํ กจฺจตีติ **วุฏฐานคามินี**. วุฏฐานํ วุจฺจติ พหิทฺธานิมิตฺตภูตโต
 อภินิวิญฺฐวตฺถโต เจว อชฺฉตฺตปวตฺตโต จ วุฏฐหนโต มกฺโข, ตํ กจฺจตีติ
วุฏฐานคามินี, มกฺเคน สทฺธิ ฌณฺฑีตีติ อตฺโถ. (วิ.ม.ข้อ ๑๘๒)

ก็ วิปัสสนา ของกุลบุตร ผู้บรรลุสังขารุเปกขาญาณนี้ อย่างนี้ เป็นสิกขาปัตตา เป็นวุฏฐานคามินี .บทว่า สิกขาปัตตาวิปัสสนาก็ดี บทว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาก็ดี บทนั้นเป็นชื่อ ของญาณทั้ง ๓ มีสังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณและ โคตรกฺขญาณนั่นเอง.

จริงทีเดียว วิปัสสนานั้น ชื่อว่า **สิกขาปัตตา** เพราะถึงยอดคือถึงความสูงสุด เหตุเพราะตั้งอยู่เบื้องบน แห่งโลกียญาณทั้งหลาย ด้วยอำนาจกิจ แม้ด้วยอำนาจ ฐานะที่เป็นไป.

ชื่อว่า **วุฏฐานคามินี** เพราะอรรถว่า ย่อมไป สู่วุฏฐานะ . มรรคท่านเรียกว่า **วุฏฐานะ** เพราะออกจากวัตรที่ถูกระงับไว้ คือจากชั้นบัญญัติที่ถูกระงับไว้ด้วยวิปัสสนา อันเป็นนิमितในภายนอก คืออันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา และเพราะออกจากปวัตตะอันเป็นในภายใน คือจากความเป็นไปของกองกิเลสทั้งหลาย ในสันดานของตน,

วิปัสสนา ชื่อว่า **วุฏฐานคามินี** เพราะอรรถว่า ย่อมไป สู่มรรคนั้น, ความว่า ย่อมสืบต่อกันกับ ด้วยมรรค เพราะความอุปบัติของมรรค มีในลำดับของตนเท่านั้น.

ตํ ปเนตํ สสนฺตติปริยาปนฺนํปิ ปรโต ทิฏฺฐิตาย “พหิทฺธา”ติ วุตฺตํ. ตเทว หิ “พหิทฺธา สพฺพนิมิตฺตานี”ติ ตตฺถ ตตฺถ วุจฺจติ.

อชฎตตปวตฺตโตะติ สสนฺตนาเน มิจฺฉาทิฏฺฐิปวตฺตนาอาทิโตะ,
ตทฺทวตฺตกเกิลสฺกขฺนุเชหิ จ. ตณฺหิ สสนฺตติยํ กิเลสฺปวตฺตภาวโตะ, ตณฺนิมิตฺตํ อสตี
มคฺคภาวนาย อุปฺปชฺชนกอุปาทินฺนกขฺนุชฺชปวตฺตภาวโตะ จ ตถา วุคฺคํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๘๒ หน้า ๕๑๘)

อนึ่ง จันทรปัญจกะนีนั้น แม้นับเนื่องในสันตติของตน ก็เรียกว่า
“พหิทฺธา - ในภายนอก” เพราะเป็นความเห็น โดยเป็นฝ่ายอื่น. จริงทีเดียว
จันทรปัญจกะนีนั้นแหละ ท่านกล่าวไว้ ในที่นั้น ๆ ว่า “นิมิตฺตังปวง อันเป็น
ในภายนอก”ดังนี้.

บทว่า จากปวัตตะอันเป็นในภายใน ได้แก่ จากความเป็นไปของมิจฉาทิฏฐิ
เป็นต้น ในสันดานของตน, และจากกองกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามความเป็นไป
ของมิจฉาทิฏฐิเป็นต้นนั้น.

เป็นความจริงว่า ปวัตตะอันเป็นในภายในนั้น ท่านกล่าวอย่างนั้น
เพราะความเป็นไปของกิเลส ในความสืบทอดของตน (กิเลสวัฏฏ์),
และเพราะความเป็นไปแห่งขันธที่ถูกกรรมยึดครองอันเกิดขึ้น (วิปากวัฏฏ์,
อุปปัตติภพ) ในเมื่อไม่มีมรรคภาวนา เพราะมีความเป็นไปของกิเลสนั้นเป็นเหตุ.

วิสุทฺธิมคฺคํ

อิทฺถจ ปน อนุโลมญฺญาณํ สงฺขารารมฺมณาย วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย
ปริโยสานํ โหติ. สพฺเพน สพฺพํ ปน โคตรญฺญาณํ วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย
ปริโยสานํ.

(วิ.ม.ข้อ ๘๐๕)

ก็ อนุโลมญาณนี้เป็นปริโยสาน แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ที่
มีสังขารเป็นอารมณ์. (ส่วน พลวสังขารูปกขาญาณ เป็นเบื้องต้น แห่งวุฏฐาน-
คามินีวิปัสสนา ที่มีสังขารเป็นอารมณ์. อนึ่ง โคตรญาณ มิใช่เป็นปริโยสาน
แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ที่มีสังขารเป็นอารมณ์) แต่ โคตรญาณ
เป็นปริโยสาน แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา โดยประการทั้งสิ้นทั้งปวง
ที่มีอสังขตธาตุเป็นอารมณ์. ก็โคตรญาณนั้น ว่าโดยพิเศษ ย่อมได้ ซึ่งภาวะที่

ฟังกล่าวว่า วุฒฐานคามินี เพราะอรรถว่า ย่อมไปคือยอมเข้าไปใกล้ ซึ่งวุฒฐานะ คืออริยมรรค.

อนุโลมิกขันติญาณมี ๓ อย่าง

โส วต ภิกขเว ภิกขุ กณฺหิ สงฺขารํ นิจฺจโต สมฺนุปลฺลสฺสนุโต อนุโลมิกาย ขนฺติยา สมฺนุณาคโต ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐาณํ วิชฺชติ, อนุโลมิกาย ขนฺติยา อสมฺนุณาคโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมิสฺสตีติ เนตํ ฐาณํ วิชฺชติ. ๗เปฯ .

(อ.ภกฺกนิปาต ๒๒/๕๘/๔๑๕ อนิจฺจสุตฺต / ขุ.ปฎิ.ม.วิปฺสฺสนากถา หน้า ๔๔๔)

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งปวงนั้น(คฤหัสถ์หรือบรรพชิต)ผู้เห็น ซึ่งสังขารแม้มีประมาณน้อย โดยนิจจะ จักเป็นผู้ประกอบ ด้วยอนุโลมิกขันติ ฐาณะคือเหตุนั้น(ตามที่กล่าวแล้ว)ยอมไม่มี โดยแน่นอน, ผู้ไม่ประกอบ ด้วยอนุโลมิกขันติ จักหยั่งลง สู่สัมมัตตนิยาม ฐาณะคือเหตุนั้นยอมไม่มี. ๗เปฯ .

อัฐฐกถา ปฏิสัมภิตา

อนุโลมิกาย ขนฺติยาติ เอตฺถ วิปฺสฺสนาญาณเมว โลกุตฺตรมกฺคํ อนุโลเมตีติ อนุโลมิกํ, ตเทว ขนฺติเมเปกฺขิตฺวา อนุโลมิกา. สพฺพสงฺขารา ตสฺส(ตสฺสา) อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ขมฺนฺติ รุจฺจนฺตีติ ขนฺติ. สา มุทฺทกา มชฺฌิมา ติกฺขาติ ติวิธา. กลาปสมฺมสนาติกา อุตฺยพฺพยญาณปริโยสานา มุทฺทกานุโลมิกา ขนฺติ. ฅณฺ คานุปลฺลสนาติกา สงฺขารุเปกฺขาญาณปริโยสานา มชฺฌิมานุโลมิกา ขนฺติ. อนุโลม ญาณํ ติกฺขานุโลมิกา ขนฺติ. อถ วา อฏฺฐารสฺสุ มหาวิปฺสฺสนาสฺสุ โคตรฺภุ วิวฏฺฏานา นุปลฺลสนา โหตีติ อนุโลมิกขนฺติยา เอว สงฺคหิตา โหติ. เอเตหิ อนุ โลมิกขนฺติสมฺมตฺตนิยามจตุรียผลวเสน จ ฅธฺมาติ ฅกฺกนิปาเต จตฺตารโ สุตฺตฺนุ ตา วุตฺตา.

(อ.ปฎิ.ม. วิปฺสฺสนากถา หน้า ๓๖๓)

ในพระบาลีบทว่า อนุโลมิกาย ขนฺติยา อธิบายว่า วิปัสสนาญาณนั่นเอง ชื่อว่า อนุโลมิกะ เพราะอรรถว่า ย่อมอนุโลมต่อ โลกุตตรมรรค, อนุโลมิกะนั้น นั้นแหละ เป็นอนุโลมิกา เพราะเพ่งถึงขันติ(อิทธิลึงค์). สังขารทั้งหลายทั้งปวง ย่อมพอใจ คือยอมอุกถาณนั้นชอบใจ โดยอนิจจะ โดยทุกขะ โดยอนัตตะ

เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่า **ขันติ**. อนุโลมิกขันตินั้นมี ๓ อย่างคือ อย่างอ่อน ๑ อย่างกลาง ๑ อย่างกล้าแข็ง ๑. ขันติมีกลาปสัมมสนเป็นเบื้องต้น มีอุทฺทยัพพญาณเป็นที่สุด ชื่อว่าอนุโลมิกขันติอย่างอ่อน. ขันติมีภังคานุปัสสนาเป็นเบื้องต้น มีสังขารุเปกขาญาณเป็นที่สุด ชื่อว่าอนุโลมิกขันติอย่างกลาง. ขันติเป็นอนุโลมญาณ ชื่อว่าอนุโลมิกขันติอย่างกล้าแข็ง.

อีกอย่างหนึ่ง ในบรรดามหาวิปัสสนา ๑๘ โคตรภู เป็นวิวิฏฐานาวิปัสสนา เพราะเหตุนี้ เป็นอันสงเคราะห์เข้า ในอนุโลมิกขันตินั้นแหละ.

สูตร ๔ พระองค์ตรัสไว้ ในลักกนิบาต(เล่ม ๒๒ ข้อ ๕๘ - ๑๐๑ หน้า ๔๑๕ - ๔๒๐) ด้วยอนิจจสูตร ทุกขสูตร อนัตตสูตร และนิพพานสูตรเหล่านี้ และตรัสว่าเป็นธรรม ๖ อย่าง ด้วยอำนาจอนุโลมิกขันติ สัมมัตตนิยาม และอริยผล ๔. (ทั้ง ๔ สูตรนี้ ในลักกนิบาต ไม่มีคำอธิบายของอัฐรูกถาและฎีกา)

อนุโลมิกนฺติ อริยมคฺคาธคฺมสุส อนุคฺคฺลํ. **ขนฺตินฺติ** ญาณฺขนฺตี. ญาณํ หิ วิสยสภาวํ โอคฺคาเหตุว ววตฺถาเน ขมตฺติ สหตฺตีติ ขนฺตีติ วุจฺจติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๕๗)

บทว่า **อนุโลมิ** ะ ได้แก่ อนุกุลต่อการบรรลุนิยามรรค. บทว่า **ขันติ** - ซึ่งขันติคือญาณ, ได้แก่ ขันติคือญาณ. จริงทีเดียว ญาณ เรียกว่า ขันติ เพราะอรรถว่า ย่อมอดทน คือ ย่อมอดกลั้น ในการกำหนด หยั่งลงแล้ว (สู่สภาวะแห่งอารมณ์)

โคตรภูญาณ

๕๗. ตโต ปรี โคตรภูจิตฺตํ นิพฺพานมฺลมูลพิตฺวา ปุณฺณชฺชนโคตฺตมภิกฺขวนฺตํ อริยโคตฺตมภิสฺสโมทนฺตญฺจ ปวตฺตติ.

ต่อจากอนุโลมญาณ ๒ หรือ ๓ ขณะนั้น โคตรภูจิตย่อมเป็นไปหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยความเป็นจิตที่เกี่ยวไปข้างหน้าของมรรคนั้น ตั้งอยู่ในฐานะอวิชชณะของมรรค ครอบงำปุณฺณชชนโคตต์ และบรรลุนถึงอริยโคตต์.

ปุถุชนโคตมภิกขุอนุตตติ เอเตน โคตตํ ภวติ อภิกขุชาติ โคตรฏ.
 โคตตุนติ เจตถ ปริปุณณกิเลสสมาโยเคน อนริยภาวสงฆาตา ปุถุชนชาติ วุจจตีติ
 อิมมตถํ ทสเสติ. อริยโคตมภิกขุอนุตตญาติ เอเตน โคตตํ ภวติ ปาปุณาตีติ โคตร
 ฏ. โคตตุนติ จ ตํคักิเลสวิสุทฺทภาวสงฆาตา อริยชาติ วุจจตีติ อิมมตถํ ทสเสติ.

(ปรมตถทีปนีสงคหมหาฎีกา ป. ๕ ข้อ ๕๗)

ด้วยบทว่า **ครอบงำปุถุชนโคตต์** นี้ ย่อมแสดงอรรถนี้ว่า ชื่อว่า **โคตรฏ**
 เพราะอรรถว่า เป็นจิตที่ครอบงำโคตต์คือปุถุชนชาติ.

และในบทว่า **โคตต์** นี้ ได้แก่ปุถุชนชาติ กล่าวคือ ความไม่เป็นพระอริยะ
 เพราะประกอบพร้อมด้วยกิเลสอันเต็มเปี่ยม.

ด้วยบทว่า **และบรรลุถึงอริยโคตต์** นี้ ย่อมแสดงอรรถนี้ว่า ชื่อว่า **โคตรฏ**
 เพราะอรรถว่า เป็นจิตที่บรรลุถึงโคตต์คืออริยชาติ.

และบทว่า **โคตต์** ได้แก่ อริยชาติ กล่าวคือ ความเป็นผู้บริสุทธิ์จากกิเลส
 นั้น ๆ.

โคตรฏญาณนับเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิ(มหาฎีกา)

อิโต ปริ โคตรฏญาณํ โหติ, ตํ มคฺคสุส อวชฺชชณฺณฐานียตฺตา
 เนว ปฏิปทาญาณทฺสสนวิสุทฺธิ น ญาณทฺสสนวิสุทฺธิ ภชติ, อนฺตรธา
 อพฺโพหาริกเมว โหติ. วิปฺสสนาโสเต ปตฺติตฺตทา ปน วิปฺสสนาติ สงฺขํ คจฺจติ.

(วิ.ม.ทุติยภาค.๘๐๖/๓๕๓)

ญาณ เบื้องบน จากอนุโลมญาณนี้ เป็นโคตรฏญาณ. โคตรฏญาณนั้น
 ย่อมไม่คบบกับปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฺธิที่เดียว(เพราะไม่ถือเอา สังขาร
 ทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งอาการมือนิจจะเป็นต้น), ย่อมไม่คบบกับ ญาณทัส
 สนวิสุทฺธิ(เพราะแม้เมื่อภาวะที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ มีอยู่ ก็ไม่
 ทำกิเลสทั้งหลายให้สิ้นไป), เหตุเพราะความที่เป็นญาณตั้งอยู่ในฐานะ เป็น
 อาวัชชนะของมรรค(เหมือนอย่าง กิริยามโนชาตุ อันทำทัสสนกิจคือแสดง
 ซึ่งอารมณ์ แก่วิญญาณธาตุทั้งหลาย), ย่อมเป็นอัพโพหาริกญาณนั่นเอง

เพราะความไม่มีแห่งความเป็นลักษณะของวิสุทธิทั้ง ๒ อยู่ในท่ามกลางแห่งวิสุทธิที่ ๖ และ ๗ . แม้เป็นอัปโพหาริกญาณนั้น แต่เพราะตกไปในกระแสแห่งวิปัสสนา ย่อมถึง ซึ่งความนับว่า เป็นวิปัสสนา (เพราะความเป็นปริโยสานแห่งวฏฏฐานคามินี).

มหาฎีกา

เอเตนสุส ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทธิภนฺทํ ทสฺเสติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๘๐๖)

ด้วยประโยคนั้นว่า แต่ เพราะตกไป ในกระแสแห่งวิปัสสนา ย่อมถึง ซึ่งความนับว่า เป็นวิปัสสนา ย่อมแสดง ถึงการคบกับปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทธิแห่งโคตรภูญาณนั้น.

โคตรภูญาณในวิสุทธิมคค์

อถสุส สพฺพสุมี นิमितฺตปวตฺตารมฺมเณ ปลิโพชฺโต อุปฏฺฐิตฺเต อนฺุโลมญาณสุส อาเสวนนฺุเต อนิमितฺตํ อปฺปวตฺตํ วิสงฺขารํ นิโรธํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กุรฺมานํ ปุณฺณชนโคตฺตํ ปุณฺณชนสงฺขํ ปุณฺณชนญฺมึ อติกกมฺมานํ อริยโคตฺตํ อริยสงฺขํ อริยญฺมึ โอกกมฺมานํ นิพฺพานารมฺมเณ ปฐฺมาวฏฺฏานปฐฺมาโกคปฐฺมสมฺนฺนาหารภูตํ มคฺคสุส อนนฺุตรสมนฺุตราเสวนอุปนิสฺสยนฺุตฺติวิกิตฺวาเสน จฺหิ อากาเรหิ ปจฺจยภาวํ สาธยฺมานํ สีขาปฺปตฺตํ วิปสฺสนาย มุทฺชภูตํ อปฺนฺุรราวฏฺฏกํ อุปฺปชฺชติ โคตรภูญาณํ.

(วิ.ม.ทศตยภาค.๘๐๖/๓๕๓)

ครั้นเมื่ออารมณ์คือสังขารนิमितและปวัตตะแห่งภพทั้งปวง ปราภฏอยู่ โดยเป็นปลิโพชคือเป็นอันตราย ลำดับนั้น โคตรภูญาณ ย่อมเกิดขึ้น แก่พระโยคาวจรนั้น ในที่สุดแห่งอาเสวนปัจจย ของอนุโลมญาณ (เพราะโคตรภูญาณ ไม่เกิด ในลำดับ ของอนุโลมญาณขณะที่ ๑ อันไม่ได้ ซึ่งอาเสวนปัจจย จากอาวัชชนะ ย่อมเกิดขึ้น ในลำดับ ของอนุโลมญาณขณะที่ ๒ หรือ ๓ เท่านั้น อันได้ซึ่งอาเสวนปัจจย จากอนุโลมญาณขณะที่ ๑ หรือ ๒ ตามลำดับ เพราะเหตุนี้ อนุโลมญาณขณะที่ ๒ และ ๓ จึงเป็นที่สุด แห่งอาเสวนปัจจย ของอนุโลมญาณ และอนุโลมญาณขณะที่ ๒ หรือ ๓ ก็เป็นอาเสวนปัจจย

แก่โคตรภู และโฆทาน สมดังในปฏิฐาน ว่า อนุโลม โคตรภูสุต, อนุโลม โฆทานสุต
 อาเสวนปัจจุยน ปัจจโย – อนุโลม เป็นปัจจัย แก่โคตรภู ด้วยอำนาจอาเสวนปัจจัย
 , อนุโลม เป็นปัจจัย แก่โฆทาน ด้วยอำนาจอาเสวนปัจจัย). กระทำอยู่ ซึ่ง
 พระนิพพาน อันไม่มีนิमित ไม่มีปวัตตะ เพราะเว้นและห่างไกลจากนิमित เป็น
 คั้นนั้น ปราศจากสังขารและเป็นนิโรธให้เป็นอารมณ์ ก้าวล่วงอยู่ ซึ่ง
 ปุถุชชนโคตต คือชื่อว่าปุถุชชนอันไม่ปะปนกันกับพระอริยะทั้งหลาย, (คำว่า
 โคตต ได้แก่ สมัญญา ที่เสมอกัน ของชนทั้งหลายผู้เกิดในวงศ์เดียวกัน), ก้าวล่วง
 อยู่ ซึ่งการนับว่าเป็นปุถุชชน(เป็น ไวพจน์ของปุถุชชนโคตตคั้นนั้นนั่นแหละ) ก้าวล่วง
 อยู่ซึ่งปุถุชชนภูมิอันเป็นที่ตั้งของปุถุชชน กำลังก้าวลง สู่อริยโคตต คือ
 ชื่อว่าอริยะ ผู้การนับว่าเป็นอริยะ สู่อริยภูมิ,

เป็นการนึกหน่วงครั้งแรก(ปฐมวฏฏฏ) เป็นการผูกอารมณ์ไว้ครั้งแรก
 (ปฐมวฏฏ) เป็นการประมวลอารมณ์ครั้งแรก(ปฐมสมนุณาหาร)ในอารมณ์คือ
 พระนิพพาน ให้สำเร็จอยู่ซึ่งความเป็นปัจจัย แก่มรรค โดยอาการ ๖ ด้วยอำนาจ
 แห่งอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย
 และวิคตปัจจัย เป็นญาณที่ถึงยอดคือเป็นเบื้องปลาย ของวิปัสสนา
 เป็นญาณที่ไม่หมุนเวียนกลับมาเกิดขึ้นอีก เพราะความเป็นไปครั้งเดียว
 เพราะเกิดขึ้นขณวาระเดียวเท่านั้น และเพราะไม่ยังมรรคให้เกิดขึ้นโดยภาวะที่
 เป็นอนันตรปัจจัย แก่มรรค(ในอรรถว่าก้าวล่วงและก้าวลง).

ปุถุชชนโคตตุนติ อริเยหิ อสมมิมิสฺสํ ปุถุชชนสมญญํ. โคตตุนติ หิ
 เอกวีสขานํ สมานา สมญญา, เอวํ อิทาปิ.

(มหาฎีกา ข้อ ๘๐๖)

บทว่า ปุถุชชนโคตต ได้แก่ ชื่อว่าปุถุชชน อันไม่ปะปนกันกับพระอริยะ
 ทั้งหลาย.

บทว่า โคตต ได้แก่ ชื่อ ที่เสมอกัน ของชนทั้งหลายผู้เกิดในวงศ์เดียวกัน,
 แม้นในที่นี้ ก็อย่างนี้.

แสดง อรรถของ โคตรภู(นป)

อุปปาทำ ฯเปฯ พหิทฺธา สงฺขารนินิตฺตํ(ปฺนุชฺชนโคตฺตํ) ภวติ อภิกฺขุยฺตีติ โคตร
ภ. (ขุ.ปฺนุ. ๓๑/๕๕/๖๘)

ญาณ ชื่อว่า โคตรภ เพราะอรรถว่า ย่อมครอบงำคือย่อมก้าวล่วง
 ซึ่งอุปปาทะ ฯเปฯ ซึ่งนินิตแห่งสังขารหรือสังขารอันเป็นนินิต ภายนอก
 (ได้แก่ ซึ่งปฺนุชฺชนโคตฺตํ).

อุปปาทา ฯเปฯ พหิทฺธา สงฺขารนินิตฺตา(ปฺนุชฺชนโคตฺตา) ภวติ วุฏฺฐาตีติ
โคตรภ.

ญาณ ชื่อว่า โคตรภ เพราะอรรถว่า ย่อมออก จากอุปปาทะ ฯเปฯ
 จากสังขารนินิตภายนอก(ได้แก่จากปฺนุชฺชนโคตฺตํ).

อุปปาทา ฯเปฯ พหิทฺธา สงฺขารนินิตฺตา(ปฺนุชฺชนโคตฺตา) ภวติ วิวฏฺฐาตีติ
โคตรภ.

ญาณ ชื่อว่า โคตรภ เพราะอรรถว่า ย่อมหมุนกลับ จากอุปปาทะ ฯเปฯ
 จากสังขารนินิตภายนอก(ได้แก่จากปฺนุชฺชนโคตฺตํ).

อนุปฺปาทำ ฯเปฯ นโรธํ นินฺพพานํ(อริยโคตฺตํ) ภวติ ปกฺขนฺนทฺตีติ โคตรภ.

ญาณ ชื่อว่า โคตรภ เพราะอรรถว่า ย่อมแล่นไปคือย่อมตามเข้าไป
 สู่อุปปาทะ ฯเปฯ สู่นโรธ คือ นินฺพพาน(ได้แก่ สู่อริยโคตฺตํ)

(ปฺ) โคตรภ สมโณ – สมณะผู้เสวยเพียงชื่อ

(อิตฺ) โคตรภนึ อิตฺถิ – หญิงผู้ครอบงำตระกูล.

(นปฺ) โคตรภ ญาณํ – ญาณที่ครอบงำปฺนุชฺชนโคตรและแล่นไปสู่อริยโคตร.

โคตรภโนติ โคตฺตมตฺตกเมว อนฺนกวมานา, นามมตฺตสมณฺณาติ อตฺถโธ.

(อ.ทกฺขินฺนาวิภงฺกสฺสุตต)

พระบาลีบทว่า พวกโคตรภ ได้แก่ พวกเสวยอยู่เพียงชื่อนั้น, ความว่า
 เป็นสมณะเพียงชื่อ.

โคตฺตมตฺตํ อนฺนกวนฺนติ ธาเรณฺตีติ โคตรภโน.(ฎีกา.ทกฺขินฺนาวิภงฺกสฺสุตต)

ชื่อว่า พวกโคตรภ เพราะอรรถว่า ย่อมเสวย คือย่อมทรงไว้เพียงชื่อ.

อธิบายคำว่า โศตต์ และ โศตร

ปุถุชนโศตต์ ปุถุชนสงขัม ปุถุชนภุมิ อติกมมานัน อริยโศตต์ อริยสงขัม อริยภุมิ โอกมมานัน (วิ.ม.ข้อ ๘๐๖ หน้า ๓๕๓)

ก้าวล่วงอยู่ ซึ่งปุถุชนโศตต์ ก้าวล่วงอยู่ ซึ่งการนับว่าเป็นปุถุชน ก้าวล่วงอยู่ ซึ่งปุถุชนภุมิ กำลังก้าวลง สู่อริยโศตต์ สู่อริยสงขัม สู่อริยภุมิ.

ปุถุชนโศตฺตุนฺติ อริยเหหิ อสมฺมิสุลฺลํ ปุถุชนสมฺมญฺญํ. **โศตฺตุนฺติ** หิ เอกวสฺซานํ สมนานา สมฺมญฺญา, เอวํ อธิปฺปิตฺติ. **ปุถุชนสงฺขนฺติ** ตฺตฺสเสว เวจฺจนํ, **ปุถุชนภุมินฺติ** ปุถุชนนวตฺถุํ (มหาฎีกา ข้อ ๘๐๖ หน้า ๕๓๕)

บทว่า **ปุถุชนโศตต์** ได้แก่ ซึ่งชื่อว่าปุถุชน อันไม่ปะปนกัน กับพระอริยะทั้งหลาย,

บทว่า **โศตต์** ได้แก่ สมัญญา ที่เสมอกัน ของชนทั้งหลายผู้เกิดในวงศ์เดียวกัน, แม้ในที่นี้ ก็เหมือนอย่างนี้ .

บทว่า **ปุถุชนสงข**(ซึ่งการนับว่าเป็นปุถุชน) เป็นไวพจน์ ของปุถุชนโศตต์นั้นนั่นแหละ).

บทว่า **ปุถุชนภุมิ** ได้แก่ ซึ่งที่ตั้งของปุถุชน.

โศตต์ นามะ จ วสฺส(อภิธาน ศาสนาที่ ๑๐๖๐)

โศตตศัพท์ เป็นไปในชื่อ และในวงศ์ตระกูล

โคปิยเตติ **โศตต์**.(คุป สวรรณ ในการป้องกันรักษา + ต ปัจจัยในอรรถกัมมะ)

ชื่อหรือวงศ์ อันบุคคลย่อมรักษา เพราะเหตุนั้น ชื่อหรือวงศ์นั้น ชื่อว่า **โศตต์**.

(คุป + ต ปัจจัยในอรรถกัมมะ ด้วยสูตรว่า จทาที่หิ ตฺตฺรณฺ, วุทฺธิ อู เป็นโอ, ลบที่สุตราตุและซื่อน ต ด้วยสูตรว่า คุปาทีนญจ)

โคปิยเตติ **โศตร**.(คุป สวรรณ ในการป้องกันรักษา + ตฺรณฺ ปัจจัยในอรรถกัมมะ)

ชื่อหรือวงศ์ อันบุคคลย่อมรักษา เพราะเหตุนี้ ชื่อหรือวงศ์นั้น ชื่อว่า
โคตร.

(คูป + ตฺรณ ปัจจยในอรรถกัมมะ ด้วยสูตรว่าฉทาทีหิ ตฺรณ, ลบ ณ อนุพันธ์,
วูทธิ อุ เป็นโอ, ลบที่สุทธาตุและซื่อน ต ด้วยสูตรว่า คูปาทินนฺจ, ลบ ต พยัญชนะสังโยค
ตัวหน้า)

โคปิยเตติ คตฺตํ.(คูป สัวรรณ ในการป้องกันรักษา + ต ปัจจยในอรรถกัมมะ)

ชื่อหรือวงศ์ อันบุคคลย่อมรักษา เพราะเหตุนี้ ชื่อหรือวงศ์นั้น ชื่อว่า
กัตตะ.

(คูป + ต ปัจจยในอรรถกัมมะ ด้วยสูตรว่าฉทาทีหิ ตฺรณ, อาเทศ อุ เป็นอ,
ลบที่สุทธาตุและซื่อน ต ด้วยสูตรว่า คูปาทินนฺจ)

โค วุจฺจติ อภิธานํ พุทธิ จ, เต ตายตีติ โคตฺตํ. ควํ สทฺทํ ตายตีติ วา โคตฺตํ .
โคตฺตํ นาม เทว โคตฺตานิ หีนนฺจ โคตฺตํ อุกกฏฐนฺจ โคตฺตํ.

ชื่อ และความรู้ เรียกว่า โค, ชื่อว่า โคตต์ เพราะอรรถว่า ย่อมรักษา ซึ่งชื่อ
และความรู้เหล่านั้น, ได้แก่ ตระกูล. (โคสทฺทูปปท + ตา ปาลเน + อ ปัจจยในกัตตุ,
ซื่อน ต)

หรือ ชื่อว่า โคตต์ เพราะอรรถว่า ย่อมรักษา ซึ่งชื่อเสียง, ได้แก่ ตระกูล.

ชื่อว่า โคตต์ มี ๒ โคตต์ คือ โคตต์ชั้นต่ำ และโคตต์ชั้นสูง.

ญาณทัสสนวิสุทธิคืออริยมรรคญาณ

๕๘. ตสฺसानนฺตรเมว มคฺโค ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต สมุทฺยสจฺจํ ปชหฺนฺโต
นิโรธสจฺจํ สจฺจิกโรนฺโต มคฺคสจฺจํ ภาวนาวเสน อปฺปนาวิธิมฺตรติ.

ในลำดับแห่งโคตรภูจินั้นนั่นเอง มรรคญาณกำลังกำหนดรู้ทุกขสังขัจจว่า
“ทุกขมีประมาณเท่านี้ ได้แก่นามรูปที่มีในภูมิ ๓ เว้นตัณหา, ไม่หย่อนไม่ยิ่งไป
กว่านี้”ดังนี้,

กำลังละสมุทัยสังขัจจคือตัณหาที่เป็นไป โดยความเป็นอนุสัย ใน
จิตตสันดานของตน ส่วนหนึ่งหรือไม่มีส่วนเหลือ กระทำไม่ให้เป็นกลับมา ใน
ภายหลัง,

กำลังกระทำให้ประจักษ์แจ้งนิโรธสังขคือนิพพาน ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์

มรรคญาณย่อมก้าวลง สู่อุปปนาวิถี ด้วยอำนาจทำมรรคสังขให้เกิดขึ้น โดยเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้นแก่สังขะที่ ๔ กล่าวคือองค์มรรค ๗ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นที่ประกอบด้วยสัมมาทิฐิมรรค.

มรรคญาณทำกิจ ๔ อย่างมีปริยญากิจเป็นต้น โดยพร้อมกัน

อนึ่ง การให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง มีการกำหนดรู้ทุกขสังขเป็นต้น ในขณะที่พร้อมกัน ของมรรคญาณเดิยวเท่านั้น บัณฑิตพึงยอมรับ

โดยการแสดงกิจ ๔ มีการไหม้ไ้เป็นต้น แห่งวัตถุทั้งหลายมีประทีปเป็นต้น ที่มาแล้วในอัฐกถาทั้งหลายมีวิสุทธิมัคค์ ข้อ ๘๓๕ ว่า

ตตฺถ ยถา ปทีโป วฏฺฐิ ฌาเปติ, เหว มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปรีชานาติ. ยถา
อนุชการํ วิชฺชติ, เหว สมุทฺถํ ปชฺชติ. ยถา อาโลกํ ปรีวทฺเสติ, เหว สหชาตาทิ-
ปจฺจยตาย สมฺมาสงฺกปฺปาติชฺชมฺสงฺขาตํ มคฺคํ ภาเวติ. ยถา สิเนหํ ปรียาทียติ,
เหว กิเลสฺปรียาทานํ นิโรธํ สจฺฉนิโรตีติ เหว อุปฺมาสฺสนฺทนํ เวทิตพฺพํ.

ในมัคคญาณนั้น การเทียบเคียงด้วยอุปมาอันบัณฑิตพึงรู้อย่างนี้ว่า ประทีป ย่อมเผาไหม้ไ้ ฉนฺได, มัคคญาณ ย่อมกำหนดรู้ทุกข ฉนฺนํ (เพราะความที่ตนคือทุกขเป็นเหตุคือความเป็นนิสสยะ). ประทีป ย่อมทำลายความมืด ฉนฺได, มัคคญาณ ย่อมละสมุทฺถ ฉนฺนํ (เพราะเป็นการทำลายปฏิบัติ). ประทีป ย่อมยังแสงสว่างให้ปรากฏเกิดขึ้น ฉนฺได, มัคคญาณ ย่อมยังมรรคกล่าวคือธรรมมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นให้ปรากฏเกิดขึ้น โดยความเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น ฉนฺนํ (เพราะเป็นการเพิ่มพูนธรรมที่สัมปยุตกับญาณนั้น โดยมีฐานะเป็นอาโลกะของญาณ). ประทีป ย่อมยังสิเนหะคือน้ำมันให้สิ้นไป ฉนฺได, มัคคญาณ ย่อมกระทำให้ประจักษ์แจ้ง ซึ่งนิโรธอันเป็นที่ยังกิเลสให้สิ้นไป ฉนฺนํ (ความว่า มัคคญาณย่อมบรรลุ ถึงเหตุคือนิโรธอันเป็นเหตุแห่งความวินาสไปของเสนหะคือกิเลส).

เอวมเว มคฺคญาณํ อปฺพุพฺ อจริมฺ เอกกฺขณเ จตฺตาริ สจฺจานิ อภิสเมติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสเมเยน อภิสเมติ, สมุทฺยํ ปหานาภิสเมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ ภาวนาภิสเมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ สจฺฉนิกิริยาภิสเมเยน อภิสเมติ. ก็ วุตฺตํ โหติ, นิโรธํ อารมฺมณํ กริตฺวา จตฺตาริปี สจฺจานิ ปาปฺณาติ ปสฺสติ ปฏฺวิวิฆฺตตีติ.

มัคคญาณ ย่อมรู้ ซึ่งสัจจะ ๔ ในขณะที่พร้อมกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง คือ มัคคญาณย่อมรู้คือยอมแทงตลอด ซึ่งทุกข์ โดยไม่มีส่วนเหลือ ด้วยอำนาจ อัสมโมหะ โดยปริญาภิสมัย, ย่อมรู้คือยอมแทงตลอด ซึ่งสมุทัย โดยปหานาภิสมัย โดยอัสมโมหะ, ย่อมรู้คือยอมแทงตลอด ซึ่งมรรคที่เหลือ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น โดยภวานาภิสมัย ด้วยอำนาจความเป็นสหชาติปัจจัย เป็นต้น, อนึ่ง มัคคญาณยอมแทงตลอด ซึ่งอัญจกิมรรค โดยอัสมโมหะ, เพราะ มัคคญาณ เมื่อกำลังทำลาย ซึ่งอัสมโมหะ ในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ก็ยอมทำลายแน่นอน ซึ่งอัสมโมหะ แม้ในตนเอง. ย่อมรู้คือยอมแทงตลอด ซึ่งนิโรธนิพพาน โดยสัจฉนิกิริยาภิสมัย โดยอารมณฺและโดยอัสมโมหะ นั้น นั้นเหมือนกัน. คำอธิบายมีอย่างไร, มีคำอธิบายว่า มัคคญาณ เพราะกระทำ ซึ่งนิโรธให้เป็นอารมณฺ ย่อมบรรลุ ย่อมเห็น คือยอมแทงตลอด ซึ่งสัจจะทั้ง ๔, ขยายความว่า มัคคญาณ ย่อมแทงตลอด ซึ่งนิโรธสัจจะข้อเดียว โดยอารมณฺ ปฏฺวิเวร ย่อมแทงตลอด ซึ่งสัจจะทั้ง ๔ ข้อ โดยอัสมโมหปฏฺวิเวร(นิโรธสจฺจเมกํ อารมฺมณฺปฏฺวิเวเรน จตฺตาริปี สจฺจานิ อสมฺโมหปฏฺวิเวเรน มคฺคญาณํ ปฏฺวิวิฆฺตตี. (มหาฎีกา ข้อ ๘๓๕) .

และมาแล้วโดยพระบาลีในพระสูตรมีอาทิว่า โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทฺยมุปี โส ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธมุปี ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธคามินีปฏฺิปทมมุปี ปสฺสติ. (ส.ม. ๑๕/ ๑๑๐๐/๓๘๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยบุคคลใดเห็นอยู่ซึ่งทุกข์, อริยบุคคลนั้นยอมเห็น แม้ซึ่งทุกข์สมุทัย, ย่อมเห็นแม้ซึ่งทุกข์นิโรธ, ย่อมเห็นแม้ซึ่งทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา.

มรรค ย่อมละและย่อมออกไป จากกิเลสและอุปาทินนชั้นทั้งหลาย

น เกวลญจ มคฺโค กิเลสเยว ปชหติ, กิเลสานํ ปน อปฺปหีนตฺตา เย อุปฺปชฺเชยฺยํ อุปาทินฺนกุขนฺธา, เตปิ ปชหติเยว. วุตฺตมฺปิ เจตํ “โสตาปตฺติมคฺค-
ญาณน อภิสงฺขารวิญญาณสฺส นิโรเชน สตฺต ภเว ฐเปตฺวา อนมตฺตคฺเค สํสारे
เย อุปฺปชฺเชยฺยํ นามญจ รูปญจ, เอตฺถเตเต นิรุชฺฌนฺตี”ติ (ขุ.จฺพ.๓๐ อจิตฺตมาณวปฺปจฺฉานิทฺ
เทส) วิตฺถาโร. อิติ มคฺโค อุปาทินฺนโต อนุปาทินฺนโต จ วุฏฺฐาติ. ภวเวสน ปน โส
ตาปตฺติมคฺโค อปายภวโต วุฏฺฐาติ, สกทาคามิมคฺโค สุกตฺติภเวกฺเทศโต, อนาคามิมคฺ
โค สุกตฺติภวโต วุฏฺฐาติ. อรหตฺตมคฺโค รูปารูปภวโต วุฏฺฐาติ. สพฺพภเวหิ วุฏฺฐา
ติเยวาติปิ วทฺนฺติ.

(อ.สมมปฺปธานวิภงฺค. หน้า ๓๒๒)

อนึ่ง มรรค ย่อมไม่ละ ซึ่งกิเลสทั้งหลายเท่านั้น อย่างเดียว, ก็ อุปาทินนชั้น
ทั้งหลายเหล่านี้ พึงเกิดขึ้น เพราะความที่กิเลสทั้งหลายยังละไม่ได้, มรรค
ย่อมละ แม้ซึ่งอุปาทินนชั้นทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ.

ข้อนี้สมดังที่ท่านกล่าวไว้ในจุททกนิกาย จุฬนิตฺเทส ข้อ ๖ หน้า ๓๕
อจิตฺตมาณวปฺปจฺฉานิทฺเทสว่า “วิญญาณสฺส นิโรเชน เอตฺถเตตํ อุปฺรุชฺฌนฺตีติ
โสตาปตฺติมคฺคญาณน อภิสงฺขารวิญญาณสฺส นิโรเชน สตฺต ภเว ฐเปตฺวา
อนมตฺตคฺเค สํสारे เย อุปฺปชฺเชยฺยํ นามญจ รูปญจ, เอตฺถเตเต นิรุชฺฌนฺตี วุฏฺฐมฺนฺตี
อตฺถํ กจฺจนฺตี ปฏฺธิปฺปสฺสมภฺนฺตี.

บาทพระกาลาวิสัยชนาว่า นามและรูปนั้น ย่อมดับไปในโสดาปัตติมัคค-
ญาณนั้น เพราะการดับไป แห่งวิญญาณ, มีอธิบายว่า อุปาทินนชั้นทั้งหลาย
เหล่านี้(คือ โลภียวิบากชั้นที่กรรมยึดไว้โดยความเป็นผล) ได้แก่วิบากนาม
และกัมมชรูป พึงเกิดขึ้น ในสังสาระ ที่มีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลรู้ไม่ได้
โดยเว้นภพทั้ง ๓ เสีย(เพราะ โสดาปัตติมัคคญาณยังละไม่ได้), อุปาทินนชั้น
ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมดับไป คือ ย่อมเข้าไปสงบ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้
ย่อมระงับไป ในโสดาปัตติมัคคญาณนั้น เพราะการดับไป แห่งอภิสงฺขารวิญญาณ
(คือกัมมวิญญาณ, ความว่า เพราะวิญญาณที่ประกอบด้วยกุศลและอกุศลดับ,

นามและรูปจึงดับ) ด้วยโศคาปัตติมคฺคาณ”ดังนี้. ความพิสดาร(ในมรรคที่เหลือ) อันบัณฑิตพึงทราบ ในจุพนิทเทศน์นั้น และในอัฐฐสาลินี หน้า ๒๕๓.

*(สมดังที่มาแล้วในคำว่า **ปฏินิสสัคคะ** ในปกรณ์วิสุทฺธิมรรคและฎีกา ตอนกัณฺฐคานุปัสสนาญาณกล่าว : -

ก็ ปริจจากปฏินิสสัคคะได้แก่ความสละออก ซึ่งกิเลสทั้งหลาย พร้อม ทั้งขั้น และอภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งตทังคปหาน อธิบายว่า เมื่อละกิเลส ทั้งหลาย ก็ชื่อว่า ย่อมละอภิสังขารคือกรรมอันมีกิเลสนั้นเป็นเหตุ และชื่อว่า ย่อมละขั้นทั้งหลายอันบังเกิดแต่กรรมนั้น ฉะนั้น เท่ากับว่า วัฏฏะ ๓ คือกิเลส กรรมและวิบากขั้น ก็เป็นอันถูกญาณละไป).

ด้วยประการอย่างนี้ มรรค ย่อมออกไป(วุฏฐาติ) จากอุปาทินนขั้น (ได้แก่วิบากและกัมมรูป) และอนุปาทินนขั้น(ได้แก่ อกุศลจิตตูปบาท และจิตตชรูปที่เกิดจากอกุศลจิตตูปบาทนั้น).

แต่ ด้วยอำนาจแห่งภพ โศคาปัตติมรรค ย่อมออกไป จากอบายภูมิ, สกทาคามิมรรค ย่อมออกไป จากสุคติคามภพบางส่วน(คือเกิดอีกเพียง ๒ชาติ). อนาคามิมรรค ย่อมออกไปจากสุคติคามภพ. อรหัตตมรรค ย่อมออกไป จากรูปภพและอรูปภพ. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวแม้ว่า อรหัตตมรรค ย่อมออกไป จากภพทั้งหลายทั้งปวง.

โลกุตตรมรรค นับเข้าในกรรม ๓

ตตฺถ โลกุตตรมคฺโค ภาชาปิยมาโน กายกมฺมาทีนึ ตีณึ กมฺมานิ ภชติ. ยญฺหิ กาเยน ทุสฺสึลฺลํ อชฺฌาจรติ, ตมฺหา ลัวโร กายิโกติ เวทิตพฺโพ. ยํ วาจาเย ทุสฺสึลฺลํ อชฺฌาจรติ, ตมฺหา ลัวโร วาจาสิโกติ เวทิตพฺโพ. อิติ สมฺมา กมฺม นฺโต กายกมฺมํ, สมฺมา วาจา วจิกมฺมํ. เอตสฺมี ทฺวเย คหิตเ สมฺมา อาชีโว ตปฺปกุชิตตฺตา คหิตฺว โหติ. ยํ ปน มเนน ทุสฺสึลฺลํ อชฺฌาจรติ, ตมฺหา ลัวโร มานสิโกติ เวทิตพฺโพ. โส ทิฏฺฐิสฺส กปฺปวายามสติสมาธิวเสน ปญฺจวิโร โหติ. อญํ ปญฺจวิโรปิ มโนกมฺมํ นาม. เหวํ โลกุตตรมคฺโค ภาชาปิยมาโน ตีณึ กมฺมานิ ภชติ.

(อภฺฐสาลินี กมฺมกถา หน้า ๑๓๗)

ในโพชฌงค์และมกคังคะเหล่านั้น โลกุตตรมรรค เมื่อรวมกันอยู่ ย่อมสมคบเข้า ในกรรม ๓ อย่าง มีกายกรรมเป็นต้น. อธิบายโดยพิศดารว่า ความสังวร จากการประพฤติก้าวล่วงความเป็นผู้ทุศีลนั้นใด(มิจจากัมมันตะ) ทางกาย ฟังทราบว่าเป็นสังวรที่เกิดทางกายทวาร(กายิกสังวร).

ความสังวร จากการประพฤติก้าวล่วงความเป็นผู้ทุศีลนั้นใด(มิจจาวาจา) ทางวาจา ฟังทราบว่าเป็นสังวรที่เกิดทางวจีทวาร(วาจสิกสังวร).

โดยประการอย่างนี้ สัมมากัมมันตะ เป็นกายกรรม, สัมมาวาจา เป็นวจีกรรม. ครั้นเมื่อกรรมทั้ง ๒ นี้ ถูกถือเอาแล้ว สัมมาอาชีวะ ก็ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วทีเดียว เพราะเป็นฝ่ายแห่งกรรมทั้ง ๒ นั้น(คือ เป็นกายกรรม และ วจีกรรม เพราะเป็นความสังวร จากการประพฤติก้าวล่วงความเป็นผู้ทุศีล ที่เกี่ยวกับอาชีพนั้นใดคือจากมิจจอาชีวะ ทางกาย และทางวาจา).

ส่วน ความสังวร จากการประพฤติก้าวล่วงความเป็นผู้ทุศีลนั้นใด ทางใจ (คือจากอกุศลทั้งปวง, ที่เป็นโทษอันก้าวล่วงที่มีในกายและในวาจา หรือจากมิจจาทิฎฐิ มิจจาสังกัปปะ มิจจาวายามะ มิจจาสติ และมิจจาสมาธิ) ฟังทราบว่าเป็นสังวรที่เกิดทางมโนทวาร(มานสิกสังวร). สังวรที่เกิดทางมโนทวารนั้น มี ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง ทิฎฐิ สังกัปปะ วายามะ สติ และสมาธิ. มานสิกสังวรทั้ง ๕ อย่างนี้ ชื่อว่าเป็นมโนกรรม.

โลกุตตรมรรค เมื่อรวมกันอยู่ ย่อมสมคบเข้า ในกรรม ๓ อย่าง อย่างนี้.

มุลฎีกา หน้า ๕๕

โลกุตตรมคฺโค อิทฺ โลกียกมฺมกถายฺ อนธิปเปโตปิ ภาชาปิยมาโน ตีณิ กมฺมานิ ภาชติ.มเนน ทุสฺสึลฺลยฺนุติ กายิกวาจสิกวิติกกมวชฺชํ สพฺพํ อกุสฺสํ สงฺกณฺหาติ, มิจฺจาทิฎฐิสงฺกปฺปวายามสฺตีสมาธิ วา. ตมฺปิ เจตฺ “มนสา สํวโร สาธุ”ติ(สํ.สคา. ๑๕/ ๑๑๖/๘๘ อตฺตรกฺขิตฺตฺต, พุ.ธ. ๒๕/๓๖๑/๘๐ ปญฺจภิกฺขุวตฺถ) วุตฺตสฺส สํวรสฺส ปฎิปกฺขวเสน วุตฺตํ, น สึลฺวิปตฺติวเสน. น หิ สา มานสิกา อตฺถิติ มคฺคสฺเสว ภาชาปํ มหาวิสยตฺตา. โพชฺฌนฺคา หิ มโนกมฺมเมว ภาเชยฺยํ, น จ น สกฺกา มคฺคภาชาปเนเนว เตสํ ภาชาปํ วิญญาตุํ.

โลกุตตรมรรค แม้ไม่ประสงค์เอา ในโลกียกัมมกถานี้ เมื่อรวมกันอยู่ ย่อมสมคบเข้า ในกรรม ๓ อย่าง.

บทว่า มนเนน ทุสฺสึลฺลํ(ความเป็นผู้ทุศีล ทางใจ) คือ ย่อมสงเคราะห์เอา อกุศลทั้งปวง ที่เป็นโทษอันก้าวล่วงที่มีในกายและในวาจา.หรือ ย่อมสงเคราะห์เอา มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ และมิจฉาสมาธิ. ก็แม้คำว่า มนเนน ทุสฺสึลฺลํ นั้นนั่น ท่านอัญญกถากล่าวแล้ว ด้วยอำนาจเป็นปฏิบัติ ต่อสังวร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "มนสา ตัวโร สาธุ - สังวร ด้วยใจ เป็นความดีงาม"(อตฺตรกฺขิตฺตฺตฺต, พุ.ธ. ๒๕/๓๖๑/๘๐ ปญจกิกฺขุตฺตฺต) ,มิใช่กล่าว ด้วยอำนาจศีลวิบัติ. เพราะว่า ศีลวิบัตินั้น ที่มีในจิต ไม่มี เพราะเหตุนี้ การสมคบเข้า แห่งมรรคนั้นเอง ย่อมมี เพราะความที่โลกุตตรมรรคนั้น มีวิสัยใหญ่. จริงทีเดียว โทษฉกัทั้งหลาย พึงเป็นมโนกรรมเท่านั้น, และใครๆ ไม่สามารถ ก็หาไม่ เพื่อจะรู้ถึงการสมคบเข้า แห่งโทษฉกัทั้งหลายเหล่านั้น เพราะการสมคบเข้ากันแห่งมรรคนั้นเอง.

อนุฎีกา

สภาวโต อุปการกโต มคฺเค สติ สพฺพภาวโต จ โปชฺฌนฺคฺคา มคฺเค อนฺโตคฺคธาติ อาท"น จ น สกฺกา"ติอาทิ.

ครั้นเมื่อมรรค มีอยู่ โดยสภาวะ โดยอุปการะ และโทษฉกัทั้งหลาย ก็เป็นธรรมยังลงภายใน ในมรรค โดยสภาวะ เพราะเหตุนี้ คำมีอาทิว่า" น จ น สกฺกา - และใครๆ ไม่สามารถ ก็หาไม่" ท่านมุลฎีกาจึงกล่าวแล้ว.

อัญญกถา ขุททกปาฐ สิกขาปท

จตฺสฺโสปี(เวรมณฺโณ) เจตฺถ กายกมฺมํ,มุสฺวาทา เวรมณฺโณ วจฺจิกมฺมํ, มคฺคกฺขณฺณ จ จิตฺตโตว สมฺมูฏฺฐหนฺติ, สพฺพปาปี มโนกมฺมํ. (อ.ขุททกปาฐ สิกขาปท หน้า ๒๔)

อนึ่ง ในปริมสิกขาปท ๕ เหล่านี้ เวรมณฺโณ(คือวิริตีเจตสิก ๓ และเจตนา ในมหากุศลจิต ๘) ทั้ง ๔(มีปาณาติปาตาเวรมณฺโณ อทินนาทานาเวรมณฺโณ อพฺรหฺมจฺริยาเวรมณฺโณ และสุราเมรยมัชชปมาทฺฐานาเวรมณฺโณเจตนา) เป็นกายกรรม, มุสฺวาทาเวรมณฺโณ เป็นวจีกรรม, ส่วน ในมคฺคกฺกขณะ เวรมณฺโณทั้ง ๕ ย่อมตั้งขึ้น จากจิตเท่านั้น, แม้มรรคเวรมณฺโณทั้งปวง เป็นมโนกรรม.

ผลจิต

๕๕. ตโต ปรั ทเว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺตฺวา ภวฺงคฺปาโตว โหติ ปุณฺ ภวฺงคํ
 วจฺฉินฺหิตฺตฺวา ปจฺจเวกฺขณฺญาณานิ ปวตฺตนฺหติ.

ต่อจากมรรคญาณนั้น ผลจิต ๒ หรือ ๓ ขณะ ย่อมเป็นไป ตาม
 ความเหมาะสม ต่อความอุบัติขึ้นของมรรคเป็นขณะที่ ๕ หรือที่ ๔, เพราะ
 ความเป็นไปของผลจิตทั้งหลายเหล่านั้นเป็นธรรมที่เข้าไปประจักษ์ ซึ่ง
 ความเร่าร้อนในสันดานที่แม้กิเลสถูกตัดขาดแล้ว ผลจิตจึงเปรียบเหมือนน้ำ ที่

ถึงกิเลสทั้งหลายที่เหลือคือยังไม่ได้ละ ไม่มีแก่พระอรหันต์แน่นอน
เพราะกิเลสทั้งปวงท่านละหมดแล้ว)

อิมานิ ปน เทว ปหีนาวสิญฺฐุกิเลสปัจจุเวกฺขณานิ เกสยฺจิจิชีวิตสมสึสิ-
ปุกฺคฺลนํ กิเลสวิภาเคสุ อโกวิทานญฺจ น ลพฺภนฺตฺติ วุตฺตํ “ปัจจุเวกฺขติ วา นว”ติ
(ปรมตฺตทีปนีสงฺคหมหาฎีกา หน้า ๔๑๕)

ก็ การพิจารณากิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่เหลือทั้ง ๒ ประการเหล่านี้
ยอมไม่ได้ สำหรับพระอริยบุคคลทั้งหลายบางท่าน คือชีวิตสมสึสิบุคคล
และท่านผู้ไม่ฉลาดในการจำแนกกิเลสทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ พระอนุรุทธาจารย์
จึงกล่าววาทคาถาว่า “ยอมพิจารณาหรือไม่พิจารณา” ดังนี้.

ลำดับแห่งการพิจารณา

อนึ่ง ลำดับแห่งการพิจารณาในคานานี้มีอาทิว่า “มคฺคํ ผลญฺจ
นิพฺพานํ ปฺจฺจุเวกฺขติ ปญฺจทีโต” สมกับคำกล่าวไว้ในอัฐฐกถาที่ไขเนื้อความ
อธิมานะว่า

โส หิ มคฺคผลนิพฺพานปหีนกิเลสาวสิญฺฐุกิเลสปัจจุเวกฺขณ
สญฺชาตโสมนสุโส อริยคุณปฏิวเฐ นิกฺกงฺโข.

(วิ.มหา. อ. ๑/๕๒๘, อภ.วิ.อ. ๒/๕๒๘)

เป็นความจริงว่า พระอริยบุคคลนั้น เป็นผู้เกิด โสมนัส ด้วยการพิจารณา
ถึงมรรค ผล นิพพาน กิเลสทั้งหลายที่ละแล้ว และกิเลสทั้งหลายที่เหลือ
เป็นผู้หมดความสงสัย ในการแทงตลอดอริยคุณ.

ว่าโดยความบริบูรณ์แห่งปัจจุเวกขณญาณมี ๑๕ คือ

ปัจจุเวกขณญาณ ๕ ย่อมมี แก่พระโสดาบันบุคคล.

ปัจจุเวกขณญาณ ๕ ย่อมมี แก่พระสกทาคามีบุคคล.

ปัจจุเวกขณญาณ ๕ ย่อมมี แก่พระอนาคามีบุคคล.

ปัจจุเวกขณญาณ ๔ เว้นการพิจารณาถึงกิเลสทั้งหลายที่เหลือ ย่อมมี

แก่พระอรหันตบุคคล.

ว่าโดยความไม่บริบูรณ์แห่งปัจจเวกขณญาณ

ก็ ปัจจเวกขณญาณที่ไม่บริบูรณ์มีอยู่, จริงอย่างนั้น ในอัฐฐกถา
จตุรขันธ์สูตร ท่านกล่าวไว้ว่า

ก็ ตสฺส ปัจจเวกฺขณา นตฺถิติ. อตฺถิ. สา ปน น สพฺเพสํ ปริปุณฺณา โหติ.
เอโก हि ปหีนกิลเลสเมว ปัจจเวกฺขติ. เอโก อวสฺสิญฺฐกิลเลสเมว, เอโก มคฺคเมว,
เอโก ผลเมว, เอโก นิพฺพานเมว. อิมาสฺส ปน ปญฺจสฺส ปัจจเวกฺขณาสุ เอกํ วา เทว วา
โน ลทฺฐํ น วฏฺฏนฺติ .

(ม.ม.อ. ๑/๓๘๕)

ถามว่า ปัจจเวกขณา ไม่มี แก่อริยสาวกนั้น หรือ. ตอบว่า มีอยู่ .
แต่ ปัจจเวกขณานั้น ย่อมไม่เป็นธรรมบริบูรณ์ แก่อริยสาวกทั้งหลายทั้งหมด.
เพราะว่า ท่านหนึ่ง ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงกิเลสที่ละได้แล้วเท่านั้น. ท่านหนึ่ง
ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงกิเลสที่เหลือเท่านั้น. ท่านหนึ่ง ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงมรรคเท่านั้น.
ท่านหนึ่ง ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงผลเท่านั้น. ท่านหนึ่ง ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงนิพพานเท่านั้น.
(ย่อมไม่มี โดยประการทั้งปวง ก็หาไม่ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า) ก็
ในปัจจเวกขณา ๕ เหล่านี้ ปัจจเวกขณาประการหนึ่ง หรือ สองประการ
ย่อมไม่ควร เพื่อจะได้ หามิได้.

วิธีพิจารณาของปัจจเวกขณญาณ(วิสุทธิมรรค)

(ปัจจเวกขณาภาโร,ปฏิสมุทิตาคุณฐิ ข้อ ๑๔ หน้า ๕๖)

พระโสดาบันบุคคลนั้น ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงมรรค(ด้วยสังกัปปะ)ว่า
“เรา มาแล้ว ด้วยมรรคนี้ หนอ”(อิมินา วตาทํ มคฺเคน อากโต), ต่อจากนั้น
ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงผลว่า “อานิสงส์นี้ อันเรา ได้แล้ว” (อัย เม อานิสํโส ลทฺโธ).
ต่อจากนั้น ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้วว่า “ชื่อว่า กิเลสทั้งหลาย
เหล่านี้ อันเรา ละได้แล้ว”(อิม นาม เม กิลเสสา ปหีนา), ต่อจากนั้น ย่อมปัจจเวกซ์
ถึงกิเลสทั้งหลาย ที่มรรค ๓ เบื้องบนพึงฆ่าว่า “ชื่อว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านี้

ของเรา ยังเหลืออยู่” (อิเม นาม เม กิเลสา อวติฏฐา). และในที่สุด ย่อมปัจจเวกซ์ ถึงอมตนิพพานว่า “ธรรมนี้ อันเรา แทะตลอดแล้ว โดยอารมณ์”(อัย เม ฌมโฆ อารมมณโต ปฏิวิทฺโธ).

ปัจจเวกขณะ ๕ ประการ ย่อมมี แก่พระอริยสาวก ผู้เป็น โสดาบันบุคคล ด้วยประการอย่างนี้. ย่อมมี แก่พระโสดาบัน ฉันใด, ปัจจเวกขณะ ๕ ประการ ย่อมมี แก่แม่แก่พระสกทาคามีและพระอนาคามี ฉันนั้น.

ส่วน ชื่อว่า ปัจจเวกขณะถึงกิเลสที่ยังเหลือ ย่อมไม่มี แก่พระอรหันต์ . ชื่อว่า ปัจจเวกขณะแม่ทั้งหมด มี ๑๕ ด้วยประการอย่างนี้.

จตุพิสุทธิกเมเนว

ภาเวตพุโท จตุพุพิโธ

ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ

นาม มคฺโค ปวฺจจติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกมรรคญาณทั้ง ๔ อย่างอันอริยชนพึงให้เกิดขึ้น ตามลำดับแห่งวิสุทธิติ ๖ มีศีลวิสุทธิเป็นต้น โดยประการอย่างนี้ ชื่อว่า **ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ**.

จตุณฺํ สจฺจานํ ชานนโต ปจฺจกฺขกรณโต กิเลสมเลหิ วิสุทฺทตฺตา จ ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ นาม.

(วิภาวินีฎีกา ป. ๕ หน้า ๓๓๕)

ชื่อว่า **ญาณ** เพราะรู้สัจจะ ๔ ชื่อว่า **ทสฺสนะ** เพราะกระทำโดยประจักษ์ และ ชื่อว่า **วิสฺสุทฺธิ** เพราะบริสุทธิ์ จากมลทินคือกิเลสทั้งหลาย.

วิโมกฺขเภท

(ประเภทแห่งวิโมกข์)

วิโมกฺขมุขมิ ๓

๑. สุกฺขมุตฺตานุปัสสนา

๖๑. ตตฺถ อนตฺตานุปัสสนา อตฺตาทินิเวสํ มุญฺจนฺติ สุกฺขมุตฺตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ.

ในประเภทแห่งวิโมกข์เหล่านั้น อนัตตานุปัสสนา อันปล่อย

ซึ่ง

วิปัสสนาปฏิบัติ มุญจนุตติ ปชหนุตติ วิปัสสนาปฏิบัติไตรปิฎกานุปัสสนาโต อนิ
มิตตานุปัสสนา นาม วิโมกขมุข โหตีติ สมพนุโธ.

(วิภาวินีฎีกา/๖๒/๓๓๕)

สัมพันธว่า อนุปัสสนา ที่เป็นไปว่า “ไม่เที่ยง” ในสังขารทั้งหลาย (คืออนิจจานุปัสสนา) อันปล่อยคืออันละ ซึ่งนิमितคือวิปัสสนา กล่าวคือ สัจญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา และทัญญูวิปัสสนา ที่เป็นไปว่า “เที่ยง” ในธรรมที่ไม่เที่ยง เป็นวิโมกขมุข ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะมีการเห็น บ่อย ๆ โดยอาการที่เว้นจากนิमितคือวิปัสสนา.

๓. อปปณิหิตานุปัสสนา

๖๓. ทุกขานุปัสสนา ตณฺหาปณฺธิ มุญจนุตติ อปปณิหิตานุปัสสนา นาม.

ทุกขานุปัสสนา อันปล่อย ซึ่งปณฺธิ(ความปรารถนา)คือตัณหา เป็น
วิโมกขมุข ชื่อว่า อปปณิหิตานุปัสสนา.

อธิบาย

“ทุกขนุ”ติ ปวตฺตานุปัสสนา สงฺขาราเรสุ “เอตํ มม, เอตํ สุขนุ”ตฺยาทีนํ
นเยน ปวตฺตํ กามภวตฺตณฺหาสงฺขาทํ ตณฺหาปณฺธิ ตณฺหาปตฺถนํ มุญจนุตติ
ทุกฺขาการทสฺสเนน ปริจฺจชฺนุตติ ปณฺธิรหิตาการานุปัสสนาโต อปปณิ
หิตานุปัสสนา นาม . (วิภาวินีฎีกา/๖๓/๓๔๐)

อนุปัสสนาที่เป็นไปว่า “เป็นทุกข์”(คือทุกขานุปัสสนา) อันปล่อย ซึ่ง
ปณฺธิคือตัณหา ได้แก่ ความปรารถนาคือตัณหา กล่าวคือกามตัณหา และ
ภวตัณหา ที่เป็นไป ในสังขารทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า “สิ่งนั้น ของเรา, นั้น
เป็นสุข ของเรา” ดังนี้ ได้แก่อันสละออก เพราะการเห็นโดยอาการที่เป็นทุกข์ เป็น
วิโมกขมุข ชื่อว่า อปปณิหิตานุปัสสนา เพราะมีการเห็นบ่อย ๆ โดยอาการ ที่
เว้นจากปณฺธิคือตัณหา.

วิโมกข์มี ๓

๑. สุธัญญุตวิโมกข์

๖๔. ตสฺมา ยถิ วุฏฺฐานคามินิวิปัสสนา อนตฺตโต วิปัสสติ, สุธัญญุต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค.

เพราะเหตุคือ อนุปัสสนา ๓ เหล่านี้มี ๓ ชื่อ เพราะเหตุนี้ ถ้าว่า วุฏฐานคามินิวิปัสสนา เห็นอยู่ โดยความเป็นอนัตตา, มรรคมีชื่อว่า สุธัญญุตวิโมกข์ เพราะได้ชื่อว่า สุธัญญุตวิโมกข์ ด้วยอำนาจวิปัสสนาคมนะ (เหตุมากกว่าคือ วิปัสสนา, ทั้งโดยสุดต้นตะและอภิธรรมสังคณี).

๒. อนิมิตตวิโมกข์

๖๕. ยถิ อนิจฺจโต วิปัสสติ, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม.

ถ้าว่า วุฏฐานคามินิวิปัสสนา เห็นอยู่ โดยความเป็นอนิจจะ, มรรคมีชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ เพราะได้ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ด้วยอำนาจวิปัสสนาคมนะ (เหตุมากกว่าคือวิปัสสนา, โดยสุดต้นตะเท่านั้น).

๓. อัปป์ณิหิตวิโมกข์

๖๖. ยถิ ทุกฺขโต วิปัสสติ, อปฺป์ณิหิต วิโมกฺโข นามาติ จ มคฺโค วิปัสสนาคมนวเสน ตีณิ นามานิ ลภติ.

และถ้าว่า วุฏฐานคามินิวิปัสสนา เห็นอยู่ โดยความเป็นทุกข์, มรรคมีชื่อว่า อัปป์ณิหิตวิโมกข์ เพราะได้ชื่อว่าอัปป์ณิหิตวิโมกข์ ด้วยอำนาจวิปัสสนาคมนะ (เหตุมากกว่าคือวิปัสสนา, ทั้งโดยสุดต้นตะและอภิธรรมสังคณี) เพราะเหตุนี้ มรรคยอมได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจวิปัสสนาคมนะ.

ผลในมรรควิธีได้ชื่อ ๓ อย่างตามมรรค

ตถา ผลญจ มคฺคาคมนวเสน มคฺควิธีย์.

อนึ่ง ผลในมรรควิธี ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่างเหมือนอย่างนั้นมีสุธัญญุตวิโมกข์ เป็นต้น ด้วยอำนาจมรรคาคมนะ (เหตุมาคือมรรค)

อรรถของคำว่า อากมนะ (เหตุมากคือเหตุเป็นไป)

อากจฺจติ (ปวตฺตติ) เอเตน มคฺโค ผลญจาทิ วิปัสสนามคฺโค อิธ อากมนํ นาม.

(วิภาวีนีฎีกา หน้า ๓๔๐)

มรรค และผล ย่อมมาคือย่อมเป็นไป ด้วยวิปัสสนาและมรรคนั้น (ตามลำดับ) เพราะเหตุนี้ วิปัสสนา และมรรคนี้ ชื่อว่า อากมมะ(เหตุมา) ในที่นี้(วิปัสสนากมมะ,มรรคากมมะ).

ผลในผลสมาบัติวิธีได้ชื่อ ๓ อย่างมีสุญญตวิโมกข์เป็นต้นตามวิปัสสนา

๖๗. ผลสมาบัติวิธียี่ ปน ยถาตุตถนเยน วิปัสสนุตานํ ยถาสก-
ผลมุขุปชฺชมานมุปี วิปัสสนากมมะเสเนว สุญญตาทิวิโมกฺโขติ จ ปวฺจจติ.

ส่วน ในผลสมาบัติวิธี แม้โศคาปัตติผลเป็นต้น ของตน ๆคือ ของ โศคาบันบุคคลเป็นต้น เป็นผลของมรรคตามที่ตนได้ ที่กำลังเกิด แก่ ผลบุคคล ๔ ผู้เห็นแจ้ง ตามนัยที่กล่าวแล้วคือด้วยอำนาจอนัตตานุปัสสนา เป็นต้น ย่อมเรียกว่า สุญญตวิโมกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจวิปัสสนากมมะเท่านั้น, ย่อมไม่ได้ชื่อ ด้วยอำนาจมรรคากมมะ เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งมรรค ในผลสมาบัติกาลนั้น.

มรรคและผลได้ชื่อ ๓ อย่าง โดยเหตุอื่นอีก ๒ ประการ

อารมฺมณฺวเสน ปน สรสวเสน จ นามตฺตยํ สพฺพตฺต สพฺพเสมุปี สมเมว จ.

ก็ ชื่อทั้ง ๓ มีสุญญตะเป็นต้น ที่เสมอเหมือนกันนั้นเทียว ย่อมได้ แม้แก่มรรคและผลทั้งปวง ในมรรควิธีและในผลสมาบัติวิธีทั้งปวง ด้วยอำนาจอารมณ์ เพราะเป็นไปปรารภอารมณ์คือนิพพาน ที่ชื่อว่าสุญญตะ เพราะสูญจากสังขารทั้งปวง, ชื่อว่าอนิมิตตะเพราะเว้นจากสังขารนิमित, และชื่อว่าอัปปณฺหิตะเพราะเว้นจากคณฺหาปณฺธิ

และด้วยอำนาจสภาวะของตน เพราะมรรคและผลมีสภาวะสูญจากราคะ เป็นต้น จึงชื่อว่า สุญญตะ, มีสภาวะเว้นจากอารมณ์มีรูปนิमितเป็นต้น จึงชื่อว่า อนิมิตตะ, มีสภาวะเว้นจากกิเลสปณฺธิ จึงชื่อว่า อัปปณฺหิตะ.

นี่เป็นการพรรณนาประเภทแห่งวิโมกข์ในที่นี้จบแล้ว.

อกุศลธรรมที่พึงละด้วยอริยมรรคทั้ง ๔

ทสุสนติกมัตติกา

๘. ทสุสนน ปหาตพฺพา ฌมฺมา. ภาวนาย ปหาตพฺพา ฌมฺมา.

(ฌมฺมสงฺคณฺปิลาติ ติกมัตติกา ทสุสนติก ๓๔/๘ /๒)

๘.สภาวชฺธรรมทงฺหลาย ที่พึงประหาณ ด้วยโสคาปตติมรรค.

สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่พึงประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ .

ทสฺสนติก อตุฏฺฐารกณฺฑ

๑๔๐๕. กตเม ชมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ? จตฺตารโ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺต-
จิตฺตูปปาทา, วิจิกิจฺจาสหคโต จิตฺตูปปาโท, อิเม ชมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา.

๑๔๐๖. กตเม ชมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา ? อุตฺตจฺจสหคโต จิตฺตูปปาโท,
อิเม ชมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา. จตฺตารโ ทิฏฺฐิคตวิปฺยุตฺตา โลภสหคต-
จิตฺตูปปาทา, ทฺเว โทมณฺสสสหคตจิตฺตูปปาทา, อิเม ชมฺมา สฺยิยา ทสฺสเนน
ปหาตพฺพา, สฺยิยา ภาวนาย ปหาตพฺพา.

(ชมฺมสงฺคณฺปิลาติ ติกอตุฏฺฐารกณฺฑ ทสฺสนติก ๓๔/๑๔๐๕ -๖ /๓๑๑-๒)

๑๔๐๕. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่พึงประหาณ ด้วยโสคาปัตติมรรคเป็นไฉน ?
จิตฺตูปปาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฺฐิ ๔ ดวง, จิตฺตูปปาทที่สหคตด้วยวิจิกิจฺจา,
สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า พึงประหาณ ด้วยโสคาปัตติมรรค.

๑๔๐๖. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่พึงประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ เป็นไฉน ?
จิตฺตูปปาทที่สหคตด้วยอุตฺตจฺจจะ, สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า
พึงประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ .

จิตฺตูปปาทที่สหคตด้วยโลภวิปฺยุตจากทิฏฺฐิ ๔ , จิตฺตูปปาทที่สหคต
ด้วยโทมนัส ๒ , สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า พึงประหาณ ด้วยโสคาปัตติ
มรรค พึงมี, พึงประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ พึงมี.

ทุกมาติกา ปิฏฺฐิทุกํ

๘๓. ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ชมฺมา. น ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ชมฺมา.

๘๔. ภาวนาย ปหาตพฺพา ชมฺมา. น ภาวนาย ปหาตพฺพา ชมฺมา.

(ชมฺมสงฺคณฺปิลาติ ทุกมาติกา ปิฏฺฐิทุก ๓๔/ ๘๓-๔/๑๕)

ทสฺสเนนปหาตพฺพทฺถะ

๘๓. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่พึงประหาณ ด้วยโสคาปัตติมรรค.

สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่พึงประหารณ ด้วยโศคาปัตติมรรค.

ภวานายปหัตถัพพทุกะ

๑๕๔. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่พึงประหารณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓.

สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่พึงประหารณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓.

ทุกอตุตถุทธารกณฺฑ ปิฎฐิกุทํ

๑๕๕๑. กตเม ชมฺมา ทสฺสเนน ปหัตถัพพทา ? จตฺตารโ ทิฎฐิณฺทสมฺปยุตฺต-
จิตฺตูปฺปาทา, วิจิกิณฺณาสหคโธ จิตฺตูปฺปาโท, อิเม ชมฺมา ทสฺสเนน ปหัตถัพพทา. จตฺ-
ตารโ ทิฎฐิณฺทวิปฺยุตฺตโธภสสหคจิตฺตูปฺปาทา, ทเว โทมนสฺสสหค- จิตฺ-
ตูปฺปาทา, อิเม ชมฺมา ลียา ทสฺสเนน ปหัตถัพพทา, ลียา น ทสฺสเนน ปหัตถัพพทา.

๑๕๕๒. กตเม ชมฺมา น ทสฺสเนน ปหัตถัพพทา ? อุทฺทจฺจสหคโธ
จิตฺตูปฺปาโท, จตฺตฺส ญฺมิสฺส กุสลํ, จตฺตฺส ญฺมิสฺส วิปาโก, ตีสฺส ญฺมิสฺส กิริยาพฺยากตํ,
รูปฺลยจ นิพฺพานญจ, อิเม ชมฺมา น ทสฺสเนน ปหัตถัพพทา.

๑๕๕๓. กตเม ชมฺมา ภวานาย ปหัตถัพพทา ? อุทฺทจฺจสหคโธ จิตฺตูปฺปาโท,
อิเม ชมฺมา ภวานาย ปหัตถัพพทา. จตฺตารโ ทิฎฐิณฺทวิปฺยุตฺตโธภสสหคจิตฺตูปฺปาทา,
ทเว โทมนสฺสสหคจิตฺตูปฺปาทา, อิเม ชมฺมา ลียา ภวานาย ปหัตถัพพทา, ลียา น
ภวานาย ปหัตถัพพทา.

๑๕๕๔. กตเม ชมฺมา น ภวานาย ปหัตถัพพทา ? จตฺตารโ ทิฎฐิณฺทสมฺปยุตฺต-
จิตฺตูปฺปาทา, วิจิกิณฺณาสหคโธ จิตฺตูปฺปาโท, จตฺตฺส ญฺมิสฺส กุสลํ, จตฺตฺส ญฺมิสฺส วิปาโก,
ตีสฺส ญฺมิสฺส กิริยาพฺยากตํ, รูปฺลยจ นิพฺพานญจ, อิเม ชมฺมา น ภวานาย ปหัตถัพพทา.

(ชมฺมสงฺคณฺปิลาติ ทูกอตุตถุทธารกณฺฑ ปิฎฐิกุท ๓๔/๑๕๕๑ -๔ /๓๓๕)

ทสฺสเนนปหัตถัพพทุกะ

๑๕๕๑. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่พึงประหารณ ด้วยโศคาปัตติมรรคเป็นไฉน ?

จิตฺตูปฺปาทที่สัมปยุตด้วยทิฎฐิ ๔, จิตฺตูปฺปาทที่สหคด้วยวิจิกิณฺณา,
สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า พึงประหารณ ด้วยโศคาปัตติมรรค.

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภวิปยุตจากทิกฺขุ ๔ , จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ , สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ฟังประหาณด้วยโสคาปัตติมรรค ฟังมี, ไม่ฟังประหาณ ด้วยโสคาปัตติมรรค ฟังมี.

๑๕๘๒. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่ฟังประหาณ ด้วยโสคาปัตติมรรค เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ, กุศลในภุมิ ๔, วิบากในภุมิ ๔ , กิริยาพยากตะในภุมิ ๓, รูป, และนิพพาน, สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ไม่ฟังประหาณ ด้วยโสคาปัตติมรรค.

ภวานายปหัตถัพพะทุกะ

๑๕๘๓. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ฟังประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ, สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ฟังประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓. จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภวิปยุตจากทิกฺขุ ๔ , จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒, สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ฟังประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ ฟังมี, ไม่ฟังประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ ฟังมี.

๑๕๘๔. สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่ฟังประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ เป็นไฉน ?

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิกฺขุ ๔ , จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา, กุศลในภุมิ ๔, วิบากในภุมิ ๔, กิริยาพยากตะในภุมิ ๓, รูป, และนิพพาน, สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ไม่ฟังประหาณ ด้วยมรรคเบื้องบน ๓ .

(ทั้งหมดนี้ ไม่มีคำอธิบายของอรรถกถา)

ว่าด้วย อริยมรรคมีองค์ ๘ ละมิจนามรรค

ตตฺถ ปฐมมคฺเค สมฺมาทิกฺขุ มิจฉาทิกฺขุ ปชหตีติ สมฺมาทิกฺขุ. สม
 มาสฺงกปฺปาทยปิ มิจฉาสฺงกปฺปาทีนํ ปชหนฺนุเชฺนเว เวทิตพฺพา. เอวํ สนฺเต
 ‘ปฐมมคฺเคเนว ทฺวาสนฺนุชฺชิตฺวา ทิกฺขุคฺคตํ ปหีนฺตฺวา อฺปริมคฺคตฺเตน ปหาตพฺพา ทิกฺขุ

นาม นตฺถิ. ตตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิตี นามํ กถํ โหตี'ติ ? ยถา วิสํ อตฺถิ วา โหตุ มา วา, อค
โท อคโท ตฺเวว วุจฺจติ, เอวํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ อตฺถิ วา โหตุ มา วา, อยํ สมฺมาทิฏฺฐิ เอว
นาม.

ยถิ เอวํ นามมตฺตเมเวตํ โหตี, อุปริมคฺคตฺตเย ปน สมฺมาทิฏฺฐิยา กิจฺจภาโว
อาปชฺชติ, มคฺคกฺคานิ น ปริปุเรนฺติ. ตสฺมา สมฺมาทิฏฺฐิ สกฺกิจฺจกา กาทพฺพา,
มคฺคกฺคานิ ปุเรตพฺพานีติ. สกฺกิจฺจกา เจตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิ ยถาลาภนियเมน ทิปेतพฺพา.
อุปริมคฺคตฺตยวชฺโฌ หิ เอโก มาโน อตฺถิ, โส ทิฏฺฐิภูฏานเน ติฏฺฐติ. สาทํ มานํ
ปชฺหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิ. โสตาปตฺติมคฺคสมฺมิยหิ สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปชฺหติ.
โสตาปนฺนสฺส ปน สกฺทาคามิมคฺควชฺโฌ มาโน อตฺถิ. โส ทิฏฺฐิภูฏานเน ติฏฺฐติ,
สาทํ มานํ ปชฺหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิ. ตสฺเสว สตฺตอกุสลจิตฺตสหชาโต สงฺกปโป อตฺถิ.
เตเหว จิตฺเตหิ วาจฺงค โຈปนํ อตฺถิ, กายฺงค โຈปนํ อตฺถิ, ปจฺจยปริโภโก อตฺถิ,
สหชาตวាយโม อตฺถิ, อสตีภาโว อตฺถิ, สหชาตจิตฺเตกคฺคตา อตฺถิ. เอเต
มิจฺฉาสงฺกปฺปาทโย นาม. สกฺทาคามิมคฺเค สมฺมาสงฺกปฺปาทโย. เตสํ ปหานเนน
สมฺมาสงฺกปฺปาทโยติ เวทิตพฺพา. เอวํ สกฺทาคามิมคฺเค อฏฺฐงฺกานิ สกฺกิจฺจกานิ กตฺวา
อาคตานิ. สกฺทาคามิสฺส อนาคามิมคฺควชฺโฌ มาโน อตฺถิ. โส ทิฏฺฐิภูฏานเน ติฏฺฐติ.
ตสฺเสว สตฺตหิ จิตฺเตหิ สหชาตา สงฺกปฺปาทโย. เตสํ ปหานเนน อนาคามิมคฺเค
อฏฺฐนฺนํ องฺคานํ สกฺกิจฺจกตา เวทิตพฺพา. อนาคามิสฺส อรหตฺตมคฺควชฺโฌ มาโน อตฺถิ.
โส ทิฏฺฐิภูฏานเน ติฏฺฐติ. ยานิ ปนฺนสฺส ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ, เตหิ สหชาตา สงฺกปฺปาท
โย. เตสํ ปหานเนน อรหตฺตมคฺเค อฏฺฐนฺนํ องฺคานํ สกฺกิจฺจกตา เวทิตพฺพา.

(อฏฺฐสาลินี โลกุตฺตรกฺุสลาณณนา ข้อ ๓๖๒ หน้า ๒๕๗-๘, อ.ปฏิสมฺภิตา ปฐมภาค.

มคฺคณฺยานิทฺเทศ ข้อ ๖๑ หน้า ๒๕๗-๘)

ในองค์มรรคทั้งหลายเหล่านั้น สัมมาทิฏฺฐิ ในปฐมมรรค ชื่อว่า สัมมาทิฏฺฐิ
เพราะอรรถว่า ย่อมละมิจฉาทิฏฺฐิ. แม้องค์มรรคทั้งหลายมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น
พึงทราบ เพราะอรรถว่าการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นนั้นแหละ.

ถามว่า ครั้นเมื่อเป็น อย่างนี้ ชื่อว่า ทิฏฐิ อันมรรคเบื้องบน ๓ ฟังละ ก็ไม่มี เพราะความที่ทิฏฐิ ๖๒ อันปฐมมรรคเท่านั้นละแล้ว, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ในมรรคเบื้องบน ๓ นั้น ย่อมมี ได้อย่างไร ?.

ตอบว่า พิช มีอยู่ หรือ ไม่มีอยู่, ยากำจัดพิช ก็เรียกว่า “อคตะ” นั้นแหละ ฉันท, มิจฉาทิฏฐิ มีอยู่ หรือ ไม่มีอยู่, สัมมาทิฏฐินี้ ก็ชื่อว่า สัมมาทิฏฐินั้นแหละ ฉันทนั้น.

ถามว่า หากว่า คำว่ามิจฉาทิฏฐินั้นก็เป็นเพียงโวหารชื่อเท่านั้นอย่างนี้ (ในเมื่อไม่มีสถานะนั้น), แต่ ความไม่มีกิจ แห่งสัมมาทิฏฐิ มีอยู่ ในมรรคเบื้องบน ๓, องค์มรรค ย่อมไม่บริบูรณ์(เพราะสัมมาทิฏฐิไม่มีกิจ). เพราะเหตุนี้ สัมมาทิฏฐิ จึงมีกิจของตน ที่ควรกระทำ, องค์มรรค จึงควรบริบูรณ์ มิใช่หรือ.

ตอบว่า ก็ สัมมาทิฏฐิ มีกิจของตน ในมรรคเบื้องบน ๓ นี้ ฟังแสดง โดยกำหนดธรรมตามที่ได้. ได้แก่ มานะอย่างหนึ่ง มีอยู่ ที่มรรคเบื้องบน ๓ ฟังฆ่า, มานะนั้น ย่อมตั้งอยู่ ในฐานะแห่งทิฏฐิ(ด้วยอำนาจกิจของมานะนั้นเอง ที่มีกิจถือเอาว่า “อหฺมสฺมิ - เราเป็น” ดังนี้), สัมมาทิฏฐินั้น ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าย่อมละมานะนั้น.

อธิบายโดยพิสดารว่า สัมมาทิฏฐิ ในโสคาปัตติมรรค ย่อมละมิจฉาทิฏฐิ. แต่ มานะ ที่สกทาคามีมรรคฟังฆ่า มีอยู่ แก่พระ โสคาบัน. มานะนั้น ย่อมตั้งอยู่ ในฐานะแห่งทิฏฐิ, สัมมาทิฏฐินั้น ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าย่อมละ มานะนั้น.

(เตน อาทิมคฺคปหีนาวเสสสฺส อยาถาธิตฺตมานสฺเสว โอปาริกสุขุมตา ทุตฺยตฺติยมคฺควชฺฐา, ยาถาธิตฺตมาโน อรหฺตฺตมคฺควชฺโณ เอวาติ วุคฺคํ โทติ.

ปฎิ.ม.คณฺฐิ. หน้า ๑๕๗

ด้วยคำว่ามานะนั้น ย่อมตั้งอยู่ ในฐานะแห่งทิฏฐินั้น ย่อมเป็นอันท่าน อธิบายว่า ความหยาบและละเอียด ของมานะตามที่ไม่เป็นจริงนั่นเองอันเหลือ จากการละด้วยโสคาปัตติมรรค ฟังฆ่าด้วยทุตฺยมรรคและตติยมรรค(ตามลำดับ), มานะตามที่เป็นจริง ฟังฆ่าด้วยอรหฺตฺตมรรคเท่านั้น.(ส่วน มานะที่เป็นอุปายคมนิยะ ฟังฆ่าด้วยโสคาปัตติมรรคเท่านั้น))

สังกัปปะที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวง(คือ โลกมุขจิตที่เป็นวิปยุต ๔ ดวง โทสมุขจิต ๒ ดวง โมหมุขจิตสัมปยุตด้วยอุทธรัจจะ ๑ ดวง) มีอยู่แก่พระโศดาบันนั้นนั่นแหละ.

เจตนาที่เป็นเหตุแห่งวาจาโจปนะคือ วาจิวิญญูติ ที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละ ก็มีอยู่แก่พระโศดาบันนั้นนั่นแหละ,

เจตนาที่เป็นเหตุแห่งกายโจปนะคือ กายวิญญูติ ที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละ ก็มีอยู่แก่พระโศดาบันนั้นนั่นแหละ,

เจตนาเป็นเครื่องบริโภคปัจจัย(มีจิวรเป็นต้น) ก็มีอยู่,

(วาจาสุ เจตฺถ มุสาวาทสุส, ปาณาติปาตาทีนญจ ติณฺณํ นีรวเสสโต ปหีนตฺตา อนปายคมนียปิสุณาทิวเสน,สุทฺธทฺทฺจจริตฺวเสน จ โสตาปนฺนสกทาคามีนํ โจปนํ โหติ. ปฎิ.ม.คณฺฐิ.หน้า ๑๕๗

เจตนาแห่งวิญญูติ ของพระโศดาบันและพระสกทาคามี ย่อมมี ด้วยอำนาจปิสุณวาจา ผรุสวาจาและสัมผัสปลापะที่เป็นอนปายคมนียะ และด้วยอำนาจทฺทฺจจริตล้วนๆ เพราะในบรรดาวาจาทั้งหลาย มุสาวาท และกายทฺทฺจจริต ๗ มีปาณาติบาตเป็นต้นถูกละแล้ว โดยไม่มีส่วนเหลือ(ด้วยโศดาปัตติมรรค)).

วายามะที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวง ก็มีอยู่,

ภาวะ แห่งจิตที่ไม่ประกอบด้วยสติ ก็มีอยู่,

เอกัคคตาแห่งจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวง ก็มีอยู่.

มิจฉาสังกัปปะเป็นต้นทั้งหมดเหล่านี้ ชื่อว่า มิจฉาสังกัปปะเป็นต้น.

สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ในสกทาคามีมรรค ฟังทราบว่าเป็นสัมมาสังกัปปะเป็นต้น เพราะละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น. องค์มรรค ๘ ในสกทาคามีมรรค มาปรากฏกระทำซึ่งกิจของตน ด้วยประการอย่างนี้.

มานะ ที่อนาคามีมรรคฟังฆ่า มีอยู่แก่สกทาคามี, มานะนั้น ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ, สังกัปปะเป็นต้นที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวง มีอยู่

แก่พระสกทาคามีนั้นนั่นแหละ, ฟังทราบความที่องค์มรรค ๘ ในอนาคามีมรรค
กระทำกิจของตน ด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น.

มานะ ที่อรหัตตมรรคฟังฆ่า มีอยู่ แก่พระอนาคามี, มานะนั้น ย่อมตั้งอยู่
ในฐานะแห่งทิฏฐิ. อนึ่ง อกุศลจิต ๕ ดวง(คือ โลภมูลจิตที่เป็นทิฏฐิวิปยุต
๔ ดวง อุทัจจจิต ๑ ดวง) เหล่าใด มีอยู่ แก่พระอนาคามีนั้น, มิจฉาสังกัปปะ
เป็นต้นที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๕ เหล่านั้น มีอยู่, ฟังทราบความที่องค์มรรค
๘ ในอรหัตตมรรค กระทำกิจของตน ด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น.

(ในมุลฎีกา และอนฎีกา ไม่มีคำอธิบาย)

มหาฎีกา

อุปริมกุกตตเย สมนมาทิฏฐิ ตัมมกุกวชฎา มานโต วุฎฐาติ. โส หิ
“อหมสมี”ติ ปวตติยา ทิฏฐิฎฐานิโย.

(วิ.ม.มหาฎีกา ข้อ ๘๒๗ หน้า ๕๔๗)

สมนมาทิฏฐิ ในมรรคเบ็องบน ๓ ย่อมออก จากมานะ เพราะฟังฆ่า
ด้วยมรรคนั้นๆ. เพราะว่า มานะนั้น ตั้งอยู่ในทิฏฐิ โดยความเป็นไปว่า “เราเป็น”
ดังนี้.

อนึ่ง ในคำของพระอรรถกถาจารย์นี้ แสดงให้รู้ว่า มิจฉาธรรมในอุทัจจจิต
ฟังฆ่าด้วยมรรคเบ็องบนทั้ง ๓ เว้น โสคาปัตติมรรค เพราะอุทัจจจิต
เป็นอนปายคมนิยะ(ไม่นำไปสู่อบาย).

ว่าด้วยพระอริยผลบุคคล ๘๖ ประเภท

พระอริยผลบุคคลมี ๘๖ ประเภทคือ พระโสดาบัน ๒๔ ประเภท พระสกทาคามี ๑๒ ประเภท พระอนาคามี ๔๘ ประเภท และพระอรหันต์ ๑๒ ประเภท ดังที่ในอรรถกถาทั้งหลายมีมโนรตปุณณิอรรถกถา,มหาฎีกาข้อ ๘๘๘-๘ เป็นต้น ท่านกล่าวว่า

อิมสมิ ปน ฐาเน รุตฺวา จตุวิสติ โสตาปนฺนา ทฺวาทส สกทาคามิโน อฏฺฐจตุตถิส อนาคามิโน ทฺวาทส จ อรหฺนฺโต กเถตพฺพา.

อิมสมิ หิ สาสเน สทฺธาธฺรํ ปญฺญาธฺรณฺติ ทฺเว ธฺรานิ, ทฺกฺขปฺปฏิปทาตฺนฺชา-
ภิญฺญาทโย จตฺสฺโส ปฺปฏิปทา. ตตฺถเอโก สทฺธาธฺรเณ อภินิวิสติวฺวา โสตาปตฺติผลํ
ปตฺวา เอกเมว ภาวํ นิพฺพตฺติตฺวา ทฺกฺขสฺสนฺตํ กโรติ, อยเมโก เอกพีธี. โส
ปฺปฏิปทาวเสน จตฺพุพิโซ โหติ. ยถา เจส, เหวํ ปญฺญาธฺรเณ อภินิวิฏฺฐิปฺติ อฏฺฐ เอกพี
ชิโน. ตถา โกลํโกลา สคฺตทฺกฺขตฺตฺปรมา จาติ อิเม จตุวิสติ โสตาปนฺนา นาม.

ตีสุปี วิโมกฺเขสุ สฺลยฺยตฺวิโมกฺเขน สกทาคามิภูมिํ ปตฺตา จตฺนฺนํ ปฺปฏิปทานํ
วเสน จตฺตาโร สกทาคามิโน, ตถา อนิมิตฺตฺวิโมกฺเขน ปตฺตา จตฺตาโร,
อปฺปณฺหิตฺวิโมกฺเขน ปตฺตา จตฺตาโรติ อิเม ทฺวาทส สกทาคามิโน.

อวิหฺเส ปน ตโย อนฺตราปฺรินิพฺพายิโน, เอ โโก อุปฺหจฺจปฺรินิพฺพายี,
เอโก อุทฺธฺโสโต อกฺนิฏฺฐคามิตี ปญฺจ อนาคามิโน, เต อสงฺขารปฺรินิพฺพายิโน ปญฺจ,
สสงฺขารปฺรินิพฺพายิโน ปญฺจาติ ทส โหนฺติ, ตถา อตฺปฺปาทีสุ. อกฺนิฏฺฐेषฺ ปน
อุทฺธฺโสโต นตฺถิ, ตสฺมา ตตฺถ จตฺตาโร สสงฺขารปฺรินิพฺพายี, จตฺตาโร
อสงฺขารปฺรินิพฺพายีติ อฏฺฐ, อิเม อฏฺฐจตุตถิส อนาคามิโน.

ยถา ปน สกทาคามิโน, ตเถว อรหฺนฺโตปี ทฺวาทส เวทิตพฺพา.

(อ.อ.จ.ต.ก.ทศยภาค.ทศยสิกฺขาสุตต.ข้อ ๘๘ หน้า ๒๔๓-๔, มหาฎีกา ข้อ ๘๘๘- ๘)

อนึ่ง ตั้งอยู่ในฐานะนี้ ฟังกล่าว พระโสดาบัน ๒๔ ประเภท พระ
สกทาคามี ๑๒ ประเภท พระอนาคามี ๔๘ ประเภท และพระอรหันต์ ๑๒
ประเภท.

พระโสดาบัน ๒๔ ประเภท

อธิบายโดยพิศดารว่า ในพระศาสนานี้ มีฐานะ ๒ คือ สัทธาฐานะ ๑ ปัญญาฐานะ ๑, ปฏิปทามี ๔ มีทุกขปฏิบัติทันทธาภิญาเป็นต้น.

ชื่อว่า พระโศดาบันบุคคล(คือบุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วยอริยมรรคที่ชื่อว่าโศตะ, แต่ ในที่นี้ โศดาบันบุคคล ทรงประสงค์เอา ในขณะที่แห่งผล เพราะชื่อของผล อันมรรคให้แล้ว) พระโศดาบันบุคคลเหล่านี้มี ๒๔ ประเภท คือ ในสัทธาฐานะ และปัญญาฐานะเหล่านั้น พระโศดาบันบุคคลองค์หนึ่ง ยึดมั่นด้วยสัทธาฐานะ บรรลุโศดาปัตติผล บังเกิดในภพเดียวเท่านั้น ย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์, พระโศดาบันบุคคลองค์หนึ่งนี้ เป็นเอกพีธี. พระโศดาบันบุคคลเอกพีธีนั้น มี ๔ ประเภท ด้วยอำนาจปฏิบัติ. พระโศดาบันบุคคลเอกพีธีผู้ยึดมั่นด้วยสัทธาฐานะนี้ ฉันท, แม้ท่านผู้ยึดมั่นด้วยปัญญาฐานะ ก็ฉันทนั้น (โดยการคิดอย่างนี้ว่า “ถ้าว่า ใครๆสามารถเพื่อยังโลกุตตรธรรมให้บังเกิดด้วยปัญญา, เราก็จักยังโลกุตตรธรรมให้บังเกิด ด้วยปัญญา” ดังนี้) เพราะเหตุนี้ พระโศดาบันบุคคลเอกพีธีมี ๘ ประเภท. พระโศดาบันบุคคลโกลังโกละ และพระโศดาบันบุคคลสตัดักขัตตอุปมะ ก็เหมือนอย่างนั้น.(เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่ พระโศดาบันบุคคล ๒๔ ประเภทเหล่านี้ ตรัสไว้แล้วในฐานะนี้ ด้วยอำนาจแห่งอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโลกนี้และผู้ไม่มีฌานเท่านั้น).

สรุป คือ พระโศดาบันผู้ยึดมั่นด้วยฐานะทั้ง ๒ คุณบุคคล ๓ คุณปฏิบัติ ๔ = ๒๔

พระสกทาคามี ๑๒ ประเภท

พระสกทาคามีบุคคลเหล่านี้มี ๑๒ ประเภทคือ ก็ ในวิโมกข์ทั้ง ๓ พระสกทาคามีบุคคลผู้บรรลุภูมิของพระสกทาคามี ด้วยสุญญตวิโมกข์ มี ๔ ด้วยอำนาจ แห่งปฏิบัติ ๔, อย่างนั้นเหมือนกัน พระสกทาคามีบุคคลผู้บรรลุภูมิของพระสกทาคามี ด้วยอนิมิตตวิโมกข์มี ๔ ด้วยอำนาจ แห่งปฏิบัติ ๔, ผู้บรรลุภูมิของพระสกทาคามี ด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์มี ๔ ด้วยอำนาจ แห่งปฏิบัติ ๔.

สรุป คือ พระสกทาคามีผู้บรรลุด้วยวิโมกข์ ๓ คุณปฏิบัติ ๔ = ๑๒

พระอนาคามี ๔๘ ประเภท

ว่าด้วยพระอนาคามี ๕ ประเภทมีอุทซังโสโต อกนิภูฐคามีเป็นต้น
 อตฺถิ อุทซังโสโต อกนิภูฐคามี, อตฺถิ อุทซังโสโต น อกนิภูฐคามี, อตฺถิ น
 อุทซังโสโต อกนิภูฐคามี, อตฺถิ น อุทซังโสโต น อกนิภูฐคามี. ตตฺถ โย อิธ อนาคามีผล
 ปตฺวา อวิหาทีสุ นิพฺพตฺโต ตตฺถ ยาวตายุํ ฐตฺวา อุปรูปริ นิพฺพตฺติตฺวา อกนิภูฐ
 ปาปฺณาติ, อโย อุทซังโสโต อกนิภูฐคามี นาม.

โย ปน อวิหาทีสุ นิพฺพตฺโต ตตฺถ เหว อปรินิพฺพายิตฺวา อกนิภูฐมฺปิ อปฺปตฺวา
 อุปริมพฺรหฺมโลกे ปรีนิพฺพายติ, อโย อุทซังโสโต น อกนิภูฐคามี นาม.

โย อิโต จิตฺวา อกนิภูฐเยว นิพฺพตฺติ, อโย น อุทซังโสโต อกนิภูฐคามี นาม.

โย ปน อวิหาทีสุ จตฺตฺส อณฺญตรสฺมึ นิพฺพตฺติตฺวา ตตฺถ เหว ปรีนิพฺพายติ,
 อโย น อุทซังโสโต น อกนิภูฐคามี นาม.

(อ.อ.ดิก.ทศยสิกขาสูตร ข้อ ๘๘ หน้า ๒๔๓)

ในพระอนาคามี ๔ จำพวกแห่งอุทซังโสโตอกนิภูฐคามีเหล่านั้น คือ

(๑) กระแสคือตัณหา หรือกระแสคือวิภูฏะ ของพระอนาคามีนั้น มีอยู่
 ในภพเบื้องบน โดยภาวะที่มีการนำไปในเบื้องบน เพราะเหตุนี้ชื่อว่า อุทซังโสโต
 (พระอนาคามีผู้มีกระแสคือตัณหา หรือกระแสคือวิภูฏะในภพเบื้องบน).

อีกอย่างหนึ่ง กระแสคือมรรค ของพระอนาคามีนั้น มีอยู่ในเบื้องบน
 เพราะอันท่านไปแล้ว ในภพเบื้องบน พึงได้ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า อุทซังโสโต
 (พระอนาคามีผู้มีกระแสคือมรรค ในภพเบื้องบน).

บุคคลใด ย่อมไป สู่ออกนิภูฐภพ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ เพราะเหตุนี้
 บุคคลนั้น ชื่อว่า อกนิภูฐคามี. (พระอนาคามีผู้ไปสู่ออกนิภูฐภพ). มี ๑ ประเภท
 อธิบายว่า พระอนาคามีใด บรรลุแล้วซึ่งอนาคามีผล ในโลกนี้ บังเกิดในสุทธาวาส
 มีวิหาเป็นต้น ดำรงแล้ว ในวิหาเป็นต้นนั้น จนตราบสิ้นอายุ ก็บังเกิดแล้ว
 ในสุทธาวาสสูง ๆ ขึ้นไป (ไม่อาจเพื่อจะบรรลุอรหัตตมรรค) ย่อมไปถึงออกนิภูฐภพ
 (เมื่ออยู่ในออกนิภูฐภพนั้น ย่อมยังอริยมรรคให้เกิดขึ้น), พระอนาคามีนี้
 ชื่อว่า อุทซังโสโต อกนิภูฐคามี. (พระอนาคามี ผู้ไปสู่ออกนิภูฐภพ ผู้มีตัณหาโสตะ
 วิภูฏโสตะ หรือ มัคคโสตะ ในภพเบื้องบน ๑, เหมือนอฏฐกถาบุคคลบัญญัติ หน้า ๕๘)

พระอนาคามี **อุทซังโสโต น อกนิฏฐคามิ** คือพระอนาคามี ผู้ไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ ผู้มีตัณหาโสตะ วัฏฏโสตะ หรือ มัคคโสตะ ในภพเบื้องบน มี ๑ ประเภท

อธิบายว่า ส่วน พระอนาคามีใด บังเกิด ในสุทธาวาสมื่อวิหาเป็นต้น ไม่ปรินิพพานแล้ว ในสุทธาวาสนั้นนั่นเอง ย่อมปรินิพพาน ในพรหมโลกสูงขึ้น ไป โดยไม่ถึงแม้อกนิฏฐภพ,พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **อุทซังโสโต น อกนิฏฐคามิ.(๒)**

(อัฐกถาปุคคลบัญญัติ:- ส่วน พระอนาคามีใด ยังเทวโลกทั้ง ๓ เบื้องต่ำ ให้หมดจดแล้ว ดำรงแล้ว ในสุทตสเทวโลก ย่อมปรินิพพาน, พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **อุทซังโสโต น อกนิฏฐคามิ.(พระอนาคามี ผู้ไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ ผู้มีตัณหาโสตะ วัฏฏโสตะ หรือ มัคคโสตะในภพเบื้องบน)**

พระอนาคามี **น อุทซังโสโต อกนิฏฐคามิ** คือ พระอนาคามี ผู้ไปสู่อกนิฏฐภพ ผู้ไม่มีตัณหาโสตะ วัฏฏโสตะ หรือ มัคคโสตะ ในภพเบื้องบน มี ๑ ประเภท อธิบายว่า พระอนาคามีใด จุตีแล้ว จากมนุษยสโลกนี้ ย่อมบังเกิด ในอกนิฏฐภพ นั้นเอง,พระอนาคามีนี้ชื่อว่า **น อุทซังโสโต อกนิฏฐคามิ.(๓,เหมือน อ.ปุคคลบัญญัติ)**

พระอนาคามี **น อุทซังโสโต น อกนิฏฐคามิ** คือพระอนาคามี ผู้ไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ ผู้ไม่มีตัณหาโสตะ วัฏฏโสตะ หรือ มัคคโสตะในภพเบื้องบน มี ๑ ประเภท อธิบายว่า ส่วน พระอนาคามีใด บังเกิดแล้ว ในสุทธาวาสภพใด ภพหนึ่ง ในบรรดาสุทธาวาส ๔ มื่อวิหาเป็นต้น ย่อมปรินิพพาน ในสุทธาวาสนั้น นั้นแหละ, พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **น อุทซังโสโต น อกนิฏฐคามิ.(๔,เหมือน อัฐกถาปุคคลบัญญัติ)** นี้ถูกเรียกว่า พระอนาคามี ๔ จำพวก แห่งอุทซังโสโตอกนิฏฐคามิ.

(๒) ยตุถ กตุถจิ อุปปนุโน ปน สสงฺขารเณ สปปโยเคน อรหตุตํ ปตฺโต สสงฺขารปรินิพฺพายี นาม. (อ.อง.ติก.ทศยสิกขาสุตต ข้อ ๘๘ หน้า ๒๔๓)

ส่วน พระอนาคามีผู้อุบัติ ในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งมื่อวิหาเป็นต้น บรรลุอรหัตต ด้วยหมู่ปัจฉัย(มีการอาศัยสัพบุรุษเป็นต้น)ที่เป็นไปร่วมกับสังขาร คือที่เป็นไปร่วมกับวิปัสสนาปิโยคะ(วิริยะเพื่อวิปัสสนา), พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **สสังขารปรินิพพายี.**

พระอนาคามีรูปใด กระทบโยคะมีประมาณยัง ด้วยหมู่ปัจจัยที่เป็นไป
ร่วมกับสังขาร มีความลำบาก คือมีความยาก ปรีนิพพานด้วยกิเลสปรีนิพพาน
เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **สังขารปรีนิพพายี**(ผู้มีกิเลสปรีนิพพาน โดยเป็นไปร่วม
กับสังขาร,อ.ปคคณบัญญัติ)

(๓)อสงฺขารณ อปฺปโยเคน ปตฺโต อสงฺขารปรีนิพพายี นาม.

พระอนาคามี ผู้บรรลอรหัตต์ ด้วยหมู่ปัจจัยที่เว้นจากสังขาร คือที่เว้น
จากวิปัสสนาโยคะ พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **อสังขารปรีนิพพายี**.

พระอนาคามีรูปใด ไม่กระทบโยคะมีประมาณยัง ด้วยหมู่ปัจจัย
ที่เว้นจากสังขาร ไม่มีความลำบาก ปรีนิพพานด้วยกิเลสปรีนิพพาน
เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **อสังขารปรีนิพพายี**(ผู้มีกิเลสปรีนิพพานด้วยหมู่ปัจจัย
ที่เว้นจากสังขาร, อ.ปคคณบัญญัติ)

(๔)โย ปน กปฺปสทฺสสาธุเกสุ อวิหเส นินฺพตฺติตฺตวา ปญฺจมํ กปฺปสทฺ
อติกฺกมิตฺตวา อรหตฺตํ ปตฺโต, อยํ **อุปฺหจฺจปรีนิพพายี** นาม. อตฺปปาทีสุปี
เอเสว นโย.(อ.อ.จ.ติก.ทศยสิกฺขาสุตฺต ข้อ ๘๘ หน้า ๒๔๓)

ส่วน พระอนาคามีใด บังเกิดในวิหาทั้งหลาย มีอายุ ๑,๐๐๐ กัป ก้าว
พันไป ๕๐๐ กัป(คือก้าวพันท่ามกลางของอายุบ้าง,เข้าไปในที่ใกล้แห่งการสิ้นอายุ
บ้าง) ได้แก่ผู้ตั้งอยู่ในกัปที่ ๖๐๐ หรือในกัปอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งที่ ๗๐๐
ที่ ๘๐๐ ที่ ๙๐๐ หรือในกัปที่ ๑,๐๐๐ นั้นแหละ จึงบรรลอรหัตตมรรค
เป็นผู้ปรีนิพพานด้วยกิเลสปรีนิพพาน, พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **อุปหัจจปรีนิพพายี**
(ผู้มีกิเลสปรีนิพพาน โดยเข้าไปใกล้กาลกิริยา).

แม้ในสุทธาวาสที่เหลื่อมือดับปาเป็นต้น ก็มีนัยนี้นั้นแหละ.

๕)อนฺตรปรีนิพพายีติ โย อายุเวมฺชณฺ อตฺติกฺกมิตฺตวา ปรีนิพพายติ,
โส ติวโร โหติ. กปฺปสทฺสสาธุเกสุ ตาว อวิหเส นินฺพตฺติตฺตวา เอโก

นิพพุตตทิวเสเยว อรหตุตฺ ปาปุณาติ. โน เจ นิพพุตตทิวเส ปาปุณาติ, ปฐมสฺส ปน กปฺปสฺตสฺส มตฺถเก ปาปุณาติ, อยํ ปฐฺโม อนฺตรปฺรินิพฺพายี.

อปโร เอวํ อสฺกโกนฺโตะ ทฺวินฺนํ กปฺปสฺตานํ มตฺถเก ปาปุณาติ, อยํ ทฺติโย.

อปโร เอวมฺปิ อสฺกโกนฺโตะ จตฺตุนฺนํ กปฺปสฺตานํ มตฺถเก ปาปุณาติ, อยํ ตฺติโย อนฺตรปฺรินิพฺพายี. เสถํ วุคฺตณฺยเมว.

(อ.อง.ติก.ทุคฺยสิกฺขาสุตฺต ข้อ ๘๘ หน้า ๒๔๓)

บทว่า **อนฺตรปฺรินิพฺพายี** อธิบายว่า พระอนาคามีใด ไม่ก้าวพ้นท่ามกลางของอายุ ย่อมปรินิพพาน, พระอนาคามีเช่นนั้น มี ๓ ประเภท โดยความเป็นลักษณะมัชฌะและมฤแห่งญาณ. คือ อันดับแรก พระอนาคามีองค์หนึ่ง บังเกิดในอวิหามีอายุ ๑,๐๐๐ กัป ย่อมบรรลอรหัตตมรรค ในวันที่บังเกิดนั่นเอง. หากว่า ไม่บรรลอรหัตตมรรค ในวันที่บังเกิด, แต่ว่า ย่อมบรรล ในที่สุด ของ ๑๐๐ กัปแรก, พระอนาคามีนี้ชื่อว่า **อนฺตรปฺรินิพฺพายี** ประเภทที่ ๑ (ผู้มีกิเลสปรินิพพานในระหว่างท่ามกลางแห่งอายุ).

พระอนาคามีอีกองค์หนึ่ง ไม่สามารถบรรลุอย่างนี้ ย่อมบรรล ในที่สุด ของ ๒๐๐ กัป, พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **อนฺตรปฺรินิพฺพายี** ประเภทที่ ๒.

พระอนาคามีอีกองค์หนึ่ง ไม่สามารถ แม้ในที่สุด ๒๐๐ กัป อย่างนี้ ย่อมบรรล ในที่สุด ของ ๔๐๐ กัป, พระอนาคามีนี้ ชื่อว่า **อนฺตรปฺรินิพฺพายี** ประเภทที่ ๓.

ตตฺถ อวิหเส อุปฺปชฺชิตฺวา กปฺปสฺตโต อุทฺธํ ปฺรินิพฺพายีโก, ทฺวินฺนํ กปฺปสฺตานํ มตฺถเก ปฺรินิพฺพายีโก, ปญฺจกปฺปสฺเต อสมฺปตฺเต ปฺรินิพฺพายีโก ตฺติโย อนฺตรปฺรินิพฺพายีโน.

(อ.ขุ.อติวุตฺตก.มานสฺุตฺต. ข้อ ๖ หน้า ๕๘)

ในพระอนาคามีทั้งหลายเหล่านั้น **อนฺตรปฺรินิพฺพายี** มี ๓ ประเภท คือ บังเกิดแล้ว ในอวิหาทั้งหลาย เป็นผู้ปรินิพพาน ในเบื้องบน แต่ ๑๐๐ กัป(๑), เป็นผู้ปรินิพพาน ในที่สุด ของ ๒๐๐ กัป(๑), เป็นผู้ปรินิพพาน ในเมื่อยังไม่ถึง ๕๐๐ กัป(๑).

จำแนกพระอนาคามีเหล่านั้น มี ๔๘ ประเภท

ส่วน ในอวิหาทั้งหลาย พระอนาคามี มี ๕ ประเภทคือ พระอนาคามี อันตรา
 ปรีนิพพายี ๓ ประเภท พระอนาคามีอุปปัจจปรีนิพพายี ๑ ประเภท พระ
 อนาคามีอุทซังโสโตกนิฏฐคามี ๑ ประเภท, พระอนาคามีทั้ง ๕ ประเภทเหล่านั้น
 เป็น ๑๐ คือ พระอนาคามีอสังขารปรีนิพพายี ๕, พระอนาคามี สสังขาร
 ปรีนิพพายี ๕.

ในสุทธาวาสทั้งหลายมีอตัปปาเป็นต้น ก็เหมือนอย่างนั้น.

แต่ ในอกนิฏฐาทั้งหลาย พระอนาคามีอุทซังโสโต ไม่มี, เพราะเหตุนี้
 ในอกนิฏฐานั้น พระอนาคามี มี ๘ คือ พระอนาคามีสสังขารปรีนิพพายี ๔
 ประเภท, พระอนาคามีอสังขารปรีนิพพายี ๔ ประเภท, พระอนาคามีเหล่านี้
 มี ๔๘ ประเภท.

สรุป คือ พระอนาคามีในอวิหา ๕ ประเภท คุณ ๒ ประเภทคือ สสังขาระ
 และอสังขาระ = ๑๐, แม้ในอตัปปา สุทตฺตา และสุทตฺตี ก็เหมือนกัน. แต่
 ในอกนิฏฐานั้น อุทซังโสโต ไม่มี ฉะนั้น จึงเป็น ๔ ประเภท คุณ ๒ ประเภทคือ
 สสังขาระและอสังขาระ = ๘ รวมเป็น ๔๘.

(ความพิสดารแห่งอุปมาของพระอนาคามีเหล่านี้พึงดูในอรรถกถาปุคคัลบัญญัติ

พระอรหันต์ ๑๒ ประเภท

ก็ พระสกทาคามี มีอยู่ โดยประการใด, แม้พระอรหันต์ทั้งหลายก็มีอยู่
 โดยประการเหมือนอย่างนั้น พึงทราบว่พระอรหันต์มี ๑๒ ประเภท.

สรุป คือ พระอรหันต์ผู้บรรลุด้วยวิโมกข์ ๓ คุณปฏิบัติ ๔ = ๑๒

มหาฎีกา ข้อ ๘๘๕ พระอริยบุคคล ๑๔๖ ประเภท

ตถา อรหนุโต. เต ปน ทวาทส ปญญาวิมุตตา, ทวาทส อุกโตภาควิมุตตา,
 ทวาทส เตวิชชา, ทวาทส ฉพภิญญา, ทวาทส ปฎิสมฺภิตปตฺตาติ สมสญฺฐี โหนติ.
 เอวเมเต สทุธี ปจฺเจกสมฺพุทฺธสมฺมาสมฺพุทฺเธหิ ฉจตฺตาพีสาธิกสโต อริยา.

พระอรหันต์ทั้งหลาย ก็มี ๑๒ โดยประการอย่างพระสกทาคามีนั้น. คือ พระอรหันต์ทั้งหลายเหล่านั้น ปัญญาวิมุตต์ มี ๑๒, อุภโตภาควิมุตต์ มี ๑๒, เติวิชชา มี ๑๒, นพภิกขุญา มี ๑๒, ปฏิสัมภิทัปปัตตมา มี ๑๒ เพราะเหตุนี้ เป็น ๖๐ ถ้วน. พระอรหันต์ทั้งหลาย ๖๐ เหล่านี้ พร้อมกับพระปัจเจกสัมพุทธะ ๑ และพระสัมมาสัมพุทธะ ๑ เป็นพระอริยทั้งหลาย ๑๔๖ ประเภท อย่างนี้.

อธิบายว่า พระอรหันต์ทั้งหลาย มีปัญญาวิมุตตบุคคลผู้บรรลุด้วยวิโมกข์ ๓ คุณปฏิบัติ ๔ = ๑๒. แม้พระอรหันต์ที่เหลือ มีอุภโตภาควิมุตต์เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. สรุป คือ โสดาบัน ๒๔, สกทาคามี ๑๒, อนาคามี ๔๘, อรหันต์มีปัญญาวิมุตตะเป็นต้น ๖๐, พระปัจเจกสัมพุทธะ ๑, พระสัมมาสัมพุทธะ ๑ เป็น ๑๔๖.

เสกขบุคคล ๘๔ ปฏิสนธิภายในแห่งพุทธศาสนาเท่านั้น

อติ อิม ทูวาทส อรหนุโต วีย ทูวาทเสว สกทาคามีโน, จตุวิสติ โสตาปนุนา, อฏฐจตุตาลีส์ อนาคามีโนติ เอตตกา ปุคฺคลา อิติ มุจฺจิตฺวา พหิทฺธา นุปฺปชฺชนฺติ, อิมสฺมิณฺญเวย สพฺพณฺณพฺพุทฺธสฺสเน อูปฺปชฺชนฺติ.

(อ.ปุคฺคลปญฺญตฺติ เอกกนิทฺเทศ.หน้า ๖๒ - ๓)

บุคคลทั้งหลายมีประมาณเพียงนี้ คือพระสกทาคามี ๑๒ นั้นแหละ อันเหมือนอย่างพระอรหันต์ ๑๒, พระโสดาบัน ๒๔, พระอนาคามี ๔๘ เหล่านี้ เมื่อพ้นแล้ว จากมนุษยโลกนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้น ในภายนอกพระศาสนา, ย่อมเกิดขึ้น ในพระศาสนาแห่งพระสัมพุทธุญฺญพุทธเจ้าเท่านั้น.

พระอริยบุคคล ๑๐๘ ประเภท

เอวํ มคฺคชฺมมฺกฺเขณาปี สจฺจํ วตุวา อิทานิ สงฺฆคฺเขณาปี วตุตฺตุมารทฺโธ “เย ปุคฺคลา”ติ. ตตฺถ เยติ อนิยเมตฺวา อุตฺเทโส. ปุคฺคลาติ สตฺตา. อฏฺฐาติ เตสํ คณนปริจฺเฉโท. เต หิ จตฺตาโร จ ปฏิปนฺนา จตฺตาโร จ ผลे จิตฺตาติ อฏฺฐ โหนฺติ.

สตัม ปสตุถาติ สปุปริเสหิ พุทฺชปัจเจกพุทฺชพุทฺชสาวเกหิ อญฺเญหิ จ เทวมนุสฺเสหิ
 ปสตุถา. กสฺมา ? สหชาตสีลาทิกุณ โยคา. เตสญฺหิ จมฺปกวกุลกสฺมาทินัน
 สหชาตวณฺณคนฺชาทโย วีย สหชาตา สีลสมาธิอาทโย คุณา, เตน เต
 วณฺณคนฺชาทิสฺมนุณานิ วีย ปุปฺพานิ เทวมนุสฺसानันฺ สตัม ปิยา มนาปา ปสฺสนียา จ
 โหนฺติ. เตน วุตฺตัม “เย ปุคฺคลา อญฺฐ สตัม ปสตุถา”ติ.

อด วา เยติ อนิยเมตฺวา อุทฺเทโส. ปุคฺคลาติ สตุถา. อญฺฐสฺตฺนฺติ เตสํ
 คณนปริจฺเจโท. เต หิ เอกพีชํ โกลํโกโล สตุตฺกขตฺตฺปุรโมติ ตโย โสตาปฺนฺนา.
 กามรฺูปรารฺูภเวสุ อธิคตฺผลา ตโย สกทาคามิโน. เต สพฺเพปิ จตฺนุนันฺ ปฏิปทานัน
 วเสน จตฺวิสฺติ. อนุตฺราปรินิพฺพายี อุปฺหจฺจปรินิพฺพายี สสงฺขารปรินิพฺพายี
 อสงฺขารปรินิพฺพายี อุทฺธํโสโต อกฺนิญฺฐคามิตี อวิเหสุ ปญฺจ. ตถา
 อตฺปฺปสุทฺสสฺสทฺสสีสุ อกฺนิญฺฐेषุ ปน อุทฺธํโสตวชฺชา จตฺตาโรติ จตฺวิสฺติ
 อนาคามิโน. สุกฺขวิปฺสฺสโก สมถยานิโกติ ทฺเว อรฺหนฺโต. จตฺตาโร มคฺคญฺฐาติ
 จตฺปญฺญาส. เต สพฺเพปิ สทฺธาทรฺูปญฺญารฺูรานันฺ วเสน ทิกุณา หุตฺวา อญฺฐสฺตัม โหนฺติ.

(อ.ช.ชุตฺตปาฐ.รัตนสุตฺต.หน้า ๑๕๘-๖๐ , อ.ช.สุตฺตนิปาต. รัตนสุตฺต.หน้า ๒๔-๕)

พระผู้มีพระภาค ครั้นตรัสเสร็จจวนจะ แม้ด้วยคุณแห่งมรรคธรรม อย่างนี้
 บัดนี้ จึงทรงเริ่ม เพื่อตรัส แม้ด้วยสังฆคุณว่า “เย ปุคฺคลา” .

ในคำนั้น บทว่า เย เป็นอุทเทสไม่แน่นอน. บทว่า ปุคฺคลา ได้แก่
 สัตว์ทั้งหลาย. บทว่า อญฺฐ เป็นการกำหนดจำนวน แห่งสัตว์บุคคลทั้งหลาย
 เหล่านั้น. จริงทีเดียว สัตว์บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น มี ๘ คือ ผู้กำลังปฏิบัติ
 (คือมรรคบุคคล) ๔ และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔.

บทว่า สตัม ปสตุถา ความว่า อันสัปบุรุษทั้งหลาย คือพระพุทฺธเจ้า
 พระปัจเจกพุทฺธเจ้า พระสาวก และเทวดา มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น สรรเสริญแล้ว.
 เพราะเหตุไร ? เพราะประกอบด้วยคุณมีศีลที่เกิดร่วมกันเป็นต้น. เป็นความจริง
 คุณทั้งหลาย ของสัปบุรุษทั้งหลายเหล่านั้น มีศีล สมาธิเป็นต้น ที่เกิดร่วมกัน
 เหมือนสีและกลิ่นเป็นต้นที่เกิดร่วมกัน ของดอกจำปาและดอกพิกุลเป็นต้น,
 ด้วยเหตุนี้ บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น จึงเป็นที่รัก ที่เจริญใจ และที่น่าสรรเสริญ

ของสัตว์บุคคลทั้งหลาย เหมือนดอกไม้ทั้งหลาย ที่ถึงพร้อมด้วยสีและกลิ่น เป็นต้น เป็นที่รัก ที่เจริญใจ และที่น่าสรรเสริญ ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า “**เย ปุคฺคตา อฏฺฐ สत्ถํ ปสฺสตุตา**”.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **เย** เป็นอุทเทศไม่แน่นอน. บทว่า **ปุคฺคตา** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย. บทว่า **อฏฺฐสत्ถํ** เป็นการกำหนดจำนวน แห่งสัตว์บุคคลทั้งหลาย เหล่านั้น. อธิบายว่า สัตว์บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ได้แก่ พระโสดาบันผลบุคคล ๓ ประเภท คือ เอกพีธี โกลังโกละ และสัตตักขัตตูปรมะ .

พระสกทาคามีผลบุคคล ๓ ประเภท คือผู้บรรลุมผล ในกามภพ(๑) รูปภพ(๑) และอรุภพ(๑).

พระโสดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้นทั้งหมดมี ๒๔ ประเภท ด้วยอำนาจ แห่งปฏิปทา ๔.

พระอนาคามีผลบุคคล ในอวิหามี ๕ ประเภท คือ อันตราปรินิพพายี อุพหัจจปรินิพพายี สสังขารปรินิพพายี อสังขารปรินิพพายี อุทชังโสโต ออกนิฏฐคามิ. พระอนาคามีในอตัปปา สุทัสสา สุทัสสี ก็มีชั้นละ ๕ ประเภท เหมือนอย่างนั้น. แต่ ในออกนิฏฐามี ๔ ประเภท เว้นอุทชังโสโต เพราะเหตุนี้พระอนาคามีเป็น ๒๔ ประเภท.

พระอรหันตผลบุคคลมี ๒ ประเภท คือ สุขขวิปัสสก และสมถยานิก.

พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคมี่ ๔ ประเภท เพราะเหตุนี้ รวมเป็น พระอริยบุคคล ๕๔ ประเภท.

แม้พระอริยบุคคล ๕๔ เหล่านั้นทั้งหมด คุณ ๒ ประเภท ด้วยสามารถ แห่งสัทธาธุระและปัญญาธุระ รวมเป็น ๑๐๘ ประเภท.

สรุป คือ พระโสดาบัน ๓ ประเภทมีเอกพีธีเป็นต้น คุณปฏิปทา ๔ = ๑๒. พระสกทาคามี ๓ ประเภทมีผู้บรรลุมผลในกามภพเป็นต้น คุณปฏิปทา ๔ = ๑๒. พระอนาคามี ๕ ประเภทมีอันตราปรินิพพายีเป็นต้น คุณสุทธาวาสชั้นต่ำ ๔ = ๒๐, และพระอนาคามี ๔ ประเภท เว้นอุทชังโสโต ในออกนิฏฐภพ = ๒๔.

พระอรหันตบุคคล ๒ ประเภทมีสุขขวิปัสสกเป็นต้น. มัคคบุคคล ๔ ประเภท รวม
เป็น ๕๔ ประเภท. ๕๔ คุณธูระ ๒ มีสังฆาเป็นต้น รวมเป็น ๑๐๘ ประเภท

อัญฐกถา ปุคคลบัญญัติ

ตตถ เอเกโก ทุกขาปฎิปทาทิวเสน จตฺตพิชชาว อापชชติ. สทฺธาธูเรนเว จต
ตาโร สตฺตทกฺขตฺตฺตฺปรมา, จตฺตตาโร โกลังโกลา, จตฺตตาโร เอกพีชโนติ ทฺวาทส โหน
ติ. สเจ ปญฺญา สกกา นิพฺพตฺเตตฺตํ ‘อหํ โลกุตฺตรํ ฌมฺมํ นิพฺพตฺเตสฺสามิ’ติ เอวํ ปญฺญ
ธูริ กตฺวา สตฺตทกฺขตฺตฺตฺปรมาทิวา ปตฺตทาปี ปฎิปทาเวเสน ทฺวาทเสวาติ อิเม
จตฺตวิสฺติ โสตาปนฺนา อิทฺฐกฺกนิชฺฌมานิกเวเสนเว อิมสฺมี ฐาเน กถิตาติ เวทิตพ
พา. (อัญฐกถาปุคคลบัญญัติ)

ในพระโสดาบันเหล่านั้น องค์หนึ่ง ๆ ย่อมถึงภาวะ ๔ อย่าง ด้วยสามารถ
แห่งทุกขาปฎิปทาเป็นต้น. พระโสดาบันมี ๑๒ จำพวก ด้วยสังฆาธูระ คือ
สัตตักขัตตฺตฺปรมา ๔ จำพวก, โกลังโกละ ๔ จำพวก, เอกพีชี ๔ จำพวก.
ถ้าว่า ใคร ๆ อาจเพื่อจะยังโลกุตตรธรรม ให้บังเกิด ด้วยปัญญา, กระทำปัญญา
ให้เป็นธูระอย่างนี้ว่า “เราจักยังโลกุตตรธรรมให้บังเกิด” แม้บรรลุลความเป็น
สัตตักขัตตฺตฺปรมาเป็นต้น ด้วยอำนาจปฎิปทา ๔ อย่าง ก็เป็นพระโสดาบัน
๑๒ จำพวก เหมือนกันนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ พระโสดาบัน ๒๔ จำพวกเหล่านี้
บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ในฐานะนี้ ด้วยอำนาจ
แห่งอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโลกนี้และผู้ไม่มีฌานเท่านั้น.

(คือ สุขขวิปัสสกบุคคลหรือผู้มีฌานอันเสื่อมแล้ว. อธิบายว่า แม้เมื่อการตัดขาด
สังโยชน์ภายในยังไม่กระทำ เป็นผู้มีฌานอันไม่เสื่อม เป็นผู้กระทำกาลแล้ว มีสภาวะ ไม่
กลับมาในกามโลกนี้ จึงเป็นผู้เข้าไปสู่พรหมโลก เป็นผู้มีส่วนแห่งอนาคามี ถูกเรียกว่า
ฌานานาคามี บังเกิดแล้วในเบื้องบนๆ ย่อมนิพพาน, ย่อมไม่ถึงการนับเข้า ในที่นี้,
อนึ่ง เป็นผู้มีฌานเสื่อมแล้ว ก็ไปสู่กามภพ ท่องเที่ยวไป ในเบื้องล่างและเบื้องบน
เป็นผู้เข้าถึงการนับเข้า ในที่นี้. มุลฎีกา, อนุฎีกา)

อัญฐกถา สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค

“อเวมว โข อวฺโส สีสวิสฺสุทฺธิ ยาวเทว จิตฺตวิสฺสุทฺทตฺตา, จิตฺตวิสฺสุทฺธิ ยาวเทว
 ทิฏฺฐวิสฺสุทฺทตฺตา, ทิฏฺฐวิสฺสุทฺธิ ยาวเทว กงฺขาวิตฺถณวิสฺสุทฺทตฺตา, กงฺขาวิตฺถณวิสฺสุทฺธิ ยาว
 เทว มคฺคามคฺคณฺญาณทสฺสนวิสฺสุทฺทตฺตา, มคฺคามคฺคณฺญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ ยาว
 เทว ปฏฺธิปทาณฺญาณทสฺสนวิสฺสุทฺทตฺตา, ปฏฺธิปทาณฺญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ ยาวเทว
 ญฺาณทสฺสนวิสฺสุทฺทตฺตา, ญฺาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ ยาวเทว อนุปาทาปรินิพฺพานตฺตา.
 อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถํ โข อวฺโส ภควติ พุรฺหมจฺริยํ วุสฺสตี”ติ.

(ม.ม.๑๒/๒๕๕/๒๒๐-๒๒๑,รณวินิตฺตสุตฺต)

ท่านพระปุลณฺมณฺตานี กล่าวกะท่านพระสารีบุตรว่า ท่านผู้มีอายุ
 เรื่องนี้ก็ฉันนั้นแล สีสวิสฺสุทฺธิ มีเพียงเพื่อจิตตวิสฺสุทฺธิเท่านั้น, จิตตวิสฺสุทฺธิ
 มีเพียงเพื่อทิฏฺฐวิสฺสุทฺธิเท่านั้น, ทิฏฺฐวิสฺสุทฺธิ มีเพียงเพื่อกงฺขาวิตฺถณวิสฺสุทฺธิเท่านั้น,
 กงฺขาวิตฺถณวิสฺสุทฺธิ มีเพียงเพื่อมคฺคามคฺคณฺญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิเท่านั้น, มคฺ
 คามคฺคณฺญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ มีเพียงเพื่อปฏฺธิปทาณฺญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิเท่านั้น, ปฏฺธิปทา
 ญฺาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ มีเพียงเพื่อญฺาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิเท่านั้น, ญฺาณทส
 สวิสฺสุทฺธิ มีเพียงเพื่ออนุปาทาปรินิพฺพานเท่านั้น. ท่านผู้มีอายุ กระทบแล
 อยู่ประพฤติพรมจรรยํ ในพระผู้มีพระภาค เพื่ออนุปาทาปรินิพฺพาน.

อฏฺฐกถา

ยาวเทว จิตฺตวิสฺสุทฺทตฺตาติ อวฺโส อยํ สีสวิสฺสุทฺธิ นาม ยาวเทว
 จิตฺตวิสฺสุทฺทตฺตา. อยํ ปเนตฺถ อตฺถโถ, ยาวเทว จิตฺตวิสฺสุทฺธิสงฺขาโต อตฺถโถ, ตาว อยํ
 สีสวิสฺสุทฺธิ นาม อิจฺฉิตฺตพฺพา. ยา ปน อยํ จิตฺตวิสฺสุทฺธิ, เอสา สีสวิสฺสุทฺธิยา อตฺถโถ,
 อยํ โภกฺกิ, อิทํ ปริโยสานํ, จิตฺตวิสฺสุทฺธิยํ จิตฺตสฺส หิ สีสวิสฺสุทฺธิกิจฺจํ กตํ นาม โหตีติ. เอส
 นโย สพฺพปเทสุ.

(อ.รณวินิตฺตสุตฺต.ทุตฺตยภาค.ข้อ ๒๕๕ หน้า ๖๔)

พระบาลีบทว่า ยาวเทว จิตฺตวิสฺสุทฺทตฺตา ความว่า ท่านผู้มีอายุ ชื่อว่า
 สีสวิสฺสุทฺธินี้ ย่อมมี เพียงเพื่อจิตตวิสฺสุทฺธิเท่านั้น. ก็ในเรื่องนี้ มีเนื้อความ
 ดังต่อไปนี้, ประโยชน์ กล่าวคือจิตตวิสฺสุทฺธิ มีอยู่เพียงใด, ชื่อว่า สีสวิสฺสุทฺธินี้

อันบัณฑิตพึงปรารถนาเพียงนั้น. ก็ จิตตวิสุทธินี้ใด, จิตตวิสุทธินั้น เป็นประโยชน์ ของศีลวิสุทธิ, ประโยชน์คือจิตตวิสุทธินี้ เป็นเบื้องต้นปลาย, นี้เป็นที่สิ้นสุด, เพราะว่า ชื่อว่า กิจแห่งศีลวิสุทธิ ย่อมเป็นอันกระทำเสร็จแล้ว แก่ผู้ตั้งอยู่ในจิตตวิสุทธิ เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ.

ในบทพระบาลีทั้งปวงก็มีนัยนี้ ความว่า ในบทพระบาลีทั้งปวงเป็นต้นว่า “จิตตวิสุทธิ มีเพียงเพื่อทิวสุทธินั้น”, พึงประกอบคำอธิบายเป็นต้นว่า “ชื่อว่า กิจแห่งจิตตวิสุทธิ ย่อมเป็นอันกระทำเสร็จแล้ว แก่ผู้ตั้งอยู่ในทิวสุทธินั้น เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อทิวสุทธินั้น.

วิสุทธิ ๗ เป็นลำดับของการปฏิบัติ

อุปปตติกโม ปหานกโม ปฏิปตติกโม ญมิกโม เทศนากโมติ พหุวิโร กโม. ตตถ “ปฐมํ กลลํ โหติ, กลลา โหติ อพพุทฺถ”ติ (ส.ส.๑๕/๒๓๕/๒๔๘) เอวมาทิ อุปปตติกโม. “ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ฐมฺมา, ภาวนาย ปหาตพฺพา ฐมฺมา”ติ (ธ.ส. ๓๔/๘๓-๔/๑๕) เอวมาทิ ปหานกโม. “ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ”ติ (ม.ม.๑๒/๒๕๕/๒๒๐, ขุ.ปฎิ.๓๑) เอวมาทิ ปฏิปตติกโม. “กามาจฺจรา รุปาจฺจรา”ติ เอวมาทิ ญมิกโม. “จตุตาโร สติปญฺฐานา จตุตาโร สมฺมปฺปชานา”ติ (ที.ปา. ๑๑/๑๔๕/๘๗) วา “ทานกถํ สีลกถนุ”ติ (ที.ส.๕/๒๕๘/๑๐๘, ม.ม.๑๓/๖๕/๔๖) วา เอวมาทิ เทศนากโม.

(สมุโหวิโนทนี อภิขมมกุฎกถา หน้า ๓๒ - ๓)

ลำดับ มีหลายอย่าง คือ

๑.อุปปตติกโม	ลำดับของความเกิด
๒.ปหานกโม	ลำดับของการละ
๓.ปฏิปตติกโม	ลำดับของการปฏิบัติ
๔.ญมิกโม	ลำดับของภูมิ
๕.เทศนากโม	ลำดับของเทศนา.

ในลำดับทั้ง ๕ เหล่านี้

- ๑.ลำดับของความเกิดขึ้น มีอาทิอย่างนี้ว่า

“ปฐมัม กลลัม โหติ, กลลา โหติ อพพุทฺ
 รูปครั้งแรก เป็นกลละคือหยาดน้ำใสเหมือนน้ำมันงา, จากกลละ
 เป็นอัพพุทฺคือเป็นฟองสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ”ดังนี้.

๒.ลำดับของการละ มีอาทิอย่างนี้ว่า

“ทสฺสเนน ปหาตพุพา ชมฺมา, ภวานาย ปหาตพุพา ชมฺมา
 สภาวธรรมทั้งหลาย ที่พึงละ ด้วยโศดาปัตติมรรค มีอยู่, สภาวธรรม
 ทั้งหมด ที่พึงละ ด้วยภวานามรรค คืออริยมรรคเบื้องบน ๓ มีอยู่” ดังนี้.

๓.ลำดับของการปฏิบัติ มีอาทิอย่างนี้ว่า “สีลวิสุทฺธิ จิตตวิสุทฺธิ” ดังนี้.

๔.ลำดับของภูมิ มีอาทิอย่างนี้ว่า “กามาวจรา รูปาวจรา” ดังนี้.

๕.ลำดับของเทศนา มีอาทิอย่างนี้ว่า “สติปัญญา ๔ สัมมปปธาน ๔” ดังนี้
 หรือว่า “ทานกถา สีลกถา” ดังนี้.

วิสุทฺธิ ๗ และกถาวัตร ๑๐ เป็นธรรมประเภทเดียวกัน

ขณฺหิ วิสุทฺธิสฺสํ สํจิตฺตํ, ตํ กถาวตฺถุสฺสํ วิตฺถิณฺณํ. ยํ กถาวตฺถุสฺสํ สํจิตฺตํ, ตํ
 วิสุทฺธิสฺสํ วิตฺถิณฺณํ. ตทมินา นเยน เวทิตพฺพํ.

วิสุทฺธิสฺสํ หิ เอกา สีลวิสุทฺธิ จตฺตาริ กถาวตฺถุนิ หุตฺวา อากตา อปฺปิจฺจนกถา สน
 ตฺถุจฺจิกถา อสํสคฺคกถา สีลกถาติ. เอกา จิตตวิสุทฺธิ ตีณิ กถาวตฺถุนิ หุตฺวา อากตา
 ปวิเวกกถา วีริยารมฺภกถา สมาริทธิกถา, เหวํ ตาว ยํ วิสุทฺธิสฺสํ สํจิตฺตํ, ตํ กถาวตฺถุสฺสํ
 วิตฺถิณฺณํ. กถาวตฺถุสฺสํ ปน เอกา ปญฺญากถา ปญฺจ วิสุทฺธิโย หุตฺวา อากตา
 ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ กงฺขาวิตฺตรณวิสุทฺธิ มคฺคามคฺคญานทสฺสนวิสุทฺธิ ปฏิปทาญานทสฺสน-
 วิสุทฺธิ ญานทสฺสนวิสุทฺธิติ เหวํ ยํ กถาวตฺถุสฺสํ สํจิตฺตํ ตํ วิสุทฺธิสฺสํ วิตฺถิณฺณํ.

(อ.รณวินิตฺตสฺส.ต.ทศฺยภาค.ข้อ ๒๕๕ หน้า ๖๕,๖๖)

ก็ ธรรมชาติโดยย่อไว้ในวิสุทฺธิทั้งหลาย, ธรรมชาตินั้นให้พิสดารแล้ว
 ในกถาวัตรทั้งหลาย. ธรรมชาติโดยย่อไว้ในกถาวัตรทั้งหลาย, ธรรมชาตินั้น

ให้พิสดารแล้วในวิสุทธิทั้งหลาย. ความย่อและความพิสดารนั้น พึงทราบ โดยนัยที่จะกล่าวนี้ในบัดนี้.

อธิบายว่า ที่ย่อไว้ในวิสุทธิทั้งหลาย สิววิสุทธิอย่างเดียว ให้พิสดารมาเป็น กถาวัตถุ ๔ คือ อับปิจนกถา สันตญญิกถา อสังสัคคกถา สीलกถา(โดยอุปการะ หรือโดยสภาวะ). จิตตวิสุทธิอย่างเดียว ให้พิสดารมาเป็นกถาวัตถุ ๓ คือ ปวิเวกกถา วิริยารัมภกถา สมาธิกถา(โดยอุปการะ หรือโดยสภาวะ). ธรรมชาติโดยย่อไว้ในวิสุทธิทั้งหลาย. ธรรมชาตินั้นให้พิสดารแล้ว ใน กถาวัตถุทั้งหลาย โดยประการอย่างนี้ ก่อน.

(ทัญญูวิสุทธิอย่างเดียวเป็นต้น ให้พิสดารมาเป็นกถาวัตถุหลายอย่างไม่ได้ เป็นได้เฉพาะปัญญาภคานัน เพราะเหตุนี้ จึงไม่แสดงไว้)

ส่วน ที่ย่อไว้ในกถาวัตถุทั้งหลาย ปัญญาภคานันอย่างเดียว ให้พิสดารมาเป็น วิสุทธิ ๕ คือ ทัญญูวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทา ญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ. ธรรมชาติโดยย่อไว้ใน กถาวัตถุทั้งหลาย, ธรรมชาตินั้น ให้พิสดารแล้วในวิสุทธิทั้งหลาย โดย ประการอย่างนี้.

(อับปิจนกถาอย่างเดียวเป็นต้น ให้พิสดารมาเป็นวิสุทธิหลายอย่างไม่ได้ เป็นได้เฉพาะสิวลวิสุทธิเท่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงไม่แสดงไว้.

ส่วน กถา ๒ อย่างที่เหลือ คือวิมุตติกถา และวิมุตติญาณทัสสนกถา ท่านไม่ได้ให้พิสดารว่าเป็นวิสุทธิใด เพราะวิมุตติกถา เป็นอริยผล, วิมุตติญาณทัสสนกถา เป็นปัจจเวกษณญาณ ๑๕)

องค์ธรรมของปัญญาวิสุทธิ ๕

ปลง วิสุทธิโยติ นามรูปปริจเฉโท ทัญญูวิสุทธิ, สปลงจยนามรูปทสสนัง กงขาวิตรณวิสุทธิ, วิปสสนูปกุกิเลเส ปหาย อุปปนัน วิปสสนาญาณัง

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, อุทฺทยพฺพญาณาทิ นววิธญาณํ ปฏฺธิปทาญาณทสฺสน-
วิสุทฺธิ, อริยมคฺคญาณํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิติ อีมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย.

(รตฺวินิตฺตสุตฺตฎีกา ข้อ ๒๕๕ หน้า ๑๔๕)

บทว่า วิสุทฺธิ ๕ ได้แก่ วิสุทฺธิ ๕ เหล่านี้ คือ การกำหนดนามรูป
เป็นทิวฐวิสุทฺธิ, การเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย เป็นกังขาวิตรณวิสุทฺธิ,
วิปัสสนาญาณ ที่เกิดขึ้น ละวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย เป็นมคฺคามคฺคญาณทสฺสน-
วิสุทฺธิ, ญาณ ๕ ประการ มีอุทฺทยพฺพญาณเป็นต้น เป็นปฏฺธิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ,
อริยมรรคญาณ เป็นญาณทสฺสนวิสุทฺธิ.

ว่าด้วยอนุปาทาปรินิพพาน

อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถ โข อาวุโสติ เอตถ อนุปาทาปรินิพฺพานํ นาม
อุปฺปจฺยปรินิพฺพานํ.

ทเวธา อุปาทานานิ คหณฺฐปาทานณฺจ ปัจจยฺยูปาทานณฺจ. **คหณฺฐปาทานํ** นาม กามุปาทานาทิ กั จตุพฺพิธํ **ปัจจยฺยูปาทานํ** นาม อวิชฺชาปัจจยา สงฺขาราทิ เอวํ วุคฺตปัจจยา.

ตตฺถ คหณฺฐปาทานวาทีโน อจาริยา อนุปาทาปรินิพฺพานนฺติ จตุสุ อุปาทานेषฺสุ อณฺเฏตเรนาปี กณฺจิจิ ชมฺมํ อคฺคเหตฺวา ปวตฺตํ อรหตฺตผลํ อนุปาทาปรินิพฺพานนฺติ กเถนฺติ. ตถฺปิ น จ อุปาทานสมฺปยุตฺตํ หุตฺวา กณฺจิจิ ชมฺมํ อุปาทียติ, กิเลसानณฺจ ปรินิพฺพตฺตเต ชาตตฺตา ปรินิพฺพานนฺติ วุจฺจติ.

ปัจจยฺยูปาทานวาทีโน ปน อนุปาทาปรินิพฺพานนฺติ อปฺปัจจยฺยูปรินิพฺพานํ. ปัจจยวเสน อนุปฺปนฺนํ อสงฺขตํ อมตธาตฺตเมว อนุปาทาปรินิพฺพานนฺติ กเถนฺติ. อยํ อนุโต, อยํ โกฏฺฐิ, อยํ นิฏฺฐา. อปฺปัจจยฺยูปรินิพฺพานํ ปตฺตสฺส หิ พุรหฺมจริยวาโส มตฺถกํ ปตฺโต นาม โหติ, ตสฺมา เถโร “อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถน”ติ อาห.

(อ.ม.มูรธวินิตฺตสฺส.ทศฺยภาค.ข้อ ๒๕๗ หน้า ๖๓,๖๔)

ในพระบาลีบทว่า ท่านผู้มีอายุ กระผมแล อยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาค เพื่ออนุปาทาปรินิพพานนี้(อนุปาทาปรินิพพานตถํ โข อาวุโส) ชื่อว่า อนุปาทาปรินิพพาน ได้แก่ ปรินิพพานที่ไม่มีปัจจัย. บัดนี้ เพื่อจะ แสดงอนุปาทาปรินิพพาน แม้โดยประการอื่น ท่านจึงกล่าวต่อไปว่า)อุปาทานมี ๒ ประการ คือ คหณฺฐปาทาน(อุปาทานที่เป็นสภาพยึดมั่น) ๑ และปัจจยฺยูปาทาน (อุปาทานที่เป็นปัจจัยทั้งสิ้น เพราะยึดมั่นผลของตน) ๑ .

อุปาทาน ๔ อย่าง มีกามุปาทานเป็นต้น ชื่อว่า **คหณฺฐปาทาน**.

ปัจจัยทั้งหลายที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ชื่อว่า **ปัจจยฺยูปาทาน**.

ในอุปาทาน ๒ เหล่านี้ อาจารย์ทั้งหลายผู้มีวาทีว่าคหณฺฐปาทาน ย่อมกล่าวว่า **อรหัตตผล** ที่เป็นไป ไม่ยึดถือ ซึ่งธรรมอะไร ๆ แม้โดยอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอุปาทาน ๔ ว่าเป็นอนุปาทาปรินิพพาน ในบทว่า อนุปาทาปรินิพพาน(เพราะมีพระวณะว่า อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ (วิ.มหา. ๔/๓๐-๑/๒๖-๗) อรหัตตผลจิต ย่อมพ้นอย่างวิเศษ จากอัสวะทั้งหลาย

เพราะไม่ยึดมั่น).จริงที่เดียว อรหัตตผลนั้น เป็นธรรมไม่สัมปยุตกับอุปาทาน ๔ (คือไม่เป็นไปร่วมกับอุปาทาน ๔) ย่อมไม่ยึดมั่น ซึ่งธรรมอะไร ๆ ด้วยอำนาจ ทำให้เป็นอารมณ์ (ฉะนั้น อรหัตตผล จึงเรียกว่า อนุปาทา เพราะไม่ยึดมั่น ซึ่งธรรมอะไร ๆ), และอรหัตตผลท่านเรียกว่า ปรินิพพาน เพราะอรหัตตผล เกิดในที่สุดคือในปริโยสานแห่งกิเลสปรินิพพานอันอรหัตตมรรคพึงกระทำ. (อรหัตตผล ชื่อว่า อนุปาทาปรินิพพาน เพราะไม่ยึดมั่นซึ่งธรรมอะไร ๆ และเกิดในที่สุดแห่งกิเลสปรินิพพาน)

ส่วน อาจารย์ทั้งหลายผู้มีวาตะว่าปัจจุปาทาน ย่อมกล่าวว่า ปรินิพพานที่ไม่มีปัจจัย อันไม่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจปัจจัย ที่เป็นอสังขตะ ที่เป็นอมตธาตุเท่านั้น เป็นอนุปาทาปรินิพพาน ในบทว่า อนุปาทาปรินิพพาน (ปรินิพพานที่ไม่มีอุปาทานอันเป็นปัจจัย). อัจฉัยปรินิพพานนี้เป็นที่สุด, นี้เป็นเบื้องปลาย, นี้เป็นที่จบลง. เพราะว่า การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ของผู้บรรลุอัจฉัยปรินิพพาน ย่อมมีชื่อว่า ผู้บรรลุที่สุด, เพราะเหตุนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า “เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน” ดังนี้.

กถาวัตถุ ๑๐

เมฆียสุตต

สมถวิปัสสนา อาทิ กตฺวา นิพฺพานปริโยสานโน อโย สพฺโพ อุตฺตริมนุสฺสชฺชโม ทสก
ถาวตฺถุลาภิโน สิขฺหมตีติ ทสฺเสติ.

(อ.เมฆียสุตฺต หน้า ๒๔๑, ฃมฺมทายาทสฺตฺตฎีกา หน้า ๒๓๕)

ก็ ใน ๗ บทเหล่านี้ ตรีสวิปัสสนาด้วย ๓ บทแต่แรกคือ เอกันตนิพพิทาย
วิราคย และนิโรธาย, ตรีสมรรคด้วย ๒ บทคือ อุปสมาย อภิญญาย, ตรีสนิพพาน
ด้วย ๒ บทคือ สัมโพธาย นิพพานาย.

ทรงแสดงว่า อุตฺตริมนุสฺสชฺชรมทั้งปวงนี้ กระทำเริ่มต้นแต่สมถะ
และวิปัสสนา มีนิพพานเป็นที่สุด ย่อมสำเร็จ แก่ผู้ได้กถาวัตถุ ๑๐ .

อธิบายกถาวัตถุ ๑๐

(อรรถกถาเมฆียสุตฺต หน้า ๒๔๑ – ๒๔๘, อรรถกถารถวินิตฺตสุตฺต หน้า ๔๕ - ๕๔)

อรรถของกถาวัตถุ

กถาวตฺถุนีติ อปฺปิจฺจตาทิปฺภิสฺสยฺยตฺตํ กถานํ วตฺถุนีติ กถาวตฺถุนิ,
อปฺปิจฺจตาทโย เอว.

(ฃมฺมทายาทสฺตฺตฎีกา หน้า ๒๓๕)

บทว่า กถาวัตถุ คือ เป็นวัตถุ(ที่ตั้ง) แห่งถ้อยคำทั้งหลาย ที่ประกอบ
ด้วยอัปปิจจตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กถาวัตถุ, ได้แก่ กถาวัตถุ ๑๐
มีอัปปิจจตาเป็นต้น นั่นเอง.

๑.อัปปิจจกถา

เมฆียสุตฺตฎฐกถา

ความหมายคำว่า อัปปีจนกถา

อปปีจนโณติน อิจฺโณ, ตสฺส กถา อปปีจนกถา, อปปีจนภาวปฺปฏิสํยุตฺตา กถา
วา อปปีจนกถา. เอตฺถ จ อตฺตริจฺโณ ปาปิจฺโณ มหิจฺโณ อปปีจนโณติ อิจฺฉาวเสน
จตฺตารโ ปุคฺคกถา. เตสฺส อตฺตนา ยถาทุเชน ตาเกน อตฺตโต อูปรูปริ ลาภํ อิจฺฉนฺโต
อตฺตริจฺโณ นาม.

บทว่า **อปปีจนโณ** แปลว่า ผู้ไม่มีความปรารถนาคือตัณหา, กถา
แห่งอัปปีจนบุคคลนั้น ชื่อว่า **อัปปีจนกถา**, หรือ กถา ที่ประกอบด้วยความเป็น
อัปปีจนบุคคล ชื่อว่า **อัปปีจนกถา**.

ก็ ในเรื่องนี้ บุคคลมี ๔ จำพวก ด้วยอำนาจตัณหา คือ **อตฺตริจฺโณ**
(ผู้มีความปรารถนาในลาภนี้ของผู้อื่น) ๑, **ปาปิจฺโณ**(ผู้มีความปรารถนาลามก) ๑,
มหิจฺโณ(ผู้มีความมกมาก) ๑, **อปปีจนโณ**(ผู้ไม่มีความปรารถนาคือตัณหา) ๑.

รตฺวินิตฺตตฺตฺตฺตฺตฺกถา

อปปีจนโณติ อิจฺฉาวิริหิตฺโต นิอิจฺโณ นิคฺคตโณห. เอตฺถ หิ พุชฺชชํ สวเสสํ วีย,
อตฺโต ปน นิรวเสโส. น หิ ตสฺส อนฺโต อณฺมตฺตปิ ปาปิกา อิจฺฉา นาม อตฺถิ.
จีณาสโว เสส สพุพโส ปหีนตโณห. อปีเจตฺถ อตฺตริจฺจตา ปาปิจฺจตา มหิจฺจตา
อปปีจนตฺตาติ อัยฺ เกโท เวทิตฺตฺตฺตฺตฺ.

พระบาลีบทว่า **อปปีจนโณ** ได้แก่ ผู้เว้นจากความปรารถนา ผู้
ไม่มีความปรารถนา คือผู้ไม่มีตัณหา. ก็ พุชฺชชณะ ในบทว่าอัปปีจนโณนี้
เป็นเหมือนว่า ยังมีตัณหาเหลืออยู่, แต่ ว่าโดยสภาวะ ไม่มีเหลือ. อธิบายว่า
ชื่อว่า ตัณหา ที่เป็นบาปแม้เพียงอณูไม่มีอยู่ แก่ท่านปุณณมันตานีบุตรนั้น.
เพราะ ท่านเป็นพระจีณาสพ เป็นผู้มีตัณหาถูกละแล้ว โดยประการทั้งปวง.

อีกอย่างหนึ่ง ในบทว่า **อิจฺฉา**(ความปรารถนา)นี้ พึงทราบความแตกต่างกัน
ดังนี้ว่า **อตฺตริจฺจตา**(ความเป็นผู้มีความปรารถนาในลาภนี้ของผู้อื่น) ๑, **ปาปิจฺจตา**
(ความเป็นผู้มีความปรารถนาลามก) ๑, **มหิจฺจตา**(ความเป็นผู้มีความมกมาก) ๑,
อัปปีจนตฺตา(ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนาคือตัณหา) ๑.

อปฺป-สทฺทสฺส ปรีคฺตปริยายคํ มนฺติ กตฺวา อาห “พฺยญฺชนํ สวเสถํ วิทยา”ติ.
 เตนนาห “น หิ ตสฺสา”ติอาทิ. อปฺป-สทฺโท ปเนตฺถ อภาวตฺ โถติ สกฺกา วิญญาตุํ
 “อปฺปปาพาทตฺถจฺ สลฺยชานามิ”ติอาทิสฺสู วย.

(รตฺวินิตฺตฺตฺฎีกา หน้า ๑๓๖)

เพราะกระทำไว้ในใจซึ่งความเป็นปริยายว่า เล็กน้อย แห่งอัป-ศัพทฺ
 พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “พฺยญฺชนะ ในบทว่าอัปฺปิจฺโจนํ นี้ เป็นเหมือนว่า
 ยังมีตัณหาเหลืออยู่”ดังนี้. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวคำมีอาทิว่า “ชื่อว่า ตัณหา
 ที่เป็นบาปแม้เพียงอณูไม่มีอยู่ แก่ท่านปฺนณฺมณฺตานิบุตรนั้น”.

ก็ อัป-ศัพทฺ ในบทนี้ อาจเพื่อจะรู้ได้ว่า มีอรรถว่า ไม่มี เหมือนอย่าง
 ในพระบาลีมีอาทิว่า “อปฺปปาพาทตฺถจฺ สลฺยชานามิ - ข้าพเจ้ารู้ซึ่งความเป็นผู้ไม่มี
 อาพาธ”ดังนี้.

ขยายความบุคคล ๔ จำพวก

๑. อตฺริจฺณบุคคล

เตสฺส อตฺตนา ยถาลทฺเชน ลาเภณ อตฺติโต อุปรูปริ ลาภํ อิจฺจนฺโต
 อตฺริจฺโณ นาม. (อ.เมฆียสฺสฺต)

ในบุคคล ๔ จำพวกเหล่านั้น บุคคลผู้ไม่อิม ในลาภตามที่ตนได้มา
 เป็นผู้ปรารถนาลาภยิ่งๆ ขึ้นไป ชื่อว่า อตฺริจฺณบุคคล. (ผู้มีความปรารถนา
 ในลาภนี้ของผู้อื่น)

สกลาเก อตฺติตฺตสฺส ปฺรลาเก ปตฺตนา อตฺริจฺจตา นาม. (อ.รตฺวินิตฺตฺตฺฎีกา)

ความปรารถนาในลาภของผู้อื่น แห่งบุคคลผู้ไม่อิม ในลาภของตน ชื่อว่า
 อตฺริจฺจตา. (ความเป็นผู้มีความปรารถนาในลาภนี้ของผู้อื่น)

อตฺริจฺจตา นาม อตฺร อตฺร อิจฺฉาติ กตฺวา. (รตฺวินิตฺตฺตฺฎีกา)

ชื่อว่า อตฺริจฺจตา เพราะอธิบายว่า ความปรารถนาในอารมณ์นั้นๆ .

๒. ปาปิจฺณบุคคล

ลาภสกฺการสิ โลกนิกามตฺยา อสนฺตคฺคุณสมฺภวานาธิปฺปาโย ปาปิจฺโณ.

(อ.เมฆียสุตต)

บุคคลผู้ประสงค์ในการยกย่องคุณที่ไม่มีอยู่ในตน เพราะความเป็นผู้ต้องการ ในลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ ชื่อว่า **ปาปิจนบุคคล.** (ผู้มีความปรารถนาลามก)

อสนฺตคุณสมภวานตา ปน ปฏิกุคฺคเณ จ อมตฺตณฺณตา **ปาปิจนตา** นาม.

(อ.รณวินิตฺตสุตฺต)

ความเป็นผู้ยกย่องคุณทั้งหลายที่ไม่มีอยู่ในตน แก่บุคคลเหล่าอื่น และความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการรับ ชื่อว่า **ปาปิจนตา.**(ความเป็นผู้มี ความปรารถนาลามก)

ปาปิจนสุตฺตติ อสนฺตคุณทีปนกามสุตฺ.(วิสฺสุทฺติมคฺค ข้อ ๑๗)

บาลีบทว่า (กุหนาคเป็นต้น) ของภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกได้แก่ ของภิกษุผู้ปรารถนาแสดงคุณที่ไม่มีอยู่

อสนฺตคุณทีปนกามสุตฺตติ อสนฺเต อตฺตนิ อวิชฺชมาน สทฺธาทีคุเณ สมภวาเวตฺกามสุตฺ. อสนฺตคุณสมภวานตาลกฺขณา, ปฏิกุคฺคเณ จ อมตฺตณฺณ- ตาลกฺขณา หิ ปาปิจนตา. (มหาฎีกา)

บทว่า ของภิกษุผู้ปรารถนาแสดงคุณที่ไม่มีอยู่ อธิบายว่า ของภิกษุผู้ปรารถนาเพื่อให้ผู้อื่นยกย่อง ซึ่งคุณทั้งหลายมีสัทธาเป็นต้น ที่ไม่มีอยู่ คือที่ไม่ปรากฏอยู่ในตน.

๓.มหิจจนบุคคล

สนฺตคุณสมภวานาธิปฺปาโย ปฏิกุคฺคเณ (จ) อมตฺตณฺณ **มหิจฺจน.**(อ.เมฆีย)

บุคคลผู้ประสงค์ในการยกย่องคุณที่มีอยู่ในตน และบุคคลผู้ไม่รู้จักประมาณในการรับ ชื่อว่า **มหิจจนบุคคล.** (ผู้มีความมักมาก)

สนฺตคุณสมภวานา ปน ปฏิกุคฺคเณ จ อมตฺตณฺณตา **มหิจจนตา.**(อ.รณวินิต)

การยกย่องคุณทั้งหลายมีศีลและธุดชกรรมเป็นต้นที่มีอยู่ในตน ตั้งไว้แล้ว
ในอิจฉาจาร และความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการรับ ชื่อว่า **มหิฉตา.**
(ความเป็นผู้มีควมมกมาก)

๔.อัปปิจฉบุคคล

เอเต ปน อตฺริฉตาทโย โทเส อารกา ปริวชเชตฺวา สนฺตคฺคณฺนิคฺคหนาธิปฺปาโย
ปฏิกฺคหณฺเ จ มตฺตตฺถญฺญ **อฺปฺปิฉฺฉโน.** (อ.เมฆิม)

อนึ่ง บุคคลเว้นแล้ว ซึ่งโทษทั้งหลาย มีความเป็นผู้ปรารถนายิ่งขึ้นไป
(อตฺริฉตาทโย)เป็นต้นเหล่านี้ให้ห่างไกล มีความประสงค์ซ่อนเร้นคุณที่มีอยู่ในตน
และบุคคลผู้รู้จักประมาณในการรับ ชื่อว่า **อัปปิจฉบุคคล**(ผู้ไม่มีความปรารถนา
คือตัณหา).

สนฺตคฺคณฺนิคฺคหนาธิปฺน ปฏิกฺคหณฺเ จ มตฺตตฺถญฺญตา **อฺปฺปิฉฺฉตา** นาม. (อ.รณินิต)
อนึ่ง ความเป็นผู้ประสงค์ซ่อนเร้นคุณที่มีอยู่ในตน และความเป็นผู้รู้จัก
ประมาณในการรับ ชื่อว่า **อัปปิจฉตา.** (ความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนาคือตัณหา)

อัปปิจฉบุคคลเมื่อนัยอื่นอีก

(อปโรปี) สุวายํ ปจฺจยปฺปิฉฺฉโน รุตฺตงฺคปฺปิฉฺฉโน ปริยตฺตติอฺปฺปิฉฺฉโน
อริคฺคมปฺปิฉฺฉโนติ จตฺตพฺพิโช. ตตฺถ จตฺตฺส ปจฺจยเยสฺส **อฺปฺปิฉฺฉโน** ปจฺจยทายกํ เทยฺยชฺมมํ
อตฺตโน ถามญฺจ โอลเถตฺวา สเจปิ หิ เทยฺยชฺมโม พหุ โหติ, ทายโก อปฺป
ทาทูกาโม. ทายกสฺส วเสน อปฺปเมว คณฺหาติ. เทยฺยชฺมโม เจ อปฺโป, ทายโก พหุ
ทาทูกาโม, เทยฺยชฺมมสฺส วเสน อปฺปเมว คณฺหาติ. เทยฺยชฺมโมปิ เจ พหุ, ทายโกปิ
พหุ ทาทูกาโม, อตฺตโน ถามํ ญฺตฺวา ปมาณยฺตฺตเมว คณฺหาติ. เอวฺรุโป หิ ภิกฺขุ
อนุปฺปนฺนํ ลากํ อฺปฺปาเทติ, อฺปฺปนฺนํ ลากํ ถาวริ กโรติ, ทายกานํ จิตฺตํ อาราเชติ.
(ยถา ยถา หิ โส อตฺตโน อปฺปิฉฺฉตาย อปฺปํ คณฺหาติ, ตถา ตถา ตสฺส วตฺเต ปสนฺนนา มนุสฺสา
พหุ เทนฺติ. อ.รณินิตฺตตฺต) รุตฺตงฺคสมาทานสฺส ปน อตฺตนิ อตฺติภาวํ น ชานาเปตฺตูกาโม
รุตฺตงฺคปฺปิฉฺฉโน. โย อตฺตโน พหุสฺสทภาวํ ชานาเปตฺตุน อิจฺฉติ, อยํ **ปริยตฺตติอฺปฺปิฉฺฉโน.**
โย ปน โสตาปฺนนาทิสฺส อญฺญตโร หุตฺวา สพฺรหฺมจารินมฺปิ อตฺตโน โสตาปฺนนาทิ-
ภาวํ ชานาเปตฺตุน อิจฺฉติ, อยํ **อริคฺคมปฺปิฉฺฉโน.** (อ.เมฆิมตฺต)

อัปปัจจนบุคคลนี้นั้น มี ๔ บุคคลคือ บุคคลผู้ไม่มีความปรารถนาในปัจจัย (ปัจจัยอัปปัจจนบุคคล) ๑, บุคคลผู้ไม่มีความปรารถนาให้รู้ถึงจุดงศ์(ฐตังคัปปัจจนบุคคล) ๑, บุคคลผู้ไม่มีความปรารถนาให้รู้ถึงปริยัติ(ปริยัตติอัปปัจจนบุคคล) ๑, บุคคลผู้ไม่มีความปรารถนาให้รู้ถึงอริคม(อริคมอัปปัจจนบุคคล) ๑ .

ปัจจัยอัปปัจจนบุคคล

ยุตตปฏิคฺคหณ - การรับที่สมควร

ในอัปปัจจนบุคคล ๔ เหล่านั้น บุคคลผู้ไม่มีความปรารถนาในปัจจัย ๔ พิจารณา ดูถึงผู้ให้ปัจจัย(๑) เทยยธรรม(๑) และกำลังของตนเอง(๑) ก็แม้ถ้าว่า เทยยธรรมมีมาก, แต่ทายกปรารถนาจะถวายน้อย, เขื่อย่อมรับแต่น้อยเท่านั้น ด้วยอำนาจจิตของทายก. ถ้าว่า เทยยธรรมมีน้อย, ทายกปรารถนาจะถวายมาก, เขื่อย่อมรับแต่น้อยเท่านั้น ด้วยอำนาจความมีน้อยของเทยยธรรม. ถ้าว่า แม้เทยยธรรมมีมาก, แม้ทายกก็ปรารถนาจะถวายมาก, เขารู้ถึงกำลังที่พอให้ชีวิตเป็นไปได้ของตนแล้ว ย่อมรับแต่พอประมาณเท่านั้น.

ก็ อัปปัจจนภิกษุผู้มีสภาพอย่างนี้ ย่อมยังลาภที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น, ย่อมทำลาภที่เกิดขึ้นแล้วให้ถาวร, ย่อมยังจิตของทายกทั้งหลายให้ยินดี. เป็นความจริงว่า อัปปัจจนภิกษุนั้น ย่อมรับแต่น้อย เพราะความที่ตนเป็นผู้ไม่มีความปรารถนา โดยประการเพียงใด, มนุษย์ทั้งหลาย ผู้มีศรัทธา ในวัตรของภิกษุนั้น ย่อมถวายมาก โดยประการเพียงนั้น.

มหาฎีกา

ทายกเทยยธมฺมานํ, อตุตฺตโน จ ปมาณํ อชานิตฺวา ปฏิคฺคหณํ, สทฺฐาเทยฺยวินิปาตฺตนตุถํ วา ปฏิคฺคหณํ **อยุตตปฏิคฺคหณ**, เยน วา อาปตุตฺตี อาปชฺชติ. (มหาฎีกา ข้อ ๑๘ หน้า ๗๒)

การรับเอา โดยไม่รู้ประมาณ แห่งเทยยธรรมทั้งหลายของทายก, และแห่ง(กำลัง) ของตน, หรือการรับเอา เพื่อยังเทยยธรรมด้วยสัทธาให้ตกไป, หรือว่า การรับเอาที่เป็นเหตุต้องอาบัติ ชื่อว่า การรับเอาที่ไม่สมควร.

ฐตังคัปปัจจนบุคคล

ก็ บุคคลผู้ไม่ปรารถนาเพื่อจะยังผู้อื่นให้รู้ ถึงความมีอยู่แห่งการสมათานจุดงศ์ ในตน ชื่อว่า ฐตังคัปปัจจนบุคคล.

ปริยัตติอัปปัจจนบุคคล

บุคคลใด ย่อมไม่ปรารถนาเพื่อจะยังผู้อื่นให้รู้ ถึงความที่ตนเป็นพหูสูต, บุคคลนี้ ชื่อว่า ปริยัตติอัปปัจจนบุคคล.

อริคมอัปปัจจนบุคคล

ส่วน บุคคลใด เป็นพระอริยบุคคลรูปใดรูปหนึ่ง ในพระโศดาบันบุคคล เป็นต้น ย่อมไม่ปรารถนาแม้เพื่อจะยังเหล่าสพรหมจารีให้รู้ ถึงความที่ตนเป็นพระโศดาบัน เป็นต้น, บุคคลนี้ ชื่อว่า อริคมอัปปัจจนบุคคล.

ความเป็นไปของอัปปัจจนกถา

เอวมเมเตสํ อปปัจจนานํ ยา อปปัจจนตา, ตสฺสา สทฺธิ สนฺทสฺสนาทีวชิชา อเนกาการ โวการอานิสํสวีกาวนวเสน, ตปฺปฏิปกฺขสฺส อตฺริจฺญาทีเกทสฺส อิจฺจาจารสฺส อาทีนวีกาวนวเสน จ ปวตฺตา กถา อปปัจจนกถา. (อ.เมฆียสุตฺต)

กถาถ้อยคำ ที่เป็นไป ด้วยสามารถประกาศอานิสงส์โดยพิศดารมีอาการ เป็นอเนก พร้อมกับวิธีมีการแสดงเป็นต้น แห่งความเป็นผู้ไม่มีความปรารถนา คือคัมภีร์ ของอัปปัจจนบุคคล ๔ เหล่านั้น และด้วยสามารถประกาศโทษ ของอิจฺจาจาร ๓ ประเภท มีประเภทอตฺริจฺจนบุคคลเป็นต้น ที่เป็นปฏิปักษ์ ต่ออัปปัจจนบุคคลนั้น อย่างนี้ ชื่อว่า อัปปัจจนกถา.

อปโรปี จตุพฺพิโธ อปฺปิจุโณ ปจฺจยอปฺปิจุโณ รุตฺตงฺคอปฺปิจุโณ ปริยตฺติ-
อปฺปิจุโณ อริคมอปฺปิจุโณ. (อ.รตฺวินิตฺตสุตฺต)

อัปปัจจนบุคคล มี ๔ บุคคล แม้นัยอื่นอีก คือ ปัจจยอัปปัจจนบุคคล รุตฺตงฺคอัปปัจจนบุคคล ปริยัตติอัปปัจจนบุคคล อริคมอัปปัจจนบุคคล.

๒. สันตุฏฐิกถา

สฺนตุฏฐิกถาติ เอตฺถ สฺนตุฏฐิตี สเคน อตฺตนา ลทฺเชน ตฺถุฏฺฐิ สนฺตุฏฐิ. อถ วา
วิสมํ ปจฺจยิจฺฉํ ปหาย สมนํ ตฺถุฏฺฐิ สนฺตุฏฐิ. สนฺเตน วา วิชฺชมาเนน ตฺถุฏฺฐิ สนฺตุฏฐิ.

สัน โดษแม่ทั้งปวงอันมีประเภท ๑๒ อย่างนี้ นั่น เรียกว่า สันตุฎฐิ(ความยินดีโดยชอบ). ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่ “โดยอรรถ ได้แก่ ความยินดีโดยชอบ ด้วยปัจจัยตามที่มีตามที่ได้” ดังนี้.

(ก็ ความพิศการสัน โดษ ๑๒ อย่าง พึงดูในอรรถกถาเมฆียสูตร และอรรถกถารวินิตสูตร)

ความเป็นไปของสันตุฎฐิกถา

อิติตรสนตุฎฐิยา สหุธิ สนุทสุสนาทีวธินา อานิสสวิภาวนวเสน, ตปปฏิปกุขสุส อตริจจตาทีเกทสุส อิจฉาปกตตตสุส อาทีนวิภาวนวเสน จ ปวตตะกา กถา สนุตุฎฐิกถา. อิติ ปราสุปี กถาสู เอเสว นโย, วิเสสมตตเมว วกขาม.

(อ.เมฆียสูตร)

กถาล้อยคำ ที่เป็นไป ด้วยสามารถประกาศอานิสงส์ พร้อมกับวิธีมี การแสดงเป็นต้น ของความยินดีโดยชอบตามที่มีตามที่ได้ (สันตุฎฐิ) และด้วยสามารถประกาศโทษ ของบุคคลผู้มีตัณหาเป็นปกติ ๓ ประเภท มีประเภทความเป็นอตริจจนบุคคลเป็นต้น ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็น สันตุฎฐิบุคคลนั้น (ข้อความในอักษรตัวหนานี้ มีเนื้อความเหมือนกับอัปปิจจกถา) ชื่อว่า สันตุฎฐิกถา.

แม้ในกถาทั้งหลายอย่างอื่นจากสันตุฎฐิกถานี้ ก็มีนัยเหมือนกันกับ สันตุฎฐิกถานี้, ข้าพเจ้าจักกล่าว เพียงความแตกต่างกันเท่านั้น.

ยถาสารูปสันโดษ เป็นเลิศ

อิมสํ ปน ปจเจกํ ปจเจเสสุ ติณณํ ติณณํ สนุโตสานํ ยถาสารูปสนุโตโสว อคุโก. (อ.รวินิตสูตร)

ก็ ยถาสารูปสันโดษนั่นเทียว เป็นเลิศ แห่งสันโดษอย่างละ ๆ ๓ เหล่านี้ ในปัจจัยเฉพาะแต่ละปัจจัยมีจิวรเป็นต้น (เพราะเป็นความอุกกฤษฎ์ ของอโลภัฆณาสยะ)

วิสุทธิมัคคมหาฎีกา

อปปา อิจฺฉา เอตฺสสาติ **อปฺปิจฺโณ**, ปจฺจยเคฺรหิโต. ตสฺส ภาโว **อปฺปิจฺฉตา**,
อโฆชฺฉมาสยตาติ อตุโธ.

ตัณหาของบุคคลนั้นไม่มีอยู่เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่า **อัปปิจณบุคคล**,
ได้แก่ บุคคลผู้เว้นจากความกำหนัดในปัจจัย. ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่มีตัณหานั้น
ชื่อว่า **อัปปิจฉตา**, ความว่า ความเป็นผู้มีอชฌาสัยในอโฆชะ.

สมํ ตุฏฺฐิ, สนฺเตน, สเกน วา ตุฏฺฐิ **สนฺตฺตฺตฺตฺตฺ**, สนฺตฺตฺตฺตฺตฺ เอว **สนฺตฺตฺตฺตฺตฺตา**,
อณฺณํ อปฺภูชฺเชตฺวา ยถาลทฺเทหิ อิตฺริตฺเทหิ ปจฺจยเหหิ ปริตฺตฺตฺตฺนา. (มหาฎีกา)

ความยินดีที่เสมอกัน, หรือความยินดี ด้วยปัจจัยที่มีอยู่, หรือว่า ความยินดี
ด้วยของตน ชื่อว่า **สันตฺตฺตฺตฺ**, สันตฺตฺตฺตฺตฺนั้นเอง เป็น**สันตฺตฺตฺตฺตา**, ได้แก่ ความยินดี
ด้วยปัจจัยทั้งหลาย ตามที่ตนได้มาแล้ว คือตามที่มิตามที่ได้ ไม่มีความปรารถนา
ปัจจัยอย่างอื่นอีก(อปฺภูชฺเชตฺวา คือ อโฆชะ).

อปฺปิจฺฉตาปฏิบัติ ปุทฺธา ตณฺหา วิสยาภิมุขภาวโต, **สนฺตฺตฺตฺตฺตฺปฏิบัติ** อฺปาทานํ
ตณฺหาทพฺพหตฺตํ หุตฺวา อตฺตริจฺฉตาภาวโต. (มหาฎีกา ข้อ ๖๔๕ หน้า ๓๖๒)

ตัณหา เป็นปฏิบัติกัมมต่ออัปปิจฉตา เพราะ(ตัณหา)เป็นความมุ่งบ่ายหน้า
สู่อารมณ์,

อฺปาทาน เป็นปฏิบัติกัมมต่อสันตฺตฺตฺตฺ อฺปาทานเป็นความมั่นคงแห่งตัณหา
เพราะ(อฺปาทาน)เป็นอตริจฉตา(ความเป็นผู้มีปรารถนาในลาภนี้ของผู้อื่น) .

๓.ปวิเวกกถา

ปวิเวกกถาติ เอตฺถ กายวิเวโก จิตฺตวิเวโก อฺปฺริวิเวโกติ ตโย วิเวกา.
เตสฺส เอโก กจฺฉติ, เอโก ติฏฺฐติ, เอโก นิสีทติ, เอโก เสยฺยํ, กปฺเปติ, เอโก คามํ
ปิณฺฑาย ปวิสติ, เอโก ปฏิกฺกมฺติ, เอโก อภิกฺกมฺติ, เอโก จงฺกมํ อธิฏฺฐาติ, เอโก จรติ,

เอโก วิหระตีติ เอวํ สพุพริยาปเถสุ สพุพกิจเจสุ คณสงฺกณิกํ ปหาย วิวิตฺตวาโส
 กายวิเวโก นาม. อญฺฐ สมาปตฺติโย ปน จิตฺตวิเวโก นาม. นิพพานํ อูปธิวิเวโก นาม.
 วุตฺตตฺถเหตํ

“กายวิเวโก จ วิเวกญฺฐกายนํ เนกขมฺมาภิตานํ, จิตฺตวิเวโก จ
 ปริสุทฺทจิตฺตานํ ปรมโวทานปฺปตฺตานํ, อูปธิวิเวโก จ นิรูปสฺสํ ปุคฺคลานํ
 วิสงฺขารคตानนุ”ติ (จู.มหา. ๒๕).

วิเวโกเยว ปวิเวโก ปวิเวกปฺปฏิสํยุตฺตา กถา ปวิเวกกถา.

(อ.เมฆียสุตฺต)

วิเวก ในพระบาลีบทนี้ว่า ปวิเวกกถา มี ๓ อย่าง คือ กายวิเวก ๑ จิตตวิเวก ๑
 อูปธิวิเวก ๑ . ใน ๓ อย่างเหล่านั้น การอยู่อย่างสงบเพราะละความคลุกคลี
 จากหมู่คณะ ในอิริยาบถทั้งปวง ในกิจทั้งปวงอย่างนี้ คือ ภิกษุเดินอยู่รูปเดียว,
 ยืนอยู่รูปเดียว, นั่งอยู่รูปเดียว, จัดแจงนอนอยู่รูปเดียว, ย่อมเข้าไปสู่หมู่บ้าน
 เพื่อบิณฑบาตรรูปเดียว, ย่อมก้าวกลับรูปเดียว, ย่อมก้าวไปข้างหน้ารูปเดียว,
 ย่อมอธิฐานจงกรมรูปเดียว, ย่อมเที่ยวไปภายนอกแต่วิหารรูปเดียว,
 ย่อมอยู่ในเวลากลางวันเป็นต้นรูปเดียว ชื่อว่า กายวิเวก(ความสงบจากกายคือหมู่).

อนึ่ง สมบัติ ๘ ชื่อว่า จิตตวิเวก. (ความสงบของจิต)

นิพพาน ชื่อว่า อูปธิวิเวก. (ความสงบจากอุปธิทั้งหลาย)

ข้อนี้จริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ก็ กายวิเวก ย่อมมี แก่บุคคลทั้งหลาย
 ผู้มีกายสงบ(ด้วยอำนาจการประกอบเนื่องๆซึ่งภาวนา) ผู้ยินดียิ่งคือน้อมไป
 ในเนกขัมมะ, จิตตวิเวก ย่อมมี แก่บุคคลทั้งหลาย ผู้มีจิตบริสุทธิ์(จากสังกิเลส
 มีนิวรณ์เป็นต้น) ผู้ถึงความผ่องแผ้วที่ยอดเยี่ยม(เพราะความปราศไปแห่งธรรม
 ที่เป็นปฏิปักษ์ของฌานนั้นๆมีวิตกเป็นต้น), และอูปธิวิเวกย่อมมี แก่
 บุคคลทั้งหลาย ผู้ไม่มีอุปธิ(เพราะความปราศไปแห่งอุปธิทั้งหลายมีกิเลสอุปธิเป็น
 ต้น) ผู้ถึงนิพพานอันเป็นวิสังขาร”ดังนี้ .

วิเวกนั่นเอง เป็นปวิเวก. กถา ที่ประกอบกับความสงบ ชื่อว่า ปวิเวกกถา.

๔.อสังกคกถา

อสังกคกถาติ เอตถ สวานสังกโก ทสฺสนสังกโก สมฺมุลปนสังกโก
สมฺมโภคสังกโก กายสังกโกติ ปญฺจ สังกคา. โยปี เจส :-

“คิหิหิ สังฺกฺโฐ วิหฺรติ อนนฺนฺโลมิเกน สังฺกฺเคน สหฺโสเกสิ สหฺนนฺที สุชิตฺเตสุ
สุชิตฺโต ทุกฺขิตฺเตสุ ทุกฺขิตฺโต, อุปฺปนฺเนสุ กิจฺจกรณฺเียสุ อตฺตนา อุชฺชโยคํ อาปชฺชตี”ติ
(ถ.ข. ๑๗, ขุ.มหา. ๒๕)

เอวํ วุตฺโต อนนฺนฺโลมิโก คิหิสังกโก, โย จ สพฺรหฺมจาริหิปี กิลฺลสุปฺปตฺติเหตุภูโต
สังกโก, ตํ สพฺพํ ปหายํ ยวํยํ สังฺกาเร ธิรตฺรํ สังฺกํ, สงฺขารेषฺสุ ติปุพฺ ภยสฺสญฺญํ, สรีเร
ปฏิกฺกุลสฺสญฺญํ, สพฺพากุสฺเสสุ ชิกฺขุจฺญาปฺพุพฺงคฺมํ หิโรตฺตปฺปํ, สพฺพกิริยาสุ
สตีสมฺบชฺชญฺญนฺติ สพฺพํ ปจฺจุปฺนฺนฺตฺวา กมฺลทฺเล ชลพิณฺทุ วีย สพฺพตฺถ
อลคฺคภาโว, อยํ สพฺพสังกคฺคปฺปฏฺิปกฺขตฺยา อสังกโก. ตปฺปฏฺิสํยุตฺตา กถา
อสังกคกถา.

(อ.เมฆียสุตฺต)

สังกคคะ ในพระบาลีบทนี้ว่า อสังกคกถา มี ๕ อย่าง คือ สวานสังกคคะ ๑
ทสฺสนสังกคคะ ๑ สมฺมุลปนสังกคคะ ๑ สัมโภคสังกคคะ ๑ กายสังกคคะ ๑ .

ก็ ความคลุกคลีกับคฤหัสถ์อันไม่สมควรเมื่อนั้นใด, และความคลุกคลีใด
อันเป็นเหตุความอุบัติขึ้นของกิเลส แม้กับเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย, ที่
ท่านกล่าวไว้ว่า “ภิกษุคลุกคลีอยู่กับพวกคฤหัสถ์ มีความคลุกคลี
อันไม่สมควร มีความเศร้าโศกร่วมกัน มีนันทิร่วมกัน เมื่อพวกเขามีสุขก็มีสุข
เมื่อพวกเขามีทุกข์ก็มีทุกข์, ย่อมถึงความขวนขวาย ด้วยตนเองในกรณียกิจ
ทั้งหลายที่เกิดขึ้น”คังนี้ ภิกษุนี้ใดละแล้วซึ่งสังกคคะนั้นทั้งปวง ยังธรรมทั้งปวง
ให้ปรากฏ คือยังความสังเวชอันมั่นคงนักในสังสารให้ปรากฏ, ยังความสำคัญ
ว่าเป็นภัยอย่างยิ่งในสังขารทั้งหลายให้ปรากฏ, ยังความสำคัญว่าเป็นปฏิกูล
ในร่างกายให้ปรากฏ, ยังหิริและโอตตปปะที่มีความรังเกียจเป็นประธาน
ในอกุศลทั้งปวงให้ปรากฏ, ยังสติและสัมปชัญญะในการกระทำทั้งปวง

ให้ปรากฏ ความเป็นผู้ไม่ติดข้องในธรรมทั้งปวงเหมือนหยาดน้ำไม่ติดบนใบบัว
ฉนั้นนั้น,

ความเป็นผู้ไม่ติดข้องเช่นนี้ ชื่อว่า **อสังสัคคะ** เพราะความเป็นปฏิบัติ
ต่อสังสัคคะทั้งปวง. กถา ที่ประกอบกับอสังสัคคะนั้น ชื่อว่า **อสังสัคคกถา**.

ความหมายของสังสัคคะทั้ง ๕

(อ.รตวินิตสุตต)

อสังสัคคะ ๕ ประการ คือ สักกะเคน วิรหิโต. ปเรหิ วา กถิยามานัง รูปาทิสมฺปตฺตี
อตุตฺตนา วา หสิตลปิตกิตฺตสทฺทํ สฺสุนฺตสฺส โสตฺวิญญาณวิถิวเสน อุปฺปนฺโน ราโค
สวณสํสคฺโค นาม. วิสภาครูปํ โอลฺเกนฺตสฺส ปน จกฺขุวิญญาณวิถิวเสน
อุปฺปนฺนราโค ทสฺสนสํสคฺโค นาม. อญฺญมญฺญํ อลาปสฺลลาปวเสน อุปฺปนฺนราโค
ปน สฺมุลฺลปนสํสคฺโค นาม. ภิกฺขุโน ภิกฺขุณิยา สนฺตกํ, ภิกฺขุณิยา วา ภิกฺขุสฺส สนฺตกํ
คเหตฺวา ปรีโภกกรณวเสน อุปฺปนฺนราโค สฺมโภกสํสคฺโค นาม. หตฺถคาหาทิวเสน
ปน อุปฺปนฺนราโค กายสํสคฺโค นาม.

(อ.รตวินิตสุตต)

บทว่า **ผู้ไม่คลุกคลี** คือ ผู้เว้นจากการคลุกคลี ๕ อย่าง. เมื่อเธอได้ยิน
ถึงรูปสมบัติเป็นต้น ที่ชนเหล่าอื่นกำลังกล่าวว หรือ ได้ยินเสียงหัวเราะ
เสียงสนทนาและเสียงขับร้องด้วยตนเอง รากะที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจ
โสตฺวิญญาณวิถิ(ที่เป็นเหตุ) ชื่อว่า **สวณสังสัคคะ**(รากะเป็นเครื่องคลุกคลีที่เป็นไป
ด้วยอำนาจการฟัง).

เมื่อเธอมองดูรูปอันเป็นวิสภาคารมณํ รากะที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจ
จกฺขุวิญญาณวิถิ(ที่เป็นเหตุ) ชื่อว่า **ทสฺสนสังสัคคะ**(รากะเป็นเครื่องคลุกคลี
ที่เป็นไปด้วยอำนาจการมองดู).

รากะที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการพูดทักทายและการสนทนา ซึ่งกันและกัน
ชื่อว่า **สมฺมุลฺลปนสังสัคคะ**(รากะเป็นเครื่องคลุกคลีที่เป็นไปด้วยการพูดคุยกัน).

โรคที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจระทำการบริโภค โดยภิกษุรับสิ่งของ ของ
ภิกษุณี หรือโดยภิกษุณีรับสิ่งของ ของภิกษุ ชื่อว่า **สัมภอกสังสัคคะ** (โรค
เป็นเครื่องคลุกกลีที่เป็นไปด้วยอำนาจการบริโภค).

โรคที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการจับมือเป็นต้น ชื่อว่า **กายสังสัคคะ**
(โรคเป็นเครื่องคลุกกลีที่เป็นไปด้วยอำนาจกาย).

รตวินิตสุตตฎีกา

สตีทติ เอเตนาติ สัสสุโค,ราโค. สวณเหตุโก, สวณวเสน วา ปวตุโต สัสสุโค
สวณสัสสุโค. เอส นโย เสเสสุปี.

(รตวินิตสุตตฎีกา หน้า ๑๓๘)

บุคคลโดยอ้อมคลุกกลี ด้วยกรรมนี้ เพราะเหตุนี้ กรรมนี้ ชื่อว่า **สังสัคคะ**,
ได้แก่ โรค(โรคเป็นเครื่องคลุกกลีของบุคคล).

โรคที่เป็นเหตุฟัง หรือที่เป็นไปด้วยอำนาจการฟัง ชื่อว่า **สวณสังสัคคะ**.
แม้ในสังสัคคะที่เหลือทั้งหลาย ก็มีนัยนี้.

ความหมายของสังสัคคะทั้ง ๕

(อ.เมฆียสุตต)

วิสภาคารมมณสวเนน อุปปนฺนกิเลสสนฺถโว สวณสัสสุโค นาม. วิ
สภาคารมมณทสฺสเนน อุปปนฺนกิเลสสนฺถโว ทสฺสณสัสสุโค นาม. ทิสฺวา ปน
อญฺญมญฺญู อาลาปสฺสลาปวเสน อุปปนฺโน กิเลสสนฺถโว สมุตฺตปนสัสสุโค นาม.
สท ชกฺขนาทีนึปี เอเตเนว สงฺกมฺหาติ. อตฺตโน ปน สนฺตกํ ยํภิจิ มาตุคามสฺส
ทตฺวา วา อทตฺวา วา เตน ติณฺนสฺส อคฺขมฺยาทีนํ ปริโภควเสน อุป
ปนฺนกิเลสสนฺถโว สมุภอกสัสสุโค นาม. มาตุคามสฺส หตฺถคฺคาหาทิวเสน
อุปปนฺนกิเลสสนฺถโว กายสัสสุโค นาม.

ความสนิทสนมกันด้วยกิเลสที่เกิดขึ้น โดยการฟังวิสภาคารมณฺ์ ชื่อว่า
สวณสังสัคคะ.

ความสนิทสนมกันด้วยกิเลสที่เกิดขึ้น โดยการเห็นวิสภาคารมณ์ **ชื่อว่า ทัสสนสังสัคคะ.**

ก็เพราะได้เห็นแล้ว ความสนิทสนมกันด้วยกิเลสที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจ การพูดทักทายและการสนทนา ซึ่งกันและกัน **ชื่อว่า สมุทธปนสังสัคคะ,** แม้การพูดร่าเริงกระซิกกระซี้เป็นต้น ย่อมสงเคราะห์ร่วมกับสมุทธปนสังสัคคะ นั้นนั่นแหละ.

ก็ เธอให้หรือไม่ได้ให้สิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งของตน แก่มาตุคาม ความสนิทสนมกันด้วยกิเลสที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการบริโภคพวกของมีค่า เป็นต้น ที่มาตุคามนั้นให้ **ชื่อว่า สัมภอกสังสัคคะ.**

ความสนิทสนมกันด้วยกิเลสที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการจับมือเป็นต้น ของมาตุคาม **ชื่อว่า กายสังสัคคะ.**

(ความพิศดารสังสัคคะทั้ง ๕ พึงดูในอรรถกถาเมฆียสูตร และรวินิตสูตร)

๕. วิริยารมภกกา

วิริยารมภกกาติ เอตถ วิรสฺส ภาโว, กมฺมนฺติ วา วิริยํ, วิธินา อีริยิตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ วา วิริยํ, วิริยญฺจ ตํ อกุสลานํ ฌมฺมานํ ปหานาย กุสลานํ ฌมฺมานํ อุปสมฺปทาย อารมฺภนํ **วิริยารมฺโภ.** สุวายํ กายิกอ เจตฺตสิกโก จาติ ทฺวิโธ, อารมฺภชาตฺต นิกฺกมฺชาตฺต ปฺรกฺกมฺชาตฺต จาติ ตฺวิโธ, สมฺมปฺปชานวเสน จตฺตพฺพิโธ. โส สพฺโพปิ โย ภิกฺขุ คมเน อฺปฺปนฺนํ กิเลสํ ฐานํ ปาปฺณิคฺคํ น เทติ, ฐานे อฺปฺปนฺนํ นิสฺซชฺชํ, นิสฺซชฺชาย อฺปฺปนฺนํ สยนํ ปาปฺณิคฺคํ น เทติ, ตตฺถ ตตฺถเว อชฺปฺเทน ทณฺเฑน กณฺหสฺปปี อฺปฺปีเพตฺวา กณฺหนฺโต วิย, ติจิณฺเณ อสิเนา อมิตฺตํ กิวยาย ปฺหรนฺโต วิย จ สีสํ อุกฺกิปิตฺตํ อทตฺวา วิริยพฺเลน นิคฺคณฺหาติ, ตสฺเสวํ อารทฺธวิริยสุส วเสน **เวทิตพฺโพ.** ตปฺปฏฺฐิสฺยตฺตา กถา **วิริยารมฺภกกา.**

(อ.เมฆียสูตร)

ในพระบาลีบทนี้ว่า **วิริยารมภกกา** มีคำวินิจฉัย ดังต่อไปนี้. ภาวะแห่งบุคคลผู้กล้า, หรือกรรมแห่งบุคคลผู้กล้า เพราะเหตุนี้ **ชื่อว่า วิริยะ,**

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิริยะ** เพราะอรรถว่า ธรรมอันบุคคลพึงให้ดำเนินไป คือ พึงให้เป็นไป ด้วยวิธี,

ก็ **วิริยะ**นั้น คือการปรารภ เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลาย และทำกุศลธรรมทั้งหลายให้ถึงพร้อม ชื่อว่า **วิริยารัมภะ**(การปรารภคือวิริยะ).

วิริยารัมภะนี้ มี ๒ อย่าง คือ **วิริยะ**ที่เป็นไปทางกายมีการจงกรมเป็นต้น (กายิกวิริยะ) ๑ และ**วิริยะ**ที่เป็นไปทางจิต(เจตสิกวิริยะ) ๑, มี ๓ อย่าง คือ **อารัมภธาตุ**(ธาตุคือการเริ่มต้นปรารภความเพียร) ๑ **นิกมธาตุ**(ธาตุคือการก้าวออกไปจากโกสัชชะ) ๑ และ**ปรักกมธาตุ**(ธาตุคือการก้าวไปสู่ฐานะเบื้องบน ๆ) ๑, มี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจสัมมปปธาน ๔.

วิริยารัมภะแม้ทั้งปวงนั้น ภิกษุใด ย่อมไม่ให้กิเลสที่เกิดขึ้น ในอริยาบถเดิน เพื่อถึงอริยาบถยืน, ที่เกิดขึ้น ในอริยาบถยืน ไม่ให้เพื่อถึงอริยาบถนั่ง, ที่เกิดขึ้น ในอริยาบถนั่ง ไม่ให้เพื่อถึงอริยาบถนอน, ภิกษุย่อมข่มไว้ ด้วยกำลังแห่ง**วิริยะ** ไม่ยอมให้เพื่อการเงยขึ้น ซึ่งศีรยะ ในอริยาบถนั้นๆที่เดียว เหมือนคนใช้ไม้ดั่งเท้าแพะ กดจับงูเห่าไว้ และเหมือนคนใช้ดาบที่คมกริบฟันที่คอศัตรู ฉะนั้น. **วิริยารัมภะ**แม้ทั้งปวงนั้น พึงทราบ ด้วยอำนาจ แห่ง**วิริยะ**ที่ปรารภแล้วอย่างนี้ ของภิกษุนั้น.

กถา ที่ประกอบกับ**วิริยารัมภะ**นั้น ชื่อว่า **วิริยารัมภกถา**

ความหมายของ ธาตุ ๓

ตตฺถ อารมฺภธาตุติ ปฐฺมวิริยํ วุจฺจติ. นิกฺกมธาตุติ โกสชฺชโต นิกฺขนฺตตฺตา ตโต พลวตฺรํ. ปรกฺกมธาตุติ ปรี ปรี ฐานํ อุกมฺนโต ตโตปิ พลวตฺรํ.

(วิ.ม. ข้อ ๖๔ หน้า ๑๔๓)

ในธาตุ ๓ เหล่านี้ **วิริยะ**ครั้งแรก ทรงเรียกว่า **อารัมภธาตุ**. **วิริยะ**ที่มีกำลังยิ่ง กว่า**อารัมภธาตุ**นั้น ทรงเรียกว่า **นิกมธาตุ** เพราะก้าวออกไปจากโกสัชชะ. **วิริยะ**ที่มีกำลังยิ่ง แม้กว่า**นิกมธาตุ**นั้น ทรงเรียกว่า **ปรักกมธาตุ** เพราะก้าวไป สู่ฐานะเบื้องบน ๆ.

กุศลกริยาย อาทิจารมภูวเสน ปวตฺตวิริยํ ฐิติสภาวตาย “ชาตุ”ติ วุตฺตนฺติ อาห “อารมฺภชาตุติ ปฐมวิริยํ วุจฺจตี”ติ. ลทฺฐาเสวณํ วิริยํ พลปฺปตฺตํ หุตฺวา ปฏิปกฺขํ วิธม ตีติ อาห “โกสขฺชโต นิภฺขนฺตตฺตา ตโต พลวตฺรณฺ”ติ. อธิมตฺตาธิมตฺตตฺตรานํ ปฏิปกฺขมฺมานํ วิธมนสมตฺถํ ปญฺญปญฺจตราทิภาวปฺปตฺตํ โหตีติ วุตฺตํ “ปรํ ปรํ ฐานํ อกฺกมนโต ตโตปิ พลวตฺรณฺ”ติ.

(มหาฎีกา ข้อ ๖๔ หน้า ๑๘๒)

วิริยะที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเพียรเริ่มแรก ในการทำกุศล เรียกว่า “ชาตุ” เพราะความที่มีการทรงไว้เป็นสภาวะ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิริยะครั้งแรก ทรงเรียกว่า อารัมภชาตุ” ดังนี้.

วิริยะ ที่ได้รับการเสพคุ้น เป็นธรรมที่ถึงกำลัง ย่อมกำจัดปฏิกิริยากรรม เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิริยะที่มีกำลังยิ่ง กว่าอารัมภชาตุ นั้น ทรงเรียกว่า นิกกมชาตุ เพราะก้าวออกไป จากโกสขชชะ” ดังนี้.

วิริยะที่สามารถกำจัดปฏิกิริยากรรมทั้งหลาย ที่มีประมาธยิ่งและมีประมาธ ยิ่งกว่า ย่อมเป็นวิริยะที่ถึงความคมกล้าและความคมกล้ายิ่งกว่า เพราะเหตุนี้ ท่าน อาจารย์จึงกล่าวว่า “วิริยะที่มีกำลังยิ่ง แม้กว่านิกกมชาตุ นั้น ทรงเรียกว่า ปรักกมชาตุ เพราะก้าวไป ฐู่ฐานะเบื้องบน ๆ” ดังนี้.

อารมฺโภ สภาวชาธนาทิตฺเตน ชาตุติ อาห “ปฐมวิริยํ วุจฺจตี”ติ. ปรํ ปรํ ฐานนฺติ โกสขฺชทฺฐิริกรเณน อุปฺรุปรวิสิฏฺฐวิสิฏฺฐภาวํ. อกฺกมนโตติ ตโต ปาปฺณนโต.

(จุฬฎีกา ข้อ ๖๔)

วิริยะ ชื่อว่า ชาตุ เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสภาวะเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิริยะครั้งแรก ทรงเรียกว่า อารัมภชาตุ” ดังนี้.

บทว่า ฐานะ อื่น ๆ ได้แก่ ภาวะที่พิเศษ ๆ เบื้องบน ๆ โดยการทำให้ห่างไกล จากโกสขชชะ.

บทว่า เพราะก้าวไป คือ เพราะบรรลุถึง แต่ฐานะนั้น.

๖.ศีลกถา

ศีลกถาที่สุ ทูวิธ สีสํ โลกียํ โลกุตฺตฺรณฺจ. ตตฺถ โลกียํ ปาติโมกฺขสํวราทิ
จตุปาริสฺสุทฺธิสีสํ โลกุตฺตฺริ มคฺคีสีสํ ผลศีลณฺจ.

(อ.เมฆียสุตฺต)

ในพระบาลีบทว่า ศีลกถาเป็นต้น ศีลมี ๒ อย่าง คือ โลกียศีล และ
โลกุตฺตฺรศีล. ในศีล ๒ อย่างนั้น โลกียศีล ได้แก่ ปาริสฺสุทฺธิศีล ๔ มี
ปาติโมกฺขสังวรศีลเป็นต้น. โลกุตฺตฺรศีล ได้แก่ มรรคศีล และผลศีล.

๗.สมาธิกถา

ตถา วิปฺสฺสนาย ปาทกฺกฺวตา สห อุปจาเรน อญฺญู สฺมาปตฺติโย โลกิโย สฺมาธิ,
มคฺคสมฺปยุตฺโต ปเนตฺถ โลกุตฺตโร สฺมาธิ นาม.

(อ.เมฆียสุตฺต)

สมาธิมี ๒ อย่าง โดยประการอย่างนั้น คือ สมาบัติ ๘ พร้อมด้วยอุปจาระ
อันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า โลกียสมาธิ, ก็ ในที่นี้ สมาธิที่สัมปยุตด้วยมรรค
ชื่อว่า โลกุตฺตรสมาธิ.

๘.ปัญญาภคตา

ตถา ปญฺญาปิ โลกิยา สุตฺมยา จินฺตามยา ฆานสมฺปยุตฺตา วิปฺสฺสนาญาณณฺจ.
วิเสสโต ปเนตฺถ วิปฺสฺสนापญฺญา คเหตุพฺพา, โลกุตฺตรา มคฺคปญฺญา ผลปญฺญา จ.

(อ.เมฆียสุตฺต)

ปัญญาก็มี ๒ อย่าง โดยประการอย่างนั้น คือ แม่ปัญญา ที่สำเร็จด้วยเสียง
พระสัทธรรม(สุตฺมยปัญญา) ที่สำเร็จด้วยจิต(จินฺตามยปัญญา) ที่สัมปยุตด้วยฆาน
และวิปัสสนาญาณ(ภาวนามยปัญญา) เป็น โลกียปัญญา. แต่ ในที่นี้ ว่าโดยพิเศษ
วิปัสสนาปัญญา ฟังถือเอา. มรรคปัญญา และผลปัญญา เป็น โลกุตฺตรปัญญา.

เรื่องปัญญา ๓ อย่าง

ปรโต อสสุตฺวา ปฏิลทฺชปญฺญา อตฺตโน จินฺตาวเสน นิปฺพนฺตฺตา จินฺตมฺยา. ปรโต สุตฺวา ปฏิลทฺชปญฺญา สุตฺวเสน นิปฺพนฺตฺตา สุตฺมฺยา. ยถา ตถาวา ภาวนาวเสน นิปฺพนา อปฺปนาปฺตฺตา ปญฺญา ภาวนามฺยา.

(วิ.ม.อ.,ฎีกา ข้อ ๔๒๗)

๑. ปัญญาที่ได้ โดยไม่ได้ฟัง จากบุคคลอื่น เพราะสำเร็จ ด้วยอำนาจจิต ที่เป็นเหตุเท่านั้น(ด้วยอำนาจสัมปยุตตปัจจัย) ของตน (ในการยังประโยชน์ที่ไม่มีโทษนั้น ๆ ให้สำเร็จ)ชื่อว่า **จินตมยปัญญา**. ได้แก่ปัญญา ๕ อย่าง คือ กัมมายนปัญญา(ปัญญาที่ให้สำเร็จการงานมีกรงานของช่างไม้เป็นต้น), ลิปปลายตนปัญญา(ปัญญาที่ให้สำเร็จศิลปปะมีการคำนวณเป็นต้น), วิชชาฐานปัญญา(ปัญญาที่ให้สำเร็จวิชชาที่มีมนต์ที่เป่าแผ่ไปในสนามช้างเป็นต้น), กัมมัสสกตปัญญา(ปัญญาที่รู้ว่าความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน), และัจจานุโลมิกปัญญา(ปัญญาที่อนุโลมเกื้อกูลต่อมคคัจจะ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ), ปัญญาทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นกามาวจรปัญญา.

๒.ปัญญาที่ได้ โดยฟัง จากบุคคลอื่น เพราะสำเร็จ ด้วยอำนาจเสียงที่ถูกฟัง (ในการยังประโยชน์ที่ไม่มีโทษนั้น ๆ ให้สำเร็จ)ชื่อว่า **สุตมยปัญญา**. ได้แก่ปัญญา ๕ อย่างนั้นแหละ.

๓.ปัญญา **ที่ถึงอัปปนา** อันสำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งภาวนา โดยฟังแล้ว หรือไม่ได้ฟัง ซึ่งคำสอน จากบุคคลอื่น ชื่อว่า **ภาวนามยปัญญา**. ได้แก่ ปัญญา ในศีลภาวนา, ปัญญา ในภาวนา ๓ มีปริกรรมภาวนา อุปะจารภาวนา และอัปปนาภาวนา, และปัญญา ในวิปัสสนาภาวนา มรรคภาวนา ผลภาวนา.

อปฺปนาปฺตฺตาติ อิหํ ลิกฺขาปฺตฺตาภาวนามยํ ทสฺเสตฺถํ วุตฺตํ, น ปน “อปฺปนาปฺตฺตาว ภาวนามยา”ติ. (มหาฎีกา หน้า ๘๖)

บทนี้ว่า **ที่ถึงอัปนา** พระอรรถกถาจารย์ยกกล่าว เพื่อจะแสดง ซึ่งภาวนามัย ที่ถึงยอดสุด, แต่ไม่ได้กล่าวว่า “ปัญญาที่ถึงอัปนาเท่านั้น เป็นภาวนามัย” ดังนี้.

อธิบาย จินตามยปัญญา

อัย วุจฺจตีติ อัย จินฺตามยา ปญฺญา นาม วุจฺจติ. สา ปเนสา อภิญฺญาตานิ โพรหิตฺตตฺตานิ เมว อุปฺปชฺชติ. ตตฺถาปิ สจฺจานุโลมิกญฺญาณํ ทฺวินฺนํเยว โพรหิตฺตตฺตานิ อนฺติมภฺวิกานํ, เสสฺสปญฺญา สพฺเพสมฺปิ ปุริตฺตปารมีนํ มหาปญฺญานํ อุปฺปชฺชติ.

(มหาฎีกา หน้า ๘๗-๘)

พระบาลีว่า **นี้** ถูกเรียกว่า ความว่า ปัญญา **นี้** ถูกเรียกชื่อว่า **จินตามยปัญญา** (ปัญญาที่สำเร็จด้วยจิต). ก็ จินตามยปัญญานี้ นั้น ย่อมเกิดขึ้น แก่โพรหิตต์ว์ทั้งหลาย เท่านั้น ผู้รู้ยิ่ง(๓ จำพวก).

แม้ใน โพรหิตต์ว์ทั้งหลาย ๓ จำพวกเหล่านั้น สัจจานุโลมิกญฺญาณ(ที่เป็น จินตามยปัญญา) ย่อมเกิดขึ้น แก่โพรหิตต์ว์ทั้งหลาย ผู้มีภพสุดท้าย ๒ จำพวกเท่านั้น (คือมหาโพรหิตต์ว์ และปัจเจกโพรหิตต์ว์).

(จินตามย)ปัญญาที่เหลือ ๔ (มีกัมมายนปัญญาเป็นต้น) ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่โพรหิตต์ว์ทั้งปวง(๓ จำพวก คือ มหาโพรหิตต์ว์ ปัจเจกโพรหิตต์ว์ และ สาวกโพรหิตต์ว์) ที่เป็นผู้บำเพ็ญบารมี ผู้มีปัญญามาก.

สรุป ปัญญา ๔ ข้างต้น เป็นจินตามยา และสุตมยา, ส่วน สัจจานุโลมิกปัญญา เป็นปัญญาทั้ง ๓. ก็ จินตามยาที่เป็นสัจจานุโลมิกา มีในมหาโพรหิตต์ว์ และปัจเจกโพรหิตต์ว์, ส่วน ปัญญา ๔ ที่เหลือ มีในโพรหิตต์ว์ทั้ง ๓ จำพวก. อนึ่ง สุตมยาที่เป็นสัจจานุโลมิกา มีในสาวกโพรหิตต์ว์เท่านั้น. ก็ ภาวนามยา มีในโพรหิตต์ว์ทั้ง ๓ จำพวก.

อนึ่ง ความพิสดารแห่งปัญญาทั้ง ๓ พึงดูในอภิธรรมวิภังค์ ญาณวิภังค์ ติกนิทเทศ เล่ม ๓๕ ข้อ ๓๖๘ หน้า ๓๕๔

๕.วิมุตติกถา

วิมุตฺตีปิ อริยผลวิมุตฺติ นิพฺพานญฺจ. อปเร ปน ตทฺทกฺวิภฺขมฺภนสมฺมุจฺเจท-
วิมุตฺตินมฺปิ วเสเนตฺถ อตฺถํ วณฺเณนติ.

(อ.เมฆียสุตต)

แม้วิมุตติ ได้แก่ อริยผลวิมุตติ และนิพพาน. ส่วน อาจารย์พวกอื่น
พรรณานี้ความ ในบทนี้ ด้วยอำนาจ แม่แห่งตทั้งควิมุตติ วิกขัมภนวิมุตติ และ
สมุจเฉทวิมุตติ.

๑๐.วิมุตติญาณทัสสนกถา

วิมุตติญาณทัสสนมูปี เอกุณวีตติวิธิ ปัจจเวกขณญาณ.

(อ.เมฆียสุตต)

แม้วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ ๑๕ อย่าง.

ความเป็นไปของศีลกถาเป็นต้น

อติ อิมล สีสาทิน สทฐี สนุทสนนาทิวินา อนนการโวการอนิสสวิกา
วนนเสน เจว ตปปฏิบัติกขานัน ทุสสิลยาทิน อาทินววิภาวนนเสน จ ปวตตทา กถา
ตปปฏิบัติยุตตทา กถา วา สีสาทิกถา นาม.

(อ.เมฆียสุตต)

ด้วยประการอย่างนี้ กถาถ้อยคำ ที่เป็นไป ด้วยสามารถประกาศอนิสงส์
โดยพิศดารมีอาการเป็นอนนการ พร้อมกับวิธีมีการแสดงเป็นต้น ของศีลเป็นต้น
เหล่านี้ และด้วยสามารถประกาศโทษ ของความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้น อัน
เป็นปฏิบัติกษต่อศีลเป็นต้นนั้น, หรือ กถาถ้อยคำ ที่ประกอบด้วยอนิสงส์
และโทษของศีลเป็นต้นนั้น ชื่อว่า ศีลกถาเป็นต้น.

กถาวัตถุ ๑๐ ทำสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์.

ทส กถาวัตถุ นิ ปริปุรานิ ติสฺโส สิกขา ปริปุเรตฺสนนฺติ. กถํ ? เอเตสุ หิ
อปฺปิจฺจนกถา สนฺโตสกถา อสฺสคฺคกถา สีสกถาติ อิมมา จตฺสฺโส กถา
อริสฺสสิกขาตฺสฺสคฺคิตาเยว. ปวิเวกกถา วิริยารมฺภกถา สมาริกกถาติ อิมมา ติสฺโส
อริจิตฺตสิกขตฺสฺสคฺคิตา. ปญฺญาตฺสฺสคฺคิตา วิมุตฺติกถา วิมุตฺติญาณทัสสนกถาติ อิมมา ติสฺโส

อธิปญญาสิกขาสงคหิตาติ. เอวํ ทส กถาวตฺถุณี ปริปุรานิ ทิสฺโส สิกขา
 ปริปุเรสุสนฺติ.

(มชฌิมนิกายญฺฐกถา.ชมฺมททยทสุตฺต ปฐมภาค ข้อ ๓๐ หน้า ๑๐๖)

กถาวัตฺถุ ๑๐ ที่บริบูรณํ จักทำสิกขา ๓ ให้บริบูรณํ(คือจักทำให้เป็นไป
 โดยสภาวะนั้น และโดยการอุปการะ). คืออย่างไร ?

อธิบายโดยพิศดารว่า ในกถาวัตฺถุทั้ง ๑๐ เหล่านั้น กถา ๔ เหล่านี้คือ อับปิ
 จณกถา สันโตสกถา อสังสัคคกถา สีลกถา สงเคราะห์เข้าในอธิศีลสิกขาเท่านั้น.
 กถา ๓ เหล่านี้ คือ ปวิเวกกถา วิยารัมภกถา สมาธิกถา สงเคราะห์เข้า ใน
 อธิจิตตสิกขา. กถา ๓ เหล่านี้คือ ปัญญาภกถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัสสนกถา
 สงเคราะห์เข้าในอธิปัญญาสิกขา. กถาวัตฺถุ ๑๐ ที่บริบูรณํ จักทำสิกขา ๓
 ให้บริบูรณํ อย่างนี้.

เรื่องปัจจกขญาณ และอํนวยญาณ อหุमानญาณ

อรรถของ ปัจจกขะ(ปัจจกข)

อกขํ(อินฺทริยํ) ปตฺติคตํ นิสฺสิตนฺติ ปจฺจกขํ ทสฺสนํ, ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว, ปจฺจก
 ขา พุทฺธิ. (รूपสิทฺธิ อมาทิปรตปฺปฺริสสมาส)

อาศัยแล้ว ซึ่งอินทรี ๖ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **ปัจจกษะ**, ได้แก่ การเห็น
ที่อาศัยอินทรี, ทัศนภาพ ที่อาศัยอินทรี, ปัญญา ที่อาศัยอินทรี.

อรรถของอันวญาณและอนุมาณญาณ

วิ.อนุเอตตีติ **อันวโย**. (ปฐ, ที. สมปสาทนียสุตตฎีกา หน้า ๑๕)

ธรรมชาติใด ย่อมไปตาม เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า **อันว**, ได้แก่
ญาณที่ไปตาม(ปัจจกษญาณ)

วิ.อนุวยติ เอนนาติ **อันวโย**. (ปฐ, อภิธาน คาถาที่ ๓๓๒)

บุคคลใด ย่อมไปเนื่อง ๆ ด้วยตระกูลนี้ เพราะเหตุนี้ ตระกูลนี้ ชื่อว่า
อันวะ, ได้แก่ ตระกูลเป็นเครื่องไปเนื่อง ๆ ของบุคคล.

(อนุ อนุคเต, อนุปัจฉินเน + อิ คติย + อ, อาเทศ อุ เป็น ว, วุทธิ อิ เป็น เอ, อาเทศ เอ
เป็น อย)

วิ.อนุเมยฺยํ อนุมิโนตตีติ **อนุมาน** (นปฐ, ที. สมปสาทนียสุตตฎีกา หน้า ๑๑)

ธรรมชาติใด ย่อมรู้ตาม ซึ่งธรรมที่ควรรู้ตาม เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้
ชื่อว่า **อนุมาน**, ได้แก่ ญาณที่รู้ตาม(ปัจจกษญาณ)

(อนุ อนุคเต+ มาน วิมฺสปุชาสุ , วิจาเร-ภู, ปุชาญ-ภู จ, เปมเน-จ + อ ปัจจัย)

วินัยสารัตถทีปนีฎีกา

อตุถิเกหิ อุปฺลยฺญาตฺนฺติ (อตุถิเกหิ อเมหฺหิ) “มรณ สติ อมเตนปี ภวิตพฺพน” ติ
เอวํ **อนุมาณญาณ** “(เกวล) อตุถิ” ติ อุปฺคตํ(อุปฺลยฺญาตํ) นิพฺพานํ นาม, ตํ มกฺคนฺโต
ปริเยสนฺโต ยนฺนฺนาหํ อิมํ ภิกฺขุํ ปิฏฺฐิโต ปิฏฺฐิโต อนุพฺนฺเชยฺยนฺติ สมพฺนฺโช.

(วิ.สารัตถทีปนีฎีกา ตติยภาค. สารีปุตตโมคคัลลานปพฺพชฺชาภาวณฺณนา หน้า ๒๗๔-๕)

บทว่า อตฺถิเกหิ อุปฺลฺยญาตฺ(อันพวกเราผู้มีความปรารถนาเข้าไปรู้แล้ว) สัมพันธ์ว่า ท่านพระสารีบุตรคิดแล้วว่า ชื่อว่า นิพพาน อันพวกเราผู้มีความปรารถนา เข้าไปรู้แล้วคือที่เข้าถึงได้ว่า “มีอยู่ แน่นอน” ด้วยอนุमानญาณ อย่างนี้ว่า “ครั้งเมื่อมรณธรรม มีอยู่(โดยปัจจกขะ) แม้อันอมตธรรม ก็พึงมี (โดยอนุमानคือรู้ตามปัจจกขะ)” ถ้ากระนั้น เราเมื่อแสวงหา คือเมื่อค้นหาอยู่ ซึ่งนิพพานนั้น พึงติดตามภิกษุรูปนี้(พระอัสสชิ) แต่ข้างหลัง ๆ.

อรรถกถาสัมปสาทนียสูตร

สหสฺสปุยามโยตุเตน สหสฺสปุยามภูฏานเณ ญาตอุทกํ วย มหาโมคฺคฺคฺลฺลานตฺ-
เถเรน ทิฏฺฐพฺพุทฺทคฺคฺคา.

จตุราสีติปุยามสหสฺสปุยามโยตุเตน จตุราสีติปุยามสหสฺสปุฏานเณ ญาตอุทกํ วย
ธมฺมเสนาปตินา สาริปุตุตฺตเถเรน ทิฏฺฐพฺพุทฺทคฺคฺคา.

ตตฺถ ยถา โส ปุริโส มหาสมุทฺเท อุทกํ นาม น เอตฺตกํเยว,(อดโข)
อนนฺตมปริมาณนฺติ คณฺหาติ, เอวเมว आयสฺมา สาริปุตุโต ธมฺมนวเณ อนวฺยพฺพุทฺธิ
ยา อนุมาเนน นยคฺคาเหน สวากปารมีญาเณ ฐตฺวา ทสฺพลสฺส คฺคฺเณ อนุสฺสรนฺโต
“พฺพุทฺทคฺคฺคา อนนฺตา อปริมาณา”ติ สทฺทหฺติ.

เถเรน หิ ทิฏฺฐพฺพุทฺทคฺคฺเณหิ ธมฺมนวเณ คเหตุพฺพพฺพุทฺทคฺคฺคาเยว พหุตรา.
ยถา วาปน ปุริโส มหาปฐฺวิโต องฺคฺคฺลฺยา ปิสุํ คณฺเหยฺย, องฺคฺคฺลฺยา คหิตปิสุโต
อวเสสปิสุเยว พหุ โหติ. เอว เถเรน ทิฏฺฐพฺพุทฺทคฺคฺเณหิ อทิฏฺฐา พฺพุทฺทคฺคฺคาเว พหุตราติ
เวทิตพฺพา. วุตฺตมปิ เจตฺ

พฺพุทฺธิปิ พฺพุทฺทสฺส ภณฺเวย วณฺณํ กปฺปมปิ เจ อญฺญมภาสฺมาโน
จีเยถ กปฺโป จิริทิมฺมนฺตเร วณฺโณ น จีเยถ ตถาคตฺตสฺสา"ติ.

เอว เเธรสฺส อตฺตโน จ สตฺถุ จ คฺคฺเณ อนุสฺสรนฺโต ยมกมฺหานีท มโหโฆ วย
อพฺภนฺตเร ปิติโสมนสฺสํ อวตฺถรฺมานํ วาโต วย ภตฺ, อุพฺภิชฺชิตฺวา อุคฺคตฺอุทกํ วย
มหารหฺทํ สกฺลสฺสิริํ ปุเรสิ.

(ที.อ.ปาฎิกวคฺค.สัมปสาทนียสูตร หน้า ๖๓)

พระพุทธคุณทั้งหลาย ที่พระมหาโมคคัลลานะเถระเห็น(ด้วยอนุমানญาณ) พึงทราบ เหมือน น้ำ ที่บุรุษรู้ ในที่ลึก ๑,๐๐๐ วา ด้วยเชือกยาว ๑,๐๐๐ วา

พระพุทธคุณทั้งหลาย ที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเห็น(ด้วยอนุমানญาณ) พึงทราบ เหมือน น้ำ ที่บุรุษรู้ ในที่ลึก ๘๔,๐๐๐ วา ด้วยเชือกยาว ๘๔,๐๐๐ วา.

ในบรรดามหาชนทั้งหลายเหล่านั้น บุรุษนั้น(ผู้รู้น้ำในมหาสมุทร ที่ลึกประมาณ ๘๔,๐๐๐ วา ด้วยเชือกประมาณ ๘๔,๐๐๐ วา) ย่อมถือเอาว่า ชื่อว่า น้ำ ในมหาสมุทร มิใช่มีประมาณเพียงนี้เท่านั้น, โดยที่แท้ ชื่อว่าไม่มีที่สุด และไม่มีประมาณ(จตุราสีติโยชนสหัสสคมุภีโร หิ มหาสมุทรโท,อ.) ฉันใด, ท่านพระสารีบุตรก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดำรงแล้ว ในสาวกบารมีญาณ กำลังระลึก เนื่องๆ ถึงคุณทั้งหลายของพระทศพล ด้วยญาณที่ไปตามธรรม(ธรรมคือ ปัจจกขญาณที่สำเร็จแล้วในคุณของตน,ธมฺมนวฺยเณน), ด้วยญาณที่รู้ไปตาม (อนวฺยพฺุทธิยา), คือด้วยอนุমানญาณ(อนุมานเณ) ได้แก่ด้วยการถือเอาโดยนัย (ที่เห็นแล้ว, ทิฏฺฐนฺเณน) ย่อมเชื่อ(ด้วยสัทธา มิใช่อนุমানญาณ)ว่า “พระพุทธคุณทั้งหลายไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ” ดังนี้.

อธิบายโดยพิศดารว่า พระพุทธคุณทั้งหลายที่พระเถระพึงถือเอานั้น เทียว ด้วยธมฺมนวฺยญาณ มีมากกว่าพระพุทธคุณทั้งหลายที่พระเถระเห็นแล้ว ด้วยธมฺมนวฺยญาณ. ก็หรือ เหมือนอย่างว่า บุรุษพึงจับเอาฝุ่น ด้วยนิ้วมือ จากแผ่นดินใหญ่, ฝุ่นที่เหลือนั้นเทียว มีมากกว่าฝุ่นที่บุรุษจับเอา ด้วยนิ้วมือ. พระพุทธคุณทั้งหลายนั้นเทียวที่พระเถระยังไม่เห็น พึงทราบว่ามากกว่า พระพุทธคุณทั้งหลายที่พระเถระเห็นแล้ว(ด้วยธมฺมนวฺยญาณ) อย่างนี้. แม้เรื่องนี้ ดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

"ถ้า แม้พระพุทเจ้าไม่ตรัสอยู่ ซึ่งคำอื่น พึงพรรณาพระพุทธคุณ แมตลอดกัป, กัปพึงสิ้นไป ในระหว่างเวลายืดยาวนาน พระคุณของพระตถาคค หาสิ้นไปไม่".

เมื่อพระเถระระลึกเนื่องๆถึงคุณทั้งหลายของตน(โดยประจักษ์) และของพระศาสดา(โดยอนุमान) อย่างนี้ ปีติและโสมนัสท่วมทับอยู่ในภายใน ยังสรีระทุกส่วนให้เต็มเปี่ยม เหมือนห้วงน้ำใหญ่ไหลท่วมทับแม่น้ำใหญ่สองสาย

เหมือนลมทำถุงลมให้เต็มเปี่ยม เหมือนสายน้ำที่ไหลพุ่งขึ้นไป แยกออก
ยังห้วงน้ำใหญ่ให้เต็ม.

ฎีกาสัมปสาทนียสูตร

ธมฺมนวฺยเณตฺติ อฺนุมาณญฺาณเณ.ตณฺหิ สิทฺธํ ธมฺมํ อฺนุคฺนตฺวา ปวตฺตณฺโตะ
“ธมฺมนวโย”ติ วุจฺจติ, ตถา อฺนุวยวเสน อตฺถสฺส พุชฺฌณฺโตะ อฺนุวยพุทฺธิ, อฺนุเมยฺย
อฺนุมิโนตฺติติ อฺนุมาณํ, นิทสฺสเน ทิฏฺฐนฺเณน อฺนุเมยฺย คณฺหาตฺติติ “นยคฺคาโห”ติ จ
วุจฺจติ. เตนนาห “ธมฺมนวเณนา”ติอาทิ. สุวายฺ ธมฺมนวโย น ยสฺส กสฺสจฺจิ โหติ, อถ โข
ตถารุปสฺส อคฺคสาวกสฺสเสวาทิ อาห “สาวกปารมิญฺญาณเฐตฺวา”ติ. ยทิ เถโร
พุทฺธคฺคเณ เอกเทศโตะ ปจฺจกฺเข กตฺวา ตทณฺเณ นยคฺคาเหณ คณฺหิ, นนฺ เหวํ สนฺเต
พุทฺธคฺคณา ปริมิตปริจฺฉินฺนา อาปฺนฺนาติ ? นยิทเมวณฺติ ทสฺเสนฺโตะ “อฺนฺนฺตา
อฺปริมาณา”ติ.

(สัมปสาทนียสูตรฎีกา หน้า ๗๑)

บาลีบทว่า **ธมฺมนวฺยเณ**(ธมฺม + อฺนุวย คํวฺยญฺาณที่ไปตามธรรม)
ได้แก่ คํวฺยอฺนุมาณญฺาณ. เป็นความจริงว่า อฺนุมาณญฺาณนั้น เรียกว่า
“ธมฺมนวฺยญฺาณ” เพราะเป็นไป โดยไปตามธรรม(ธรรมคือปัจจกฺขะ)ที่สำเร็จแล้ว

เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า **อฺนุวยพุทฺธิญฺาณ** เพราะรู้หรือรรธ คํวฺยอํานาจ
อํานวญฺาณ,

ชื่อว่า **อฺนุมาณญฺาณ** เพราะหรือรรธว่า ย่อมรู้ตาม ซึ่งธรรมที่ควรรู้ตาม,

และเรียกว่า **นยคฺคาหญฺาณ** เพราะหรือรรธว่า ย่อมถือเอา ซึ่งธรรมที่ควรรู้ตาม
โดยนัยที่เห็น ในนิทสฺสเน. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ามีอาทิว่า
“ธมฺมนวฺยเณ” ดังนี้.

ธมฺมนวฺยญฺาณเช่นนี้นั้น ไม่มีแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่ง, โดยที่แท้ ย่อมมี
แก่อัครสาวกผู้มีสภาวะอย่างนั้นเท่านั้น เพราะเหตุนี้ พระอรธธกถาจารย์
จึงกล่าวว่ “ดำรงแล้ว ในสาวกบารมิญฺญาณ”. ถ้าว่า พระเถระกระทำแล้ว
ซึ่งพุทฺธคฺคณทั้งหลายให้ประจกฺษโดยส่วนหนึ่ง ถือเอาแล้วซึ่งพุทฺธคฺคณทั้งหลายอื่น
จากปัจจกฺขญฺาณนั้น คํวฺยญฺาณที่ถือเอาโดยนัย(นยคฺคาหญฺาณ), เมื่อเป็นอย่างนี้

เสนาบดี ฉันทัน. เพราะนยคาหญาณอันไม่มีที่สุครอบนั้น พระเถระนั้นย่อมรู้ว่า “ทรงเป็นอย่างนี้ด้วยเหตุนี้, เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยมด้วยวิธีนี้. จริ่งทีเดียว การถือเอาโดยนัยของพระเถระ มีคติเหมือนสัพพัญญุตญาณนั่นเอง.

ฎีกาสัมปสาทนียสูตร

อนุมานญาณํ วิย สํสยปิฎกัฏิกํ อหุคฺวา “อิหมิทนุ”ติ ยถาสภาวโต เญยฺยํ ชาเรติ นิจฺฉินฺโถติติ ฐมฺโม, ปจฺจกฺขญาณนฺติ อาห “ฐมฺมสฺส ปจฺจกฺขโต ญาณสฺสา”ติ. อนฺุเอตฺติติ อนฺุวโยติ อาห “อนฺุโยคํ อนฺุคนฺุคฺวา”ติ. ปจฺจกฺขสิทฺุชฺฌหิ อตุถํ อนฺุคนฺุคฺวา อนฺุมานญาณสฺส ปวตฺติ ติฎฺฐเฐน อทิฎฺฐสฺส อนฺุมานนฺติ เวทิตพฺุโพ.

(สัมปสาทนียสูตรฎีกา หน้า ๑๕)

ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ย่อมทรงไว้ คือย่อมวินิจฉัยซึ่งอรรถที่ควรรู้ ตามสภาวะว่า “เป็นสิ่งนี้ ๆ” ไม่เป็นเหมือนอย่างอนุมานญาณที่สงสัยภายหลัง, ได้แก่ ปัจจกขญาณ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “ของธรรม คือปัจจกขญาณ”ดังนี้.

ชื่อว่า อันวยะ เพราะอรรถว่า ย่อมไปตาม เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “โดยไปตามความเพียรเนื่องๆ”ดังนี้. จริ่งทีเดียว ความเป็นไป ของอนุมานญาณไปตามอรรถที่สำเร็จแล้วโดยปัจจกขญาณ ฟังทราบว่าเป็นการอนุมานถึงอรรถ(คือคุณของพระพุทธเจ้า)ที่ไม่เห็น ด้วยอรรถ(คือคุณของตน)ที่เห็นแล้ว.

สังคีติสูตร

จตุตฺวาริ ญาณานิ : ฐมฺเม ญาณํ, อนฺุวเย ญาณํ, ปรีเย ญาณํ, สมฺมตฺติยา ญาณํ.

(ที.ปา.๑๑/๓๑๐/๒๐๒ สงฺคีติสูตร)

ญาณ ๔ อย่าง คือ

๑.	ธัมมญาณ	ญาณ ในสังจธรรม ๔
๒.	อันวยญาณ	ญาณ ที่ไปตามธัมมญาณนั้น
๓.	เจโตปริยญาณ	ญาณ ที่กำหนดรู้จิตของชนเหล่าอื่น
๔.	สัมมตญาณ	ญาณ ในสมมุติโวหาร ว่าเป็นญาณ

อรรถกถา

ชมฺเม ญาณนฺติ เอกปฎิวเฐวเสน จตฺตสจฺจชฺมเม ญาณํ จตฺตสจฺจพฺภนฺตเร
 นิโรธสจฺเจ ชมฺเม ญาณนฺจ. ยถาห “ตตฺถ กตมํ ชมฺเม ญาณํ ? จตฺตสฺ มคฺเคสฺ จตฺตสฺ
 พลฺลสฺ ญาณนฺ”ติ(อภิ.วิ.๓๕/๗๕๖/๔๐๐). **อนฺวเย ญาณนฺติ** จตฺตาริ สจฺจานิ ปจฺจกฺขโต
 ทิสฺวา ยถา อิทานิ, เอวํ อตีเตปิ อนาคเตปิ อิมเว ปญฺจกฺขนฺธา ทฺกฺขสจฺจํ, อยเมว
 คณฺหา สมฺมุทฺยสจฺจํ, อยเมว นิโรโธ , อยเมว มคฺโค มคฺคสจฺจนฺติ เอวํ ตสฺส ญาณสฺส
 อณฺุคตฺยํ ญาณํ. เตนนาห “โส อิมินา ชมฺเมน ญาเตน ทิฏฺฐเฐน ปตฺเตน วิทิตฺเตน
 ปรีโยคาพฺเพน อตีตานาคเตน นยํ เนตี”ติ(อภิ.วิ.๓๕/๗๕๖/๔๐๐-๐๑). **ปรีเย ญาณนฺติ**
 ปเรสํ จิตฺตปรีจฺเจเท ญาณํ. ยถาห “ตตฺถ กตมํ ปรีเย ญาณํ ? อิท ภิกฺขุ ปรสตฺตานิ
 ปรรุคฺคณานํ เจตฺสา เจโต ปรีจฺจ ปชานาตี”ติ(อภิ.วิ.๓๕/๗๕๖/๔๐๑). วิตุถาเรตพฺพํ.
 สฺฐเปตฺวา ปน อิมานิ ตีณิ ญาณานิ อวเสสํ **สมฺมุติญาณํ** นาม. ยถาห “ตตฺถ กตมํ
 สมฺมุติญาณํ ?, สฺฐเปตฺวา ชมฺเม ญาณํ สฺฐเปตฺวา อนฺวเย ญาณํ สฺฐเปตฺวา ปรีจฺเจเท ญาณํ
 อวเสสํ สมฺมุติญาณนฺ”ติ(อภิ.วิ.๓๕/๗๕๖/๔๐๒).

พระบาลีบทว่า **ชมฺเม ญาณํ**(ญาณในธรรม) ได้แก่ (มคค)ญาณ
 ในอริยสัจจธรรม ๔ ด้วยอำนาจการแทงตลอดขณะเดียว และ(ผล)ญาณ
 ในนิโรธสัจจธรรม ที่มีภายในสัจจะ ๔. เหมือนอย่างที่เราได้ตรัสไว้ว่า “ถามว่า
 ในญาณเหล่านั้น ญาณ ในธรรม เป็นไฉน ? ตอบว่า ได้แก่ ญาณในมรรค ๔ ญาณ
 ในผล ๔.

ทฺวิธาปี हि ปญฺญา อปรปฺปจฺจยตา ย อตฺตปจฺจกฺขโต อริยสจฺจชฺมเม กิจฺจโต จ
 อารมฺมณโต จ ปวตฺตตฺตา “ชมฺเม ญาณนฺ”ติ เวทิตพฺพา. (ฎีกา หน้า ๒๕๔)

จริงทีเดียว ปัญญา แม้โดยประการทั้ง ๒ พึงทราบว่าเป็น “ชื่อว่า ชมฺเม ญาณ”
 เพราะเป็นไปในอริยสัจจธรรม โดยประจักษ์ด้วยตนเอง เพราะความไม่มีผู้อื่น
 เป็นปัจจัย(คือเป็นสันทิฏฐิกะ) โดยกิจ(๔ มีปริญาณกิจเป็นต้น) และโดยอารมณ์.

พระบาลีว่า **อนฺวเย ญาณํ** (ญาณ ที่ไปตาม) ได้แก่ ญาณ ที่ไปตาม (อนุ
 คติญาณ, อนุคฺมนญาณ) ชมฺเม ญาณํ นั้น อย่างนี้ว่า “เพราะเห็นคือแทงตลอดสัจจะ ๔

(ด้วยมัคคญาณ) โดยปัจจัจจะ (ว่าปัญญาพาทานักขันธ) ในปัจจุบันนี้ (เป็น
 ทุกขสังข์) ฉันทโค, แม้ในอดีต แม้ในอนาคต ก็ฉันทนั้น ปัญญาพาทานักขันธเหล่านี้
 เท่านั้น เป็นทุกขสังข์จะ, ตัณหานี้เท่านั้น เป็นสมุทัยสังข์จะ, มรรคนี้เท่านั้น เป็นมรรค
 สังข์จะ (สังข์จะทั้ง ๓ นี้ มีสภาวะเสมอกัน เพราะความเป็นอนิจจะ), นิโรธ
 นี้เท่านั้น เป็นนิโรธสังข์จะ (ไม่มีสภาวะที่เสมอกันกับสังข์จะ ๓ นอกนี้ เพราะ
 ความที่นิโรธสังข์จะนั้นเป็นนิจจะ). เพราะเหตุนี้ จึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุนี้ (ผู้
 บรรลุชัมมญาณแล้ว) ย่อมนำไป ซึ่งนัย ในอดีตและอนาคต ด้วยการรู้
 ด้วยการเห็น ด้วยการบรรลุ ด้วยการรู้ชัด ด้วยการหยั่งรู้ ตามธรรม (คือมัคคญาณ,
 หรือเพราะการรู้ เป็นต้นซึ่งสังข์ธรรม ๔ ด้วยมัคคญาณ) นี้.

เอวํ ตสฺส ญาณสฺส อหุคฺติยํ ญาณนุติ ตสฺส ฌมฺเมญาณสฺส “เอวํ อตีเตปิ” ติ-
 อาทินา อหุคฺติยํ อหุคฺมเน อหฺวเย ญาณํ. อิทํ อหฺวเย ญาณนุติ โยชฺนา

โสติ ฌมฺมญาณํ ปตฺวา จูโธ ภิกฺขุ.

อตีตนาทเต นยํ เนตฺติ อตีเต, อนาคตเต จ นยํ เนติ หรฺติ เปเสติ. อิทํ ปน น
 มคฺคญาณสฺส กิจฺจํ, ปจฺจเวกฺขณญาณกิจฺจํ.

(ฎีกา หน้า ๒๕๔ - ๕)

ในบทว่า ญาณ ที่ไปตามญาณนั้น อย่างนี้ ได้แก่ อหุคฺติญาณ คือ
 อหุคฺมณญาณ ชื่อว่า ญาณ ที่ไปตามชัมมญาณนั้น ด้วยคำมีอาทิว่า “แม้
 ในอดีต ก็ฉันทนั้น” ดังนี้. ประกอบความว่า นี้เป็นอหฺวเยญาณ.

ในบทว่า นั้น ได้แก่ ภิกฺขุผู้บรรลุแล้วซึ่งชัมมญาณตั้งอยู่.

ในบทว่า ย่อมนำไป ซึ่งนัย ในอดีตและอนาคต ได้แก่ ภิกษุนี้ ย่อมนำไป
 คือ ย่อมส่งไป ซึ่งนัย ในอดีตและในอนาคต. ก็ การนำไปนี้ มิใช่เป็นกิจ
 ของมัคคญาณ, เป็นกิจของปัจจเวกฺขณญาณ.

พระบาลีบทว่า ปริเย ญาณ (ญาณ ที่กำหนดรู้) ได้แก่ ญาณ ที่กำหนดรู้จิต
 ของชนพวกอื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า “ในญาณเหล่านี้ ประิจเขตญาณ
 เป็นไฉน ? ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมกำหนดรู้ซึ่งจิต ของเหล่าสัตว์อื่น
 ของบุคคลพวกอื่น ด้วยจิต” ดังนี้. บัณฑิตพึงให้พิสดารไป.

ส่วนว่า ยกเว้นญาณ ๓ เหล่านี้ ญาณที่เหลือ ชื่อว่า สัมมัตติญาณ(ญาณ ในสัมมัตติโวหาร ว่าเป็นญาณ). เหมือนอย่างที่เราได้ตรัสไว้ว่า “ในญาณเหล่านั้น สัมมัตติญาณ เป็นไฉน ? ยกเว้นธัมมญาณ ยกเว้นอัญญาญาณ ยกเว้นปริจเฉทญาณ ญาณที่เหลือ ชื่อว่า สัมมัตติญาณ” ดังนี้.

ทศตตรสูตร

กตเม จตฺตารโ ชมฺมา อุปฺปาตฺตพฺพา ? จตฺตาริ ญาณานิ : ชมฺเม ญาณํ, อญฺเวย ญาณํ, ปรีเย ญาณํ, สมฺมตฺติยา ญาณํ. อิมเ จตฺตารโ ชมฺมา อุปฺปาตฺตพฺพา.

(ที.ปา.๑๑/๓๕๔/๒๔๖ ทศตตรสูตร)

ธรรม ๔ ประการที่ควรให้เกิดขึ้น เป็นไฉน ? คือ ญาณ ๔ ได้แก่ ธัมมญาณ อัญญาญาณ เจโตปริยญาณ สัมมัตติญาณ. ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ที่ควรให้เกิดขึ้น.

อภิธัมมญาณวิภังค์ จตฺกกนิทเทส เล่มที่ ๓๕

(๑) ตตฺถ กตมํ ชมฺเม ญาณํ ? จตฺตสุ มกฺเคสุ จตฺตสุ ผลฺลสุ ปญฺญา ชมฺเม ญาณํ.

(๒) โส อิมินา ชมฺเมน ญาเตน ทิฏฺฐเฐน ปตฺเตน วิทิตฺเตน ปรีโยคาพฺเหน อตีตํ นนฺติ. “เย หิ เกจิ อตีตมฺพุชานํ สมณฺหา วา พุราหุมนฺหา วา ทุกฺขํ อพฺภณฺณํสุ, ทุกฺขสมฺมุทํ อพฺภณฺณํสุ, ทุกฺขนิโรธํ อพฺภณฺณํสุ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏฺธิปทํ อพฺภณฺณํสุ, อิมญฺเวย เต ทุกฺขํ อพฺภณฺณํสุ, อิมญฺเวย เต ทุกฺขสมฺมุทํ อพฺภณฺณํสุ, อิมญฺเวย เต ทุกฺขนิโรธํ อพฺภณฺณํสุ, อิมญฺเวย เต ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏฺธิปทํ อพฺภณฺณํสุ. เย หิ เกจิ อนาคตมฺพุชานํ สมณฺหา วา พุราหุมนฺหา วา ทุกฺขํ อภิชานิสฺสนฺติ, ทุกฺขสมฺมุทํ อภิชานิสฺสนฺติ, ทุกฺขนิโรธํ อภิชานิสฺสนฺติ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏฺธิปทํ อภิชานิสฺสนฺติ, อิมญฺเวย เต ทุกฺขํ อภิชานิสฺสนฺติ, อิมญฺเวย เต ทุกฺขสมฺมุทํ อภิชานิสฺสนฺติ, , อิมญฺเวย เต ทุกฺขนิโรธํ อภิชานิสฺสนฺติ,

อิมณฺเญว เต ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทํ อภิชานิสฺสนฺตี”ติ ยา ตตฺถ ปญฺญา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ฌมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ. อิทํ วุจฺจติ “**อนุเว ยฺญาณํ**”.

(๓) ตตฺถ กตมํ ปริเย ยฺญาณํ ? อิธ ภิกฺขุ ปรสฺตตฺตานํ ปรปฺกุกฺกานํ เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาติ. สฺรากลํ วา จิตฺตํ “สฺรากลํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, วิตรากลํ วา จิตฺตํ “วิทฺรากลํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, สฺโทสํ วา จิตฺตํ “สฺโทสํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, วิตฺโทสํ วา จิตฺตํ “วิทฺโทสํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, สฺโมหํ วา จิตฺตํ “สฺโมหํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, วิตฺโมหํ วา จิตฺตํ “วิทฺโมหํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, สํจิตฺตํ วา จิตฺตํ “สํจิตฺตํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, วิกฺขิตฺตํ วา จิตฺตํ “วิกฺขิตฺตํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, มหฺกุกฺกํ วา จิตฺตํ “มหฺกุกฺกํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, อมฺหฺกุกฺกํ วา จิตฺตํ “อมฺหฺกุกฺกํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, สฺอฺตฺตรํ วา จิตฺตํ “สฺอฺตฺตรํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, อนฺตฺตรํ วา จิตฺตํ “อนฺตฺตรํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, สฺมาหิตํ วา จิตฺตํ “สฺมาหิตํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, อสฺมาหิตํ วา จิตฺตํ “อสฺมาหิตํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, วิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ “วิมฺุตฺตํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติ, อวิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ “อวิมฺุตฺตํ จิตฺตฺนุ”ติ ปชานาติติ ยา ตตฺถ ปญฺญา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ฌมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ. อิทํ วุจฺจติ “**ปริเย ยฺญาณํ**”.

(๔) จฺฐเปตฺวา ฌมฺเม ยฺญาณํ อนฺวเย ยฺญาณํ ปริเย ยฺญาณํ อวเสสา ปญฺญา สมฺมตฺติยฺญาณํ. (อภิ.วิ.๓๕/๗๕๖/๔๐๐-๐๒ ยฺญาณวิงฺก. จตฺกุกฺกนิทฺเทศ)

ฌมฺมยฺญาณ

(๑) ในยฺญาณเหล่านั้ ฌมฺมยฺญาณ เป็นไฉน ? ใต้แก่ ปญฺญา ในมรรค ๔ ในผล ๔ ชื่อว่า ฌมฺมยฺญาณ(ยฺญาณ ในสัจจธรรม ๔ หรือ ยฺญาณในมคฺคธรรม และผลธรรม).

อรรตฺกถา

ฌมฺเม ยฺญาณนฺติ เอตฺถ มคฺคปญฺญา ตาว จตฺนุํ สจฺจจํ อเอกปฺฏิเวชฺวเสน ฌมฺเม ยฺญาณํ นาม โหตุ, ผลปญฺญา กถํ ฌมฺเม ยฺญาณํ นามาติ ? นิโรธสจฺจวเสน. ทู วิธาปี เหาสา ปญฺญา อปรปฺปจฺจเย อตฺถปจฺจกฺเข อริยสจฺจฌมฺเม กิจฺจโต จ อารมฺมณฺโต จ ปวตฺตตฺตา ฌมฺเม ยฺญาณนฺติ เวทิตฺพฺพา.

ในบาลีบทว่า ฌมฺเม ยฺญาณํ (ยฺญาณ ในธรรม)นี้, มคฺคปญฺญา ชื่อว่า ฌมฺมยฺญาณ ด้วยอำนาจแห่งการแทงตลอดสัจจะ ๔ ขณะเดียว(เอกปฺฏิเวชฺวเสน) จงมีก่อน,

ถามว่า ผลปัญญา ชื่อว่า รัมมญาณ อย่างไรเล่า ? ตอบว่า ผลปัญญา ชื่อว่า รัมมญาณ ด้วยอำนาจแห่งนิโรธสังขะ(นิโรธจกฺวเสณ).

เพราะว่า แม้ปัญญาโดยประการทั้ง ๒ เหล่านี้ ฟังทราบ ว่า ชื่อว่า รัมมญาณ เพราะเป็นไป ในอริยสังขธรรม อันไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย (ไม่พึ่งบรรลฺโดยผู้อื่น, เป็นสันติภูฏิกะ) คืออันประจักษ์ด้วยตนเอง โดยกิจ (๔ มีปริญาภิกิจเป็นต้น) และโดยอารมณ์.

มุลฎีกา

ธมฺเม ญาณนฺติ สจฺจวิสยํ ญาณํ. อริยสจฺเจสุ ทิ ธมฺม-สทฺโท เตสํ อวิปริตสภาวตฺตาคิ. สขฺขตปวโร วา อริยมคฺโค ตสฺส จ ผลํ ธมฺโม, ตตฺถ ปญฺญา คํสหคตา ธมฺเม ญาณํ.

(มุลฎีกา ข้อ ๗๕๖ หน้า ๒๒๑)

บทว่า ธมฺเม ญาณํ ได้แก่ ญาณที่มีสังขจะเป็นวิสัย. เป็นความจริงว่า รัมมศัพท์ ย่อมได้ในอริยสังข เพราะภาวะที่อริยสังขมีสภวะไม่วิปริต. หรืออริยมรรค ที่เป็นสังขตอันประเสริฐ และผลของอริยมรรคนั้น ชื่อว่า รัมมะ (เพราะทรงไว้ซึ่งผู้ปฏิบัติตามคำพราสอณไม่ให้ตกไปในอบาย), ปัญญาในมรรค และผลเหล่านั้น ชื่อว่า รัมมญาณ เพราะเป็นไปพร้อมกับมรรคและผลนั้น.

อํนวยญาณ

(๒) พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น(โศ) ย่อมนำไป(เนติ) ซึ่งนัย(นัย, ได้แก่ปัจจเวกษณญาณ คืออนุমানญาณ) ในอดีตและอนาคต(อดีตานาคเต) ด้วยการรู้(ญาณเตน) ด้วยการเห็น(ทิฏฐฺเณ) ด้วยการบรรลฺ(ปตฺเตน) ด้วยการทราบ(วิทิตฺเตน) คือด้วยการหยั่งรู้(ปริโยคาพฺพหฺน) ตาม(มรรค)ธรรมนี้ (อิมินา ธมฺเมน),

สมณะพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้รู้แล้ว ซึ่งทุกขํ ทุกขสมุทฺทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ที่เป็นอดีตอฏฺธานะ, สมณะพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ได้รู้แล้ว ซึ่งทุกขํนี้เท่านั้น ทุกขสมุทฺทัยนี้เท่านั้น ทุกขนิโรธนี้เท่านั้น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานี้เท่านั้น.

สมณะพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักรู้ยิ่ง ซึ่งทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ
 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ที่เป็นอนาคตอัฏฐานะ, สมณะพราหมณ์ทั้งหลาย
 เหล่านั้น ก็จักรู้ยิ่ง ซึ่งทุกข์นี้เท่านั้น ทุกขสมุทัยนี้เท่านั้น ทุกขนิโรธนี้เท่านั้น
 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานี้เท่านั้น.

ปัญญา ปชานนา ฯเปฯ โอมหะ รัมมวิจยะ สัมมาทิฏฐิอันใด ในสัจจะ ๔
 เหล่านั้น. นี้เรียกว่า **อันวยญาณ**(ญาณ ที่ไปตามรัมมญาณนั้น)

อรรถกถา

โส อิมินา **ชมฺเมนาติ** เหตุถ มคฺคญาณํ **ชมฺมโคจรตฺตา** โคจรโวหารเณ **ชมฺโมติ**
 วุตฺตํ, อุปโยคตฺเถ วา **กรณฺวณฺณํ**, อิมํ **ชมฺมํ** ญาเตนาติ **อตฺโถ**; จตุสจฺจชมฺมํ **ชานิตฺวา**
 จฺฐิตเณ **มคฺคญาเณนาติ** วุตฺตํ **โหติ**. **ทิฏฺฐเณนาติ** ทสฺสเนน; **ชมฺมํ** **ปสฺสิตฺวา** จฺฐิตเณนาติ
อตฺโถ. **ปตฺตเตนาติ** จตฺตารี **อริยสจฺจานิ** **ปตฺตวา** จฺฐิตตฺตา **ชมฺมํ** **ปตฺตเตน**. **วิทิตเณนาติ**
มคฺคญาเณน **จตฺตารี** **อริยสจฺจานิ** **วิทิตานิ** **ปากฺกานิ** **กตานิ**. **ตสฺมา** **ตํ** **ชมฺมํ** **วิทิตํ** **นาม**
โหติ. **เตน** **วิทิตชมฺเมน**. **ปรีโยกาพฺพเณนาติ** **จตุสจฺจชมฺมํ** **ปรีโยกาเหตุวา** **จฺฐิตเณ**.
นยํ **เนตฺติ** **อตีเต** **จ** **อนาคเต** **จ** **นยํ** **เนติ** **หฺรติ** **เปเสติ**. **อิทํ** **ปน** **น** **มคฺคญาณสฺส** **กิจฺจํ**,
ปจฺจเวกฺขณญาณสฺส **กิจฺจํ**. **สตุถารา** **ปน** **มคฺคญาณํ** **อตีตานาคเต** **นยํ** **นยนสทิสํ** **กตํ**.
กสฺมา ? **มคฺคมูลกตฺตา**. **ภาวิตมคฺคสฺส** **หิ** **ปจฺจเวกฺขณา** **นาม** **โหติ**. **ตสฺมา** **สตุถา** **มคฺค**
ญาณเมว **นยํ** **นยนสทิสํ** **อกาสิ**. **อปิจ** **เอวเมตฺถ** **อตฺโถ** **ทญฺฐพฺโพ** :- **ยเทตํ** **อิมินา**
จตุสจฺจโคจฺรํ **มคฺคญาณํ** **อชิตํ**, **เตน** **ญาเณน** **การณญฺเตน** **อตีตานาคเต**
ปจฺจเวกฺขณญาณสจฺจาทํ **นยํ** **เนติ**.

อิทานิ **ชลา** **เตน** **นยํ** **เนติ**, **ตํ** **อาการํ** **ทสฺเสตฺถ** **เย** **หิ** **เกจि** **อตีตมทฺธานนฺติ** **อาทิ-**
มาห. **ตตฺถ** **อพฺภณฺญสฺสูติ** **ชานิสฺสุ** **ปฏฺวิชฺฌิสฺสุ**. **อิมญฺญเฐวาติ** **ยํ** **ทฺกขํ** **อตีเต** **อพฺภณฺญสฺสุ**,
ยถจ **อนาคเต** **อภิชานิสฺสนฺติ**, **น** **ตถญฺเฐ** **อิมํ**; **สริกฺขญฺเฐน** **ปน** **เอวํ** **วุตฺตํ**. **อตีเตปี** **หิ**
ฐเปตฺวา **ตถ** **หํ** **เตญฺมกฺกขนฺเชเว** **ทฺกขสจฺจนฺติ** **ปฏฺวิชฺฌิสฺสุ**, **ตถ** **หํ** **เยว** **สมุทฺยสจฺจนฺติ**
นิพฺพานเมว **นิโรธสจฺจนฺติ**, **อริยมคฺคเมว** **มคฺคสจฺจนฺติ** **ปฏฺวิชฺฌิสฺสุ**, **อนาคเตปี**
เอวเมว **ปฏฺวิชฺฌิสฺสนฺติ**, **เอตฺรหิปี** **เอวเมว** **ปฏฺวิชฺฌนฺตีติ** **สริกฺขญฺเฐน** “**อิมญฺญเฐวา**” **ติ**

วุดตฺ. อิํ วุจฺจติ อหฺวเย ฉฺยฺยณฺนติ อิํ อหฺนฺคณฺนญฺญณฺ นยฺนญฺญณฺ การณฺญฺยณฺนติ วุจฺจติ.

ในบาลีบทว่า โส อิมินา ฆมฺมุเนน(พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ตามธรรมเนียม) นี้, มรรคญาณ อันพระผู้มีพระภาค เรียกว่า ธรรม โดยโวหารว่าเป็นโคจร เพราะความที่มคฺคญาณเป็นรัชมโคจร.

อีกอย่างหนึ่ง ฆมฺมุเนน นี้เป็นตติยาวิภตฺติ ในอรรถทุตติยาวิภตฺติ, ความว่า ด้วยการรู้(ญาณ,คือด้วยมคฺคญาณ) ซึ่ง(สัจจ)ธรรมนี้(อิมํ ฆมฺมุํ), ย่อมเป็นอันอธิบายว่า เพราะรู้ซึ่งสัจจธรรม ๔(จตุสจฺจฆมฺมุํ) ด้วยมคฺคญาณ(มคฺคญาณฺน) ที่ดำรงอยู่.

บาลีบทว่า ทิฏฺฐุเนน(ด้วยการเห็น) ได้แก่ ด้วยทัสสนะ,ความว่า เพราะเห็นซึ่งสัจจธรรม ๔ ด้วยมคฺคญาณ ที่ดำรงอยู่.

บาลีบทว่า ปตฺตฺเตน(ด้วยการบรรลุ) ด้วยการบรรลุซึ่งธรรม เพราะบรรลุซึ่งอริยสัจจ ๔ ด้วยมคฺคญาณ ที่ดำรงอยู่.

บาลีบทว่า วิทิตฺเตน(ด้วยมคฺคญาณรู้) ความว่า อริยสัจจ ๔ อันมคฺคญาณรู้อยู่คือกระทำให้ปรากฏ. เพราะเหตุนั้น มคฺคญาณนั้น มีชื่อว่า รู้ซึ่งธรรม, ความว่า ด้วยมคฺคญาณมีธรรมอันรู้อยู่นั้น.

(ทิฏฺฐุ อริยสจฺจฆมฺมุโม เอเตนาคิ ทิฏฺฐุฆมฺมุโม. เอส นโย เสสฺสเปเตสุปี. สารตฺถทีปนีฎฺฐีกา ตติยภาค หน้า ๒๒๑

อริยสัจจธรรม อันมคฺคญาณนั้น เห็นอยู่ เพราะเหตุนั้น มคฺคญาณนั้น ชื่อว่า ทิฏฺฐุธรรม(มคฺคญาณมีธรรมอันเห็นอยู่). แม้ในบทที่เหลือ มีปตฺตฺตฆมฺมุโม วิทิตฺตฆมฺมุโม ปรีโยคาพฺพหฺมฺมุโม ก็มีนัยนี้)

บาลีบทว่า ปรีโยคาพฺพหฺนา(ด้วยการหยั่งรู้) ความว่า เพราะหยั่งรู้ซึ่งสัจจธรรม ๔ ด้วยมคฺคญาณ ที่ดำรงอยู่.

บาลีบทว่า นยฺ เนติ(ยอมนำไป ซึ่งนัยคืออนุมาณญาณ) ได้แก่ ยอมน้อมนำ ยอมนำไป คือยอมนส่งไป ซึ่งนัย(คืออนุมาณญาณ) ในอดีตและอนาคต. อนึ่ง การส่งไปซึ่งนัยนี้ มิใช่เป็นกิจ ของมคฺคญาณ, เป็นกิจ ของปัจจเวกขณญาณ.

ก็ นัยคือมัลลคณฺฑ อันพระศาสดา ทรงกระทำแล้วให้เป็นเหมือนกับ การนำไป ในอดีตและอนาคต. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะความที่ บัจจเวกขณะนั้นมีมรรคเป็นมูลเหตุ. จริงทีเดียว เชื่อว่า บัจจเวกขณะ ย่อมมี แก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีมรรคอันเจริญแล้ว. เพราะเหตุนี้ พระศาสดา จึงทรงทำ ซึ่งนัยคือมัลลคณฺฑนั้น เทียบให้เป็นเหมือนการส่งไป.

(อวิทิต วิทิต วิย เนติ ญาเปตติ นโย, อนุমান, อนุฎีกา หน้า ๒๑๘

เชื่อว่า นัย เพราะอรรถว่า ย่อมนำไปเป็นเหมือนรู้สิ่งที่ไม่รู้ คือยอมให้รู้ ได้แก่ อนุমানญาณ).

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบเนื้อความ ในบทนี้ อย่างนี้ว่า

มัลลคณฺฑนี้ใด มีสัจจะ ๔ เป็นโคจร อันพระผู้มีพระภาคนี้ทรงบรรลุแล้ว, เพราะมัลลคณฺฑนั้นเป็นเหตุ พระองค์ยอมนำไป ซึ่งนัยกล่าวคือบัจจเวกขณะญาณ ในอดีตและอนาคต.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงนำไป ซึ่งนัย ด้วยญาณนั้น โดยอาการใด, เพื่อทรงแสดงซึ่งอาการนั้น จึงตรัสบทมีอาทิว่า เย หิ เกจิ อตีตมทฺธานํ (สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง).

ในบรรดาบทเหล่านั้น บาลีบทว่า อพฺภยญฺสุ (ได้รู้แล้ว) ได้แก่ สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้แล้ว คือแทงตลอดแล้ว.

บาลีบทว่า อิมญฺญว (นี้เท่านั้น) ความว่า สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้รู้แล้ว ซึ่งทุกข์ใด ในอดีต, และจักรู้ยิ่ง ซึ่งทุกข์ใด ในอนาคต, ไม่รู้ที่อยู่ ซึ่งทุกข์นี้นั้นนั่นแหละ (ในปัจจุบัน). อนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงอธิบายอย่างนี้ เพราะมีอรรถเหมือนกัน. อธิบายว่า แม้ในอดีต เว้นค้นหาเสีย สมณพราหมณ์ทั้งหลาย แทงตลอดแล้ว ซึ่งชั้นอันมีในภูมิ ๓ เท่านั้น ว่าเป็นทุกข์สัจจะ, แทงตลอดแล้ว ซึ่งค้นหาเท่านั้น ว่าเป็นสมุทยสัจจะ, แทงตลอดแล้ว ซึ่งนิพพานเท่านั้น ว่าเป็นนิโรธสัจจะ, แทงตลอดแล้ว ซึ่งอริยมรรคเท่านั้น ว่าเป็นมัลลคณฺฑ, แม้ในอนาคต ก็จักแทงตลอด อย่างนี้นั่นเอง, แม้ในปัจจุบัน ก็กำลังแทงตลอดอย่างนี้นั่นเอง. เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า “นี้เท่านั้น”

เพราะมีอรรถเหมือนกัน(ความว่า ไม่มีส่วนเหลือ, คือย่อมพิจารณาสังขารที่มี
ในภุมิ ๓ ทั้งปวงที่นับเนื่องในอัทธา ๓).

บาลีบทว่า อิทำ วุจจติ อหุเว ญาณ (นี้เรียกว่า อัญญญาณ) ได้แก่ นี้ เรียกว่า
ญาณที่ไปตาม(อนุคมนาญาณ) ญาณที่นำไป(โดยการไม่เห็น ด้วยการเห็น,
นยนาญาณ) ญาณที่คล้อยตามชั้นมญาณ(การณญาณ).

(อนุรูปตถวาจโก वा การณ-สทโทติ ชมเม ญาณสุส อนุรูปญาณนติ อตโธ.

มูลฎีกา.หน้า ๒๒๒

หรือ การณศัพท์ กล่าวอรรถคล้อยตาม ฉะนั้น อธิบายว่า ญาณที่
คล้อยตามชั้นมญาณ)

ปริยญาณ

(๓) ปริจจญาณ (ปริยญาณ,ปริ ปุพพ + อย กมเน + อ) เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ กำหนดรู้ที่อยู่ ซึ่งจิตของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่น
ด้วยจิต, คือ จิตมีราคะ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตมีราคะ, จิตปราศจากราคะ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิต
ปราศจากราคะ, จิตมีโทสะ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตมีโทสะ, จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิต
ปราศจากโทสะ, จิตมีโมหะ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตมีโมหะ, จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิต
ปราศจากโมหะ, จิตหคหุ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตหคหุ, จิตพึงชาน ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตพึงชาน, จิต
เป็นมหคคตะ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตเป็นมหคคตะ, จิตไม่เป็นมหคคตะ ก็รู้ที่อยู่ว่า
จิตไม่เป็นมหคคตะ, จิตเป็นสอตุตตระ ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตเป็นสอตุตตระ, จิตเป็นอนตุตตระ
ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตเป็นอนตุตตระ, จิตตั้งมั่น ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตตั้งมั่น, จิตไม่ตั้งมั่น ก็รู้ที่อยู่ว่า
จิตไม่ตั้งมั่น, จิตหลุดพ้น ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตหลุดพ้น, จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ที่อยู่ว่า
จิตไม่หลุดพ้น,

ปัญญา ปชานนา ฯลฯ อโมหะ ชัมมวิจยะ สัมมาทิฏฐิ อันใด ในจิต
ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นนั้น. นี้เรียกว่า ปริจจญาณ(ญาณ
ที่กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่น)

อรรถกถา

ปริเย ญาณนฺติ จิตฺตปริจฺเจทญาณํ. ปรสตุตตานนฺติ ฐุเปตฺวา อตฺตานํ
 เสสฺสตุตตานํ. อิตฺริํ ตสฺสเสว เววจนํ. เจตฺสา เจโต ปริจฺจ ปชานาตีติ อตฺตโน จิตฺเตน
 เตสํ จิตฺตํ สรคาคาทิวเสน ปริจฺจณฺนิตฺตฺวา นานปฺปการโต ชานาติ. สรคํ วาตีอาทิสฺสุ
 ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา สติปฺภฺฐานวิภังเก วุตฺตเมว. อยํ ปน วิเสโส :- อธิ “อนฺุตฺตรํ วา
 จิตฺตํ, วิมุตฺตํ วา จิตฺตนุ”ติ เอตฺถ โลกุตฺตรมฺปิ ลพฺภติ. อวิปฺสฺสนูปคฺมฺปิ हि
 ปรจิตฺตญาณสฺส วิสโย โหติเยว.

บาลีบทว่า ปริเย ญาณํ ได้แก่ ญาณที่กำหนดจิต.

บาลีบทว่า ปรสตุตตานํ(ของสัตว์เหล่าอื่น) ได้แก่ ของเหล่าสัตว์ที่เหลือ
 เว้นตนเอง. คำนอกนี้คือของบุคคลเหล่าอื่น เป็นไวยากรณ์ของคำว่า ปรสตุตตานํนั้น .

บาลีบทว่า เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาติ(กำหนดรู้ด้วยจิต ด้วยจิต)
 อธิบายว่า กำหนดจิตของสัตว์อื่นเหล่านั้น ด้วยจิต ของตน รู้โดยประการต่างๆ
 ด้วยสามารถแห่งสรคาคจิตเป็นต้น. บทใด ที่พึงกล่าว ในบทว่า จิตมีรคะเป็นต้น,
 บทนั้น กล่าวไว้แล้ว ในสติปฏฺฐานวิภังค์ ในหนหลังนั้นเทียว.

ส่วน นี้เป็นความต่างกัน :- ในปริจจญาณนี้ แม้โลกุตตรจิต ย่อมได้
 ในบทนี้ว่า อนฺุตฺตรํ วา จิตฺตํ, วิมุตฺตํ วา จิตฺตํ (จิตเป็นอนฺุตฺตระ, หรือ จิตหลุดพ้น).
 เพราะว่า แม้จิตที่ไม่เข้าไปเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ก็ย่อมเป็นอารมณ์
 ของปรจิตตญาณนั้นเทียว.

อฏฺฐกถา ที.มหา.,ม.ญ. สติปฏฺฐานสูตร

ตตฺถ สรคานฺติ อฏฺฐวิธํ โลกสฺสหคฺตํ. วีตฺรคานฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคฺตํ.
 อิทํ ปน ยสฺมา สมฺมสนํ น รมฺมสโมชานํ, ตสฺมา อธิ เอกปเทปิ โลกุตฺตรํ น
 ลพฺภติ. เสसानิ จตฺตาริ อกฺกุสลจิตฺตานิ เนว ปุริมํ ปทํ, น ปจฺจิมํ ปทํ ภขฺนุ
 ติ.สโทสนฺติ ทูริธํ โทสสฺสหคฺตํ. วีตฺโทสนฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคฺตํ. เสसानิ ทสา
 กฺกุสลจิตฺตานิ เนว ปุริมํ ปทํ, น ปจฺจิมํ ปทํ ภขฺนุติ. สโมहनฺติ วิจิกฺก
 ฉาสหคตฺตยฺเจว อุกฺขจฺจสหคตฺตยฺจาติ ทูริธํ. ยสฺมา ปน โมโห สพฺพากฺกุสเลสุ อฺปฺปช
 ติ, ตสฺมา ตานิปิ อธิ วกฺกุณฺณนฺติเยว. อิมสฺมีเยว हि ทฺวเก ทฺวาทสากฺกุสลจิตฺตานิ ปร
 ยาทิณฺณณานฺติ. วีตฺโมहनฺติ โลกียกฺกุสลาพฺยาภคฺตํ. สํจิตฺตนฺติ ถินมิตฺธานุปฺติตํ, เอตฺถฺยฺहि

ลัทธิจิตต์ นาม. **วิกิจิตตุนฺติ** อุทฺทจจสหคฺคํ, เอตถฺหิ ปสฺนุจิตฺตํ นาม.

มหกุกคฺตุนฺติ ฐปาฐปาวัจรี. **อมหกุกคฺตุนฺติ** กามาวัจรี. **สอฺตุตฺรนฺติ** กามาวัจรี. **อนฺตุตฺรนฺติ** ฐปาวัจรณฺจ อฐปาวัจรณฺจ. ตตฺรปิ สอฺตุตฺตริ ฐปาวัจรี, อนฺตุตฺตริ อฐปาวัจรเมว. **สมาหิตนฺติ** ยสฺส อปฺปนาสมาธิ อฺปะจารสมาธิ วา อตฺถิ. อสมาหิตนฺติ อุกฺยสมาธิวิรหิตํ. **วิมุตฺตุนฺติ** ตทงฺควิกฺขมภณวิมุตฺตีหิ วิมุตฺตํ. **อวิมุตฺตุนฺติ** อุกฺยวิมุตฺตีวิรหิตํ, สมฺมุจฺเจทปฺปฏิปฺปสฺสทฺฐินิสฺสรณวิมุตฺตีเน ปน อธิ โอกาโสว นตฺถิ.

(อภฺ.ที. มหาสติปญฺฐานสฺสคฺต. ข้อ ๓๘๑ หน้า ๓๕๑, อภฺ.ม.มฺ. สติปญฺฐานสฺสคฺต ๑๑๔/๒๕๖-๗)

ในจิตโดยอาการ ๑๖ เหล่านั้น บาลีบทว่า **สฺราคํ**(จิตที่เป็นไปพร้อมกับราคะ ด้วยอำนาจสัมปโยคะ, สมฺปโยควเสน ปวตฺตมานเนน สห ราเคนาติ **สฺราคํ**) 'ได้แก่ จิตที่สฺรคตด้วยโลภะ๘ .

บาลีบทว่า **วิตฺราคํ**(จิตที่ปราศจากราคะ) 'ได้แก่ โลภิกฺกุสลจิต(๑๗) และ โลภิกฺกอัปฺยาคตจิต(คือ โลภิกฺกวิปากจิต ๓๒ กิริยาจิต ๒๐). ก็ **วิตฺราคจิต** นี้ เพราะเหตุที่เป็นการพิจารณา(สัมมสนะ) มิใช่เป็นการประชุมแห่งธรรม, เพราะเหตุที่นั้น ในจิตตานุปัสสนา นี้ ย่อมไม่ได้โลกุตฺตรจิต แม้ในบทเดียว(คือย่อม ถือเอาเฉพาะเตฏุมกจิตเท่านั้น). อุกฺกุสลจิต ๔ ที่เหลือ(โทสจิต ๒ โมหจิต ๒) ไม่สมทบเข้าในบทแรก(คือสฺราคจิต), ทั้งไม่สมทบเข้าในบทหลัง(คือวิตฺราคจิต, เป็นทุกวิมุต).

บาลีบทว่า **สฺโทสํ**(จิตมีโทสะ) 'ได้แก่ จิตที่สฺรคตด้วยโทมนัส ๒ .

บาลีบทว่า **วิตฺโทสํ**(จิตที่ปราศจากโทสะ) 'ได้แก่ โลภิกฺกุสลจิต และ โลภิกฺกอัปฺยาคตจิต. อุกฺกุสลจิต ๑๐ ที่เหลือ(โลภจิต ๘ โมหจิต ๒) ไม่สมทบเข้า ในบทแรก(สฺโทสจิต), ทั้งไม่สมทบเข้าในบทหลัง(วิตฺโทสจิต, เป็นทุกวิมุต).

บาลีบทว่า **สฺโมหํ**(จิตมีโมหะเท่านั้น) 'ได้แก่ อุกฺกุสลจิต ๒ คือ อุกฺกุสลจิต ที่สฺรคตด้วยวิจิกิจฉา ๑ และ อุกฺกุสลจิตที่สฺรคตด้วยอุทฺทจจจะ ๑ (สห โมเหเนว วตฺตตีติ **สฺโมหํ**, จิตทั้ง ๒ นี้ พึงเรียกว่า โมมุหจิต เพราะมีโมหะอย่างยิ่ง) .

แต่ เพราะเหตุคือ โมหะ ย่อมเกิดขึ้น ในอกุศลจิตทั้งปวง, เพราะเหตุนี้
 แม้อกุศลจิตทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมสมควรทีเดียว ในสโมหจิตนี้. จริ่งทีเดียว
 อกุศลจิต ๑๒ อันพระองค์ทรงกำหนดถือเอาไว้ ในทุกะนี้. (สเทว โมหะเนน วตฺตตีติ
 สโมหํ - จิตที่เป็นไปรวมแน่นอน กับ โมหะ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒)

บาลีบทว่า **วิตโมหํ**(จิตที่ปราศจาก โมหะ) ได้แก่ โลกียอกุศลจิต และ
 โลกียอัปยาคจิต(เว้นอกุศลจิต ๑๒).

บาลีบทว่า **สงฺขิตฺตํ**(จิตที่หกดุ) ได้แก่ จิตที่ตกไปตามถีนมิทระ(ด้วยอำนาจ
 สัมปโยคะ ได้แก่ สสังขาริกาอกุศลจิต ๕), เป็นความจริงว่า จิตที่ตกไปตาม
 ถีนมิทระนั้น ชื่อว่า จิตหกดุ(เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความหกดุ ในอารมณ์).

บาลีบทว่า **วิกฺขิตฺตํ**(จิตที่ฟุ้งซ่าน) ได้แก่ จิตที่สหระคด้วยอุทฺธจจะ
 (อันมีกำลัง ด้วยอำนาจความพิเศษแห่งปัจฉัย มี ๑ ดวง, เมื่อว่าโดยประการอื่น
 แม้อกุศลจิตทั้งปวงที่สหระคด้วยอุทฺธจจะย่อมมีได้), ก็ จิตที่สหระคด้วยอุทฺธจจะ
 ๑ ดวงนั้น ชื่อว่า จิตฟุ้งซ่าน(เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความฟุ้งซ่านที่ดีล้ำยิ่ง).

บาลีบทว่า **มหกฺกตํ**(จิตที่เป็นมหัคคตะ) ได้แก่ รูปาวจรจิต และอรูปาวจร
 จิต.(ชื่อว่า มหัคคตจิต เพราะเป็นจิตที่ถึงความยิ่งใหญ่ เหตุเพราะความสามารถ
 ในการวิกขัมภนภิเลส เพราะความมีผลไพบุลย์ และเพราะความสืบต่อกันนาน,
 หรือเป็นจิตที่บรรลु ด้วยอธิบดี ๔ มีนันทะอันโอฬารเป็นต้นที่ยิ่งใหญ่,
 มหนฺตภาวํ คตฺตุนฺติ มหกฺกตํ, มหนฺตเทหิ วา อูฬารจฺจนฺตาทิหิ คตฺติ ปฏิปนฺนุนฺติ
 มหกฺกตํ)

บาลีบทว่า **อมหกฺกตํ**(จิตที่ไม่เป็นมหัคคตะ) ได้แก่ กามาวจรจิต(ปริตตจิต).

บาลีบทว่า **สอฺตุตฺตรํ**(จิตที่มีจิตอันสามารถเพื่อครอบงำตน) ได้แก่
 กามาวจรจิต.

บาลีบทว่า **อนฺตุตฺตรํ** (จิตที่ตรงข้ามกับสอตุตตรจิต) ได้แก่ รูปาวจรจิต
 และอรูปาวจรจิต. ในบททั้ง ๒ คือ สอตุตตรํ อนตุตตรํ นั้น สอตุตตรจิต ได้แก่
 รูปาวจรจิต, อนตุตตรจิต ได้แก่ อรูปาวจรจิตเท่านั้น.

บาลีบทว่า **สมาहित**(จิตที่ทรงไว้โดยชอบ) ได้แก่ จิตที่มีอัปปรมาสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิ.(จิตที่ทรงไว้โดยชอบ ด้วยสมาธิที่สามารถวิกัมภณะ ปฏิปกขกรรม, ปฏิปกขวิกขมภนสมตฺถเนน สมาธินา สมมเทว อาहित **สมาहित**)

บาลีบทว่า **อสมาहित**(จิตที่ไม่ทรงไว้โดยชอบ) ได้แก่ จิตที่เว้นจากสมาธิ ทั้ง ๒.

บาลีบทว่า **วิมุตต์**(จิตที่หลุดพ้นโดยพิเศษ) ได้แก่ จิตที่หลุดพ้น ด้วยตทังควิมุตติ(ได้แก่ กามาวจรกุศล) และวิกัมภณวิมุตติ(ได้แก่ มหัคคตกุศล). (ตทงฺควิมุตฺติยา **วิมุตต์**, กามาวจรํ กุสลํ. วิกขมฺภณวิมุตฺติยา **วิมุตต์**, มหคฺคตฺตฺตฺติ ตทฺทงฺยํ สนฺธายาห “ตทงฺควิกขมฺภณวิมุตฺตีหิ **วิมุตฺตฺนุ**”ติ).

บาลีบทว่า **อวิมุตต์**(จิตที่ไม่หลุดพ้นโดยพิเศษ) ได้แก่ จิตที่เว้นจากวิมุตติ ทั้ง ๒.

ส่วน โอกาส ของสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัตสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่มี แน่นนอน ในจิตตานุปัสสนานี้.

สัมมติญาณ

(๔) ยกเว้น รัชมญาณ อำนวยญาณ ปริจจญาณ ปัญญาที่เหลือ เรียกว่า **สัมมติญาณ**(ญาณ ในสัมมติ ว่าเป็นญาณ,หรือญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจสัมมุติ).

อรรถกถา

อวเสสา **ปญฺญาติ** ฐมฺเม ญาณาทิกา ติสฺโส ปญฺญา ฐฺเปตฺวา เสสา สพฺพาปิ ปญฺญา ญาณนฺติ สมฺมตฺตฺตา **สมฺมตฺติญาณ** นาม โหติ. วจนฺตฺโต ปเนตฺถ สมฺมตฺติมิหิ ญาณนฺติ สมฺมตฺติญาณ.

บาลีบทว่า อวเสสา ปญญา (ปัญญาที่เหลือ) ได้แก่ เว้นปัญญา ๓ อย่าง มีสัมมญาณเป็นต้น ปัญญาแม่ทั้งหมดที่เหลือ มีชื่อว่า สัมมตัญญา เพราะได้โวหารว่าเป็นญาณ(ความว่าเป็นญาณที่ตั้งไว้ภายใน ในการได้โวหาร ว่าเป็นญาณ โดยเป็นเพียงการรู้อย่างสามัญที่ส่องสว่างอารมณ์ เพราะความไม่มี แห่ง ปฏิเวธกิจ ที่ดีล้ำยิ่ง เหมือนอย่างสัมมญาณเป็นต้น, มูลฎีกา).

อนึ่ง ในสัมมตัญญานี้ มีวจนัตถะว่า

วิ.สัมมติมฺหิ (สัมมติมฺหิ) ญาณนฺติ สัมมตัญญาณํ. (สัมมตัญญาณํ, มูล, อนุฎีกา ๗๕๖)

ชื่อว่า สัมมตัญญา เพราะอรรถว่า ญาณ ในโวหาร(ว่าเป็นญาณ).

วิ.สัมมุตฺตวเสน วา ปวตฺตํ สัมมติมฺหิ ญาณํ. (มูลฎีกา ข้อ ๗๕๖)

หรือ ญาณที่เป็นไป ด้วยอำนาจสัมมุตติ ชื่อว่า สัมมุตตัญญา, ได้แก่ ญาณที่เหลือ อันเป็นวิสภาคต่อญาณ ๓ นอกนี้.

(สัมมุนนิตพฺพาทิ สัมมุตติ - ศัพท์และเนื้อความอันชาวโลกพึงรู้ร่วมกัน ชื่อว่า สัมมุตติ, สัมมุตติ + มน ญาณ + ติ อิตติลึงค์ปัจจัย, ลปที่สุคชาตุ)

อรรถกถาชั้นขมก ปวัตติวาระ

อิมสฺมี ปน ปวตฺติวารสงฺขาเต มหาวาเร อุปฺปาทวาโร นิโรธวาโร
 อุปฺปาทนิโรธวาโรติ ตโย อนฺตรวารา โหนฺติ. เตสุ ปฐฺโม ชมฺมานํ
 อุปฺปาทลกฺขณฺสฺส ทิปิตตฺตา อุปฺปาทวาโรติ วุจฺจติ. ทฺติโย เตสฺสญฺเวย
 นิโรธลกฺขณฺสฺส ทิปิตตฺตา นิโรธวาโรติ วุจฺจติ. ตติโย อุกฺกิณฺนมปิ ลกฺขณานํ
 ทิปิตตฺตา อุปฺปาทนิโรธวาโรติ วุจฺจติ. อุปฺปาทวาเรน เจตฺถ ชมฺมานํ อุปฺปชฺชนา-
 กาวโรว ทิปิตฺ. นิโรธวาเรน ‘อุปฺปนฺนํ นาม นิจฺจํ นตฺถิ’ติ เตสฺสญฺเวย อนิจฺจตา
 ทิปิตฺตา. อุปฺปาทนิโรธวาเรน ตทฺถ.

ตตฺถ อุปฺปาทวาเร ตาว ตินฺณํ อทฺธานํ วเสน น กาลเกทา โหนฺติ :-
 ปจฺจุปฺปนฺโน อตีโต อนาคโต ปจฺจุปฺปนฺเนนาตีโต ปจฺจุปฺปนฺเนนानาคโต
 อตีเตนानาคโตติ. เตสุ ‘ยสฺส รุปฺกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ’ติ ปจฺจุปฺปนฺนาภิธานวเสน
 ปจฺจุปฺปนฺโน เวทิตพฺโพ. โส ปจฺจุปฺปนฺนํ ชมฺมานํ ปจฺจกฺขโต คเหตุพฺพตฺตา
 อตฺตวิย สุวัญญฺเวยติ ปฐฺมํ วุตฺโต. ยสฺส รุปฺกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชิตฺตาติ อตฺตภาภิธานวเสน

อดีตเวทิตพโพ. โส ปจจกขโต อนุฏตปุพพานํ อตีตชมนานํ อนุมานน อนาคเตหิ
 สุวิญญะยัตตตตาทา ทุตติยํ วุตโต. ยสฺส รูปกฺขนุโธ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ อนาคตาภิธานวเสน
 อนาคโต เวทิตพโพ. โส ปจจกขโต จ อนุฏตปุพพวเสน จ กหิตชมนานุมานน
 ‘อนาคเตปิ เอวรูปา ชมมา อุปฺปชฺชิสฺสนตี’ติ กเหตุพฺพโต ตติยํ วุตโต.

ยสฺส รูปกฺขนุโธ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส เวทนากฺขนุโธ อุปฺปชฺชิตฺถาติ
 ปจฺจุปฺปนฺเนน สทฺธิ อตีตาภิธานวเสน ปจฺจุปฺปนฺเนนาตีโต เวทิตพโพ. โส มิสฺสเกสฺ
 ตีสฺ สุวิญญะยัตตตตาทา จตฺตถํ วุตโต. ยสฺส รูปกฺขนุโธ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส
 เวทนากฺขนุโธ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ปจฺจุปฺปนฺเนน สทฺธิ อนาคตาภิธานวเสน
 ปจฺจุปฺปนฺเนนาคโต เวทิตพโพ. โส ปจจกขโต กเหตุพฺพานํ ชมนานํ อตฺถิตาย
 อตฺถโต สุวิญญะยัตโรติ ปญฺจมํ วุตโต. ยสฺส รูปกฺขนุโธ อุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส
 เวทนากฺขนุโธ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ อตีเตน สทฺธิ อนาคตาภิธานวเสน อตีเตนาคโต
 เวทิตพโพ. โส ปุริเมหิ ทฺวิญญะโยติ ฉณฺฐํ วุตโต.(อ.ขนฺธมก ปวตฺติวาร น. ๓๓๗-๘)

ก็ อัตรวาระมี ๓ คือ อุปปาทวาระ นิโรธวาระ อุปปาตนิโรธวาระ
 ในมหาวาระ กล่าวคือปวัตติวาระนี้.

ในวาระทั้ง ๓ เหล่านั้น วาระที่ ๑ เรียกว่า อุปปาทวาระ เพราะแสดง
 อุปปาตลักษณะ ของธรรมทั้งหลาย.

วาระที่ ๒ เรียกว่า นิโรธวาระ เพราะแสดงนิโรธลักษณะ ของธรรมทั้งหลาย
 เหล่านั้นนั่นแหละ.

วาระที่ ๓ เรียกว่า อุปปาตนิโรธวาระ เพราะแสดงแม่ลักษณะทั้ง ๒.

อนึ่ง อาการคือความเกิดขึ้น ของธรรมทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงแสดงในปวัตติวาระนี้ ด้วยอุปปาทวาระ, อนิจจตา ของธรรมทั้งหลาย
 เหล่านั้นนั่นเอง ทรงแสดงด้วยนิโรธวาระว่า “อุปฺปนฺนํ นาม นิจฺจํ นตฺถิ - ชื่อว่า
 ความเกิดขึ้น เป็นนิจจะย่อไม่มี”, ทรงแสดงอาการคือความเกิดขึ้นและอนิจจตา
 ทั้ง ๒ นั้น ด้วยอุปปาตนิโรธวาระ.

ในอุปปาทวาระนั้น มีประเภทแห่งกาล ๖ อย่าง ด้วยอำนาจ แห่งอัทธา ๓
 ก่อน คือปัจจุบัน อดีต อนาคต อดีตกับปัจจุบัน อนาคตกับปัจจุบัน
 อนาคตกับอดีต.

ในกาล ๖ เหล่านี้ ปัจจุบันกาล พึงทราบ ด้วยอำนาจของชื่อที่เป็นปัจจุบันว่า **ยสฺส รูปกฺขนุโ** **อุปฺปชฺชติ**(รูปขั้น กำลังเกิด แก่บุคคลใด), ปัจจุบันนั้น พระองค์ตรัสไว้เป็นปฐม เพราะว่า “ปัจจุบันนั้น เป็นธรรมที่บุคคล พึงรู้ง่าย เกินจะเปรียบ เพราะความที่ปัจจุบันธรรมทั้งหลายพึงถูกถือเอาได้ โดยปัจจกขญาณ” ดังนี้.

อดีตกาล พึงทราบ ด้วยอำนาจของชื่อที่เป็นอดีตว่า **ยสฺส รูปกฺขนุโ** **อุปฺปชฺชิตฺถ**(รูปขั้น เคยเกิด แก่บุคคลใด), อดีตนั้นพระองค์ตรัสไว้เป็นที่ ๒ เพราะความที่อดีตธรรมทั้งหลายที่เคยเกิดแล้ว พึงถูกถือเอาได้ โดยปัจจกขญาณ บุคคลพึงรู้ง่ายดีกว่าอนาคตธรรมทั้งหลาย โดยอนุमानญาณ.

อนาคตกาล พึงทราบ ด้วยอำนาจของชื่อที่เป็นอนาคตว่า **ยสฺส รูปกฺขนุโ** **อุปฺปชฺชิสฺสตี**(รูปขั้น จักเกิด แก่บุคคลใด), อนาคตนั้น พระองค์ตรัสไว้เป็นที่ ๓ เพราะพึงถือเอาว่า “ธรรมทั้งหลายที่มีสภาวะอย่างนี้ จักเกิดขึ้น แม้ในอนาคต” ด้วยอำนาจอดีตธรรมที่เคยเกิดแล้ว โดยปัจจกขญาณ และด้วยอนาคตธรรมที่ถือเอาโดยอนุमान.

ปัจจุปปันนาตีตะ พึงทราบ ด้วยอำนาจของชื่อที่เป็นอดีตกับปัจจุบันว่า **ยสฺส รูปกฺขนุโ** **อุปฺปชฺชติ**, **ตสฺส เวทนากฺขนุโ** **อุปฺปชฺชิตฺถ**(รูปขั้น กำลังเกิด แก่บุคคลใด, เวทนาขั้น ก็เคยเกิด แก่บุคคลนั้น ไข้ไหม ?), ปัจจุปปันนาตีตะนั้น พระองค์ตรัสไว้เป็นที่ ๔ เพราะพึงรู้ง่ายดีกว่า ในกาลทั้ง ๓ ที่เจือปนกัน(เหตุเพราะ พึงรู้โดยปัจจกขญาณเท่านั้น).

ปัจจุปปันนาคตะ พึงทราบ ด้วยอำนาจของชื่อที่เป็นอนาคตกับปัจจุบันว่า **ยสฺส รูปกฺขนุโ** **อุปฺปชฺชติ**, **ตสฺส เวทนากฺขนุโ** **อุปฺปชฺชิสฺสตี**(รูปขั้น กำลังเกิด แก่บุคคลใด, เวทนาขั้น ก็จักเกิด แก่บุคคลนั้น ไข้ไหม ?), ปัจจุปปันนาคตะนั้น พระองค์ตรัสไว้เป็นที่ ๕ เพราะว่าพึงรู้ง่ายกว่า โดยอรรถ เพราะความมีอยู่ แห่งปัจจุบันนธรรมทั้งหลายที่พึงถูกถือเอา โดยปัจจกขญาณ.

อดีตานาคตะ พึงทราบ ด้วยอำนาจของชื่อที่เป็นอนาคตกับอดีตว่า **ยสฺส รูปกฺขนุโ** **อุปฺปชฺชิตฺถ**, **ตสฺส เวทนากฺขนุโ** **อุปฺปชฺชิสฺสตี**(รูปขั้น

เคยเกิด แก่บุคคลใด, เวทนาชั้นนี้ ก็จักเกิด แก่บุคคลนั้น ไซ้ไหม?), อติ
 ตานาคณะนั้น พระองค์ตรัสไว้เป็นที่ ๖ เพราะว่า ฟังรู้ได้ยาก กว่ากาลทั้งหลาย
 ก่อน.

ภังคานุปัสสนาในฐานะแห่งวลักษณ์วิปัสสนา

อารมฺมณฺณวเยน อุโภ เอกวตฺตนา
 นิโรเช อธิมุตฺตตา วยลกฺขณวิปัสสนา.

อารมฺมณฺณวเยน อุโภ เอกวตฺตนาติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฐสฺส อารมฺมณฺณสฺส อนุ
 วเยน อนุคมเนน ยถา อิทํ, ตถา อตีเตปิ สงฺขารคตํ ภิชฺชิตฺถ, อนาคเตปิ ภิช
 ชิสฺสตีติ เอวํ อุภินฺนํ เอกสฺภาเวเนว ววตฺถาปนนฺติ อตฺถโถ.

วุตฺตมฺปิ เจตํ โปราณเหติ -:

“สํวิชฺชมานมฺหิ วิสุทฺททสฺสโน ตทนฺวํ เนติ อตีตนาคเต
 สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน อุตฺสาวพินฺนุ สุริเยว อุกฺคเต”ติ.

นิโรเช อธิมุตฺตตาติ เอวํ อุภินฺนํ ภงฺควเสน เอกวตฺตนาํ กตฺวา ตสฺมิณฺญเวย
 ภงฺกสงฺขาเต นิโรเช อธิมุตฺตตา ตคฺครฺตา ตนฺนินฺนตา ตปโปณฺตา ตปฺปพฺพการตาติ
 อตฺถโถ. วยลกฺขณวิปัสสนาติ เอสา วยลกฺขณวิปัสสนา นามาติ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.ม. ข้อ ๓๔๕ หน้า ๓๑๖ - ๗)

การกำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ (โดยเป็นอารมณ์ที่เห็นประจักษ์
 และไม่ได้เห็นประจักษ์คือเห็นไปตาม) ว่ามีสถานะเสมอกัน(โดยภาวะแห่ง
 ภังคขณะ)(อย่างนี้ว่า ปัจจุบันสังขารนี้ กำลังแตกดับ ฉันทิด, สังขาร แม้ในอดีต
 ก็แตกดับแล้ว, สังขาร แม้ในอนาคต ก็จักแตกดับ ฉันทัน) โดยการไปตาม
 (คือติดตามญาณนั้น ที่เห็นความดับ)แห่งปัจจุบันอารมณ์(โดยประจักษ์)

(เพราะกระทำ ซึ่งการกำหนด อย่างนี้) จึงมีความโน้มจิตไป ในนิโรช
 (กล่าวคือความแตกดับนั้นนั่นแหละ ได้แก่ มีความหนักไป ในนิโรชนั้น มี
 ความเอนไปในนิโรชนั้น มีความโอนไปในนิโรชนั้น มีความเื่อมไป ใน

นิโรธนั้น) ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา.

บทว่า การกำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ว่ามีสถานะเสมอกัน โดยการไปตาม (ญาณนั้นที่เห็นความดับ)แห่งปัจจุบันอารมณ์ ความว่า การกำหนดสังขารทั้ง ๒ (โดยเป็นอารมณ์ที่เห็นประจักษ์และไม่ได้เห็นประจักษ์คือเห็นไปตาม) โดยมีสถานะเสมอกันทีเดียว(โดยภาวะแห่งภังคขณะ) อย่างนี้ว่า “ปัจจุบันสังขารนี้ กำลังแตกดับ ฉันทิ, สังขารแม้ในอดีต ก็แตกดับแล้ว, สังขารแม้ในอนาคต ก็จักแตกดับ ฉันทิ” ดังนี้ โดยอำนวยการญาณ คือ โดยการติดตาม(อนุคฺมนญาณ) ญาณที่เห็นปัจจุบันอารมณ์โดยปัจจกฺขญาณ.

ดังคำที่พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

พระโยคาวจรผู้มีการเห็นความดับที่บริสุทธิ์ในสังขารอันเป็นปัจจุบัน
ที่ได้อยู่ โดยประจักษ์,

ย่อมนำอำนวยการไปตาม ปัจจกฺขญาณ ที่เห็น ความแตกดับ
แห่งปัจจุบันสังขารนั้น คือนำไปในสังขารที่เป็นอดีตและที่เป็นอนาคต,

ว่าสังขารแม้ทั้งปวง มีความแตกทำลายเป็นปกติ,

เปรียบเหมือนหยาดน้ำค้าง ในเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ฉะนั้น.

(ตทนุวํ เนตฺติ ตสฺส ปจฺจุปฺนุณสงฺขารภงฺกทสฺสฺสฺสโน ญาณสฺส อนุวํ
อนุคฺตภูตํ ญาณํ ปวตฺเตติ, มหาภูทิก)

บทว่า ย่อมนำไป ซึ่งอำนวยการนั้น ความว่า ย่อมทำญาณที่ไปตาม
คือที่เป็นไปตามปัจจกฺขญาณนั้นที่เห็นความแตกดับแห่งปัจจุบันสังขาร
ให้เป็นไป)

บทว่า มีความโน้มจิตไปในนิโรธ ความว่า เพราะกระทำ ซึ่งการกำหนด
สังขารทั้ง ๒ ว่ามีสถานะเสมอกัน ด้วยอำนาจความดับ อย่างนี้ จึงมีความโน้มไป
ในนิโรธ กล่าวคือความแตกดับนั้นนั่นแหละ ได้แก่ มีความหนักไปในนิโรธนั้น

มีความเอนไปในนิโรธนั้น มีความโอนไปในนิโรธนั้น มีความเงื่อมไปในนิโรธนั้น.

บทว่า วยลักขณวิปัสสนา มีคำอธิบายกล่าวไว้ว่า การกำหนดสังขารทั้ง ๒ โดยมีสภาวะเสมอกันนั้น เป็นวิปัสสนาในวยลักขณะ คือในวิปริณามลักขณะ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา ได้แก่ ภังคานุปัสสนา.

(เอสา วยลกขณเ วิปริณามลกขณเ วิปัสสนา ภังคานุปัสสนาติ อตุโถ, มหาฎีกา).

ถถว่าด้วยกรจำแนกชั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น

ภควตา ปน :-

"ยงกิ ญจิ รูป อตีตนาคตปจฺจุปฺปนุณฺ อชฺฌตฺต วา พหิทฺธา วา โโอพาริก วา สุขุม วา หีน วา ปณฺธิ วา ย ทูเร สนฺติเก วา, ตเททฺทชฺฌ อภิสลฺลญฺหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อย วุจฺจติ รูปกฺขนุโธ. ยา กาจิ เวทนา. ยา กาจิ ส ญญา. เย เกจิ สงฺขารา. ยงกิญฺจิ วิญฺญาณ อตีตนาคตปจ

จุปฺปนํ อชฺมตฺตํ วา ฯเปฯ อภิสงฺขิปิตฺวา อยํ ◻ วุจฺจติ วิญฺญ ◻ านกฺขน
 โธ"ติ(อภิ.วิ. ๓๕/๒-๒๖/๑-๑๑) เอว ◻ ขนฺธา วิตุถาริตา.

(วิ.ม.อดีตาทิวิภาคกถา ทุติยภาค.ข้อ ๔๕๓ หน้า ๑๑๕)

ก็ ชั้นทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาคทรงให้พิสดารอย่างนี้ว่า "รูปทั้งสี่อันใด ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน, เป็นภายในหรือภายนอก, หยาบหรือละเอียด, เลวหรือประณีต, มีในที่ไกลหรือมีในที่ใกล้, รูปทั้งปวงนั้น (ที่ทรงแสดงไว้เป็นแผนกๆด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้น) ทรงรวบรวมย่อเข้า (เป็นหมุกอง ด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียวกัน ที่เรียกว่า รูปปนลักษณะ) นี้เรียกว่ารูปชั้น. เวทนาทั้งสี่ ฯเปฯ สัญญาทั้งสี่ ฯเปฯ สังขารทั้งสี่ ฯเปฯ วิญญาณทั้งสี่อันใด ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน, เป็นภายในหรือภายนอก, หยาบหรือละเอียด, เลวหรือประณีต, มีในที่ไกลหรือมีในที่ใกล้, วิญญาณทั้งปวงนั้น (ที่ทรงแสดงไว้เป็นแผนกๆด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้น) ทรงรวบรวมย่อเข้า (เป็นหมุกอง ด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียวกัน ที่เรียกว่า อารัมมณวิชานน ลักษณะ) นี้เรียกว่าวิญญาณชั้น.

อธิบายรูปชั้น

กาล ๓

อิทํ ปน อตฺตทานาคตปจฺจุปฺปนํ นาม สุตฺตฺนตฺตปริยาเยโต อภิสมฺมนิทฺเทสโต-
 ติ ทฺวริทฺ. ตํ สุตฺตฺนตฺตปริยาเย ภาเวน ปริจฺฉินฺนํ. ปฏฺฐิสฺสฺสฺสโต หิ ปฏฺฐาย อตฺตภเวสุ
 นิพฺพตฺตํ รูปํ อนนฺตรภเว วา นิพฺพตฺตํ โหตุ กปฺปโกฏิสฺสสทฺสสมฺตฺถเก วา,
 สทฺพํ อตฺตเมว นาม. จฺจติโต ปฏฺฐาย อนาคตภเวสุ นิพฺพตฺตฺนกรูปี อนนฺตรภเว วา

นิพพุตต์ โหตุ กปปโกฏิสทสทสมตถเก วา, สพุพ อนาคตเมว นาม.
 จุติปฏิสนธิอนนตเร ปวตฺตรูปํ ปจฺจุปปนฺนํ นาม. อภิธมฺมนิทฺเทเส ปน ขณฺเณ
 ปริจฺจินฺนํ. ตโย หิ รูปสฺส ขณฺา อุปฺปาโท ฐิตี ภงฺโกติ. อิมํ ตโย ขณฺเณ ปตฺวา นิรุทฺธํ
 รูปํ สมนฺนตฺรนิรุทฺธํ วา โหตุ อตีเต กปปโกฏิสทสทสมตถเก วา, สพุพ อตีตเมว
 นาม. ตโย ขณฺเณ อสมฺปตฺตํ รูปํ เอกจิตฺตกขณฺมตฺเตน วา อสมฺปตฺตํ โหตุ อนาคต
 กปปโกฏิสทสทสมตถเก วา, สพุพ อนาคตเมว นาม. อิมํ ตโย ขณฺเณ สมฺปตฺตํ รูปํ
 ปน ปจฺจุปปนฺนํ นาม. ตตฺถ กิณฺจาปี อิทํ สุตฺตนฺตภาชนียํ, เอวํ สนฺเตปี
 อภิธมฺมนิทฺเทเสนว อตีตอนาคตปจฺจุปปนฺนรูปํ นิทฺธิฏฺฐนฺติ เวทิตพุพ.

อปโร นโย— อิทลฺหิ รูปํ อทฺธาสนฺตติสมยขณฺวเสน จตุธา อตีตํ นาม โหติ.
 ตถา อนาคตปจฺจุปปนฺนํ. ฯเปฯ.

(อ.ชนธวิภจฺจ ขัอ ๑ หน้า ๘)

ก็ รูปนี้ ชื่อว่า เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน มี ๒ อย่าง คือ
 รูป โดยปริยายแห่งพระสูตร ๑ รูป โดยนิทเทศแห่งพระอภิธรรม ๑.

รูป โดยปริยายแห่งพระสูตร กำหนดด้วยภพ

ในปริยายแห่งพระสูตร ทรงกำหนด ซึ่งรูปที่เป็นอดีต อนาคต
 และปัจจุบันนั้น ด้วยภพ. อธิบายว่า จำเดิมแต่ปฏิสนธิ(ในปัจจุบันภพนี้)
 รูปที่บังเกิดแล้ว ในอดีตภพทั้งหลาย หรือรูปที่บังเกิดแล้ว ในอนันตรภพ
 หรือว่า รูปที่บังเกิดแล้ว ในภพที่สุดแห่งแสนโกฏิกัป, รูปทั้งหมด ชื่อว่า
 เป็นรูปอดีตเท่านั้น.

จำเดิมแต่จุติ(ในปัจจุบันภพนี้) รูปที่จักบังเกิด ในอนาคตภพทั้งหลาย
 หรือรูปที่จะบังเกิด ในอนันตรภพ หรือว่ารูปที่จักบังเกิด ในภพที่สุดแห่ง
 แสนโกฏิกัป, รูปทั้งหมด ชื่อว่า รูปอนาคตเท่านั้น.

รูปที่กำลังเป็นไป ในระหว่างจุติและปฏิสนธิ ชื่อว่า รูปปัจจุบัน.

รูป โดยนิทเทศแห่งพระอภิธรรม กำหนดด้วยขณะ

ส่วน ในนิเทศแห่งพระอภิธรรม ทรงกำหนดรูป ด้วยขณะ. อธิบายว่า ขณะแห่งรูปมี ๓ อย่าง คือ อุปาทาขณะ ฐิตិขณะ ภังคขณะ. รูปที่ถึง ซึ่งขณะทั้ง ๓ เหล่านี้แล้วดับไป หรือรูปที่ดับแล้วไม่มีระหว่าง หรือรูปในขณะที่สุด แห่งแสนโกฏิกัป ที่เป็นอดีต, รูปทั้งหมด ชื่อว่า **รูปอดีตเท่านั้น.**

รูปที่ยังไม่ถึง ซึ่งขณะทั้ง ๓ หรือรูปที่ยังไม่ถึง โดยเพียงขณจิตหนึ่ง หรือว่า รูปที่ยังไม่ถึง ในขณะที่สุดแห่งแสนโกฏิกัป ที่เป็นอนาคต, รูปทั้งหมด ชื่อว่า **รูปอนาคตเท่านั้น.**

ส่วน รูปที่ถึง ซึ่งขณะทั้ง ๓ เหล่านี้ ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน.**

ในชั้นวิภังค์นั้น รูปนี้ เป็นการจำแนกตามพระสูตร แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ฟังทราบว่า รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน แสดงไขแล้ว โดยนิเทศแห่ง พระอภิธรรมเท่านั้น.

อีกนัยหนึ่ง รูปนี้ ชื่อว่าเป็นอดีต โดยประการ ๔ ด้วยอำนาจแห่งอัทธา สันตติ สมัย และขณะ. รูปเป็นอนาคตและปัจจุบัน ก็อย่างนั้น.

วิ.ม.ข้อ ๔๕๔ - ๕๐๓ หน้า ๑๑๕-๑๒๐ , อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๔๘ หน้า ๒๖๔-๕

อ.ชั้นวิภังค์ ข้อ ๕-๑๓ หน้า ๘-๒๐, สารัตถทีปนีฎีกา ตติยภาค หน้า ๒๒๖-๒๓๐

ตตถ รูปี ตาว อทุธาสนุตติสมยขณวเสน จตุธา อตีตํ นาม โหติ. ตถา อนาคตปจจุปฺปนฺนํ.

ในชั้นทั้งหลายเหล่านั้น เบื้องแรก รูป ชื่อว่าเป็นอดีตโดยประการ ๔ ด้วยอำนาจแห่ง อัทธา สันตติ สมัย และขณะ. รูปเป็นอนาคตและปัจจุบัน ก็อย่างนั้น.

(รูปอดีตอัทธา รูปอดีตสันตติ รูปอดีตสมัย และรูปอดีตขณะ,
รูปอนาคตอัทธา รูปอนาคตสันตติ รูปอนาคตสมัย และรูปอนาคตขณะ,
รูปปัจจุบันอัทธา รูปปัจจุบันสันตติ รูปปัจจุบันสมัย และรูปปัจจุบันขณะ)

ว่าด้วยอัทธา

ตตถ อทุธาวเสน ตาว เอกสุส เอกสุมี ภเว ปฎิสนุติโต ปุพฺเพ อตีตํ,

จตุโร อุกุฑ์ อนาคต อุกุณมนนุตเร ปจจุปปนุณิ.

ใน ๔ ประการเหล่านั้น ด้วยอำนาจอัทธา ก่อน ในภพหนึ่ง รูปของบุคคลผู้หนึ่ง ในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิ เป็นรูปอดีต, รูปในกาลเบื้องบนแต่จตุโร เป็นรูปอนาคต, รูปในระหว่างกาลทั้ง ๒ เป็นรูปปัจจุบัน.

ว่าด้วยสันตติ

สนตติวเสน สภาคเอกอุตุสมุฏฐานิ เอกาหารสมุฏฐานนญจ ปุพพาปริยวเสน ปวตตมานมปิ ปจจุปปนุณิ, ตโต ปุพเพ วิสภาคอุตุอาหารสมุฏฐานิ อตีต, ปจจา อนาคต.

ด้วยอำนาจสันตติ อุตุชรูป อันมีอุตุที่เป็นสภาคะกันและมีอุตุเดียวกันเป็นสมุฏฐาน แม้กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจเป็นเบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นอุตุชรูปปัจจุบันสันตติ(ความว่า อุตุเย็นเป็นสภาคะกับเย็น, อุตุร้อนเป็นสภาคะกับร้อน. ก็ เย็นหรือร้อนใด ที่ประชุมในสรีระ กำลังเป็นไปด้วยอำนาจความเกิดสืบต่อ (คือปุพพาปรวเสน) ที่ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง(เพราะมีประมาณเสมอกันแห่งอประกับปุพพะ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า)มีอาการเดียวกัน (หรือ ปวตติกาลวเสน วา อุนฺหนิ อนธิก, สมานสภาวตาย เอกการ, อนุฎีกา), เย็นหรือร้อนนั้น เรียกว่าอุตุเดียวกัน, เพราะเหตุนี้ ท่านทำ เอกศัพท์ เพราะความมีหลายอย่างแห่งสภาคอุตุ, แม้ในอาหารก็อย่างนี้, มูลฎีกาหน้า ๘, มหาฎีกา หน้า ๑๗๓, คณฐิ หน้า ๑๘๑)

และอาหารชรูป อันมีอาหาร(ที่เป็นสภาคะกัน)และมีอาหารเดียวกันเป็นสมุฏฐาน แม้กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจเป็นเบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นอาหารชรูปปัจจุบันสันตติ(อาหารมีในเวลาเข้าเป็นต้นอันบุคคลกำลังบริโภค โดยวาระหนึ่ง ชื่อว่า เอกาหาร, จุฬฎีกา),

"เอกาหารสมุฏฐานนุติ ปน วุตตตตตา เอกสุเสว อาหารสุส โยชนา ยุตตรูปาติ อปเร.(อนุฎีกา หน้า ๑๓)

อุตุชรูปและอาหารชรูปอันมีอุตุและอาหารที่เป็นวิสภาคะกันเป็นสมุฏฐาน เป็นไปแล้วในกาลก่อนแต่ปัจจุบันนั้น เป็นรูปอดีตสันตติ, จะเป็นไปในกาลภายหลังแต่ปัจจุบันนั้น เป็นรูปอนาคตสันตติ.

จิตตัม เอกวีธิเอกชวเนกสมาปตติสมุฏฐานัน ปัจจุปปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ
อตีตํ, ปจฺจนา อนาคตํ.

รูปที่เกิดเพราะจิต มีปัญจทวารวิถีเดียวกัน(ปลฺยจทวารวเสนติ เอตถ
ปลฺยจทวารวชฺชนโต ปญฺญาย ยาว ตทารมฺมณํ, ยาว ชวณฺ, ยาว วา โวญฺฐพฺพนํ, ตาว
ปวตฺตา จิตฺตสนฺตติ เอกวีธิ, อนุฎีกา หน้า ๑๓) มโนทวารชวเนเดียวกัน
และมีฌานสมบัติ ผลสมบัติเดียวกันเป็นสมุฏฐานัน เป็นจิตตชรูปปัจจุบันสันตติ,
รูปเป็นไปแล้วในกาลก่อนแต่ปัจจุบันนั้น เป็นจิตตชรูปอดีตสันตติ,
รูปจะเป็นไปในกาลภายหลังแต่ปัจจุบันนั้น เป็นจิตตชรูปอนาคตสันตติ.

สนฺตติสมยฺกถา วิปสฺสกาณํ อุปการตฺถาย อญฺญกถาสฺ กถิตา.(อนุฎีกา หน้า. ๘
มหาฎีกา หน้า ๑๗๓, คณฺฐิ หน้า ๑๘๑)

สันตติกถาและสมัยกถา ท่านกล่าวไว้ในอัญญกถา เพื่อประโยชน์
ต่อการอุปการะแก่วิปัสสกบุคคลทั้งหลาย.

เอตถ จ สมยํ อนามลิตฺวาว สนฺตติวเสน, สนฺตติลฺยจ อนามลิตฺวาว สมยวเสน
อตีตาทิวิกาโค คเหตุพฺโฑ.(อนุฎีกา หน้า ๑๓)

วิภาคมืออดีตเป็นต้น ไม่เพ่งแล้วซึ่งสมัยนั้นเทียว พึงถือเอา ด้วยอำนาจ
สันตติ, และไม่เพ่งแล้วซึ่งสันตตินั้นเทียว พึงถือเอา ด้วยอำนาจสมัย.

กมฺมสมุฏฐานิสฺส ปาฎิเยกุกํ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิกาโท นตฺถิ. เตสฺสญฺญเว
ปน อุตฺตอาหารจิตฺตสมุฏฐานานํ อุปตฺถมฺภกวเสน ตสฺส อตีตาทิวิกาโว เวทิตพฺโพ .

ประเภทมืออดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ(มืออดีตสันตติเป็นต้น) ไม่มีแยก
เป็นแผนกหนึ่งต่างหาก แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานัน.

แต่ ความเป็นอดีตเป็นต้นแห่งกัมมชรูปนั้น(มีกัมมชรูปอดีตสันตติเป็นต้น)
พึงทราบ ด้วยอำนาจอุปตถัมภกปัจจัย ของสมุฏฐานันทั้งหลายมีอุตฺตอาหารและจิต
เหล่านั้นนั้นแหละ

มหาฎีกา

ชนโก เหตุ, อุปตฺถมฺภโก ปจฺจโย, เตสํ อุปปาทณฺ, อุปตฺถมฺภนฺนญจ กิจฺจํ.
ยถา พิชฺสส อญฺจรูปปาทณฺ, ปลฺยวาทินฺนญจ ตพฺอุปตฺถมฺภณํ กมฺมสฺส กญฺจตฺตารูป-

วิปากุปบาทน์ อาหาราทีนํ ตพุตตมณํ, เอวํ เอกกสฺส กลาปสฺส จิตฺตูปปาตสฺส จ
 ชนกาณํ กมฺมานนฺตฺราทีปจฺจยญฺจทานํ อุปตฺตมภกานญจ สหชาตปุเรชาต-
 ปจฺจชาตानํ กิจจํ ยถาสมภวํ โยเชตพพํ.(มุลฎีกา หน้า. ๘ มหาฎีกา หน้า ๑๗๓,
 คณฎฺฐี หน้า ๑๘๑ - ๒)

เอวํ อุตฺตอาทีนํ สภาควิสภาคตาสมภวโต ตํสมุญฺจฐานรूपานํ สนฺตติวเสน
 อตีตาทีวิกาโก วุตฺโต, กมฺมสฺส ปน เอกภวนิพฺพตฺตกสฺส สภาควิสภาคตา นตฺถิติ
 ตํสมุญฺจฐานรूपานํ สนฺตติวเสน อตีตาทีวีกาคํ อวตฺวา อุปตฺตมภกวเสนเนว วุตฺโต.

(มหาฎีกา ข้อ ๔๕๔ หน้า ๑๗๓, ไม่มีในมุลฎีกา อนุฎีกา, คณฎฺฐี)

ชนกเป็นเหตุ, อุปัตถัมภกเป็นปัจจัย, การทำให้เกิดขึ้นเป็นกิจ
 (อุปปาตทก) ของชนกเหตุ และการอุปัตถัมภเป็นกิจ(อุปัตถัมภทก)
 ของอุปัตถัมภปัจจัยเหล่านั้น. เปรียบเหมือนว่า การทำหน่อให้เกิดขึ้นเป็นกิจ ของ
 เมล็ด และการอุปัตถัมภหน่อนั้นเป็นกิจของปลิวเป็นต้น, การทำกฐัตตารูปและ
 วิปากให้เกิดขึ้น เป็นกิจของกรรม(กรรมเป็นชนกเหตุ), การอุปัตถัมภ
 กฐัตตารูปนั้น เป็นกิจของสมุญฺจฐานทั้งหลายมีอาหารเป็นต้น(อาหารเป็นต้น
 เป็นอุปัตถัมภกปัจจัย) ฉันท, อัมบัณฑิตพิงประกอบกิจ ของพวกชนกเหตุ
 ที่เป็นกัมมปัจจัยเป็นต้น(คืออุปนิสสยปัจจัย)และอนันตรปัจจัยเป็นต้น
 (คือสมนันตรานันตรูปนิสสยาทิ) และกิจของพวกอุปัตถัมภกปัจจัย ที่เป็น
 สหชาตะ ปุเรชาตะและปัจฉาชาตปัจจัย แก่(กัมมช)รูปกลาป แต่ละกลาป
 และแก่(วิปาก)จิตตูปบาท ตามสมควร ฉะนั้น.

จิตฺตูปปาตสฺส เจตฺถ กมฺมานนฺตฺราทีปจฺจยวเสน, อิตฺรสุส กมฺมาทีวเสนเนว
 ชนกาเว โยชนา ทญฺญสุพฺพา. ตถา จิตฺตูปปาตสฺส ปุเรชาตวเสน, อิตฺรสุส
 ปจฺจชาตวเสน, อุภเยสมฺปิ สหชาตวเสน อุปตฺตมณํ เวทิตพพํ.

(อนุฎีกา หน้า ๑๔)

ในเรื่องนี้ พึงทราบ การประกอบในความเป็นชนกเหตุ แก่วิปากจิตตูปบาท
 ด้วยอำนาจกัมมานันตราทปัจจัย, และในความเป็นชนกเหตุแก่กฐัตตารูปกลาป

นอกนี้ ด้วยอำนาจกัมมทานั่นเอง, พึงทราบการอุปถัมภ์ณะ ด้วยอำนาจปุระชาตะ แก้วปากจิตตูปบาท, ด้วยอำนาจปัจฉาชาตะ แก้วกัมมชกลาปนอกนี้, ด้วยอำนาจ สหชาตะ แม้แก้วปากจิตตูปบาทและกัมมชกลาปทั้ง ๒.

การจำแนกมือดีตเป็นต้น อันท่านอัญญูกถาคกล่าวไว้ ด้วยอำนาจสันตติ ของรูปทั้งหลายที่มีอุตุเป็นต้นนั้นเป็นสมุฏฐาน เพราะอุตุเป็นต้นมีความเป็น สภาคะและวิสภาคะ อย่างนี้, ส่วน ความเป็นสภาคะและวิสภาคะ ของกรรม ที่ทำให้บังเกิดในภพเดียวกันไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่กล่าว ซึ่งการจำแนก มือดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ ของรูปทั้งหลายที่มีกรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน ท่านกล่าวด้วยอำนาจอุปถัมภ์ณะ.(ความว่า ความเป็นสภาคะและวิสภาคะ ของกรรมที่ทำกัมมชรูปให้บังเกิดในภพเดียวกันไม่มี เพราะกัมมชรูปที่บังเกิด ในภพเดียวกัน ย่อมบังเกิด ด้วยกุศลกรรมเท่านั้น หรืออกุศลกรรมเท่านั้น ตลอดภพหนึ่ง ๆ, มิใช่ในภพหนึ่ง ๆ กัมมชรูปในสันตติหนึ่งบังเกิดด้วยกุศล, ในสันตติอื่นอีก บังเกิดด้วยอกุศล, ถ้าว่าเป็นอย่างนี้ได้ ก็พึงจำแนกกัมมชรูปอดีต เป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติว่า "กัมมชรูปที่มีกรรมเป็นสภาคะกันคือบังเกิด ด้วยกุศลกรรมเหมือนกันหรือบังเกิดด้วยอกุศลกรรมเหมือนกันเป็นสมุฏฐาน ที่กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจเบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นกัมมชรูปปัจจุบันสันตติ, ส่วน กัมมชรูปที่มีกรรมเป็นวิสภาคะกัน เป็นไปแล้วในกาลก่อนแต่ปัจจุบันนั้น เป็นอดีตสันตติ, กัมมชรูปจะเป็นไปในกาลภายหลังแต่ปัจจุบันนั้น เป็นอนาคตสันตติ"ดังนี้.)

ปาฎิเยกุกัม ๗เป๗ นตุถิติ วจเนน ตสฺส สพุพสนฺตติสฺส สมานคตติกตุตฺตํ วุตฺตํ โหติ. (ปฏิสมภิทามคฺคกฺกุฏกถาคณฺฐิ ๕๘ หน้า ๑๘๑)

ด้วยคำว่า ประเภทมือดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ(มือดีตสันตติเป็นต้น) ไม่มีแยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหาก แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นอันท่าน อัญญูกถาจารย์อธิบายถึงความ เป็นไปที่เสมอกัน ในความเกิดสืบต่อทั้งหลาย ทั้งปวง ของรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น.

กัมมชรูปในสันดานเดียวกันบังเกิดด้วยกุศลที่เป็นวิสหาคะกัน ก็มี

(มหาฎีกา)

ก็ การเปลี่ยนแปลงแห่งลิงค์ ย่อมมี ในกาลใด, ปุริสลิงค์ ย่อมอันตราธานไป ด้วยพลวอกุศล ในกาลนั้น, อิตถิลิงค์ ย่อมปรากฏ ด้วยทูปพลกกุศล(อันเป็นวิสหาคะกับพลวอกุศลที่ทำปุริสลิงค์ให้ปรากฏ).

และอิตถิลิงค์ ย่อมอันตราธานไป ด้วยทูปพลอกุศล, ปุริสลิงค์ ย่อมปรากฏ ด้วยพลวอกุศล เพราะเหตุนี้ ความเป็นกรรมวิสหาคะ มีอยู่ แม้แก่รูปทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหมือนกัน ฉะนั้น การจำแนกมมิตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ ย่อมมี แม้แก่รูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น, แต่ การจำแนกมมิตเป็นต้นนั้น อันบัณฑิตไม่ถือเอา เพราะไม่เป็นไปตลอดกาลทั้งปวง.

ว่าด้วยสมัย

สมยวเสน เอกมฺหุตตปฺพพฺพหฺสยณฺหฺรตฺติทิวาทิสฺส สมเยสุ สนฺดานวเสน ปวตฺตมานํ ตํตฺสมยํ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม, ตโต ปุพฺเพ อตฺตํ ปจฺฉา อนาคตํ.

ด้วยอำนาจสมัย รูปอันมีในสมัยนั้น ๆ กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจความเกิด สืบต่อกัน ในสมัยทั้งหลาย มีครู่หนึ่ง เวลาเช้า เวลาเย็น เวลากลางคืน เวลากลางวันเป็นต้น ชื่อว่าเป็นรูปปัจจุบันสมัย, รูปเป็นไปแล้วในสมัยก่อน แต่ปัจจุบันนั้น เป็นรูปอดีตสมัย, รูปจะเป็นไปในสมัยภายหลังแต่ปัจจุบันนั้น เป็นรูปอนาคตสมัย.

ว่าด้วยขณะ

ขณวเสน อุปฺปาทาทิจณฺตตฺยปริยาปฺปนฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตฺตํ.

ด้วยอำนาจขณะ รูปที่นับเนื่องอยู่ในขณะทั้ง ๓ มีอุปาทาขณะเป็นต้น เป็นรูปปัจจุบันขณะ, รูปในเบื้องหน้าแต่กาลนับเนื่องอยู่ในขณะทั้ง ๓ นั้น เป็นรูปอนาคตขณะ(เพราะยังไม่เกิดขึ้น), รูปในเบื้องหลังแต่กาลนับเนื่องอยู่

ในขณะที่ทั้ง ๓ นั้น เป็นรูปอดีตขณะ(เพราะก้าวล่วงขณะทั้ง ๓ แล้ว).

อปัจจ อตฺถิกนฺตเหตุปจฺจยกิจฺจมตฺตํ, นิฏฺฐิตเหตุกิจฺจมนิฏฺฐิตปจฺจยกิจฺจํ
ปจฺจูปฺปนฺนํ, อุภยกิจฺจมสมฺปตฺตํ อนาคตํ.

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีเหตุกิจและปัจจัยกิจก้าวล่วงไปแล้ว(คือกิจทั้ง ๒ สำเร็จ
เสร็จไปแล้ว,เหตุกิจมีในอุปาทกขณะ,ปัจจัยกิจมีในขณะทั้ง ๓) เป็นรูปอดีต,
รูปที่มีเหตุกิจสำเร็จเสร็จไปแล้ว แต่ปัจจัยกิจยังไม่เสร็จ เป็นรูปปัจจุบัน,
รูปที่มีกิจทั้ง ๒ ยังไม่ถึงพร้อม เป็นรูปอนาคต.

ยสฺส เหตุกิจฺจํ ปจฺจยกิจฺจญฺจ นิฏฺฐิตตฺตา อตฺถิกนฺตํ, ตํ อตฺตํ, อุปฺปาตกฺขณ
เหตุกิจฺจํ, อุปฺปนฺนผลตฺตา นิฏฺฐิตตฺยจติ ทฎฺฐพฺพํ. ติสฺสุปี ขณฺณสุ ปจฺจยกิจฺจํ(มหาภูทิกา)
เหตุกิจและปัจจัยกิจ ของรูปใด ก้าวล่วงแล้ว เพราะสำเร็จเสร็จไปแล้ว,
รูปนั้นเป็นอดีต, พึงทราบว่ เหตุกิจมีในอุปาทกขณะ และสำเร็จเสร็จไปแล้ว
เพราะมีผลเกิดขึ้นแล้ว. ปัจจัยกิจมีแม้ในขณะทั้ง ๓.

สกิจฺจกฺขณ วา ปจฺจูปฺปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ อนาคตํ, ปจฺจนา อตฺตํ.

หรือว่ารูปในขณะที่ทำกิจของตน(มีสังขารณกิจคือการรองรับไว้
ซึ่งสหชาตรูปทั้งหลายเป็นต้นแห่งปฐวีเป็นต้น) เป็นรูปปัจจุบัน, รูปในกาล
เบื้องหน้า แต่ปัจจุบันนั้น เป็นรูปอนาคต, รูปในกาลเบื้องหลังแต่ปัจจุบันนั้น
เป็นรูปอดีต.

ปฐวีอาทีนํ สนฺขารณาทิกํ ผสฺสาทีนํ ผุสนาทิกญฺจ อตฺตโน กิจฺจํ สกิจฺจํ,
สกิจฺจสฺส กรณกฺขโณ สกิจฺจกฺขโณ. (มหาภูทิกา)

กิจของตนมีสังขารณกิจเป็นต้น แห่งปฐวีเป็นต้น และผุสนกิจเป็นต้น
แห่งผัสสะเป็นต้น ชื่อว่า สกิจจะ, ขณะที่กระทำซึ่งกิจของตน ชื่อว่า สกิจจักขณะ.

ปติฏฺฐานรสา - ปฐวีมีความเป็นที่ตั้งมั่นของสหชาตรูปเป็นกิจจรส

กล่าวด้วยขณะเป็นต้น เป็นนิปปริยายวณะ

เอตถ จ ขณาทิกถาว นิปปริยายา. เสสา สปปริยายา.

ก็ ในการจำแนกรูปนี้ ขณาทิกถา(กล่าวด้วยขณะเป็นต้น)เท่านั้น เป็นนิปปริยาย, กถาที่เหลือ เป็นไปกับด้วยปริยาย.

เอตถ จ ขณาทิกถาย "ตโต ปุพเพ อนาคตํ, ปจฺจนา อตีตฺตฺนุ"ติ วจัน อทฺธาทีสุ วีย เกทาภาวโต นิปปริยายํ. อทฺธาทีวเสน หิ อญญฺเวว ชมฺมา อตีตา อญฺญฺเว อนาคตา อญฺญฺเว ปจฺจูปฺปนฺนา ลพฺภนฺติ, ขณาทีวเสน ปน นตฺถิ ชมฺมโต เกโท, กาลโตเอว เกโท. อุปฺปาทโต ปุพเพ อนาคโต, ขณตฺตเย วตฺตมาโน, ตโต ปรี อตีโตติ นิปปริยายา, อทฺธาปจฺจูปฺปนฺนาที วีย เกนจิ ปริยายเณ อตีตมฺนาคตฺนฺติ จ วตฺตพฺพตาภาวโต.

(มหาฎีกา ข้อ ๔๕๔)

ก็ในกล่าวด้วยขณะเป็นต้นนี้ บทว่า "รูปในกาลเบื้องหน้าแต่ปัจจุบันนั้น เป็นรูปอนาคต, รูปในกาลเบื้องหลังแต่ปัจจุบันนั้น เป็นรูปอดีต" เป็นนิปปริยายวจนะ เพราะไม่มีความแตกต่างกัน เหมือนอย่างในอัทธาเป็นต้น.

อธิบายว่า ว่าด้วยอำนาจอัทธาเป็นต้น ย่อมได้ธรรมที่เป็นอดีตอย่างหนึ่ง เท่านั้น, ธรรมที่เป็นอนาคตอย่างหนึ่งเท่านั้น, ธรรมที่เป็นปัจจุบันอย่างหนึ่ง เท่านั้น(คือ อดีตธรรม อนาคตธรรม ปัจจุบันธรรม มิใช่เป็นธรรมเดียวกัน ฉะนั้น อดีตธรรม ก็เป็นอดีตธรรมเท่านั้น ไม่เป็น ๒ กาลที่เหลือ), แต่ ว่าด้วยอำนาจขณะเป็นต้น ความแตกต่างกัน โดยธรรมไม่มี(คือเป็นธรรมเดียวกันนั่นเองที่ประกอบ ด้วยกาล ๓ ความว่า ธรรมนั้น จะเกิดเป็นอนาคตขณะ กำลังเกิดเป็นปัจจุบันขณะ เกิดแล้ว เป็นอดีตขณะ), ความแตกต่างกัน โดยกาลเท่านั้นมีอยู่.

ในกาลเบื้องหน้า แต่อุปาทะเป็นรูปอนาคต, ในขณะทั้ง ๓ เป็นรูปปัจจุบัน, ในกาลเบื้องหลังแต่ปัจจุบันนั้นเป็นรูปอดีต เพราะเหตุนี้ กถาว่าด้วยขณะเป็นต้น เป็นนิปปริยายวจนะ, และเพราะไม่มีภาวะที่พึงกล่าวว่าเป็นอดีต และอนาคต โดยปริยายสักน้อย เหมือนอย่างอัทธาปัจจุบันเป็นต้น.

ขณาทิกถาติ เอตถ อาที-สทฺเทน เหตุปจฺจยถํ สกฺิจจกถญฺจ สงฺกณฺหาติ.

(จูฬฎีกา)

ในบทนี้ว่า **กล่าวด้วยขณะเป็นต้น** ด้วยอาทิศัพท์ ท่านสงเคราะห์เอา เหตุปัจจัยยกถา และสกิจยกถา.

อัมมัตตะและพหิทธารูป

อหฺมตฺตพหิทฺธาเถโท วุตฺตโนโยเอว.(ตตฺถ จกฺขาทิปญฺจวิธํ อตฺตภาวํ อธิกฺกิจฺจ ปวตฺตตฺตา อหฺมตฺตํ, เสถํ ตโต พหิทฺธา พหิทฺ.วิ.ม.ข้อ ๔๔๗) อปิจ อธิ นียกหฺมตฺตมฺปิ อหฺมตฺตํ ปรปฺภคฺคฺลิกมฺปิ จ พหิทฺธาติ เวทิตพฺพํ.

ประเภทแห่งอัมมัตตรูปและพหิทธารูป มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแหละ. (ความว่า ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ ประการมีจักขุเป็นต้น เป็นอัมมัตติกรุป เพราะเป็นไปเจาะจงซึ่งอตตภาพ, รูปที่เหลือ ๒๗ เป็นพหิทธารูป เพราะเป็นรูป ภายนอกจากอัมมัตติกรุปนั้น เหตุเพราะไม่มีลักษณะแห่งอัมมัตติกรุป,

อาหิตฺ อหํ มาโน เอตฺถาติ อตฺตา(อท + มนฺปัจจยฺ,มเป็นต,ลป นฺ อนุพันธ์,ท เป็น ต), อตฺตภาโว. ตํ อตฺตานํ อธิกฺกิจฺจ อฺทฺทิสฺส ปวตฺตา อหฺมตฺตา, อินฺทฺริยพทฺทชฺชมา, เตสุ ภวํ อหฺมตฺตํ, จกฺขาทิ.มหาฎีกา ๔๔๗

ชื่อว่า **อตฺตา** เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งของมานะว่า เรา ได้แก่ อตตภาพ. ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปมุ่งถึงคือเจาะจงซึ่งอตตานั่น ชื่อว่า **อัมมัตตะ**, ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เนื่องด้วยอินทรีย์, รูปที่มีในธรรมที่เป็นไปเจาะจงตน ชื่อว่า **อัมมัตติกรุป**, รูปที่มีภายในตน, ได้แก่ ปสาทรูป ๕ มีจักขุเป็นต้น.

เหฎฐา วุตฺตํ อหฺมตฺตํ พหิทฺธาเถโท สนฺชาย วุตฺตโนโยเอวาติ วตฺวา เตน อปริตฺตฺสสมาเนน ยทฺธิปี ตตฺถ อหฺมตฺตเมว อหฺมตฺตํ กนฺติ สทฺทตฺโต ลพฺภติ, ตถาปี อตฺเถว อหฺมตฺตอหฺมตฺตํ สทฺทานํ พหิทฺธาพหิทฺธาเถโท อญฺญมญฺญํ อตฺถเถโท. ตถา หิ อหฺมตฺตํ สทฺโท สปรสนฺดาติเกสุ จกฺขาทิสฺสุ รูปาทิสฺสุ พหิทฺธาเถโท วิย ปวตฺตติ, อหฺมตฺตสทฺโท ปน ตสฺส ตสฺส สตฺตสฺส สสนฺดานิเกเสว จกฺขุรูปาทิสฺสุ ตโต อญฺญेषุ พหิทฺธาเถโท วิย ปวตฺตติ. ตสฺมา ตมตฺถํ ทสฺเสตฺถํ อปิชาติ อาทิ วุตฺตํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๔๕๕)

ท่านอาจารย์กล่าวแล้วว่า "มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นเอง" ดังนี้ หมายถึง ประเภทแห่งอชฌัตติกรูปและพาหिरูปที่ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังข้อ ๔๔๗ เมื่อไม่ยินดีอยู่ ด้วยนัยที่กล่าวแล้วนั้น อรรถของศัพท์ ย่อมได้ว่า อชฌตคัม นั้นเอง เป็นอชฌตคัม ในรูปมีนัยที่กล่าวแล้วนั้น แม้โดยแท้, แม้ถึงอย่างนั้น ความต่างกันแห่งอรรถซึ่งกันและกัน ของอชฌตคัม ศัพท์ กับ อชฌตคัม ศัพท์ และของพหิทธา ศัพท์ กับ พาหिर ศัพท์ มีอยู่ที่เดียว.

จริงอย่างนั้น อชฌตคัม ศัพท์ ย่อมเป็นไป ในจักขุเป็นต้น ที่มีในสันดานของตนและบุคคลอื่น เหมือนอย่าง พาหिर ศัพท์ ย่อมเป็นไป ในรูปเป็นต้น ที่มีในสันดานของตนและบุคคลอื่น, ส่วน อชฌตคัม ศัพท์ ย่อมเป็นไป ในจักขุและรูปเป็นต้น ที่มีในสันดานของตนเท่านั้น ของสัตว์นั้น ๆ เหมือนอย่าง พหิทธา ศัพท์ ย่อมเป็นไป ในจักขุและรูปเป็นต้นที่อื่นจากสันดานของตนนั้น. เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อปิจ - อีกนัยหนึ่ง เพื่อจะแสดงซึ่งอรรถนั้น.)

อีกนัยหนึ่ง(อปิจ) ในสุดตันตนัยนี้ พึงทราบว่ามีรูปที่เจาะจงตนที่เกิดอาศัยสันตติของตน(นิกษัตตตะ) เป็นอชฌัตตรูป และมีรูปที่มี ในบุคคลอื่น เป็นพหิทธารูป (ตโต พหิภูตฺ ปน อินฺทริยพทฺธํ วา อนินฺทริยพทฺธํ วา รูปํ พหิทฺธา นาม, อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๔๘, ส่วน รูปที่มีในภายนอก จากอชฌัตตรูปนั้น ที่เนื่องด้วยอินทริย์ หรือไม่เนื่องด้วยอินทริย์ ชื่อว่า เป็นพหิทธารูป).

โอพาริกและสุขุมรูป

โอพาริกสุขุมเกโท วุตตนโยว.(จกขาทินิ นว อาโปธาตวชชิตา ติสฺโส ธาตุโย จาติ ทวาทสวริชฺ ฆฎฎนวเสน คเหตุพพโต โอปาริกํ, เสถํ ตโต วิปริตตฺตา สุขุมํ,วิ.ม.ข้อ ๔๔๗).

ประเภทแห่งรูปหยาบ และรูปละเอียด ก็มีนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน. (ความว่า รูป ๑๒ ประการ คือ รูป ๕ มีจักขุเป็นต้น และธาตุ ๓ เว้นอาโปธาตุ เป็นโอพาริกรูป เพราะพึงถูกถือเอา ด้วยอำนาจการกระทบคือเป็นวิสัย(ปสาทรูป) และวิสยะ(วิสยรูป) ด้วยอำนาจการกระทบกัน, รูปที่เหลือ ๑๖ เป็นสุขุมรูป

เพราะเป็นรูปที่วิปริตจากโอพาริกรูปนั้นคือไม่พึงถูกถือเอาด้วยอำนาจการกระทบ.)

หีนและปณีตรูป

หีนปณีตเกโท ทูวิโร ปริยายโต นิปปริยายโต จ.

ประเภทแห่งหีนรูป และปณีตรูป มี ๒ อย่าง คือ โดยอ้อม และโดยตรง.

ใน ๒ อย่างเหล่านั้น ความเป็นรูปเลวและรูปประณีต พึงทราบโดยปริยาย ก่อน คือ รูปของเทพเหล่าสุทัสสี เลวกว่ารูปของเทพเหล่าอภินิฐา รูปของเทพเหล่าสุทัสสีนั้นนั้นแหละ ประณีตกว่ารูปของเทพเหล่าสุทัสสา. ตราบจนกระทั่งถึงรูปของพวกสัตว์นรก (เลวกว่ารูปของพวกเปรต)อย่างนี้.

นิปปริยายโต ปน ยตุถ อกุสลวิปากัง อุปปชชติ, ตัง หีนัง. ยตุถ กุสลวิปากัง, ตัง ปณีตัง.

ส่วน โดยนิปปริยาย อกุสลวิปากวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น ในรูปที่เป็นอารมณ์ใด, รูปนั้นเป็นรูปเลว เพราะเป็นอนิฐุภาวะ.

กุสลวิปากวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น ในรูปที่เป็นอารมณ์ใด, รูปนั้นเป็นรูปประณีต เพราะเป็นอิฐุภาวะ.

มหาฎีกา ข้อ ๔๕๖

ยถา हि อกุสลวิปาโก สยੰ อนิฐุโฐ อนิฐุเฐ เอว อุปปชชติ, น อิฐุเฐ, เอว กุสลวิปาโกปิ สยੰ อิฐุโฐ อิฐุเฐ เอว อุปปชชติ, น อนิฐุเฐ. ตถาहि วุคตัง อญฺฐกถาย :-

"อกุสลกมฺมชวเสน อนิฐุฐา ปญจ กามคฺคณา วิภคฺคตา, กุสลกมฺมชมุปน อนิฐุฐัง นาม นตฺถิ, สพฺพัง อิฐุฐเมว กุสลกมฺมชวเสน อิฐุฐา ปญจ กามคฺคณา วิภคฺคตา. กุสลกมฺมชมุหิ อนิฐุฐัง นาม นตฺถิ, สพฺพัง อิฐุฐเมวา"ติ จ.

ตตถ มนาปานิปี กานิจิ หตถิธูปาทีนึ อกุสลกมฺมนิพฺพตฺตานิ สฺนติ, น
 ปน ตานึ เตสญฺเยว หตถิธูปาทีนึ สุขุสฺส เหตุภาวํ กจฺจนฺติ. ตสฺส ตสฺเสว หิ
 สตฺตสฺส อตฺตนา กเตน กุสฺเลน นิพฺพตฺตํ สุขุสฺส ปจฺจโย โหติ, อกุสฺเลน นิพฺพตฺตํ
 ทุกฺขสฺส. ตสฺมา กมฺมชานํ อิกฺกุฏฺฐานิกฺกุฏฺฐตา กมฺมการกสฺตฺตสฺส วเสน โยชนารหา ลี
 ยา. ตตถ ยํ วุตฺตํ "กุสลกมฺมชํ อนิกฺกุฏฺฐํ นาม นตฺถิตฺติ, น จ วุตฺตํ "อกุสลกมฺมชํ
 อิกฺกุฏฺฐํ นาม นตฺถิตฺติ, เตน อกุสลกมฺมชฺมฺปิ โสภณํ ปรสฺตฺตานํ อิกฺกุฏฺฐํ อตฺถิตฺติ
 อนฺุณฺญาตํ ภวิสฺสตี, กุสลกมฺมชฺมฺปน สฺพเพสํ อิกฺกุฏฺฐเมวาทิ.

ติรจฺจฺจานคตฺตานมฺปน เกสญฺจि มนุสฺสธฺรูปํ อมฺนาปํ, ยโต เต ทิสฺวาว
 ปลายนฺติ, มนุสฺสา จ เทวตารูปํ ปสฺสิตฺวา ภายนฺติ, เตสฺมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ ตํ รูปํ
 อารพฺภ กุสลวิปากเมว อุปฺปชฺชติ, ตาทิสฺสฺส ปน ปุณฺณสฺส อภาวา น เตสํ ตตถ
 อภิริตี โหติ. กุสลกมฺมชฺสฺส ปน อนิกฺกุฏฺฐสฺส อภาโว วิย อกุสลกมฺมชฺสฺส จ อิกฺกุฏฺฐสฺส
 อภาโว วตฺตพฺโพ. หตถิธูปาทีนฺมฺปิ หิ อกุสลกมฺมชํ มนุสฺसानํ อกุสลวิปากสฺเสว
 อารมฺมณํ, กุสลกมฺมชฺมฺปน ปวตฺเต สฺมฺภูจฺจิตํ กุสลวิปากสฺส. อิกฺกุฏฺฐารมฺมณฺน ปน
 โวมิสฺสฺสกตฺตา อปฺปกํ อกุสลกมฺมชํ พหุลํ อกุสลวิปากุปฺปตฺติยา การณํ
 น ภวิสฺสตีตี สกฺกา วิญฺญาตํ, วิปากมฺปน น สกฺกา วญฺเจตฺตุนฺติ วิปากวเสน อิกฺกุฏฺฐา
 นิกฺกุฏฺฐารมฺมณวตฺถานํ สฺสุจฺจํ ยฺชชฺติ.

เหมือนอย่างว่า อกุสลวิปาก ตนเองเป็นอนิฏฐะ(โดยสภาวะ) ก็ย่อมเกิดขึ้น
 ในอารมณ์ที่เป็นอนิฏฐะ(โดยสภาวะ)เท่านั้น, ย่อมไม่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นอิฏฐะ
 (โดยสภาวะ)ฉันใด, แม้กุสลวิปาก ตนเองเป็นอิฏฐะ ก็ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์
 ที่เป็นอิฏฐะเท่านั้น, ย่อมไม่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นอนิฏฐะ.

จริงอย่างนั้นดังท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า

"กามคุณทั้ง ๕ ที่เป็นอนิฏฐารมณ์ จำแนกไว้ ด้วยอำนาจที่เกิด
 เพราะอกุศลกรรม, ส่วน อารมณ์ที่เกิดเพราะกุศลกรรม ชื่อว่า อนิฏฐารมณ์ ไม่มี,
 อารมณ์ทั้งปวง เป็นอิฏฐารมณ์เท่านั้น. กามคุณทั้ง ๕ ที่เป็นอิฏฐารมณ์ จำแนกไว้
 ด้วยอำนาจที่เกิดเพราะกุศลกรรม. เพราะว่า อารมณ์ที่เกิดเพราะกุศลกรรม ชื่อว่า
 อนิฏฐารมณ์ไม่มี, อารมณ์ทั้งปวง เป็นอิฏฐารมณ์เท่านั้น.

ในอารมณ์เหล่านั้น แม้รูปทั้งหลายที่น่าเจริญใจบางอย่าง มีรูปข้างเป็นต้น บังเกิดด้วยอกุศลกรรมมีอยู่, แต่ รูปทั้งหลายมีรูปข้างเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมไม่ถึง ซึ่งความเป็นเหตุ แก่ความสุขของข้างเป็นต้นเหล่านั้นแน่นอน . เพราะว่า รูปที่บังเกิด ด้วยกุศลอันตนทำไว้ของสัตว์นั้น ๆ เท่านั้น ย่อมเป็นปัจจัย แก่ความสุข, รูปที่บังเกิด ด้วยอกุศลอันตนทำไว้ของสัตว์นั้น ๆ เท่านั้น ย่อมเป็น ปัจจัยแก่ความทุกข์.

เพราะเหตุนี้ ความเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ของรูปทั้งหลาย ที่เกิดเพราะกรรม พึงเป็นการสมควรประกอบ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้กระทำความ.

ในเรื่องนั้น คำใดที่พระอรธกถาจารย์กล่าวไว้ว่า "รูปที่เกิด เพราะ กุศลกรรม ชื่อว่าอนิฏฐารมณ์ไม่มี" ดังนี้ และมีได้กล่าวว่า "รูปที่เกิด เพราะ อกุศลกรรม ชื่อว่าเป็นอิฏฐารมณ์ไม่มี" ด้วยคำนั้น จักเป็นอันอนุญาติ ว่า" แม้โสภณรูป ที่เกิดเพราะอกุศลกรรม เป็นอิฏฐารมณ์(โดยปริกัปปะ) แก่ สัตว์เหล่าอื่น มีอยู่, แต่ รูปที่เกิดเพราะกุศลกรรม เป็นอิฏฐะ(โดยสภาวะ)เท่านั้น ของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง.

อนึ่ง รูปมนุษย์(เป็นสภาวะอิฏฐะ) ไม่เป็นที่น่าเจริญใจ ของสัตว์ดิรัจฉาน บางจำพวก, เพราะพวกดิรัจฉานเหล่านั้นเห็นแล้วย่อมหนีไป, และมนุษย์ทั้งหลาย เห็นแล้ว ซึ่งรูปเทวดา(เป็นสภาวะอิฏฐะ) ย่อมหวาดกลัว, แม้วิบากวิญญาณ ของสัตว์ดิรัจฉานและมนุษย์เหล่านั้น ปราภซึ่งรูปนั้น ย่อมเกิดขึ้น เป็น กุศลวิบากเท่านั้น, แต่ เพราะความไม่มีแห่งบุญเหมือนเช่นนั้น(ของตน คือ เป็นมนุษย์หรือเทวดา) ความอภิมย์ของสัตว์ดิรัจฉานและมนุษย์เหล่านั้น จึงไม่มีอยู่ในรูปมนุษย์และรูปเทวดานั้น.

แต่ ควรกล่าวความไม่มีแห่งรูปที่เป็นอิฏฐารมณ์ ที่เกิดเพราะอกุศลกรรม (คือสภาวะอนิฏฐะเกิดเพราะอกุศลเท่านั้น) เหมือนอย่าง ความไม่มีแห่งรูปที่เป็น อนิฏฐารมณ์ ที่เกิดเพราะกุศลกรรม(คือสภาวะอิฏฐะเกิดเพราะกุศลเท่านั้น).

เป็นความจริงว่า รูปที่เกิดเพราะอกุศลกรรม แม้ของสัตว์ดิรัจฉาน มีข้างเป็นต้น เป็นสภาวะอนิฏฐารมณ์แห่งอกุศลวิบากเท่านั้นของมนุษย์ทั้งหลาย, ส่วน รูปที่เกิดเพราะกุศลกรรม อันตั้งขึ้นในปวัตติกาล เป็นสภาวะอิฏฐารมณ์

แห่งกุศลวิบาก. แต่ อาจเพื่อจะรู้ได้ว่า รูปที่เกิดเพราะอกุศลกรรมเล็กน้อย จักไม่เป็นเหตุ เพื่อการอุบัติแห่งอกุศลวิบากจำนวนมาก เพราะเจือปนไปด้วยอิฏฐารมณ์, ก็ วิบาก ไม่อาจเพื่อจะหลอกลวงได้ เพราะเหตุนั้น การกำหนดความเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ด้วยอำนาจวิบาก ย่อมสมควรเป็นอย่างดี.

ยมฺปน วุตฺตํ "อนิฏฐา ปญจ กามคฺชา"ติ, ตํ รูปาทิภาวสามญฺญโต กามคฺชสทิสตาย ตํสทิสเสสุ ตพฺโพหารเณ วุตฺตํ.อิฏฐาเนว หิ รูปาทินิ " กามคฺชา"ติ(ม.มฺ.๑๒/๑๖๖,๑๗๘,๒๘๗/๑๒๘,๑๓๗,๒๔๕) ปาติยํ วุตฺตานิ. กามคฺชวิสภาคา วา รูปาทโย "กามคฺชา"ติ วุตฺตา อสิเว สิวติ โวหาโร วีย. สพฺพานิ วา อิฏฐานิฏฐานิ รูปาทินิ ตณฺหาวตฺตภาวโต กามคฺชาเอว. วุตฺตตฺถิ "รูปา โลเก ปิยรูปํ สาดรูปนฺ"ติอาทิ(ที.มหา. ๑๐/๔๐๐/๒๖๓). อติสเยน ปน กมนียตฺตา สุตฺเตสุ กามคฺชาติ อิฏฐานิ รูปาทินิ วุตฺตานิ.

ส่วน คำใดที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า "กามคุณ ๕ ที่เป็นอนิฏฐารมณ์" คำนั้นท่านกล่าวไว้ โดยโวหารบัญญัติถึงอนิฏฐารมณ์นั้น ในอารมณ์ที่เป็นเช่นกับ กามคุณ ๕ นั้น เพราะความเป็นธรรมเหมือนกันกับกามคุณ โดยความเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นต้นเสมอเท่ากัน.

เพราะว่า อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่เป็นอิฏฐารมณ์เท่านั้น ตรัสไว้ในพระบาลี ว่า "กามคุณ".(ม.มฺ. ๑๒/๑๖๖,๑๗๘,๒๘๗/๑๒๘,๑๓๗,๒๔๕)

อีกอย่างหนึ่ง อนิฏฐารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ที่เป็นวิสภาคะต่อกามคุณ(แท้) ก็ตรัสว่า "กามคุณ" เหมือนอย่างโวหารบัญญัติว่า ในสิ่งที่มีใจเป็น สิวะคือธรรมที่ปลอดโปร่ง ว่าเป็นสิวธรรม ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งปวง ก็เป็นกามคุณนั่นเอง เพราะความเป็นวัตถุแห่งตัณหา.

ข้อนี้สมดังพระบาลีที่ตรัสไว้มีอาทิว่า "รูปทั้งหลาย ที่เป็นปิยรูป สาดรูป (ได้แก่ โลภกรรมทั้งปวง เพราะเป็นอารมณ์ของตัณหา) ในโลก"ดังนี้.

แต่ในพระสูตรทั้งหลาย(ม.ม. ๑๒/๑๖๖,๑๗๘,๒๘๗/๑๒๘,๑๓๓,๒๔๕) ตรัส อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่เป็นอิฏฐารมณ์ว่า เป็นกามคุณ เพราะความเป็นอารมณ์ นำใคร่โดยพิเศษยิ่ง.

ทुरและสันติกรุป

ทुर สนฺติเกติ อิทมฺปิ วุตฺตณฺยเมว.(ยฺ สุขุมํ, ตทฺเว ทฺปฺปฏิวิฆฺณสภาวตฺตา ทฺเร, อิตฺรํ สุปฏิวิฆฺณสภาวตฺตา สนฺติเก,วิ.ม.ข้อ ๔๔๗). อปิจ โโอกาสโตเปตฺถ อุปาทาเยปาทาเย ทฺรสนฺติกตา เวทิตฺพฺพา.

แม้บทนี้ว่า รูปมีในที่ไกล รูปมีในที่ใกล้ ก็มีนัยที่กล่าวมาแล้วเหมือนกัน (ความว่า รูปใด เป็นสุขุมรูป ๑๖, รูปนั้นนั่นเอง ชื่อว่า **ทुरรูป** เพราะมี สภาวลักษณะแทงตลอดได้ยาก คือมีสภาวลักษณะที่พึงรู้ได้ยาก โดยเป็นภาวะ ที่สุขุม, โอปาริกรุป ๑๒ นอกนี้ ชื่อว่า **สันติกรุป** เพราะมีสภาวลักษณะแทงตลอด ได้ง่าย, ญาณสฺส อาสนฺเน น โหติติ **ทฺเร** - ชื่อว่า **ทฺเร** เพราะไม่มีอยู่ในที่ใกล้ แห่งญาณ).

อีกนัยหนึ่ง ในที่นี้ พึงทราบความเป็นรูปมีในที่ไกลและใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงกัน โดยโอกาส.

มหาฎีกา ข้อ ๔๕๖

ตฺตฺถ กิตฺตกโต ปฏฺฐาย รฺูปํ โโอกาสวเสน สนฺติเก นาม, กิตฺตกโต ปน ปฏฺฐาย ทฺเร นาม? ปกติกถาย กเถนฺตานํ ทฺวาทส หตฺถา สวณฺุปาโร นาม, ตสฺส โอรโต สนฺติเก ปฺรโต ทฺเร. ตฺตฺถ สุขุมรูปํ ทฺเร โหนฺตุํ ลกฺขณโตปิ โโอกาสโตปิ ทฺเร โหติ, สนฺติเก โหนฺตมฺปน โโอกาสโตว สนฺติเก โหติ, น ลกฺขณโต. โอปาริกรุปํ สนฺติเก โหนฺตุํ ลกฺขณโตปิ โโอกาสโตปิ สนฺติเก โหติ, ทฺเร โหนฺตุํ โโอกาสโตว โหติ, น ลกฺขณโต. "อุปาทาเยปาทาเย"ติ ปน วุตฺตตฺตา อตฺตโน รฺูปํ สนฺติเก นาม, อนฺโตกฺกฺจฺฉิตฺตสฺสาปี ปฺรสฺส ทฺเร, อนฺโตกฺกฺจฺฉิตฺตสฺส สนฺติเก พหิ ฐิตฺตสฺส ทฺเรติ เอวํ อนฺโตคพฺภมฺขปริเวณฺสงฺฆารามสีมาคามคาม-เขตฺตชนปฺทรชฺชสมฺมุทฺทจฺกฺวาเพสุ ตทฺนฺโตคฺชพฺหิตฺตานํ วเสน ทฺรสนฺติกตา เวทิตฺพฺพา.

ในรูปมีในที่ไกลและใกล้ นั้น รูปนับตั้งแต่มีระยะเพียงไร ชื่อว่า สันติเกรูป ด้วยอำนาจโอกาส, ส่วน รูปนับตั้งแต่มีระยะเพียงไร ชื่อว่า ทูเรรูป ?

ตอบว่า ๑๒ ศอก ของบุคคลทั้งหลายผู้กล่าวอยู่ ด้วยกถาปกติ ชื่อว่า เป็นอุปจาระแห่งการฟัง, ในภายใน ของอุปจาระแห่งการฟังนั้น ชื่อว่า สันติเกรูป, ในภายนอก ชื่อว่า ทูเรรูป.

ในรูปเหล่านั้น สุขุมรูป เมื่ออยู่ในที่ไกล(เกิน ๑๒ ศอก) เป็นทูเรรูป แม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส, แต่ เมื่ออยู่ในที่ใกล้(ภายใน ๑๒ ศอก) เป็นสันติเกรูป โดยโอกาสเท่านั้น, ไม่ใช่โดยลักษณะ.

โอฬาริกรูป เมื่อมีอยู่ในที่ใกล้(ภายใน ๑๒ ศอก) เป็นสันติเกรูป แม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส, เมื่อมีอยู่ในที่ไกล(เกิน ๑๒ ศอก) เป็นทูเรรูป โดยโอกาสเท่านั้น, ไม่ใช่โดยลักษณะ.

ก็ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "โดยอาศัยเทียบเคียงกัน" ดังนี้ รูปของตน ชื่อว่า สันติเกรูป, รูปของคนอื่น แม้อยู่ในห้อง เป็นทูเรรูป. รูปของคนอื่นผู้อยู่ในห้อง เป็นสันติเกรูป, รูปของคนผู้ตั้งอยู่ในภายนอกห้อง เป็นทูเรรูป เพราะเหตุนี้ ฟังทราบความเป็นทูเรรูปและสันติเกรูป ด้วยอำนาจแห่งรูปที่อยู่ในห้องนั้นและรูปที่อยู่ในภายนอกห้อง ในบรรดารูปที่อยู่ในห้อง (กับนอกห้อง) อยู่ที่หน้ามุข(กับนอกหน้ามุข) อยู่ในบริเวณ(กับนอกบริเวณ) อยู่ในสังฆาราม(กับนอกสังฆาราม) อยู่ในสีมา(กับนอกสีมา) อยู่ในบ้าน(กับนอกบ้าน) อยู่ในนา(กับนอกนา) อยู่ในชนบท(กับนอกชนบท) อยู่ในเมืองหลวง(กับนอกเมืองหลวง) อยู่ในทะเล(กับนอกทะเล) และอยู่ในจักรวาล(กับนอกจักรวาล) ด้วยประการอย่างนี้.

อธิบายเวทนาขันธ

กาล ๓

อตีตาทีวิภาเค ปเนตฺถ สนฺตติวเสน ขณาทีวเสน จ เวทนาย อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺภาโว เวทิตฺตฺวโ.

ส่วนว่า ในการจำแนกโดยกาลมีอดีตเป็นต้น ในเวทนาขันธนี้ ความเป็น

อดีต อนาคตและปัจจุบัน แห่งเวทนา ฟังทราบ ด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจ
ขณะเป็นต้น"

อาทิ-สทุเทน สมเยกเทศสภาคเวทนาย ปวตุติกาลัง สงคณหาคิ,(จูพฎีกา)

ด้วยอาทิศัพท์ สงเคราะห์เอาซึ่งกาลที่เป็นไป แห่งสภาคเวทนา
โดยส่วนหนึ่งของสมัย.

ว่าด้วยสันตติ

ตตถ สนุตติวเสน เอกวิถิเอกชวนเอกสมาปตติปริยาปนุนา เอกวิธวิสย-
สมาโยคปวตุตา จ ปจจุปปนุนา, ตโต ปุพเพ อตีตา, ปจจนา อนาคตา.

ในสันตติและขณะเป็นต้นนั้น ด้วยอำนาจสันตติ เวทนาที่นับเนื่องอยู่
ในปัญญาทวารวิถิจิตหนึ่ง มโนทวารชวจิตหนึ่ง และสมาบัติหนึ่ง และเวทนาที่
เป็นไปโดยประกอบกับอารมณ์อย่างเดียวกัน(ได้แก่ เวทนาอันประกอบ
ด้วยศรัทธาเป็นต้นที่เป็นไป แก่บุคคลผู้กำลังดูพระพุทธรูป ผู้กำลังฟังธรรม
แม้ตลอดวัน กำลังเป็นไปโดยประกอบกับอารมณ์อย่างเดียวกัน(มหาภูทิกา,จูพฎีกา),
(คือว่า แม้ในเมื่อมีความแตกต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจภวังค์และอาวัชชนะ
เป็นต้นของจิตนั้น ที่กำลังเป็นไปในชวนวิถิ เวทนาที่แตกต่างกันเหล่านั้น
ก็จัดเป็นสภาคะกัน เพราะไม่มีความขัดแย้งซึ่งกันและกัน,จูพฎีกา) เป็นเวทนา
ปัจจุบันสันตติ. เวทนาในกาลก่อนแต่ปัจจุบันนั้น เป็นเวทนาอดีตสันตติ,
เวทนาในกาลภายหลังแต่ปัจจุบันนั้น เป็นเวทนาอนาคตสันตติ.

ว่าด้วยขณะเป็นต้น

ขณาทิวเสน ขณตตยปริยาปนุนา ปุพพนุตาปรนตมชมตตคตา
สกิจจลย จรุงานา เวทนา ปจจุปปนุนา, ตโต ปุพเพ อตีตา, ปจจนา อนาคตา.

ด้วยอำนาจขณะเป็นต้น เวทนาที่นับเนื่องอยู่ในขณะทั้ง ๓ และเวทนา
ที่กำลังทำ ซึ่งเหตุกิจและปัจจัยกิจของตน ที่กำลังเป็นไปในเบื้องต้น เบื้องปลาย
และท่ามกลาง เป็นเวทนาปัจจุบันขณะ, เวทนาในขณะก่อนปัจจุบันนั้น
เป็นเวทนาอดีตขณะ, เวทนาในขณะภายหลังปัจจุบันนั้น เป็นเวทนาอนาคตขณะ.

มหาฎีกา ข้อ ๔๕๘

สนุตติวเสน ขณาทิวเสน จาติ เอตุถ อทุชาสมยวเสน อตีตาทิวภาคสุส
 อวจนํ สุขาทิวเสน ภินุนาย อตีตาทิวภาวจนโต. น หิ สุขา เอว อทุชาวเสน
 สมยวเสน จ อตีตาทีกา โหติ, ตถา ทุกุขา เอว อทุกุขมสุขาเอว จ
 กายิกเจตสิกาทีกาเวณ ภินุนา. เตน เวทนาสมุทาโย อทุชาสมยวเสน
 อตีตาทีกาเวณ วุตตพุพฺพํ อรหติ สมุทายสุส เตหิ ปริจฺฉินฺนิตตพุพฺพตฺตา.
 เวทนเนกเทศา ปน คยฺหมานา สนุตติขณฺเหหิ ปริจฺเฉทํ อรหฺนติ ตถา ปริจฺฉินฺนิตฺตวา
 คเหตุพุพฺพโต. เอกสนุตติยมฺ ปน สุขาทิสฺส อเนกเกทภินุเนสุ โย เกโท
 ปริจฺฉินฺนิตตพุพฺพภาเวณ กหิโต, ตสฺส เอกปฺปการสุส ปากฏสุส ปริจฺเฉทีกา
 ตํสहितทวาราลมฺพณปฺปวตฺตา อวิจฺเฉเทน ตทูปฺปาทเกกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา จ
 สนุตติ ภวิตุํ อรหฺตีติ ตสฺสา เกทนฺตรํ อนามสิตฺวา ปริจฺเฉทกภาเวณ กหณํ กตํ,
 ลหุปฺริวตฺติโน वा อรูปชฺรมา ปฺริวตฺตเนเนว ปริจฺเฉเทน ปริจฺฉินฺนทํ อรหฺนตีติ สนุต
 ตិขณฺวเสเนว ปริจฺเฉโท วุตฺโต. เอกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา ทิวสมฺปิ
 พุทฺฐรูปํ ปสฺสนุตฺตสฺส ชมมํ สุณฺนุตฺตสฺส ปวตฺตสทฺธาทิสहितเวทนา ปจฺจุปฺปนฺนา.
 "ปฺพุพฺพนฺตาปฺรนฺตมชฺชตฺตคฺคตา"ติ เอเตน เหตุปจฺจยภิกฺจวเสน วุตฺตนยํ ทสฺเสติ.

ในบทนี้ว่า "ด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น" ท่านอาจารย์
 ไม่ได้กล่าว ซึ่งการจำแนกกาลมีอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจอัทธาและสมัย
 เพราะกล่าวความเป็นอดีตเป็นต้น ของเวทนาที่แตกต่างกัน ด้วยอำนาจสุขเวทนา
 เป็นต้น.อธิบายว่า สุขเวทนาเท่านั้น ย่อมไม่เป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจอัทธา
 และด้วยอำนาจสมัย, ทุกขเวทนาเท่านั้น และอทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น
 ก็อย่างนั้น เป็นอันแตกต่างกัน โดยความเป็นเวทนามีในกายและมีในใจเป็นต้น.
 (คือ เวทนาทั้ง ๓ ที่แตกต่างกันโดยสภาวะ ย่อมมี ในอัทธาและสมัยหนึ่ง ๆ,
 มิใช่มีเพียงเวทนาเดียว)

ด้วยเหตุนี้ ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา ย่อมควร ซึ่งภาวะที่ควรกล่าว
 โดยความเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจอัทธาและสมัย เพราะความเกิดขึ้น
 แห่งเวทนาพึงกำหนด ด้วยอัทธาและสมัยเหล่านั้น.

ส่วน เอกเทศแห่งเวทนา(มีสุขเป็นต้น) ที่ถูกถือเอา ย่อมควร ซึ่งการกำหนด ด้วยสันตติและขณะ เพราะพึงกำหนดถือเอาได้อย่างนั้น.

แต่ ในบรรดาเวทนาทั้งหลายมีสุขเป็นต้น ที่แตกต่างกันโดยประเภท เป็นอนเอก ในสันตติเดียวกัน ประเภทใด ที่ถูกถือเอา โดยภาวะที่พึงกำหนด, เวทนาที่เป็นไปในทวารและอารมณ์ที่ประกอบด้วยธรรมมีสุขเป็นต้นนั้น เป็นเวทนาที่กำหนดประเภทนั้นปรากฏมีประการเดียว และเวทนาที่เป็นไป โดยประกอบด้วยอารมณ์อย่างเดียวยังรูปธรรมมีสุขเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้น โดยไม่ขาดสาย ย่อมควรเพื่อเป็นสันตติ เพราะเหตุนั้น ท่านไม่แต่ละต้อง ซึ่งประเภทอย่างอื่นของเวทนานั้น ทำการถือเอาโดยภาวะที่กำหนด.

อีกอย่างหนึ่ง อรูปธรรมทั้งหลาย ที่เปลี่ยนแปลงรวดเร็ว ย่อมควร ซึ่งการกำหนด โดยกำหนด ด้วยการเปลี่ยนแปลงนั่นเอง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวการกำหนด ด้วยอำนาจสันตติและขณะเท่านั้น.

เวทนาอันประกอบด้วยศรัทธาเป็นต้นที่เป็นไป แก่บุคคลผู้กำลังดู พระพุทธรูป ผู้กำลังฟังธรรมแม้อลอควัน กำลังเป็นไปโดยประกอบด้วยอารมณ์ อย่างเดียวกัน เป็นเวทนาปัจจุบันสันตติ.(มีหลายเวทนา แต่อารมณ์เดียวกัน)

ท่านอาจารย์ย่อมแสดง ซึ่งนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยอำนาจเหตุกิจ และปัจจัยกิจ ด้วยคำว่า "เวทนาที่เป็นเบื้องต้น เบื้องปลาย และท่ามกลาง" นี้.

อัมตตะและพหิทธาเวทนา

อชฺมตฺตพหิทฺธาเกโท นียกชฺมตฺตวเสน เวทิตฺตฺโพ.

ประเภทแห่งเวทนาภายในและภายนอก พึงทราบ ด้วยอำนาจเวทนา ที่จะจงตนที่เกิดอาศัยสันตติของตน(นียกัชฺมตตะ).

โอพาริกและสุขุมเวทนา

โอพาริกสุขุมเกโท "อกุสลา เวทนา โอพาริกา, กุสลาพฺยากตา เวทนา

สุขุมมา"ตืออาทินา นเยน วิภงฺเก(อภิ.วิ. ๓๕/๑๑/๔) วุฑฺเตน ชาตีสภาวปุกฺคฺลโลกิย-
โลกุตฺตรวเสน เวทิตพฺโพ.

ประเภทแห่งเวทนาโอฬาริกะและสุขุมะ พึงทราบ ด้วยอำนาจแห่งชาติ
สภาวะ บุคคล โลกิยะและโลกุตฺตระ ที่ตรัไว้ ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยว่า
"อกุศลเวทนา เป็นโอฬาริกะ,กุศลและอัพยากตะเป็นสุขุมเวทนา" ดังนี้เป็นต้น.

โดยชาติที่แตกต่างกัน

ก่อนอื่น ด้วยอำนาจชาติ เวทนาที่เป็นอกุศล หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล
(ที่มีสภาวะสงบ) เหตุว่ามีความเป็นไปไม่สงบ เพราะเป็นเหตุแห่งการทำความ
ที่มีโทษอันวิญญูชนติเตียนมีปาณาติบาตเป็นต้น และเพราะมีความเร่าร้อน
ด้วยกิเลส. หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิบากอัพยากตะ เพราะมีความพยายาม
คือมีความขวนขวายในการยังวิบากให้เกิดขึ้น หรือมีความขวนขวายในกายกรรม
เป็นต้น เพราะมีความอุสสาหะคือมีความสามารถในการยังวิบากให้เกิดขึ้น
หรือด้วยอำนาจอุสสาหะในขณะ หรือว่ามีอุสสาหะคือปุพฺพโยคะได้แก่
อโยนิโสมนสิการ เพราะมีวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส
เพราะมีความลำบากด้วยกิเลส และเพราะมีโทษ. หยาบกว่าเวทนาที่เป็น
กิริยาอัพยากตะ เพราะมีวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส
เพราะมีความลำบากด้วยกิเลส และเพราะมีโทษ

วิปากํ อณุปฺปาเทนฺตีปี กิริยา กุสลา วีย สพฺยาปารา สอุสฺสาหา เอว จ
โหนฺตฺติ ตทฺถยํ อนามสฺติว กิริยาพฺยากตฺวาเร "สวิปากโต"อิจฺเจว วุฑฺตฺ.(มหาฎีกา)

กิริยาขณะแม้ไม่ยังวิบากให้เกิดขึ้น(เพราะท่านตัดตัณหาสูญแล้ว)
ก็มีความขวนขวาย และมีความอุสสาหะนั่นเอง(ในการยังวิบากให้เกิดขึ้น)
เหมือนอย่างกุศล เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่แต่ต้องทั้ง ๒ บทนั้น (คือ
มีความขวนขวายและมีความอุสสาหะ) ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะ
มีวิบากเท่านั้น" ดังนี้ ในวาระแห่งเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากตะ.

ส่วน เวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอัพยากตะ ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายที่ต่างกันจากปริยายเทศนาที่กล่าวแล้ว(ว่า กุศลเวทนามีความเป็นไปสงบ เพราะเป็นเหตุแห่งการทำความดีที่ไม่มีโทษอันวิญญูชนสรรเสริญมีเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้น เพราะไม่มีความร่าร้อนด้วยกิเลส และเพราะไม่มีความลำบากด้วยกิเลส)

เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้ง ๒ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากตะทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะมีความพยายาม(๑) เพราะมีความอุตสาหะคือปุพพโยคะ มีโยนิโสมนสิการ เป็นต้น(๑) และเพราะมีวิบาก(๑) ตามที่ควร(คือ กุศลและอกุศลเวทนา หยาบกว่าวิปากพุยากตเวทนา แม้ด้วยเหตุทั้ง ๓ และกุศล อกุศลเวทนา หยาบกว่ากิริยาพุยากตเวทนา เพราะมีวิบาก, หรือเพราะมีความขวนขวายและความอุตสาหะที่พิเศษ โดยความเป็นเวทนาที่มีวิบาก)

เวทนาที่เป็นอัพยากตะทั้ง ๒ ฝ่าย ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอกุศลทั้ง ๒ นั้น โดยปริยายที่ต่างกันจากปริยายเทศนาที่กล่าวแล้วในกุศลและอกุศลเวทนาอย่างนี้คือ เวทนาที่เป็นวิปากอัพยากตะ ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเหล่านั้น เพราะไม่มีความขวนขวาย เพราะไม่มีความอุตสาหะ และเพราะไม่มีวิบาก.

เวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากตะ ละเอียด เพราะไม่มีวิบาก หรือเพราะมีความขวนขวาย และมีความอุตสาหะอย่างพิเศษ โดยเป็นเวทนาที่ไม่มีวิบาก.

กมฺมเวคกฺขิตฺตฺตา หิ กมฺมปฏฺธิพฺมฺพญฺตฺตา จ กายกมฺมาทฺติพฺยาปารวฺริหโต นฺริสุสฺสาหา วิปากา. สอฺสุสฺสาหา จ กิริยา อวิปากธมฺมา. สวิปากธมฺมธมฺมา หิ สคพฺภา วีย โอฬาริกา. (มหาฎีกา ข้อ ๕๐๐)

เป็นความจริงว่า วิบากทั้งหลาย ที่ถูกกำลังแห่งกรรมซัดไป และ มีรูปเปรียบกับกรรม ชื่อว่าไม่มีความอุตสาหะ เพราะเว้นจากความขวนขวายด้วยกรรมมีกายกรรม เป็นต้น. และกิริยาทั้งหลาย อันมีความอุตสาหะ ก็ไม่มีวิบากเป็นสภาวะ. ก็ สภาวะธรรมที่มีวิบากเป็นธรรมดาทั้งหลาย ชื่อว่าหยาบหนักเหมือนสตรี มีครรภ์.

ความเป็นเวทนาหยาบและละเอียด ด้วยอำนาจแห่งชาติ ฟังทราบ โดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก.

โดยสถานะที่แตกต่างกัน

ส่วน ด้วยอำนาจสถานะ กายิกเจตสิกทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนา ๒ นอกนี้ เพราะไม่มีอัสสาทะคือปฏิเสธสุข, เพราะเป็นไปกับด้วยความ กระสับกระส่ายคือไม่สงบยิ่ง, เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความหวาดกลัว และเพราะครอบงำ.

ส่วน เวทนา ๒ นอกนี้ ละเอียดยกกว่าทุกขเวทนา เพราะสุขเวทนา เป็นความสำราญ เพราะเวทนาทั้ง ๒ เป็นความสงบ เพราะเวทนาทั้ง ๒ เป็นความประณีต เพราะเวทนาทั้ง ๒ เป็นความน่าเจริญใจ และเพราะอุเบกขา เวทนาเป็นกลาง ๆ ตามที่สมควร(อย่างนี้).

ส่วน สุขเวทนาและทุกขเวทนา ทั้ง ๒ หยาบกว่าอทุกขมสุขเวทนา เพราะเป็นไปกับด้วยความกระสับกระส่ายคือไม่สงบยิ่ง เพราะทำความกำเริบ เพราะปรากฏตัวชัด เหตุว่าแม้เห็นแล้วก็ต้องรู้ว่า "มีสุข มีทุกข์"

อทุกขมสุขเวทนานั้น ละเอียดยกกว่าสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้ง ๒ เหล่านั้น โดยปริยายต่างจากปริยายเทศนาที่กล่าวแล้ว.

ความเป็นโอฬาริกเวทนาและสุขุมเวทนา ด้วยอำนาจแห่งสถานะ ฟังทราบ อย่างนี้.

โดยบุคคลที่แตกต่างกัน

ส่วน ด้วยอำนาจแห่งบุคคล (กามาวจร)เวทนา ของบุคคลผู้มีได้เข้าสมาบัติ หยาบกว่า รูปร่างเวทนาและ โลกุตตรเวทนา ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ เพราะเวทนาของผู้มีได้เข้าสมาบัตินั้น มีความชัดส่ายไป ในอารมณ์ต่าง ๆ, เวทนาของบุคคลผู้เข้าสมาบัติคนอื่น ละเอียดยกกว่าเวทนาของบุคคลผู้มีได้ เข้าสมาบัติ โดยปริยายตรงกันข้าม.

ความเป็นโอฬาริกเวทนาและสุขุมเวทนา ด้วยอำนาจแห่งบุคคล ฟังทราบ อย่างนี้.

โดยโลกิยะและโลกุตตระที่แตกต่างกัน

ส่วน ด้วยอำนาจแห่งโลกิยะ และโลกุตตระ เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ เป็นโลกิยะเวทนา, โลกิยะเวทนานั้น หยาบกว่าอนาสวเวทนา เพราะเป็นเหตุอุบัติแห่งอาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่โอฆะคือพืงถูกโอฆะก้ำวล่วงทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเกื้อกูลแก่โยคะโดยความเป็นอารมณ์ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะโดยความเป็นอารมณ์ เพราะเกื้อกูลแก่นิวัตรณ์โดยความเป็นอารมณ์ เพราะเกื้อกูลแก่อุปาทานโดยความเป็นอารมณ์ เพราะประกอบในสังกิเลสหรือควรซึ่งสังกิเลส และเพราะสาธารณะแก่ปุถุชน.

อนาสวเวทนานั้น ละเอียดกว่าสาสวเวทนา โดยปริยายตรงกันข้าม ความเป็นโอพาริกเวทนาและสุขุมเวทนา ด้วยอำนาจแห่งโลกิยะและโลกุตตระ พืงทราบ อย่างนี้.

ความปนคละกันใโอพาริกะและสุขุมะไม่มี

ความปนคละกัน ด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ในความเป็นโอพาริกเวทนา และสุขุมเวทนาตามที่กล่าวมาแล้วนั้น บัณฑิตพืงห้ามเสียโดยประการคือโทษแห่งการถึงภาวะที่แม่เวทนาทั้งหลายที่กล่าวไว้แล้วว่า "เป็นโอพาริกะและสุขุมะ" เป็นสุขุมะและโอพาริกะอีก ด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ย่อมไม่มี.

อธิบายว่า ทุกขเวทนาที่สัมปยุตด้วยกายวิญญูณอันเป็นอกุศลวิบาก แม้เป็นเวทนาละเอียด เพราะเป็นอัพยากตะ ด้วยอำนาจชาติ ก็เป็นเวทนาหยาบ ด้วยอำนาจสภาวะเป็นต้น.

ข้อนี้จริงดังที่ตรัสว่า "อัพยากต(ทุกข)เวทนาเป็นเวทนาละเอียด(ชาติ). ทุกขเวทนา เป็นเวทนาหยาบ(สภาวะ). เวทนาของบุคคลผู้เข้าสมบัติเป็นเวทนาละเอียด. (ทุกข)เวทนาของบุคคลผู้ไม่ได้เข้าสมบัติเป็นเวทนาหยาบ (บุคคล). สาสว(ทุกข)เวทนาเป็นเวทนาหยาบ(โลกิยะ). อนาสวเวทนา เป็นเวทนาละเอียด(โลกุตตระ)"(อภิ.วิ. ๓๕/๑๑/๔) ดังนี้.

และทุกขเวทนา เป็นฉันใด, แม้อกุศลสุขเวทนาเป็นต้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ด้วยอำนาจชาติ, เป็นสุขุมเวทนาด้วยอำนาจสภาวะ และสุขเวทนาที่สหรัคต กับกุศลมาน เป็นโอพาริกะด้วยอำนาจชาติ แต่เป็นสุขุมเวทนา ด้วยอำนาจบุคคล เพราะเป็นสมาปັນนเวทนาเป็นต้น ฉะนั้น.

เพราะเหตุนี้ ความปนคละกัน ด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ไม่มี โดยประการใด, ความเป็นโอพาริกะและสุขุม แห่งเวทนาทั้งหลาย บัณฑิต พึงทราบ โดยประการนั้น. สิ่งนี้เป็นไฉน ? คือ

อภัยกตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด กว่ากุศลเวทนาและอกุศลเวทนา ด้วยอำนาจชาติ.

ความต่างกันโดยสภาวะเป็นต้น ไม่พึงแต่ต้อง(คือ โกฎฐาส ๔ มีชาติ เป็นต้น ที่ไม่ปะปนซึ่งกันและกันเท่านั้น พึงถือเอา)อย่างนี้ว่า "ในเวทนาเหล่านั้น อภัยกตเวทนาเป็นไฉน(ชาติ) ? เป็นทุกข์หรือ เป็นสุขหรือ(สภาวะ), เป็นของท่านผู้เข้าสมบัติหรือ เป็นของผู้ไม่ได้เข้าสมบัติหรือ(บุคคล), เป็นสาสวะหรือ เป็นอนาสวะหรือ(โลกียโลกุตตระ)"

ในเวทนาทั้งปวง ก็มีนัยนี้เป็นต้นว่า กุศลเวทนาเป็นไฉน ? เป็นทุกข์หรือ เป็นสุขหรือ(สภาวะ), เป็นของท่านผู้เข้าสมบัติหรือ เป็นของผู้ไม่ได้เข้าสมบัติ หรือ(บุคคล), เป็นสาสวะหรือ เป็นอนาสวะหรือ(โลกียโลกุตตระ).

ความเป็นโอพาริกะและสุขุมโดยการเทียบเคียงกับเวทนานั้นๆ

โดยอกุศลชาติเดียวกัน

อีกนัยหนึ่ง โดยวณะว่า "ก็หรือว่า เวทนาเป็นหยาบและละเอียด พึงเห็น โดยเทียบเคียงเวทนานั้น ๆ " (อภิ.วิ.๓๕/๑๑/๔) ดังนี้ แม้ในอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่เป็น โทสสหคตะ หยาบกว่าเวทนาที่เป็น โลกสหคตะ เพราะ(โทสเวทนาเป็นไปหยาบปรากฏ) เภาที่อาศัยของตน เหมือนไฟ, เวทนาที่เป็น โลกสหคตะ ก็เป็นละเอียด.

แม้โทสสหคตเวทนาที่เป็นนียตะ โดยมีฉัตตนิยาม ๕ เป็นโอพาริกะ,

ที่เป็นอนิยตะ เป็นสุขุม.

แม้นิยตะ ที่เป็นกัปป์ฏฐิติกะที่ถึงอนันตริยภาวะ โดยความเป็นวิบากดำรง อยู่ตลอดกัป เหมือนอย่างของพระเทวทัตเป็นต้น เป็นหยาบ, แม้นอกนี้ ก็เป็นละเอียด.

แม้ในพวกที่เป็นกัปป์ฏฐิติกะ ที่เป็นอสังขาริก เป็นหยาบ เพราะความ กล้าแข็งโดยสภาวะ, นอกนี้(คือที่เป็นสสังขาริก) ก็เป็นละเอียด.

ส่วน เวทนาโลกสหคตะ ที่เป็นทัญญูสัมปยุต เป็นหยาบ เพราะความเป็น มหาสาวัชชะ, นอกนี้ (คือทัญญูวิปยุต) เป็นละเอียด.

แม้ทัญญูสัมปยุตตเวทนานั้น ที่เป็นนิยตะคือมิจฉาทัญญูกะ เป็นหยาบ, ที่เป็นอนิยตะ เป็นสุขุม. แม้นิยตะ ที่เป็นกัปป์ฏฐิติกะ เป็นหยาบ, แม้นอกนี้ ก็เป็นละเอียด. แม้ในพวกที่เป็นกัปป์ฏฐิติกะ ที่เป็นอสังขาริก ก็เป็นหยาบ, นอกนี้ ก็เป็นละเอียด.

แต่ โดยไม่แปลกกัน(คือโดยไม่แยกเป็นโทสสหคตะ โลกสหคต) อกุศลเวทนา ที่มีวิบากมาก เป็นหยาบ เพราะความหนาแน่นแห่งโทษ, ที่มีวิบากน้อย เป็นละเอียด.

โดยกุศลชาติเดียวกัน

ส่วน กุศลเวทนา ที่มีวิบากน้อย เป็นหยาบ, ที่มีวิบากมาก เป็นละเอียด.

อีกอย่างหนึ่ง กามาวจรกุศลเวทนา เป็นหยาบ, รูปาวจรกุศลเวทนา เป็นละเอียด, อรูปาวจรกุศลเวทนาละเอียดกว่ารูปาวจรกุศลเวทนานั้น ความที่กามาวจรเวทนาเป็นต้นหยาบและละเอียด เพราะเป็นวัตถุแห่งนิกันติ ที่โอฬาริกะและสุขุม, โลกุตระเวทนาละเอียดกว่าอรูปาวจรกุศลเวทนานั้น ก็โลกุตระเป็นเอกันตสุขุมเท่านั้น.

แม้กามาวจรเวทนา ที่เป็นทานมัย เป็นหยาบ, ที่เป็นศีลมัยเป็นละเอียด, ที่เป็นภาวนามัยละเอียดกว่าที่เป็นศีลมัยนั้น โดยนัย.

แม้ภาวนามัย ที่เป็นเหตุกะ เป็นหยาบ, ที่เป็นติเหตุกะ ก็เป็นละเอียด (มนสิการ แม้ด้วยญาณวิปยุตตจิต ย่อมมี ในกาลที่คล่องแคล่วและมีกำลังเป็นต้น แห่งภาวนา ในกาลบางครั้งาว, มหาภูิกะ).

แม่ติเหตุกะ ที่เป็นสสังขาริก เป็นหยาบ, ที่เป็นอสังขาริก ก็เป็นละเอียด.

ส่วน รูปาวจรเวทนาที่เป็นไปในปฐมฉนเป็นหยาบ, ที่เป็นไป ใน
ทุตติฉนเป็นละเอียด, ที่เป็นไปในตติฉนละเอียดกว่าที่เป็นไปในทุตติฉน, ที่
เป็นในจตุตฉนละเอียดกว่าที่เป็นไปในตติฉน, ที่เป็นไปในปัญจฉน
ละเอียดกว่าที่เป็นไปในจตุตฉนแน่เทียว.

ส่วน อรูปาวจรเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอากาสนัญจายตนะเป็นหยาบ,
ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายตนะเป็นละเอียด, ที่สัมปยุตด้วยอากิญจัญจายตนะ
ละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายตนะ, ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญา
นาสัญจายตนะละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอากิญจัญจายตนะแน่เทียว.

ส่วน โลกุตระเวทนาที่สัมปยุตด้วยโสตาปัตติมรรคเป็นหยาบ, ที่สัมปยุต
ด้วยสกทาคามิมรรคเป็นละเอียด, ที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคละเอียดกว่า
ที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรค, ที่สัมปยุตด้วยอรหัตตมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุต
ด้วยอนาคามิมรรคแน่เทียว.

โดยวิบากชาติและกิริยาชาติเดียวกัน

ในเวทนาที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาในภุมินั้น ๆ (คือพืงนำไปด้วยคำ
มีอาทิว่า กามาวจรวิบากเวทนา เป็นโอพาริกะ, รูปาวจรวิบากเวทนา เป็นสุขุม
ไปจนถึงอรหัตตผล, กามาวจรกิริยาเวทนา เป็นโอพาริกะ, รูปาวจรกิริยาเวทนา
เป็นสุขุมเป็นต้น, และโดยนัยว่า กามาวจร(กิริยา)เวทนา ที่เป็นไปโดยอาการาน
เป็นโอพาริกะ, ที่เป็นไปโดยอาการศีล เป็นสุขุมเป็นต้น ไปจนถึงเนวสัญญา
นาสัญจายตนะ)

และในเวทนาที่กล่าวไว้ด้วยอำนาจสภาวะมีทุกขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจ
บุคคลมีสมำบนนเวทนาเป็นต้น และด้วยอำนาจโลกียโลกุตระ มีสาสวเวทนา
เป็นต้น ก็นัยนี้ (การจำแนกในชาติโกฏฐาส จันใด, ในสภาวะโกฏฐาสเป็นต้น
ก็จันนั้น คือโดยสภาวะเดียวกัน โดยบุคคลเดียวกัน โดยโลกียะและ
โลกุตระเดียวกัน).

โดยโอกาส

อนึ่ง แม้ด้วยอำนาจโอกาส ทุกขเวทนาในนรกเป็นหยาบ, ทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉานเป็นละเอียด, ทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉาน, ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าจาตุมหาราชิกา ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์, ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดาวดึงส์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าจาตุมหาราชิกา, ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่ายามะละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดาวดึงส์, ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดุสิต ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่ายามะ, ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่านิมมานรดี ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดุสิต, ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าปรนิมมิตวสวัตดี ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่านิมมานรดีแน่เทียว.

ก็ ทุกขเวทนาเป็นฉันใด, แม้สุขเวทนา ก็พึงประกอบ ตามสมควร ในภูมิทั้งปวง เป็นฉันนั้นเกิด(คือเวทนาใดๆ ย่อมได้ ในภูมิใดๆ, พึงประกอบ ตามสมควรแก่เวทนานั้นๆ ในภูมินั้นๆ).

โดยวัตถุ

อนึ่ง แม้ด้วยอำนาจวัตถุคืออารมณ์ เวทนาทั้งสี่ที่เป็นไปมีหีนวัตถุ เป็นอารมณ์มีเวทนาของผู้บริโภคน้ำฟางเป็นต้น เป็นโอพาริกเวทนา, เวทนาที่เป็นไปมีปณีตวัตถุเป็นอารมณ์มีเวทนาของผู้บริโภคน้ำสาทิ เนื้อ และข้าวสุกเป็นต้น เป็นสุขุมเวทนา.

ประเภทแห่งหีนและปณีตเวทนา

หีนปณีตเภท ยา โอปาริกา, สา หีนา. ยา จ สุขุมมา, สา ปณีตาคิ ทฎฐพุพา.

ในประเภทแห่งหีนะและปณีตะ พึงทราบว่า เวทนาใด เป็นโอพาริกะ, เวทนานั้น เป็นหีนะ. และเวทนาใด เป็นสุขุม, เวทนานั้น ก็เป็นปณีตะ.

ทुरและสันติเกเวทนา

ทुरเภท ปน "อกุสลา เวทนา กุสลา พุยา กตาหิ เวทนาหิ ทुर" สนฺติเกปทํ "อกุสลา เวทนา อกุสลา ย เวทนา ย สนฺติเก" ตีอาทินา นเยน วิภังเก(อภิ.วิ.๓๕/๑๓/๔-

๕) วิกตฺตํ" ตสฺมา อกุสลา เวทนา วิสภาคโต, อสฺสภูตฺโต, อสฺริกฺขโต จ กุสลาพฺยาทตาหิ ทฺูเร, ตถา กุสลาพฺยาทตา อกุสลา.เอส นโย สพฺพวาเรสุ. อกุสลา ปน เวทนา สภาคโต สฺริกฺขโต จ อกุสลา ย สนฺติเก.

ส่วน **ทฺูเรบท** ทรงจำแนกไว้ ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า "อกุสลเวทนา มีในที่ไกล จากกุสลาพฺยาทตเวทนาทั้งหลาย"ดังนี้, **สนฺติเกบท** ทรงจำแนกไว้ ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า "อกุสลเวทนา มีในที่ใกล้กับอกุสลเวทนา"ดังนี้. เพราะเหตุนี้ "อกุสลเวทนา มีในที่ไกลจากกุสลาพฺยาทตเวทนาทั้งหลาย เพราะเป็นวิสภาคกันคือเพราะ โกฎฐาสไม่เสมอกันด้วยอำนาจชาติเป็นต้น เพราะไม่คลุกคลีกัน คือเพราะกิจไม่เหมือนกัน ด้วยอำนาจเวทนามีทุกข์เป็นวิบากเป็นต้น(ทุกฺขวิปากตาทิวเสน อสฺทิสกฺิจจตา อสฺสภูตฺตา,มหาภูทิกา) และเพราะไม่เสมอเหมือนกันคือเพราะสภาวะไม่เหมือนกัน(อสฺทิสสภาวตา อสฺริกฺขตา, มหาภูทิกา), กุสลเวทนาและอัพฺยาทตเวทนา มีในที่ไกลจากอกุสลเวทนาจึงอย่างนั้น. ในวาระทั้งปวงที่ฟังกล่าว ตามแนวแห่งนัยที่กล่าวไว้แล้ว ในประเภทแห่ง โอปาริกะและสุขุมเวทนา ก็นัยนี้.

ส่วน อกุสลเวทนา มีในที่ใกล้กับอกุสลเวทนา เพราะเป็นสภาคกัน คือเพราะ โกฎฐาสเสมอกันด้วยอำนาจชาติเป็นต้น และเพราะเสมอเหมือนกัน คือเพราะสภาวะเหมือนกัน ด้วยอำนาจความมีทุกข์เป็นวิบากเป็นต้น (ทุกฺขวิปากตาทิวเสน ปน สฺทิสสภาวตา สฺริกฺขตา,มหาภูทิกา).

อิทฺิ เวทนา กฺขนฺธสุส อตีตาทิวภาเค วิตุถารกถามุขํ.ตํตํเวทนาสมฺปยุตฺตานํ ปน สลฺยญาทีนฺมุปี เอตํ เอวเมว เวทิตพฺพํ.

นี่เป็นกถามุขโดยพิสดาร ในการจำแนกโดยประเภทต่างๆ มีเป็นอดีตเป็นต้น ของเวทนาขั้นนี้.

ก็ แม้กถามุขโดยพิสดารในการจำแนกโดยประเภทต่างๆ มีเป็นอดีตเป็นต้นนี้ แห่งสัญญาขั้นเป็นต้น ที่สัมปยุตกับเวทนานั้น ๆ ก็พึงทราบอย่างนี้ นั้นแหละ.

ปัจจุบัณกาลมี ๓ ประการ

(อภุคสาลินี ตีกอดตุทธารวณณา ข้อ ๑๔๓๔ หน้า ๔๓๔ - ๖, วิ.ม. ข้อ ๔๑๖ เจโตปริยญาณ)

ปัจจุปปนุชานนกาลเอ ปน ปัจจุปปนุชารมมณั โหติ.

ปัจจุปปนุช นามเต ติวริชั ขณปัจจุปปนุชั สนุคตติปัจจุปปนุชั
 อทุชาปัจจุปปนุช. ตตถ อุปปาทภูคฐิติภงคปตตตั ‘ขณปัจจุปปนุชั’.
 เอกทวิสนุคตติวารปริยาปนุชั ‘สนุคตติปัจจุปปนุชั’. ตตถ อนุชการเอ นิสัทิตวา
 อาโลกภูคฐานัน คตสส น ตาว อารมมณั ปากภู โหติ, ยาว ปน ตั ปากภู โหติ, เอตถนุช
 เร เอกทวิสนุคตติวารเวทิตพพา. อาโลกภูคฐานเอ วิจริตวา โอวรกั ปวิภูคฐ
 สปิ น ตาว สหสา รูปั ปากภู โหติ; ยาว ตั ปากภู โหติ, เอตถนุชเร เอกท
 วิสนุคตติวารเวทิตพพา. ทูเร ฐตวา ปน รชกานัน หตถวิการั, ฆณทภิเรริอาทิ- อา
 โภคณวิการณจ ทิสวาปิ น ตาว สททั สุณนาคิ; ยาว ปน ตั สุณนาคิ เอตสมิมปิ
 อนุชเร เอกทวิสนุคตติวารเวทิตพพา. เอวั ตาว มชณิมภานกา. สตัยุตภานกา ปน
 ‘รูปสนุคตติ อรูปสนุคตติ’ติ ทเว สนุคตติโย วตวา ‘อุทกั อกุกมิตวา คตสส ยาว ตีเร
 อกุกนุชอุทกเลขา น วิปปลีทติ, อทุชานโต อาคตสส ยาว กาเย อุสมภาโว น
 รูปสมมติ, อาตปา อาคนุชวา คพุกั ปวิภูคฐสส ยาว อนุชการภาโว น วิคจจติ,
 อนโตคพเพ กมมภูคฐานัน मनสิกริตวา ทิวา วตปานัน วิจริตวา โอโลเกนุชสส ยาว
 อุกชินัน ฆนททภาโว น รูปสมมติ. อัย รูปสนุคตติ นาม; ทเว ตโย ชวนวารา
 อรูปสนุคตติ นามา’ติ วตวา ‘ตทุกยมิปิ สนุคตติปัจจุปปนุชั นามา’ติ วทนติ.

เอกภวาปริจจिनัน ปน อทุชาปัจจุปปนุชั นาม. ยั สนุชาย ภทเทกรตตตตเต
 “ยณจาอุโส จกขุ เย จ รูปา, ๗เป๗. โย จาอุโส มโน เย จ ฆมมา, อุภยเมตต
 ปัจจุปปนุชั. ตสมิ เจ ปัจจุปปนุชเน ฉนุทราคปภูิททชั โหติ วิญญาณัน,
 ฉนุทราคปภูิททชตตา วิญญาณสส ตทภินนุทติ, ตทภินนุทโต ปัจจุปปนุชเส
 ฆมเมส สัหิรตี’ติ (ม.อุ.๑๔/๓๔๔/๒๕๔-๕) วตตต. สนุคตติปัจจุปปนุชเจตถ อภูคกา
 ส อาคต. อทุชาปัจจุปปนุชั สุตเต.

ตตถ เกจิ ‘ขณปัจจุปปนุชั จิตตัง เจโตปริยญาณสส อารมมณั โหตี’ติ วทนติ.
 กิการณา ? ยสุมมา อิทุชิมสส จ ปรสส จ เอกกขณเอ จิตตัง อุปปชชตีติ. อิทญจ เนสั

โอปมมัม— ยถา อากาเส จิตเต ปุพฺพมฺภูจฺฉิมฺหิ อวสฺสํ เอกํ ปุพฺผํ เอกสฺส วณฺณํ ปฏิ
 วิชฺชติ, วณฺเณน วณฺณํ ปฏิวิชฺชติ, เอวํ "ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามิ"ติ ราสฺวิเสน
 มหาชนสฺส จิตเต อวชฺชิตเต อวสฺสํ เอกสฺส จิตฺตํ เอเกน จิตฺเตน อุปฺปาทกฺขณเณ वा
 จิตฺติกฺขณเณ वा กงฺคกฺขณเณ वा ปฏิวิชฺชตีติ. ตํ ปน วสฺสสฺตมฺปิ วสฺสสฺสสฺสมฺปิ
 อวชฺชนฺโต येन จิตฺเตน อวชฺเชติ, येन จ ชานาติ, เตสํ ทฺวินฺนํ สหฺจฺญานาภาวโต
 อวชฺชนชวณานญจ อนิฏฺฐเฐ จ्ञาเน นานารมฺมณภาวปฺปตฺติโทสโต อยฺยตฺตฺนฺติ
 อญฺญกถาสฺส ปฏิกฺกจิตฺตํ. สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญจ อารมฺมณฺ
 โหตีติ เวทิตพฺพํ.

ตตฺถ ยํ วตฺตมานชวณวีธิโต อตีตานาคตวเสน ทฺวิตชวณวีธิปริมาณกาลे
 ปรสฺส จิตฺตํ, ตํ สพฺพมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นาม. อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวณวาเรน
 ทีเปตพฺพนฺติ ยํ อญฺญกถายํ วตฺตํ, ตํ สฺวตฺตํ. ตตฺตรายํ ทีปนา— อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ
 ชานิตฺถกาโม อวชฺเชติ. อวชฺชนํ ขณฺปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณฺ กตฺวา เตเนว สห
 นิรฺชฺชติ. ตโต จตฺตารี ปญฺจ ชวณานิ, เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, เสสานิ กามาจรานิ.
 เตสํ สพฺเพสฺมฺปิ ตเทว นิรฺทฺธํ จิตฺตมารมฺมณฺ โหติ. เนว ตานิ นานารมฺมณานิ
 โหन्ตี. อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา เอการมฺมณานิ.
 เอการมฺมณตฺเตปี จ อิทฺธิจิตฺตเมว ปรสฺส จิตฺตํ ปชานาติ, น อิตฺรานิ; ยถา จกฺขุทฺวาเร
 จกฺขุวิญญานเมว รูปํ ปสฺส, น อิตฺรานีติ. อิติ อิทํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนสฺส เจว อทฺธาปจ
 จุปฺปนฺนสฺส จ วเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณฺ โหติ. ยสฺมา वा สนฺต
 ติปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺเนยว ปตฺติ, ตสฺมา อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสนตํ ปจ
 จุปฺปนฺนารมฺมณนฺติ เวทิตพฺพํ.

แต่ ปัจจุบันอารมณ์ ย่อมเป็นวิสัย ของเจโตปริยญาณนี้ ในเวลาที่รู้
 จิตปัจจุบัน. อนึ่ง ชื่อว่า ปัจจุบันนี้ มี ๓ ประการ คือขณปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน
 และอัทธาปัจจุบัน.

ขณปัจจุบัน

ในปัจจุบัน ๓ เหล่านี้ ปัจจุบันที่ถึงอุปาทกขณะ จิตฺติขณะและกัณฺทขณะ
 (ของจิตตักขณะ) ชื่อว่า **ขณปัจจุบัน**(ความว่า ปัจจุบันที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓).

สัตตติปัจจุบัน

ปัจจุบันที่นับเนื่องด้วยเอกสันตติวาระ(วาระแห่งรูปสันตติ ๑) หรือ ทิวสันตติวาระ(วาระแห่งรูปสันตติ ๒) ชื่อว่า **สัตตติปัจจุบัน**.

ในสัตตติปัจจุบันนั้น เมื่อบุคคลนั่งในที่มืดแล้ว ไปสู่ที่สว่างแจ้ง อารมณ์ ย่อมเป็นอันไม่ปรากฏโดยฉับพลันก่อน, อารมณ์นั้น ย่อมเป็นอันปรากฏ ทราบใด, (อารมณ์คือรูปสันตติวาระทั้งหลายที่เป็นไป)ในระหว่างนี้(คือจำเดิมแต่เวลาที่ยังไม่ปรากฏ จนถึงปรากฏกาล) บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่า เอกสันตติวาระ หรือทิวสันตติวาระ.(ความว่า ในระหว่างนี้ เวลาครึ่งหนึ่ง เป็นวาระที่รูปารมณ์ ไม่ปรากฏชัด, เวลาครึ่งหนึ่ง เป็นวาระที่รูปารมณ์ปรากฏชัด ท่านมัชฌิมภาณ กาจารย์ ถือเอาแล้วซึ่งวาระทั้ง ๒ จึงกล่าวว่า"ทิวสันตติวาระ"ดังนี้(ตลอุปฐมเวลา อวิภูตวาระ อุปฐมเวลา วิภูตวาระ, ตทกย์ คเหตุวาระ"เทวสันตติวาระ"ติ วุคตฺ. ฎีกา). เรื่องนี้นั้น ไม่เป็นสาธารณะแก่รูปารมณ์ทั้งปวง,สำหรับรูปารมณ์บางอย่าง ย่อมเป็นอันปรากฏ แม้เร็วพลัน เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกระทำแม้การถือเอาว่า เอก ว่า เอกทิวสันตติวาระ"ดังนี้).

แม้เมื่อบุคคลเที่ยวไป ในที่สว่างแจ้งแล้ว เข้าไปสู่ห้อง รูปารมณ์ ย่อมเป็นอันไม่ปรากฏ โดยฉับพลันก่อน, รูปารมณ์นั้น ย่อมเป็นอันปรากฏ ทราบใด, (รูปารมณ์สันตติที่เป็นไป)ในระหว่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่า เอกสันตติวาระหรือทิวสันตติวาระ.

ก็ เมื่อบุคคลยืนอยู่ ในที่ไกล แม้เห็นการไหวมือของพวกช่างย้อม และการเคาะระฆังและ ตีกลอง ย่อมไม่ได้ยินเสียงโดยฉับพลันก่อน, และบุคคลย่อมได้ยินเสียงนั้น ทราบใด, (สัตตทวารมณ์สันตติที่เป็นไป) แม้ในระหว่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่า เอกสันตติวาระหรือทิวสันตติวาระ. ท่านมัชฌิมภาณกาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ก่อน.

ส่วน ท่านสังยุตตภาณกาจารย์ กล่าวถึง สันตติมี ๒ อย่าง คือรูปสันตติ อรูปสันตติ ย่อมกล่าวว่ "รอยแยกแห่งน้ำ ที่บุคคลเดิน ก้าวข้ามแล้วซึ่งน้ำ ลุยไป ในที่ใกล้ฝั่งยังไม่ใสสนิท(คือชุ่มมัวอยู่) ทราบใด, เมื่อบุคคลมาจากทางไกล ความร้อนในกาย ยังไม่สงบไป ทราบใด, เมื่อบุคคลมาจากแดด เข้าไปสู่ห้อง ความมืด

ยังไม่ไปปราศ トラบไค, เมื่อบุคคลมนสิการกรรมฐาน ในภายในห้อง เปิดแล้วซึ่ง หน้าต่างมองดูอยู่ ในเวลากลางวัน ความห้วนไหวแห่งนัยน์ตา ยังไม่สงบ トラบไค, (ในระหว่างนี้) นี้ชื่อว่า รูปสันตติ. วาระแห่งกามาวจรชวณะ ๒ - ๓ วาระ ชื่อว่า อรูปสันตติ แล้วกล่าวว่า รูปรูปสันตติแม่ทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน. (ความว่า มิใช่หักคตชวณะวาระเป็นต้นนอกกามาวจรชวณะ นอกนี้, เพราะว่า ชวณะเหล่านั้น ไม่มีประมาณกาล. แม้จิตทั้งหลายมีภวังค์เป็นต้นที่เป็นไป อันไม่มีระหว่างกัน พึงทราบว่าเป็นจิตที่ยังลงภายในชวณะเหล่านั้นนั่นเอง)

อัทธาปัจจุบัน

ส่วน ปัจจุบันที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน(คือปัจจุบันที่ถูกกำหนดด้วยปฏิสนธิและจุติ ที่นับเนื่องในเอกภพ), ท่านพระมหากัจจายนเถระ หมายเอาคำว่าไว้ในกัจจายนภัทเทกัตตสูตรว่า

"ยถจา วุโส จกขุ เย จ รูปา, ๗เป๗.โย จา วุโส มโน เย จ ชมฺมา, อุกฺขเมตํ ปจฺจุปฺปนุํ, ตสฺมี เจ ปจฺจุปฺปนุเน จนฺทราคปฏฺิพฺพุธํ โหติ วิญฺญาณํ, จนฺทราคปฏฺิพฺพุตฺตา วิญฺญาณสฺส ตทฺทินนฺทติ, ตทฺทินนฺทนฺโต ปจฺจุปฺปนุเนสุ ชมฺเมสุ สํหิรติ.

ท่านผู้มีอายุ จักขุใจ และรูปทั้งหลายเหล่าใด, ๗เป๗.ท่านผู้มีอายุ ภวังคจิตใด และชัมมารมณฺ์ที่มีในภุมิ ๓ เหล่าใด, ทั้ง ๒ นั้น เป็นอัทธาปัจจุบัน, ถ้าว่า นิกันตติวิญญาณที่เนื่องด้วยฉันทราคะ มีอยู่ในภวังคจิตและชัมมารมณฺ์ที่มีในภุมิ ๓ อันเป็นอัทธาปัจจุบันนั้น, เพราะนิกันตติวิญญาณที่เนื่องด้วยฉันทราคะ บุคคลจึงเพติดเพตินยั้ง(ด้วยตัณหาและทิฏฐิ)ซึ่งภวังคจิตและชัมมารมณฺ์ที่มีในภุมิ ๓ อันเป็นอัทธาปัจจุบันนั้น, เมื่อเพติดเพตินยั้งซึ่งภวังคจิตและชัมมารมณฺ์ที่มีในภุมิ ๓ นั้น(ก็บุคคลผู้เป็นอย่างนั้น)ย่อมถูกตัณหา และทิฏฐิอุดคังไว้ ในภวังคจิตและชัมมารมณฺ์ที่มีในภุมิ ๓ อันเป็นอัทธาปัจจุบันธรรมทั้งหลาย (เพราะความไม่มีแห่งการกำหนดรู้ซึ่งวัตถุนั้นด้วยวิปัสสนา)" ดังนี้.(พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ฉันทราคะที่เป็นไป ในภวังคมนะและชัมมารมณฺ์เหล่านั้น

ย่อมรู้ว่ามิจฉาทิฏฐิปัจจุบันเป็นอารมณ์, มิใช่มีขณปัจจุบันเป็นอารมณ์ ท่านจึงกล่าวว่า "ท่านพระมหากัจจายนเถระหมายเอาคำว่าไว้ในกัจจายนภัทเทกรัตตสูตรว่า "โย จาธุโส มโน เย จ ฐมา, ๗เปฯ สหิรติ").

อนึ่ง สันตติปัจจุบัน มาในอัฐกถาทันหลาย, อธิษฐานปัจจุบันมาในพระสูตร (มีภัทเทกรัตตสูตรเป็นต้น, พระอรรถกถาจารย์ ไม่กล่าวว่า "ขณปัจจุบัน มาแล้ว ในพระบาลี มีอยู่, แต่เพราะการกระทำให้เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่ง ขณปัจจุบันนั้น ไม่มาแล้ว ในอัฐกถา).

มติเกจิอาจารย์

ในขณปัจจุบันเป็นต้นนั้น เกจิอาจารย์ทั้งหลาย(พวกอภักขิรวาสี)กล่าวว่า "จิตที่เป็นขณปัจจุบัน ย่อมเป็นอารมณ์ ของเจโตปริยญาณ"ดังนี้. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะว่า อิทธิจิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของมหาชนอื่น กำลังเกิดขึ้น ในขณะเดียวกัน.

ก็อุปมาของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีดังนี้

ครั้นเมื่อกำดอกไม้ ที่บุคคลซัดไปในอากาศ ดอกหนึ่งย่อมแทงขั้ว คือ ย่อมแทงขั้วด้วยขั้ว ของดอกไม้ดอกหนึ่ง ได้แน่นอน ฉนั้นใด, เมื่อพระโยคาวจร อาวัชชนะ ในจิตของมหาชน ด้วยสามารถแห่งกองว่า "เราจะรู้ ซึ่งจิตของมหาชน อื่น" ดังนี้ ย่อมรู้ ซึ่งจิตของบุคคลหนึ่ง ด้วยจิตขณะหนึ่ง ในอุปาทกขณะ หรือฐิติขณะ หรือว่าภังคักขณะ ได้แน่นอน ฉนั้นนั้น.

ก็ คำของพวกเกจิอาจารย์นั้น ท่านปฏิเสธไว้ ในอรรถกถาทันหลายว่า ไม่สมควร เพราะเมื่อบุคคลอาวัชชนะอยู่แม้ตลอดร้อยปี แม้ตลอดพันปี บุคคลย่อมอาวัชชนะด้วยจิตใด,และบุคคลย่อมรู้ด้วยอิทธิจิตใด, ไม่มีฐานะที่ พร้อมกันของจิต ๒ ดวงเหล่านั้น(ถ้าอาวัชชนะและอิทธิจิตกำลังเกิดพร้อมกันได้ ,อิทธิจิต ก็พึงรู้ขณปัจจุบันนารมณห์ พร้อมกับอาวัชชนะได้) และเพราะโทษคือ การถึงภาวะที่อาวัชชนะจิตและชวนจิตมีอารมณ์ต่างๆกัน ในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา(ความว่าเมื่ออาวัชชนะและอิทธิจิต ไม่เกิดพร้อมกัน, ก็ต้องมีจิตตักขณ ปัจจุบันนารมณห์ต่างๆขณะกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มีอารมณ์ต่างๆกัน ในฐานะที่ไม่

นำปรารณา อันอื่นจากมกควิถีและผลวิถีที่อวชชนะและมรรคผลมีอรรณต์
ต่างกกัน ในฐานะที่นำปรารณา).

เจโตปริยญาณ มีอรรณต์เป็นปัจจุบันได้ คือ สันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน

ส่วน สันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน พึงทราบว่ ย่อมเป็นอรรณต์
(ของเจโตปริยญาณ)

ในสันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบันเหล่านั้น คำใดที่กล่าวไว้ในสังยุตต
อรรคถถว่ จิตใด ของบุคคลอื่น ในเวลาปริมาณ ๒ - ๓ ชวนวิถี ด้วยอำนาจอดีต
และอนาคต (ก่อนและหลัง)จากปัจจุบันชวนวิถี, แม้ชวนวิถี ๒ - ๓ ด้วยอำนาจ
อดีตและอนาคตนั้นทั้งหมด ชื่อว่ สันตติปัจจุบัน. ส่วน อัทธาปัจจุบัน พึงแสดง
ด้วยวาระแห่งชวนะ(มิใช่พึงแสดง โดยอัทธาปัจจุบันทั้งสิ้นคือปฏิสนธิจนถึงจุติ),
คำนี้้นท่านกล่าวไว้ค้แล้ว.

นี่เป็นการส่องเนื้อความคืออาการที่เป็นไปแห่งอิทธิจิต โดยการแสดงความ
เป็นอัทธาปัจจุบันนารณต์ ของชวนวาระเป็นมุข ในคำของท่านพระอรรคถถานัน
มีคังนี้คือ

ท่านผู้มีฤทธิ์ ปรารณาเพื่อจะรู้ชวนจิต ของบุคคลอื่น ย่อมอวชชนะ,
อวชชนะจิต กระทำชวนชณปัจจุบันให้เป็นอรรณต์ ย่อมดับไปพร้อมกกับ
ชวนชณปัจจุบันนารณต์นั้นน้นเอง. ต่อจากนั้น เป็นชวนะ ๔ ชณะ(ของติกข
บุคคล) หรือ ๕ ชณะ(ของมันทบุคคล), อิทธิจิต(เจโตปริยญาณ) เป็นชณะสุดท้าย,
ชวนจิตที่เหลือ เป็นพวกกามาวจร, (อัทธาปัจจุบัน)ชวนจิต(ชณะที่ ๑) ที่ดับแล้ว
นั้นน้นแหละ ย่อมเป็นอรรณต์ แม้ของอภิญญาวิถีจิตทั้งปวงเหล่านั้น(๔ หรือ ๕
ชณะ), อภิญญาวิถีจิตเหล่านั้น ย่อมไม่มีอรรณต์ต่างกกัน. ย่อมมีอรรณต์เดียวกัน
เท่านั้น(คือชวนจิตชณะที่ ๑ ที่ดับไปแล้วพร้อมกกับอวชชนะจิตนั้น) เพราะความที่
อภิญญาวิถีจิตมีปัจจุบันนารณต์ ด้วยอำนาจอัทธาปัจจุบัน,

อนึ่ง อิทธิจิตเท่านั้น ย่อมรู้ ชังจิต ของบุคคลอื่น แม้ในความมีอรรณต์
เดียวกัน, กามาวจรจิตทั้งหลายมีอวชชนะเป็นคันนอกนี้ ย่อมไม่รู้. เหมือนว่

จักขุวิญญานเท่านั้น ย่อมเห็น ซึ่งรูป ในจักขุทวาร, วิญญานทั้งหลายนอกนี้ (มีปัญจทวาราวัชชนะเป็นต้น) ย่อมไม่เห็น เพราะเหตุนี้ อธิษิตนี้ ย่อมมี ปัจจุบันนารมณ ด้วยอำนาจแห่งสันตติปัจจุบัน และอทธาปัจจุบันนั่นเอง ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุคือ แม้สันตติปัจจุบัน ย่อมตกไป ในอทธาปัจจุบันนั่นเอง, เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ อธิษิตนั้น ย่อมมี ปัจจุบันนารมณ ด้วยอำนาจแห่งอทธาปัจจุบัน.

ปฏิสัมภิตา เล่ม ๓๑ ข้อ ๒๒๗ หน้า ๒๘๐

(ในวิสุทธิมรรคท่านกล่าวว่า เป็นไวพจน์ของปัจจยปริคคหญาณ)

อนิจฺจโต มนสิกโรนุโต นิमितฺตํ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํ. เอวํ ตทฺทนฺวเยน สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจโต สุทฺติภูตฺวา โหนฺติ. เอตถ กงฺขา ปหียติ.

ทุกฺขโต มนสิกโรนุโต ปวตฺตํ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํ. เอวํ ตทฺทนฺวเยน สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขโต สุทฺติภูตฺวา โหนฺติ. เอตถ กงฺขา ปหียติ.

อนตฺตโต มนสิกโรนุโต นิमितฺตลฺลจ ปวตฺตลฺลจ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํ. เอวํ ตทฺทนฺวเยน สพฺเพ ฐมฺมา อนตฺตโต สุทฺติภูตฺวา โหนฺติ.

เหตุ กงขา ปหียติ.

ยลจ ยถาภูตัญญานํ ยลจ สมุมาทสฺสนํ ยา จ กงขาวิตรณา, อิเม ชมฺมา
เอกตฺตา พุยฺยชนเมว นานํ.

เมื่อบุคคลกำลังมโนการโดยอนิจจะ ย่อมรู้(ด้วยญาณ) คือย่อมเห็น
(เหมือนเห็นด้วยจักขุ) ซึ่งนิमित(คือสังขารนิमितที่เป็นอารมณ์)ตามความเป็นจริง
(คือยถาสภาวะ โดยปัจจกขญาณ เพราะละนิจจสัญญา ด้วยการแยกสันตติมนะ)
เพราะเหตุคือความรู้ตามความเป็นจริงนั้น ยถาภูตัญญานํท่านจึงเรียกว่า
สัมมาทสฺสนะ. สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นสภาพอันบุคคลเห็นดีแล้ว
โดยอนิจจะ ด้วยการไปตามสัมมาทสฺสนะนั้นที่เห็นแล้ว โดยปัจจกขญาณ
(คือเห็นดีแล้ว โดยอนิจจะ ด้วยอํนวยญาณ) อย่างนี้, กังขาย่อมถูกละ ใน
สังขารนิमितนี้(คือ นิจจนิจกังขา ย่อมถูกละ ด้วยอนิจจานุปัสสนา อันชื่อว่า กังขา
วิตรณา).

เมื่อบุคคลกำลังมโนการโดยทุกขะ ย่อมรู้(ด้วยญาณ) คือย่อมเห็น
(เหมือนเห็นด้วยจักขุ) ซึ่งปวัตตะ(คือวิปากปวัตตะ แม้ที่สมมุติก็นว่าเป็นสุข)
ตามความเป็นจริง(คือยถาสภาวะ โดยปัจจกขญาณ เพราะละตัณหาที่เรียกว่า ปณฺธิ
ด้วยการละสุขสัญญาอันเป็นปัจจัยแก่ตัณหา เพิกถอนสุขสัญญา ใน
หมู่สังขารธรรมที่เป็นอาการ โดยถึงทุกข์) เพราะเหตุคือความรู้ตามความเป็นจริงนั้น
ยถาภูตัญญานํท่านจึงเรียกว่า สัมมาทสฺสนะ. สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็น
สภาพอันบุคคลเห็นดีแล้ว โดยทุกขะ ด้วยการไปตามสัมมาทสฺสนะนั้น ที่
เห็นแล้ว โดยปัจจกขญาณ (คือเห็นดีแล้ว โดยทุกขะ ด้วยอํนวยญาณ) อย่างนี้,
กังขาย่อมถูกละในวิปากปวัตตะนี้(คือ ทุกขสุขกังขา ย่อมถูกละ
ด้วยทุกขานุปัสสนา อันชื่อว่า กังขาวิตรณา).

เมื่อบุคคลกำลังมโนการโดยอนัตตา ย่อมรู้(ด้วยญาณ) คือย่อมเห็น(เหมือน
เห็นด้วยจักขุ) ซึ่งนิमितและปวัตตะ(คือสังขารนิमितและวิปากปวัตตะ)
ตามความเป็นจริง(คือยถาสภาวะ โดยปัจจกขญาณ เพราะละอตตสัญญา
แม้ทั้ง ๒ คือในนิमितและปวัตตะ ด้วยการแยกสมุหมนะ ด้วยญาณที่เกิดมโนการ

นานาธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้น) เพราะเหตุคือการรู้ตามความเป็นจริงนั้น ยถาภูตญาณนั้นท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ. ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นสภาพอันบุคคลเห็นดีแล้ว โดยอนัตตา ด้วยการไปตามสัมมาทัสสนะนั้น ที่เห็นแล้ว โดยปัจจักขญาณ(คือเห็นดีแล้ว โดยอนัตตา ด้วยอัญญาณ) อย่างนี้, กังขาย่อมถูกละในสังขารนิमितและปวัตตะนี้(คืออัตตานัตตาทังขา ย่อมถูกละ ด้วยอนัตตานุปัสสนา อันชื่อว่า กังขาวิตรณา).

ยถาภูตญาณใด สัมมาทัสสนะใด และกังขาวิตรณาใด ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน พหุญชนะเท่านั้นต่างกัน.

กงฺขา ปหฺยตีติ อนิจฺจานุสฺสณาย นิจฺจานิจฺจกงฺขา, อิตฺราหิ อิตฺรกงฺขา.

(อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๒๒๗)

บทว่า กังขาย่อมถูกละ ได้แก่ กังขาที่เป็นไปว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง ย่อมถูกละด้วยอนิจจานุปัสสนา, กังขานอกนี้ย่อมถูกละ ด้วยอนุปัสสนานอกนี้.

นิจฺจานิจฺจนฺติ ปวตฺตา กงฺขา นิจฺจานิจฺจกงฺขา. อิตฺรกงฺขาติ ทุกฺขสุขกงฺขา อตฺตานตฺตาทกงฺขา จ. (ปฎิ.ม.คณฐิ ข้อ ๒๒๗)

กังขา ที่เป็นไป ว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง ชื่อว่า นิจจานิจจกังขา.

บทว่า อิตรกังขา ได้แก่ กังขาที่เป็นไปว่าทุกข์หรือสุข และกังขาที่เป็นไปว่า อัตตาหรืออนัตตา.

วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา ข้อ ๖๕๑

นิमितฺตุนฺติ สงฺขารเณ นิमितฺตํ, อตฺถโต ปญฺจกฺขนฺธา. เต หิ ฆนสฺสญฺญาปวตฺติยา วตฺตุภาวโต นิमितฺตํ.

บทว่า นิमितตะ ได้แก่ สังขารนิमित(นิमितคือสังขาร), โดยอรรถ ได้แก่ ชั้น ๕. อธิบายว่า ชั้น ๕ เหล่านี้ เป็นนิमित เพราะความเป็นวัตถุเหตุ แก่ความเป็นไปของฉนสัจญญา.

ตํ สมงฺคินา จ ปจฺจุปฺปนฺเนสุ วิย อตฺตานาคเตสุปี นยฺ เณนฺเตน เต สฺวปริวิทฺตา โหนฺติ.

ก็ ภิกษุผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยสัมมาทัสสนะนั้น เมื่อนำไปซึ่งนยญาณแม่ในอดีตและอนาคต เหมือนอย่าง ในปัจจุบัน ย่อมเป็นอันกำหนดรู้ด้วยดี ซึ่งขั้น ๕ เหล่านั้น.

อนิจจตา จ นาม อุปฺปตฺติมฺโตะ, อุปฺปาโท จ ปจฺจยวเสนาติ อนิจจตา
 สิขฺฌมานา สงฺขารานํ สปฺปจฺจยตํ สาเชนฺตึ ยถาวุตฺตกฺขปฺปหานาย สํวตฺตตีติ
 อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อนิจฺจโต ฯเปฯ ปหฺยตีติ อาห.

พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะแสดง ซึ่งอรรถนี้ว่า ชื่อว่า อนิจจตา ย่อมมี
 แก่ขั้นที่มีความอุปติขึ้น, และอุปปาทะ ย่อมมีด้วยอำนาจปัจจัย เพราะเหตุนี้
 อนิจจตา เมื่อสำเร็จอยู่ ก็ยังภาวะที่สังขารทั้งหลายมีปัจจัยให้สำเร็จ อนิจจตา
 ย่อมเป็นไป เพื่อการละกัฆาตามทีกล่าวแล้ว(คือกัฆา ๑๖ หรือ ๘ อย่างที่
 กล่าวแล้วในวิสุทฺธิมคฺค) ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าววว่า "อนิจฺจโต ฯเปฯ
 ปหฺยตี" ดังนี้.

ตตฺถ ตทฺทวเณนาติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส อฺนุคฺมเนน.

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ด้วยการไปตามสัมมาทัสสนะนั้น ได้แก่
 ด้วยการไปตามสัมมาทัสสนะนั้นที่เห็นแล้ว โดยประจักษ์.

ปวตฺตนฺตึ อุปาทินฺนกฺขนฺธปฺปวตฺตํ. ตํ หิ กิเลสํภิสงฺขารเอหิ ปวตฺติตตฺตา สา
 ติสยํ ทุกฺขภาเวน อุปฺปฏฺฐาติ.

บทว่า ปวตตะ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งอุปาทินนักษันธุ์. อธิบายว่า
 ความเป็นไปแห่งอุปาทินนักษันธุ์นั้น ย่อมปรากฏ โดยความเป็นทุกข์อย่างยิ่ง
 เพราะถูกอภิสังขารและกิเลสให้เป็นไปแล้ว.

นิมิตฺตํ ปวตฺตนฺตึ จ วุตฺเต อชฺฌตฺตพหิทฺธาสนฺตฺตานสฺสยฺญีเต
 สทฺทพฺสุมิ สปฺปจฺจเย นามรฺูเป ยถาวโต ปวตฺตา เอกาว ปณฺญา ปรียายวเสน
 "ยถาภูตญฺาณนุ" ติปิ "สมฺมาทสฺสนนุ" ติปิ ตตฺถ กงฺขาวิกฺขมฺภเนน
 "กงฺขาวิตรณา" ติปิ วุจฺจติ. ยถา "รฺูโข ปาทโป ตฺร" ติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห
 "ยลฺลจ ยถาภูตญฺาณนุ" ติอาทิ.

ปัญญาเดียวกันนั่นเอง ที่เป็นไป ตามความเป็นจริง ในนามรูป
พร้อมทั้งปัจจัยทั้งปวง ที่กล่าวว่า "นิमित, และปวัตตะ" ที่รู้กันว่าเป็นอัมฤตตะ
และพิททาสันดาน ปัญญาเดียวกันนั้นถูกเรียกว่า"ยถาภูตญาณ"บ้าง ว่า"
สัมมาทัสสนะ"บ้าง ว่า"กัฏขาวิตรณา"บ้าง ด้วยอำนาจวิกขัมภณะกัฏขา ใน
นิमितและปวัตตะเหล่านั้น ด้วยอำนาจปริยายศัพท์.

เมื่อจะแสดง ซึ่งอรรถนี้ว่า "ต้นไม่มีชื่อว่า รุกโข ปาทโป ตรู" ท่าน
พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "ยถุจ ยถาภูตญาณ"ตั้งนี้เป็นต้น.

ว่าด้วยวิปัสสนาญาณ ชื่อว่าปุพเพนิวาสนญาณ

ขุขุขุขุขุขุขุ

สาวตฺถินิทานํ. เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมณา วา พุราหุมนฺนา วา อเนกวิทิตํ
ปุพฺเพนิวาสนํ อานุสฺสรมาณา อานุสฺสรนฺติ, สพฺเพเต ปญฺจุปาทานกฺขนฺเช อานุสฺสรนฺติ
เอเตสํ วา อณฺเวยตฺรํ. กตเม ปญฺจ ? "เอวํรูโป อโหสิ อตีตมทฺธานนุ"ติ, อิติ วา หิ
ภิกฺขเว อานุสฺสรมาโน รุปฺเปยว อานุสฺสรติ. "เอวํเวทโน อโหสิ อตีตมทฺธานนุ"ติ,
อิติ วา หิ ภิกฺขเว อานุสฺสรมาโน เวทนฺเวยว อานุสฺสรติ. "เอวํสยฺโย อโหสิ
อตีตมทฺธานนุติ... "เอวํสงฺขาโร อโหสิ อตีตมทฺธานนุ"ติ... "เอวํวิญญาโณ อโหสิ
อตีตมทฺธานนุ"ติ, อิติ วา หิ ภิกฺขเว อานุสฺสรมาโน วิญญาณเมว อานุสฺสรติ.

(สํ.ขนฺธวารวคฺค ๑๗/๑๕/๓๐ ขุขุขุขุขุขุขุ)

นกรสาวัดถีนีทาน. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลาย เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เมื่อตามระลึกอยู่ ย่อมตามระลึก ถึงขั้นในชาติก่อน เป็นอันมาก, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งปวง ย่อมตามระลึก ถึง อุปาทานขั้น ๕, หรือขั้นใดขั้นหนึ่ง ในบรรดาอุปาทานขั้น ๕ เหล่านั้น. อุปาทานขั้น ๕ เป็นอย่างไร ? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอเมื่อตามระลึกอยู่ ย่อมตามระลึก ถึงรูปเท่านั้น(คือมิใช่ตามระลึกถึงสัตว์) ดังนี้ว่า"(แม่)ในอดีตกาล เราได้เป็นผู้มีรูปแล้วอย่างนี้". เมื่อตามระลึกอยู่ ย่อมตามระลึก ถึงเวทนาเท่านั้น ดังนี้ว่า"(แม่)ในอดีตกาล เราได้เป็นผู้มีเวทนาแล้วอย่างนี้". เมื่อตามระลึกอยู่ ย่อมตามระลึก ถึงสัญญาเท่านั้น ดังนี้ว่า"(แม่)ในอดีตกาล เราได้เป็นผู้มีสัญญาแล้วอย่างนี้". เมื่อตามระลึกอยู่ ย่อมตามระลึก ถึงสังขารเท่านั้น ดังนี้ว่า"(แม่)ในอดีตกาล เราได้เป็นผู้มีสังขารแล้วอย่างนี้". เมื่อตามระลึกอยู่ ย่อมตามระลึก ถึงวิญญาณเท่านั้น ดังนี้ว่า"(แม่)ในอดีตกาล เราได้เป็นผู้มีวิญญาณแล้วอย่างนี้".

อัญญกถา

ปุพฺพเพนิวาสนุติ น อิทํ อภิญญาวเสน อนุสฺสรวณํ สนฺชายน วุตฺตํ วิปัสสนาวเสน ปน ปุพฺพเพนิวาสํ อนุสฺสรวเนตฺตํ สมณพฺราหฺมणे สนฺชายนํ วุตฺตํ. เตเนวาท"สพฺเพเต ปญฺจุปาทานกฺขนฺธฺ อานุสฺสรวณฺติ, เอเตสํ วา อภิญฺจรวณํ"ติ. อภิญญาวเสน หิ สมฺนุสฺสรวณฺตสฺส ขนฺธฺาปิ อุปาทานกฺขนฺธฺาปิ ขนฺธฺปฏิพทฺธาปิ ปณฺณตฺติปิ อารมฺมณํ โหติเยว. รุปฺเปยว อนุสฺสรวณฺตีติ เอวญฺหิ อนุสฺสรวณฺโต น อภฺญํ กิลฺยจि สตุตฺตํ วา ปุคฺคกฺลํ วา อนุสฺสรวณฺติ, อตีเต ปน นิรุทฺธํ รุปกฺขนฺธฺเมว อนุสฺสรวณฺติ. เวทนาทีสุปิ เอเสว นโยติ. สลฺลยฺตวาปพฺพํ นิฏฺฐิตํ.

(อ.ส.ขนฺธวารวคฺค ขชฺชนียสฺสตุตฺต ทฺตฺติยภาค หน้า ๓๑๗)

บทว่า ปุพฺพเพนิวาสํ(ถึงขั้นในชาติก่อน)นี้ ความว่า พระวจนะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้ตรัสหมายเอาการตามระลึก ด้วยอำนาจอภิญญา (คือปุพฺพเพนิวาसानุสฺสรวณฺติ อันตรงข้ามกับวิปัสสนา), แต่ ปุพฺพเพนิวาสวจนะนั้น ตรัสหมายเอาสมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ตามระลึกอยู่ ถึงขั้นในชาติก่อน ด้วยอำนาจวิปัสสนา(ความว่า เพราะตามระลึกแล้วถึงรูปและเวทนาเป็นต้น ในปัจจุบันชาติ วิปัสสนาจึงเห็นซึ่งอดีตรูปและเวทนาทั้งหลายเป็นต้น

ไม่มีความแตกต่างกัน จากปัจจุบันรูปและเวทนาทั้งหลายเป็นต้นว่า "แม้ในอดีตชาติ เราได้เป็นผู้มีเวทนาแล้วอย่างนี้", ฎีกา)

(เห็นว่า ตรีสนามรูปปัจจุณญาณไว้ โดยนิทสสนนัย เพราะว่า ตรีสการตามระลึกถึงขั้น ๕ อันเป็นสภาวะธรรม, มิได้แสดงถึงการกำหนดถือเอาปัจจัยหรือญาณที่ยกสังขารทั้งหลายขึ้นสู่ลักษณะ ๓).

ด้วยเหตุนี้เอง พระองค์จึงตรัสแล้วว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ทั้งปวง ย่อมตามระลึก ถึงอุปาทานขั้น ๕, หรือขั้นใดขั้นหนึ่ง ในบรรดาอุปาทานขั้น ๕ เหล่านั้น". อธิบายว่า ขั้นทั้งหลายก็ดี(โลกิยะและโลกุตตระ ๑), อุปาทานขั้นทั้งหลายก็ดี(๑), สิ่งทั้งหลายที่เนื่องด้วยขั้นก็ดี(ได้แก่ อรรถแห่งนามและโคตต์, วัณณะ, อาหาร, ปฐวีนิमितและนิพพานเป็นต้น ๑), บัญญัติก็ดี(๑) ย่อมเป็นอารมณ์นั้นเทียว แก่ผู้ตามระลึกอยู่ ด้วยอำนาจอภิญญา.(ขนุชปฏิพทุเชฐติ เอกุถ นิพพานมุปี ขนุชปฏิพทุชเมว ขนุเชหิ วิสยิกตตุตาคติ วทนุติ - ในบทนี้ว่า ขนุชปฏิพทุเชฐ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า แม้นิพพาน ก็ชื่อว่า ขนุชปฏิพทุช เพราะภาวะที่ถูกกระทำให้เป็นอารมณ์ ด้วยขั้นทั้งหลายมีขั้นมรรคเป็นต้น, มหาฎีกา ข้อ ๔๑๓).

บทว่า รูป□เย□ว อนุสฺสรติ(เธอยอมตามระลึก ถึงรูปเท่านั้น) ความว่า เธอผู้ตามระลึกอยู่ อย่างนี้(ด้วยอำนาจวิปัสสนา ตามที่กล่าวแล้ว, ยถาคตวิปัสสนาวเสน อนุสฺสรนุโต, ฎีกา) ย่อมไม่ตามระลึก ถึงสัตว์หรือบุคคล สักเล็กน้อยอย่างอื่น(จากรูปเท่านั้น), แต่ว่า เธอยอมตามระลึก ถึงรูปขั้นเท่านั้นที่ดับแล้ว ในอดีตชาติ. แม้ในขั้นทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ก็มีนัยนั้นนั่นเอง.

สุญญตาบรรพ จบแล้ว.(ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวว่า สุญญตาบรรพ เพราะความที่ตรัสถึงการตามระลึก ซึ่งสภาวะธรรมทั้งหลายนั่นเอง)

ฎีกา

วิปัสสนาวเสนาคี เอตฺรหิ รูปเวทนาทโย อนุสฺสริตฺวา"บุพเพปาหิ เอวเวทโน อโหสิณ"ติ อตีตานํ รูปเวทนาทีนํ ปจฺจุปฺนเนหิ วิเสสภาวทสฺสนา วิปัสสนา, ตสฺสา วิปัสสนาย วเสน. (ขชฺชนียสุตฺตฎีกา ทุตฺตยภาค หน้า ๒๘๐)

บทว่า ด้วยอำนาจวิปัสสนา ความว่า เพราะตามระลึกแล้วถึงรูปและเวทนาเป็นต้น ในปัจจุบันชาติ วิปัสสนาจึงเห็นซึ่งอดีตรูปและเวทนาทั้งหลาย

เป็นต้น ไม่มีความแตกต่างกัน จากปัจจุบันรูปและเวทนาทั้งหลายเป็นต้น ว่า "แม้ในอดีตชาติ เราได้เป็นผู้มีเวทนาแล้วอย่างนี้" ดังนี้, ด้วยอำนาจแห่ง วิปัสสนาเช่นนั้น.

ฎีกา

สภาวะมมานันเ อาว อนุสสรณสฺส วุตตตฺตา "สุญฺญตาปพฺพน"ติ วุตฺตํ.

ยสุมา เต เอว รูปาทโย เนว อตฺตา, น อตฺตนิยา อสารา อนิสฺสรา, ตสุมา ตโต สุญฺญา, เตสํ ภาโว สุญฺญตา.

ท่านอภฺภูทกถาจารย์กล่าวว่า"สุญฺญตาบรรพ" เพราะความที่ตรัสถึงการตามระลึก ซึ่งสภาวะธรรมทั้งหลายนั่นเอง. เพราะเหตุคือ ชั้นทั้งหลายมีรูปเป็นต้น เหล่านั้น ไม่มีอัตตาแน่นอน, ไม่มีอัตตนิยะแน่นอน, ไม่มีอัตตสาระแน่นอน, ไม่มีผู้เป็นใหญ่แน่นอน, เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สุญฺญะ จากอตตะเป็นต้นนั้น, ภาวะ แห่งสุญฺญะนั้น ชื่อว่า สุญฺญตา.

วิ.อตฺตโน อิทนฺติ อตฺตนิยํ.(ปทฺรูปสฺติหฺติ ๓๗๘,อตฺต + อฺย ปัจจัยในอิทํทตฺติ, นการากโม). ชื่อว่า อตฺตนิยะ เพราะอรรถว่า สิ่งนี้ ของตน.

วิ.ตฺวจฺจนภาวํ สุนฺติ คจฺจนตีติ สุญฺญํ.(สุน คตฺย + ย ปัจจัยในกตฺตฺ,นฺย เป็น ญ,ชื่อน ญ)

ชื่อว่า สุญฺญะ เพราะอรรถว่า เป็นชั้นที่ไป สู่ว่างเปล่าจากอตตะ เป็นต้น.

คำนิคม

พระศาสดา ผู้ทรงมีพระจริตอันบริสุทธิ์ ทรงถึงฝั่ง แห่งพุทฺธิจริยา ทรงแทงตลอด ในสรวพจริยาทั้งหลาย ทรงเป็นอาจารย์ผู้ยอดเยี่ยม ของสัตว์โลก.

ทรงบรรลु ซึ่งความอัศจรรย์ทั้งปวง แห่งอัจฉริยธรรมทั้งหลาย และทรงเป็นพระ โลกนาถ ของเหล่าสัตว์ผู้ระทมทุกข์ ในสังสารวัฏฏ์.

พระศาสดาผู้เป็นที่พึง ทรงแสดงแล้ว ซึ่งวิสุทฺธิธรรมใด จึงประกาศ ซึ่งอรรถแห่งวิสุทฺธิธรรมนั้น โดยประเภทแห่งสํลวิสุทฺธิเป็นต้น.

ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น จงประดิษฐาน
ในโลก ตลอดกาลนาน เพื่อยังประโยชน์ ๓ ให้สำเร็จ แก่ชาวโลก.

ขอเหล่าสัตว์โลกแม่ทั้งปวง จงเป็นผู้หยั่งลง ในศาสนพหุมจรรยนี้
เพื่อการปฏิบัติในศีลเป็นต้น อันบริสุทธิ์ดี เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ จงเป็นผู้มีส่วน
แห่งวิมุตติรสนั้นเถิด.

ขอเหล่าสัตว์โลกแม่ทั้งปวง จงเป็นผู้มีคารวธรรมทั้งหลาย ในศาสนานั้น
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นนิจ เพื่อการบรรลุ ซึ่งธรรม ที่ควรบรรลุเถิด.

อนึ่ง แม่เทพ ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน จงยังฝนให้ตก ตามฤดูกาล โดยชอบ
จงเป็นผู้ยินดี ในพระสัทธรรม และจงคุ้มครอง ซึ่งโลก โดยธรรมเถิด.

ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น ขอข้าพเจ้าจงบรรลุ
ถึงศาสนธรรม ของพระโลกนาถเถิด.

วิสุทธิ ๗ จบแล้ว.

สุรพงศ์ เทพสุธา
ชมรมไฟธรรมวันพุธ
๑๓/พ.ย./๕๓

- ภูฏานคามินีวิปัสสนา มีลักษณะทั้ง ๓ เป็นอารมณ์	๓๓
- การเห็นความเกิด และดับเป็นเหตุในการกำหนดลักษณะ ๓	๓๓
- การเห็นความดับ เป็นเหตุในการกำหนดลักษณะ ๓	๓๘
- วิปัสสนาปัญญาพึงทำขั้น ๕ เป็นต้นยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓	๓๕
- ลักษณะ ๓ มีอนิจจะเป็นต้น เป็นประธานอารมณ์ ของวิปัสสนาญาณ	๔๐
อนุปัสสนา ๓	๔๒
- ความหมายของอนุปัสสนาทั้ง ๓	๔๒
- ว่าด้วยปหานศีลเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๓	
โดยการละนิจสัญญาเป็นต้น	๔๓
- อรรถของคำว่า อนิจจัง อนิจจตา อนิจจานุปัสสนา และอนิจจานุปัสสี	๔๕
- อนุปัสสนา ๓ มหาวิปัสสนา ๑๘ หยั่งลงภายในอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น	๔๘
วิปัสสนาญาณ ๑๐	๔๕
- ความหมายของวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๐	๔๕
วิโมกข์ ๓	๕๑
- ความหมายของวิโมกข์ทั้ง ๓	๕๑
- ชื่อทั้ง ๓ ของมรรคมิสฺสุญฺญตะเป็นต้น ได้ชื่อโดยเหตุ ๕ ประการ	๕๑
- สรุปลักษณะเหตุ ๕ ประการ ให้ชื่อแก่มรรคมือนิมิตตะเป็นต้น	๕๒
วิโมกขमुख ๓	๕๔
- ความหมายของอนุปัสสนาทั้ง ๓	๕๔
- ว่าด้วยปหานศีลเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๓	
โดยการละนิमितเป็นต้น	๕๕
- อธิบายอนิมิตตานุปัสสนา	๕๕
- อธิบายอัปนิหิตานุปัสสนา	๕๘
- อธิบายสุญฺญตานุปัสสนา	๖๐

ศีลวิสุทธิตี	๖๒
- ความหมายของจตุปาริสุทธิตี	๖๒ - ๖๕
- วินัยมี ๔ อย่าง	๖๕
จิตตวิสุทธิตี	๗๐
- ความหมายคำว่า จิตตวิสุทธิตี	๗๐
ทัญญูวิสุทธิตี	๗๑
- ลักษณะที่จตุกกะ	๗๑
- ว่าด้วยลักษณะของนามรูปปริจเฉทญาณ	๗๓
- ว่าด้วยการถือเอาอารมณ์ของภาวณา	๗๕
- ความหมายคำว่า ทัญญูวิสุทธิตี	๗๖
กัณหาวิตรณวิสุทธิตี	๗๗
- ความหมายคำว่า กัณหาวิตรณวิสุทธิตี	๗๘
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี	๗๙ - ๑๔๓
- สัมมสนญาณ	๗๙
- สัมมสนญาณในปฏิสัมภิตามัคค์ท่านพระสารีบุตรแสดงไว้ ๔ วาระ	๘๒ - ๙๕
สัมมสนญาณ มาติกา	๘๒
สัมมสนญาณ นิทเทส (๑) ลักษณะวัฏฏูปนวาระ	๘๕
(๒) ลักษณะเหตุวาระ	๘๖
(๓) เหตุปติฏฐูปนวาระ	๙๔
(๔) อันวยพยุติเรกวาระ	๙๗
- วิปัสสนามีลักษณะทั้ง ๓ เป็นอารมณ์	๙๙
- สัมมสนญาณไม่หยั่งลงในวิสุทธิตีใดๆ	๑๐๐
- ความหมายของสัมมสนญาณ	๑๐๐
- สรุปล สัมมสนญาณ ในวาระทั้ง ๔	๑๐๒

- อนุปัสสนา ๓ โดยอาการ ๔๐ ๑๐๔
- อนิจจานุปัสสนา ๕๐ มีอาการ ๑๐ เป็นอารมณ์ ๑๐๕
- ทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ มีอาการ ๒๕ เป็นอารมณ์ ๑๐๖
- อนัตตานุปัสสนา ๒๕ มีอาการ ๕ เป็นอารมณ์ ๑๑๑
- ตรุณอุทฺथัพพญาณ ๑๑๒
- ตรุณอุทฺथัพพญาณ โดยสังเขป ในปฏิสัมภทา ๑๑๒
- ตรุณอุทฺथัพพญาณ ๕๐ โดยพิสดาร ในปฏิสัมภทา ๑๑๓ - ๑๒๘
- รูปจันท์ ๑๑๘
- เวทนาจันท์ ๑๒๒
- จันท์ ๓ ที่เหลือ ๑๒๕
- อธิบายการเห็นความเกิดขึ้น(อุทฺथะ) และความสิ้นไป(วยะ)ของจันท์ ๕ ๑๒๘
- ประเภทแห่งสัจจะเป็นต้นปรากฏ ๑๓๑
- นิพพิตลักษณะและวิปริณามลักษณะมีในนามรูปเดียวกัน ๑๓๒
- ประเภทแห่งลักษณะ ๕ ประการปรากฏ ๑๓๓
- อารัทธวิปัสสกบุคคล ๑๓๕
- สมุทฺถัมมานุปัสสีบุคคลเป็นต้น ๑๓๖
- ว่าด้วยวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ๑๓๘
- ความหมายของคำว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๓๙
- ประเภทแห่งวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ๑๓๙ - ๑๔๔
- ฌรณปีติเป็นไปในสมาธิ ๓ ๑๔๑
- วิปัสสนาที่เกิดร่วมกับอุพเพกขาปีติเป็นเหตุให้ลอยไปในอากาศ ๑๔๒
- ว่าด้วยกรรมฐานหยุดชะงัก ๑๔๔
- ความบังเกิดขึ้นแห่งมัคคามัคคญาณ ๑๔๕
- ความหมายคำว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ ๑๔๖
- องค์ธรรมของปัญญาวิสุทฺธิ ๕ ๑๔๖

ปฏิบัติพาทญาณทัสสนวิสุทธิ

๑๔๘ - ๒๐๒

- ความหมายของวิปัสสนาญาณ ๕ ประการ (วิภาวินีฎีกา) ๑๔๘
- อนุโลมมีกิจ ๒ ประการ ๑๕๐
- วิปัสสนาญาณ ๕ ประการ อีกอย่างหนึ่ง (วิภาวินีฎีกา) ๑๕๐
- ญาณ ๕ ในวิสุทธิมัคค์ ๑๕๒
- พลวอุท্থัพพยญาณ ๑๕๓
- การเห็นความเกิด และดับเป็นเหตุในการกำหนดลักษณะ ๓ ๑๕๔
- ลักษณะทั้ง ๓ ไม่ปรากฏ เพราะกรรม ๓ อย่างปิดบังไว้ ๑๕๕
- ความหมายของลักษณะ ๓ ๑๖๑
- ภังคานุปัสสนาญาณ (มหาฎีกา) ๑๖๒
- ภยตุฎฐานญาณ (มหาฎีกา) ๑๖๒
- มุจจิตุกัมมุตตาญาณ (มหาฎีกา) ๑๖๓
- ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (มหาฎีกา) ๑๖๓
- สังขารุเปกขาญาณ (มหาฎีกา) ๑๖๓
- อาทีนวานุปัสสนาญาณ (อ.ปฏิบัติ.ม., มหาฎีกา) ๑๖๓
- นิพพิทานุปัสสนาญาณ (มหาฎีกา) ๑๖๔
- ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (อ.ปฏิบัติ.ม., มหาฎีกา) ๑๖๕
- ตรุณสังขารุเปกขาญาณ ๑๖๖
- พลวสังขารุเปกขาญาณ ๑๖๘
- พลวสังขารุเปกขาญาณเป็นไปหลายวาระ ๑๖๕
- ว่าด้วยวิปัสสนุเปกขา และสังขารุเปกขา ๑๖๕
- สังขารุเปกขาญาณให้ชื่อแก่มัคคปฏิบัติ ๔ ๑๗๓ - ๑๘๑
- ว่าด้วยอธิปติ ๔ ในมรรค ด้วยอำนาจบุพพาทิสังขาร ๑๘๑
- ความหมายคำว่า ปฏิบัติพาทญาณทัสสนวิสุทธิ ๑๘๒
- ภังคานุปัสสนาในฐานะอนุปัสสนา ๗ กลาปสัมมสนญาณ เป็นอนุमानญาณ พลวอุท্থัพพยญาณ และภังคญาณในฐานะอนุปัสสนา ๓ มือนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เป็นปัจจกขญาณ ๑๘๓

- กังคานุปัสสนาในฐานะนิพพิทานุปัสสนาและวิราคานุปัสสนา ๑๘๔
- กังคานุปัสสนาในฐานะนิโรธานุปัสสนา
เป็นปัจจกขญาณ และอนุमानญาณ ๑๘๕
- กังคานุปัสสนาในฐานะปฏินิสัคคานุปัสสนา ๑๘๕
- ความเป็นไปของกังคานุปัสสนาในฐานะอนุปัสสนา ๗ ๑๘๖
- ภยตุปฏฐานญาณ เป็นปัจจกขญาณ และอนุमानญาณ ๑๘๗
- ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ มีสุญญตานุปัสสนาเป็นประธาน ๑๘๘
- ภยตุปฏฐานญาณ อาทินวานุปัสสนาญาณ
นิพพิทานุปัสสนาญาณ เป็นญาณเดียวกัน ๑๘๙
- มุจจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ
สังขารุเพกขาญาณ เป็นญาณเดียวกัน ๑๙๒
- ลำดับการเกิดขึ้นของอนุโลมญาณ ๑๙๖
- บทว่า ยัม กิณฺจึ มีอรรถ อนินฺยม(ไม่แน่นอน) และสกล(ทั้งสิ้น) ๑๙๖
- วุฏฐานคามินิวิปัสสนา ๑๙๘
- อนุโลมิกขันติญาณมี ๓ อย่าง ๒๐๑

โคตรภูญาณ

- โคตรภูญาณนับเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ(มหาภูทิก) ๒๐๓
- โคตรภูญาณ ในวิสุทธิมคค์ ๒๐๔
- แสดง อรรถของ โคตรภู(นปฺ) ๒๐๖
- อธิบายคำว่า โคตตัม และ โคตฺรํ ๒๐๗

ญาณทัสสนวิสุทธิคืออริยมรรคญาณ

- มรรคญาณทำกิจ ๔ อย่างมีปริญาภิกิจเป็นต้น โดยพร้อมกัน ๒๐๙
- มรรค ย่อมละและย่อมออกไป จากกิเลสและอุปาทินนชั้นทั้งหลาย ๒๑๑
- โลกุตตรมรรค นับเข้าในกรรม ๓ ๒๑๓

ผลจิต

๒๑๖

ปัจเจกเวกขณญาณ	๒๑๓
- ลำดับแห่งการพิจารณา	๒๑๓
- ว่าโดยความบริบูรณ์แห่งปัจเจกเวกขณญาณมี ๑๕	๒๑๘
- ว่าโดยความไม่บริบูรณ์แห่งปัจเจกเวกขณญาณ	๒๑๘
- วิธีพิจารณาของปัจเจกเวกขณญาณ (วิสุทธิมรรค)	๒๑๙
วิโมกขมูขมี ๓	๒๒๐
วิโมกข์มี ๓	๒๒๒
ผลในมรรควิถีได้ชื่อ ๓ อย่างตามมรรค	๒๒๓
อรรถของคำว่า อากมณะ(เหตุมาคือเหตุเป็นไป)	๒๒๓
ผลในผลสมบัติวิถีได้ชื่อ ๓ อย่างมีสุญญตวิโมกข์เป็นต้นตามวิปัสสนา	๒๒๓
มรรคและผลได้ชื่อ ๓ อย่าง โดยเหตุอื่นอีก ๒ ประการ	๒๒๓
อกุศลธรรมที่พึงละด้วยอริยมรรคทั้ง ๘	๒๒๕
ว่าด้วย อริยมรรคมีองค์ ๘ ละมิจฉามรรค	๒๒๘
ว่าด้วยพระอริยผลบุคคล ๘๖ ประเภท	๒๓๒
- พระโสดาบัน ๒๔ ประเภท	๒๓๓
- พระสกทาคามี ๑๒ ประเภท	๒๓๓
- พระอนาคามี ๔๘ ประเภท	๒๓๔
- พระอรหันต์ ๑๒ ประเภท	๒๓๘
- เสกขบุคคล ๘๔ ปฏิสนธิภายในแห่งพุทธศาสนาเท่านั้น	๒๓๙
- พระอริยบุคคล ๑๔๖ ประเภท ในมหาฎีกา ข้อ ๘๘๕	๒๓๙
พระอริยบุคคล ๑๐๘ ประเภท	๒๔๐

รณวินีตสูตร	๒๔๔
วิสุทธิ ๗ เป็นลำดับของการปฏิบัติ	๒๔๕
วิสุทธิ ๗ และกถาวัตถุ ๑๐ เป็นธรรมประเภทเดียวกัน	๒๔๖
ว่าด้วยอนุปาทาปรินิพพาน	๒๔๕
กถาวัตถุ ๑๐ ในเมฆียสูตรและรณวินีตสูตร	๒๕๑
- อรรถของกถาวัตถุ	๒๕๒
- อับปัจจกถา	๒๕๓ - ๒๕๘
- สันตฤทธิกถา	๒๕๕ - ๒๖๑
- ปวีเวกถา	๒๖๒
- อสังสัคคกถา	๒๖๓
- วิริยารัมภกถา	๒๖๖
ความหมายของธาตุ ๓ มีอรัมภธาตุเป็นต้น	๒๖๗
- สीलกถา	๒๖๕
- สมาริกถา	๒๖๕
- ปัญญาถา	๒๖๕
ปัญญา ๓ อย่างมีสุตมยปัญญาเป็นต้น	๒๗๐
- วิมุตติกถา	๒๗๒
- วิมุตติญาณทัสสนกถา	๒๗๒
- ความเป็นไปของสีลกถาเป็นต้น	๒๗๒
- กถาวัตถุ ๑๐ ทำสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์	๒๗๓
เรื่องปัจจกขญาณ และอันวยญาณ อนุমানญาณ	๒๗๔ - ๒๘๖
- อรรถของอันวยญาณและอนุমানญาณ	๒๗๔
- สัมปสาทนียสูตร	๒๗๘
- สังคีตีสสูตร	๒๘๐
- ทศุตตรสูตร	๒๘๒

อภิธรรมญาณวิงค์	๒๘๓ - ๒๘๒
ธัมมญาณ	๒๘๔
อัญญาณ	๒๘๕
ปริยญาณ	๒๘๘
สัมมตญาณ	๒๘๓
อรรถกถาชั้นมัค ปวัตติวาระ	๒๘๓
ภังคานุสัสนาในฐานะแห่งวลักขณวิปัสสนา	๒๘๖
กล่าวว่าการจำแนกชั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น	๒๘๘ - ๓๒๘
- รูปชั้น กาล ๓	๒๘๘ - ๓๐๘
- อัชฌัตตะและพหิทธารูป	๓๐๘
- โอปาริกและสุขุมรูป	๓๑๑
- หีนและปณีตรูป	๓๑๑
- ทูเรและสันติเกรูป	๓๑๕
- กาล ๓ เป็นต้น ของเวทนาชั้นเป็นต้น	๓๑๖ - ๓๒๘
ปัจจุบันกาลมี ๓ ประการ	๓๒๘ - ๓๓๕
ปริยายศัพท์ของปัจจยปริคคญาณ	๓๓๖ - ๓๓๘
ว่าด้วยวิปัสสนาญาณ ชื่อว่าปุพเพนิวาสนญาณ	๓๔๐
คำนิคม	๓๔๓

สีเล ปติภุชฺชา ย นโร สปลญญู จิตฺตํ ปญญญจ ภาวยํ
อาตาปี นิปกโก ภิกขุ โส อิมํ วิชญเย ชญฺ.

(ส.ส.๑๕/๒๓,๑๕๒/๑๖,๑๕๘)

นรชน ผู้มีปัญญา ด้วยปัญญาในปฏิสนธิอันเป็นติเหตุกะ ที่
เกิดแต่กรรม(๑), ตั้งมั่นอยู่ ในกุศลศีล ด้วยความบริบูรณ์แห่งศีล(๑),
ทำสมาธิจิตให้เกิดขึ้นอยู่(๑), และทำวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นอยู่(๑),
เป็นผู้มีวิริยะทำกิเลสทั้งหลายให้เร่าร้อนแต่ต้น(๑), มีปาริหาริกปัญญา
ที่กำหนดนำไป ซึ่งกิจทั้งปวงด้วยอำนาจสาดถกสัมปชัญญะเป็นต้น
และมีสติ(๑), เป็นผู้เห็นภัยในสังสاره, นรชนผู้เห็นภัยในสังสارهนั้น
ประกอบด้วยธรรม ๖ อย่างคือ ด้วยศีล ๑ ด้วยสมาธิจิต ๑ ด้วยปัญญา ๓
อย่าง ๑ (มีติเหตุกปฏิสนธิปัญญา, วิปัสสนาปัญญา , ปาริหาริกปัญญา)
ด้วยวิริยะ ๑ พึงยังตัดหาคุชัญญนี้แม้ทั้งปวงที่ตกไปในสันดาน ของ
ตนไม่ให้รกได้.

สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน ปญญวา สุตมาหิโต
อารทฺชวิริโย ปหิตฺตโต โอมํ ตรติ ทุตฺตรํ.

(ส.ส.๑๕/๕๖/๖๒)

ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยจตุปาริสุทธิศีลสัมปทา, มีปัญญาอันเป็นโลกิยะ
และโลกุตตระ, มีสมาธิจิตดี ด้วยสมาธิ ที่ประกอบด้วยปัญญานั้น, มี
วิริยะที่ปรารถอยู่ เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลาย เพื่อยังกุศลธรรม ทั้งหลาย
ให้ถึงพร้อม, มีตนอันส่งไปสู่นิพพาน, ตลอดกาลทั้งปวง จำเดิม
แต่การสมาทาน, ย่อมข้ามได้ ซึ่งโอฆะ ๔ มีกาโมฆะเป็นต้น หรือยอม
ข้ามได้ ซึ่งมหาโอฆะคือสังสاره ที่ใคร ๆข้ามได้ โดยยาก.